

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ,
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՄՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՎԱՆԱԶՈՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Հումանիտար և հասարակական գիտություններ

2

ՎԱՆԱԶՈՐ – 2022

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ,
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆԱԶՈՐԻ Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՎԱՆԱԶՈՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Հումանիտար և հասարակական գիտություններ

2

ՎԱՆԱԶՈՐ – 2022

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ,
КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РА**

**ВАНАДЗОРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ О. ТУМАНЯНА**

НАУЧНЫЕ ВЕДОМОСТИ

**ВАНАДЗОРСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Гуманитарные и социальные науки

2

ВАНАДЗОР – 2022

**RA MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE,
CULTURE AND SPORT**

**VANADZOR STATE UNIVERSITY
AFTER H. TUMANYAN**

**SCIENTIFIC PROCEEDINGS OF
VANADZOR STATE UNIVERSITY**

Humanities and Social Sciences

2

VANADZOR – 2022

Տպագրվում է Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան
պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Շահվերդյան Թ. Ս., բ. գ. դ. (խմբագրական խորհրդի նախագահ, գլխավոր
խմբագիր)

Փիլոյան Վ. Ա., բ. գ. թ. (խմբագրական խորհրդի նախագահի տեղակալ)

Թադևոսյան Թ. Վ., բ. գ. թ. (պատասխանատու քարտուղար)

Խմբագրական խորհրդի անդամներ

Հովհաննիսյան Լ. Շ., բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ

Մկրտչյան Գ. Մ., տնտ. գ. դ.

Ազաբեկյան Ռ. Լ., տնտ. գ. դ.

Սավչենկո Ի. Ա., սոց. գ. դ.

Նիկոնովա Ն. Ե., բ. գ. դ.

Ազարյան Ռ. Ն., մ. գ. դ.

Կարապետյան Ի. Կ., մ. գ. դ.

Մկրտումյան Մ. Պ., հ. գ. դ.

Զաքարյան Ս. Ա., փ. գ. դ.

Քեռյան Գ. Մ., քաղ. գ. դ.

Վիրաբյան Ա. Ս., պ. գ. դ.

Գևորգյան Պ. Հ., մ. գ. դ.

Սովսիսյան Ֆ. Վ., պ. գ. դ.

Առուստամյան Կ. Ս., բ. գ. թ.

Բարսեղյան Ա. Ա., մ. գ. թ.

Ղազարյան Զ. Ս., իրավ. գ. թ.

Սալումյան Գ. Մ., բ. գ. թ.

Նազարյան Վ. Ռ., մ. գ. թ.

Պապոյան Հ. Մ., տնտ. գ. թ.

Զադինյան Ն. Ա., բ. գ. թ.

Վարդանյան Լ. Յու., բ. գ. թ.

ՎԱՆԱԶՈՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

/ Հումանիտար և հասարակական գիտություններ, 2 // ՀՀ կրթության, գիտության,
մշակույթի և սպորտի նախարարություն, Վանաձորի պետական համալսարան/
Խմբ. խորհուրդ՝ Թ. Շահվերդյան և այլք. – Վանաձոր: 2022. – 546 էջ:

Ժողովածուն ամփոփում է հումանիտար և հասարակական գիտություն-
ների տարաբնույթ հարցերին վերաբերող գիտական և գիտամեթոդական հոդ-
վածներ, որոնք խմբագրական խորհրդի անդամները գրախոսել, խմբագրել և
երաշխավորել են տպագրության:

ISSN 2738-2915

© Հեղինակային խումբ, 2022

© Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարան, 2022

Печатается по решению Ученого совета
Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна

Редакционный совет

Т. С. Шахвердян, д. ф. н. (председатель редакционного совета, главный редактор)

В. А. Пилюян, к. ф. н. (заместитель председателя редакционного совета)

Т. В. Тадевосян, к. ф. н. (ответственный секретарь)

Члены редакционного совета

Л. Ш. Оганисян, д. ф. н., член-корр. НАН РА

Г. М. Мкртчян, д. экон. н.

Р. Л. Агабекян, д. экон. н.

И. А. Савченко, д. соц. н.

Н. Е. Никонова, д. ф. н.

Р. Н. Азарян, д. пед. н.

И. К. Карапетян, д. пед. н.

М. П. Мкртумян, д. псих. н.

С. А. Закарян, д. филос. н.

Г. М. Керян, д. пол. н.

А. С. Вирабян, д. и. н.

П. О. Геворкян, д. пед. н.

Ф. В. Мовсисян, д. и. н.

К. С. Арустамян, к. ф. н.

А. А. Барсегян, к. пед. н.

К. С. Казарян, к. ю. н.

Г. М. Малумян, к. ф. н.

В. Р. Назарян, к. пед. н.

Г. М. Папоян, к. экон. н.

Н. А. Джагинян, к. ф. н.

Л. Ю. Вардanian, к. ф. н.

НАУЧНЫЕ ВЕДОМОСТИ ВАНАДЗОРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА / Гуманитарные и социальные науки, 2 // Министерство
образования, науки, культуры и спорта РА, Ванадзорский государственный
университет/. Ред. совет – Т. Шахвердян и др. – Ванадзор, 2022. – 546 с.

В сборнике представлены научные и научно-методические статьи, относящиеся
к различным вопросам гуманитарных и социальных наук, которые после
рецензирования и редактирования были рекомендованы к печати по решению
редакционного совета.

ISSN 2738-2915

© Авторская группа, 2022

© Ванадзорский государственный университет имени О. Туманяна, 2022

Editorial Board

T. S. Shahverdyan, Doctor of Philological Sciences (Chairman of the Editorial Board,
Chief Editor)

V. A. Piloyan, Candidate of Philological Sciences (Deputy Chairman of the Editorial Board)

T. V. Tadevosyan, Candidate of Philological Sciences (Secretary-in-Charge)

Editorial Board Members

L. Sh. Hovhannisyan, Doctor of Philological Sciences, Member of RA NAS

G. M. Mkrtchyan, Doctor of Economic Sciences

R. L. Agabekyan, Doctor of Economic Sciences

I. A. Savchenko, Doctor of Social Sciences

N. E. Nikonova, Doctor of Philological Sciences

R. N. Azaryan, Doctor of Pedagogical Sciences

I. K. Karapetyan, Doctor of Pedagogical Sciences

M. P. Mktrumyan, Doctor of Psychological Sciences

S. A. Zakaryan, Doctor of Philosophical Sciences

G. M. Keryan, Doctor of Political Sciences

A. S. Virabyan, Doctor of Historical Sciences

P. H. Gevorgyan, Doctor of Pedagogical Sciences

F. V. Movsisyan, Doctor of Historical Sciences

K. S. Arustamyan, Candidate of Philological Sciences

A. A. Barseghyan, Candidate of Pedagogical Sciences

Ch. S. Ghazaryan, Candidate of Juridical Sciences

G. M. Malumyan, Candidate of Philological Sciences

V. R. Nazaryan, Candidate of Pedagogical Sciences

H. M. Papoyan, Candidate of Economic Sciences

N. A. Jaghinyan, Candidate of Philological Sciences

L. Yu. Vardanyan, Candidate of Philological Sciences

SCIENTIFIC PROCEEDINGS OF VANADZOR STATE UNIVERSITY / Humanities
and Social Sciences, 2 / RA Ministry of Education, Science, Culture and Sport,
Vanadzor State University/. Editorial Board: T. Shahverdyan, etc. – Vanadzor.
2022. – 546 p.

The collection summarizes various issues on Humanities and Social Sciences, as
well as the scientific, scientific and methodological articles, which have been
reviewed, edited and recommended for publication by the members of the Editorial
Board.

ISSN 2738-2915

©Authors' group, 2022

©Vanadzor State University after H. Tumanyan, 2022

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

LINGUISTICS

Սայաթ-Նովայի խաղերի դարձվածքների քննություն

Թորաքի Մարիամ

Հանգուցային բառեր. Սայաթ-Նովա, խաղ, դարձվածք, պարսկերեն, արաբերեն, խոսքի մասեր, Թիֆլիսի բարբառ

Նախաբան

Դարձվածքները և դարձվածային արտահայտությունները՝ իբրև վերաիմաստավորված կայուն բառակապակցություններ, ունեն լեզվի և մտածողության առանձնահատուկ կապ, և դրանք հնարավոր է հասկանալ ու բացատրել միայն տվյալ լեզվի ներքին օրինաչափությունների սահմաններում: Բառագիտական այսպիսի միավորները ժողովրդական լեզվամտածողության արդյունք են և ցանկացած ժողովրդի լեզվի ընդհանուր նկարագրի մասն են կազմում: «Դարձվածքային կապակցությունը սովորական բառից տարբերվում է իր կազմության բարդությամբ, իմաստի ու ձևի ընդարձակությամբ, արտահայտչական հարստությամբ: ...Դարձվածքներն իրենց էությամբ ծնունդ են առնում ժողովրդի ընդերքից և կրում են ժողովրդական ստեղծագործության խոր կնիքը», - գրում է Սայաթ-Նովայի խաղերի բառարանի հեղինակ Ա. Քոչոյանը [7, 21], որը թվարկում է բանաստեղծի խաղերում գործածված մարմնի մասերով կազմված մի շարք դարձվածքներ:

Սայաթ-Նովայի տաղերգությանը բնորոշ պատկերավոր ոճը պայմանավորված է հատկապես դարձվածքների կիրառությամբ, որոնք, բաղադրիչների սերտաձման աստիճանով պայմանավորված, դարձվածքային միակցություններ, միասնություններ, կապակցություններ կամ արտահայտություններ են: Ներկա հոդվածում քննության ենք ենթարկելու Սայաթ-Նովայի խաղերում գործածված դարձվածքներն՝ ըստ խոսքիմասային արժեքի¹:

ա) **Գոյականի արժեք ունեցող դարձվածքներ:** Այս խմբի մեջ մտնում են այն դարձվածային կազմությունները, որոնք պատասխանում են *ի՞նչ, ինչե՞ր, ո՞վ, ովքե՞ր* հարցերին և խաղերի բանաստեղծական տողերում կատարում են գոյականով արտահայտված անդամի դեր, օրինակ՝

¹ Պետք է նշել, որ հոդվածում որոշ հայերեն դարձվածքների պարսկերեն համարժեքներ ևս քննության ենք ենթարկել:

*աշխարհի մալ*² (բռ.՝ «աշխարհի ունեցվածք») «կյանք, իրականություն, կյանքի կարգ ու կանոն», *դամ ու դովրան* (բռ.՝ «ձայնակցություն և պտույտ») «ուրախ ժամանց, հաճելի պահ», *վարթի դրախտ* «վարդաստան, բուրաստան», օր.՝ «Բլբլուլին լիզու շինիցիր, դուն վարթի դրախտ իս, գոգա՛լ» (25), *օսկե ջուր* «ոսկեգոծելու հեղուկ», *գրոց հայերեն* «գրաբար», *ահլի շար* (բռ.՝ «արժանավոր օրենք») «արդարադատություն»³, *իդրար իման* (բռ.՝ «հավատ, համոզմունք») «երդումով հաստատած խոստում» «Կաց իդրարին, ահլի շարին», 3), *ադ ու հաց* «նշան հավատարմության, աննենգ բարեկամություն», *գարնան շունչ* «կյանքի սկիզբը» և այլն:

Ասենք, որ *աշխարհի մալ*, *դամ ու դովրան*, *վարթի դրախտ*, *օսկե ջուր*, *գրոց հայերեն*, *անգին քար*, *ահլի շար*, *ադ ու հաց*, *գարնան շունչ* դարձվածքներից ոչ մեկը Աշոտ Սուքիասյանի և Սերգեյ Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանում» ներկայացված չէ [6, V]: Բառարանի «Հեղինակների անուններ և սկզբնաղբյուրների համառոտություններ» [6, XV] բաժնում Սայաթ-Նովայի անունը ևս հիշատակված չէ, ինչը փաստում է, որ Սայաթ-Նովայի խաղերի դարձվածքները համապարփակ ուսումնասիրության կարիք ունեն: Պետք է նշել նաև, որ Սայաթ-Նովայի խաղերի դարձվածքները բնորոշ են առաջին հերթին Թիֆլիսի բարբառին՝ այսինքն բարբառային ձևեր են: Մեկ այլ հանգամանք ևս. դարձվածաբանական բառարանի առաջաբանում կարդում ենք. «Բառարանն ընդգրկում է ժամանակակից հայոց գրական լեզվի դարձվածների ամբողջությունը, որն արտահայտված է գրական աղբյուրներում..., ինչպես նաև գավառական-բարբառային դարձվածաբանական այն միավորները, որոնք առատորեն թափանցել են գեղարվեստական գրականության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ կամ լայնորեն գործածվում են խոսակցական լեզվում» [6, XIII]: Սրանից կարելի է հետևություն անել, որ չնայած Սայաթ-Նովայի երգերի սիրված լինելուն, դրանց լայն տարածվածությանը և համաժողովրդականությանը, այնուամենայնիվ, դրանցում գործածված դարձվածային միավորները՝ դարձվածաբանական միակցությունները, միասնությունները, այսինքն՝ պատկերավոր արտահայտությունները, դարձվածաբանական կապակցությունները և այլ կազմություններ, խոսակցական հայերենում քիչ են գործածվում:

² Այս և հետագա բոլոր օրինակները ըստ՝ Սայաթ-Նովա, Խաղեր, Երևան, 1987, ժողովածուի: Փակագծերում խաղերի համարներն են:

³ Մի շարք դարձվածքների բացատրությունները տվել ենք ըստ Արմենակ Քոչոյանի՝ վերևում նշված բառարանի:

բ) **Ածականի արժեք ունեցող դարձվածքներ:** Այս շարքի դարձվածքները որոշիչի դեր են կատարում և բնորոշում որևէ առարկայի կամ վիճակի որպիսիությունը, օրինակ՝ *աչկի լուս, դիրք ու ենգիդունիա* դարձվածային կապակցությունները բնութագրում են աշուղի սիրո էակին և համարժեք են «սիրելի», «թանկագին», «ընտիր» ածականներին: «Անգաճ արա, ո՛վ *աչկի լուս*» (24) բանաստեղծական տողում *աչկի լուս* փոխաբերացված լեզվական միավորը գործածված է որպես կոչական: Այն Սայաթ-Նովայի կողմից որպես կոչական է գործածված տասներկու անգամ: Համաձայն Ա. Սուքիասյանի և Ս. Գալստյանի դարձվածքի սահմանման՝ *դիրք ու ենգիդունիա* բառակապակցությունը, որն արևելյան մեղեդու անուն է, կարող ենք համարել դարձվածային կապակցություն: «Դրանք այն կապակցություններն են, որոնք կազմվում են ազատ և դարձվածաբանորեն կապված իմաստ ունեցող բառերով», - գրում են լեզվաբանները [6, IX]: Այս կազմության ազատ բաղադրիչները, միանալով *ու* շաղկապով, ստեղծել են դարձվածային միավոր, որը փոխաբերաբար նշանակում է «հաճելի», «սիրելի», «քաղցրաձայն»: Այն ևս, որպես գոյական որոշիչ, բնորոշում է սիրեկանին («*Դիրք ու ենգիդունիա*, զարբաբ ու զար իս, գո՛վելի», 4): Բանաստեղծական մեկ այլ տողում այս կապակցությունը ուղիղ իմաստով է գործածված և բնորոշում է երգի հանգը, որի անունը *մուսադասի* է, օրինակ՝ «Էսպես դիրք ու ենգիդունյայի հանգով, որ մուսադասի կասեն» (23): Ա. Քոչոյանն այս կիրառությունը համարում է դարձվածային: Ըստ Քոչոյանի՝ բառարանում նախորդ՝ «*Դիրք ու ենգիդունիա*, զարբաբ ու զար իս, գո՛վելի» (4) օրինակի կիրառությունը պետք է դարձվածային համարել, իսկ *մուսադասի* բառի բացատրությունը՝ ոչ դարձվածային [7, 61]: Դարձվածային այս օրինակը կարող ենք համարել բազմիմաստ: Ինչպես հայտնի է, դարձվածքները դասակարգվում են ոչ միայն ըստ խոսքի մասերի, այլև՝ ըստ արտահայտած իմաստների և լինում են մենիմաստ ու բազմիմաստ: Հայտնի է, որ բազմիմաստ դարձվածքները այդքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում, և գերակշռում են մենիմաստ դարձվածքները:

Արաբերեն *փուզուլ* «մեզ, մշուշ, մառախուղ» բառով և *սպանել* բայի ենթակայական դերբայով կազմվել է *փուզուլ սպանող* դարձվածքը, որն ածականաբար բնորոշում է աշուղի խոսքը. «Խոսկըս առակով իմացի, լուսաստղ, *փուզուլ սպանող*» (49): Այստեղ *փուզուլ սպանող* դարձվածքն ունի «պարզ, անմիջական, հասկանալի» ածականական իմաստը:

Օրը կերած «կյանքը սպառված, օրհասը մոտ» ածականական

իմաստով դարձվածքով Սայաթ-Նովան բնորոշում է իր կյանքը, օրինակ՝ «Էլ ապրելու ումիկ չունիմ, իմ **օրըս կերած** գիդենաք» (29):

Ավելացնենք, որ ***աչկի լուս, դիրա ու ենգիդունիա, փուզուլ սպանող, օրը կերած*** դարձվածային միավորներից վերը նշված դարձվածաբանական բառարանում կա միայն *աչքի լույս* դարձվածքը [6, IX]:

գ) **Բայի արժեք ունեցող դարձվածքներ**: Այս դարձվածքներն ունեն դեմք, թիվ, ժամանակ, եղանակ և ինչպես բայ խոսքի մասը, պատասխանում են *ի՞նչ անել, ի՞նչ լինել* հարցերին:

Բայ խոսքի մասով բաղադրված դարձվածքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք քանակապես գերազանցում են մյուս խոսքի մասերով կազմվածներին: Դա, իհարկե, պայմանավորված է նաև հարադիր բայերով կազմված դարձվածային միավորների բազմաքանակությամբ: Բայական դարձվածքների և հարադիր բայերի առնչությունը բավականին դժվար խնդիր է հայ լեզվաբանության մեջ: Այս մասին Ֆ. Խլդաթյանը գրում է. «Շատ հեղինակներ նույն լեզվական միավորները համարում են և՛ հարադրություն, և՛ դարձվածք: Եթե նկատի ունենանք, որ հարադրություններն էլ մեր լեզվաբանության մեջ ավանդաբար համարվում են բարդություն (իմա՝ բարդ բառ), ապա հասկանալի կլինի, որ, իրոք, խառնաշփոթ է» [3, 240]: Հարցի լուծումը թողնելով լեզվաբաններին՝ նշենք, որ մեր հոդվածում այն հարադիր բայերն ենք համարել դարձվածային կազմություններ, որոնց կիրառությունն ունի դարձվածաբանական արժեք: Այդ իսկ պատճառով ավելացվել են իմաստային խմբերը՝ հոմանիշ և բազմիմաստ դարձվածքները:

Սայաթ-Նովան իր խոսքը ոճավորում և պատկերավոր է դարձնում բայական դարձվածքներով ու հարադիր բայերով: Այս շարքում մեծ թիվ են կազմում հատկապես *անձի, անիի, ասիի, գալ, ըլիլ, տալ, քաշիլ*⁴ և այլ բայերով կազմվածները:

Բավականին մեծ թիվ են կազմում հատկապես *անիլ* բայով կազմված հարադիր դարձվածքները՝ *անմաս անիլ* «առանց հաղորդության, անօրեն կերպով սպանել, նահատակել» («Յիս քիզնից չիմ հեռանա, գուգե ինձ անմաս անին», 11), *բերանը բաց անիլ* «խոսել», *դադ անիլ* «բողոքել» (պրսկ. *դադ* նշանակում է «աղմուկ», *դադ անիլ հմմտ.*՝ բոց. պրսկ. *dād kardan* «աղմկել, բողոքել»), *հանգ՝ անիլ* «ձայնակցել, ներդաշնակել», *տալ անիլ*

⁴Թիֆլիսի բարբառի առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ Սայաթ-Նովայի խաղերում է խոնարհման բայերը *ի* խոնարհման են վերածվում:

⁵ Հմմտ. Թֆլ. բրբռ. *հանգ* «երգի եղանակ», *հանգուլ ասել* «գեղեցիկ եղանակ երգել» [2, 639], ինչպես նաև՝ հմմտ. պրսկ. *āhang* «երգ», վրգ. *hangī* (< իր.), տե՛ս [8, 65]:

«կտրել, զլխատել», *տաղ անհիլ* «երգաձայն կարդալ, երգել», և այլն⁶:

Անհիլ բայական բաղադրիչով կազմված բազմիմաստ հետևյալ դարձվածքներ են. *չաղ անհիլ* 1) «թեժացնել» («էտ կըրակըն չաղ մի՛ անի», 3), 2) «հաստացնել, ամրացնել» («Հիմքտ վերըստին նուրեցին. չաղ արին, Մոդնու սուրփ Գն ուրք», 45)⁷, *զայ անհիլ* 1) «փչացնել, ավերել, վնասել» («Դուն իս ասի՝ նրեախ տիղ Յարի սիրտըն զայ անին», 47), 2) «կորստի մատնել, կործանել» («Յիս կանչում իմ զայանին. Նու ու Այիբ զայ անին», 47) և այլն:

Անհիլ բայով կազմված դարձվածքներից կարելի է առանձնացնել *օտար բառ + անիլ* կառույցի լեզվական միավորները, որոնք քանակով գերազանցում են *հայերեն բառ + անիլ* բաղադրիչներով կազմություններին: Այսպես՝

Անվանական մաս (պարսկերեն) + անիլ

Բաբ անիլ = *բաբ* «համապատասխան» + *անիլ*, նշ. է «համեմատել». «Խիլքըտ հիմարին բաբ մի՛ անի» (37):

Բանդ անիլ = *բանդ* «կապ, հանգույց» + *անիլ*, նշ. է «կաշկանդել». «Քաղցըր լիզվով շատ ինձպիսին բանդ իս արի» (9):

Դաղ անիլ = *դաղ* 1) «շիկացած երկաթով այրվածք, խարան», 2) փխբ. «սրտի վերք, կսկիծ, վիշտ» + *անիլ* «այրել, վառել, խոցել». «Յարի սիրտը դաղ մի՛ անի» (3):

Դամ անիլ = *դամ* «ցանց, որոգայթ» + *անիլ*, նշ. է «դավադրել»:

Դրախտի բաղ անիլ = *դրախտի բաղ* «դրախտի այգի» + *անիլ*, նշ. է. «բուրումնավետ, հոտավետ ծաղիկներով զարդարել». «Բիմըտ ու խաչկալըտ դրախտի բաղ արին, Մոդնու սուրփ Գն ուրք» (45):

Լանգ անիլ = *լանգ* «կաղ» + *անիլ*, նշ. է «օրորվել, շորորվել, ճոճվել». «Աշխարքըն ծով, դուն մեչըն նավ, ման իս գալի, լանգ իս անում» (31):

Խափանգ անիլ = *խափանգ* «վարագուրաձև եղեգնյա ծածկոց լուսամուտներին, որ իջեցնում-բարձրացնում են թոկի միջոցով» + *անիլ*,

⁶ Սայաթ-Նովայի տաղերում բազմիցս հանդիպում է *ճար անիլ* հարադրությունը «օգնել» իմաստով, և որը Ա. Մ. Մուքիսայանի, Ս. Ա. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանում» [6, 401] ներառված է դարձվածքների շարքում: Կարծում ենք՝ այս հարադրությունը պարսկերեն համանման ձևի թարգմանությունն է, հմմտ. *chāra* «օգնություն, ճար», *chāra kardan* բոց. «ճար անել»: Այդ պատճառով, այս հարադրությունը դարձվածքների շարքում չենք դիտարկել:

⁷ Հմմտ.՝ պրսկ. *chāgh* նշանակում է գեր ու *chāgh kardan*՝ զիրացնել):

նշ. է «իջեցնել, ծածկել». «Էրեսիտ խալըն ծածկըվում է, մագիբըտ խափանգ իս անում» (31):

Անվանական մաս (արաբերեն) + անիլ

Ղալ անիլ = *ղալ* «խոսք, խոսակցություն» + *անիլ*, նշ. է «անհանգստացնել, գլխացավանք պատճառել». «Յա՛ր, յիս քիզ բարով իմ տալիս, շուտ իս գալի՝ դալ իս անում» (5), «Չի՛մ անի քալագըն, չի՛մ անի դալըն» (15):

Ղաստ անիլ = *ղաստ* «նպատակ» + *անիլ*, նշ. է «ջանք թափել, ջանալ». «Ղաստ արա՛ էլ լավ օրերու էդիվըն հասնիս, քամանչա» (42):

Անվանական մաս (ադրբեջանական թուր.) + անիլ

Յարալու [4, 534] **անիլ** = *յարալու* «վիրավոր» + *անիլ*, նշ. է «հոգեկան վիշտ պատճառել». «Միրտս յարալու արիբ» (56):

Չալ անիլ = *չալ* «պուտ-պուտ, սև ու սպիտակ» [2, 874] + *անիլ*, նշ. է «գույնզգույն ներկել». «Պատանքին մե ռանգըն է հերիք, չալ անիլըն ինչի՞ն է շահ» (44):

Անիլ բայով բաղադրված **բրուլե ճաղ անիլ** («բյուրեղյա ճրագ՝ լույս անել») դարձվածքում Սայաթ-Նովան կիրառում է հունարենից փոխառյալ **բրուլե** բառը: Ա. Քոչոյանը կարծում է, որ բառը հունարենից վրացերենի միջոցով է անցել Թիֆլիսի բարբառին [7, 50]:

Բացի *անիլ* բայից, առանձնացրել ենք նաև հետևյալ բայերը.

Ածիլ – *միտըն ածիլ* «հիշել», օր.՝ «Յիփ բըլբուլըն միտքըն ածավ ուեհնով կըլած թայիգուլին» (30) և այլն:

Ասիլ – *վայ ասիլ* «ցավակցել», օր.՝ «Հեքիմնիրըս ափսոսում ին՝ ծընգան տալով վա՛յ ին ասում» (39) և այլն:

Բրոնիլ – *բաս բրոնիլ* «վիճել», օր.՝ «Քիզիդ բաս ո՞վ կարա բրոնի՝ հազար բաբաթ բառ իս էլի» (8) :

Դնիլ – *բերնումը սանձ դնիլ* «սանձել, զսպել», օր.՝ «Բերնումըս դընիմ սանձ՝ կենամ» (3) և այլն:

Գցիլ – *ձեռնեմեն ձիորը գցիլ* «սրան-նրան տալ, չպահել», օր.՝ «Մի՛ գցի ձեռնեմեն ձիորն, օսկե թաս իմ, Սայաթ-Նովա» (17), *ճիղը գցիլ* «տխուր տրտում լինել», օր.՝ «Է՛լ վաղ միռնի Սայաթ-Նովեն՝ ճիղըտ գըցած չըտեսնե» (2), *ջուրը գցիլ* «ջրահեղձ անել», օր.՝ «Անքանար ջուրըն իս գըցի, բուրբըս տալդա, ջըրհիդիդ» (56) և այլն:

Ըլիլ – «լինել» – *բեղամաղ ըլիլ, դաղ ըլիլ, սիրտը փուրումը սըքուր ըլիլ* «ծանր վիշտ ունենալ, սգի մեջ լինել», *անդանակ ըլիլ* – «տանջանքով մեռնել», օր.՝ «Էշխեմետ անդանակ էլա» (28) և այլն:

Շինիլ – արտասուքը արուն շինիլ «շատ ծանր վիշտ պատճառել» օր.՝ «Արտասունքըս արուն շինեցիր, խիլքըն գըլխես ունիմ տարած» (16), և այլն:

Տալ – գլուխը մահի տալ «ինքնասպան լինել», օր.՝ «Դուն գըլուխըս մահի կու տաս, յիս էլ քիզիդ կու միռնիմ» (2) և այլն:

Գնալ – մտկի հիդ էհալ «մի բանի մասին մտածել, մտահոգվել», օր.՝ «Դուն մըտկի հիդ մի՛ էհա» (4) և այլն:

Քաշի – ջուքամ քաշիլ «վնասվել, կորուստ ունենալ», դարդ քաշիլ «վշտանալ», օր.՝ «Էս դարդեմեն ով չէ քաշի՝ վո՛ւչ քաշե» (12), դալամ քաշիլ «նկարել», օր.՝ «Էրեսըտ խասա մուրասա. դալամ քաշիլըն ի՛նչ կոնե» 4 (51) և այլն:

Նշված համեմատաբար ակտիվ, գործուն բայերից բացի գործածվում են նաև **անցնիլ, անց կենալ, գալ, դիրչիլ, գավթիլ, թամամիլ, թուլանալ, լալ, կանգնեցնիլ, կենալ, կտրիլ, պաքիլ, սպանիլ, տընդդդիլ, փշրվիլ** բայերը, որոնք հանդիպում են մեկ-երկու դարձվածային կազմություններում, ինչպես, օրինակ՝ **գլխովն անցնիլ** «տեղի ունենալ», **խղարեմեն անց կենալ** «խոստումնազանց լինել, խոստումը չպահել», **գլուխը մահի ռաստ գալ** «վտանգների միջով անցնել», **սհուզար քաշիլ** «հառաչել, հեծեծալ», **ճամփա կանգնեցնիլ** «օգնել, միջոց՝ ճար ցույց տալ», **խղարին դրուստ կենալ** «խոստմանը հավատարիմ մնալ», **աղաբը կտրիլ** «անբարեկիրթ լինել, համեստությունը կորցնել («Կըտրեցիր աղաբըտ, կըտրեցիր շահըտ», 18), և այլն:

դ) **Մակբայի արժեք ունեցող դարձվածքներ**: Սայաթ-Նովայի խաղերում առանձնացրել ենք տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի պարագայական պաշտոն կատարող մի շարք բառեր, որոնք ունեն մակբայական արժեք: Դերանուն խոսքի մասով կազմված դարձվածքներ Պ. Բեդիրյանն իր գրքում չի առանձնացնում: Դրա պատճառը հավանաբար այդպիսի դարձվածքների փոքրաթիվ լինելն է: Սայաթ-Նովայի խաղերում ևս նման դարձվածքները մեծ թիվ չեն կազմում: Այսպես, **ամեն մե** «ամեն մի, յուրաքանչյուր» որոշյալ դերանունը գործածված է «Ամեն մե մըտիկ տալով տարար խիլքըս» (61) բանաստեղծական տողում և արտահայտում է մակբայական իմաստ, այսինքն՝ կատարում է մակբայի դեր:

ա) **Տեղի մակբայի արժեք ունեցող դարձվածքներ**, **քաղաք տիդ** «բնակավայր», օր.՝ «Թե վուր քաղաք տիդ հանդիրիս, կու քանդիս, վար չիս անի» (1), **քաղաք քաղկով** «բոլոր տեղերից», օր.՝ «Էրեսըտ տեսնելու գու քան քաղաք քաղկով, գիդ՝ գիդի պես» (31), **չուրս բուրք** «շուրջ, շրջա-

պատ», օր.՝ «Չուրս բոլորքըն ծաղիկնիր ին» (56):

բ) **Ժամանակի մակբայի արժեք ունեցող դարձվածքներ՝ *գիշիր-ցերեկ, տարին տասներկու ամիս***, կամ՝ ***օրըն ի օրըն*** «Օրըն ի օրըն շատանում իս, էշիսի մէջըն մողանում իս»: Այս նախադասության մեջ ***օրըն ի օրըն*** դարձվածքն ունի նաև ձևի մակբայի իմաստ և կարող է պատասխանել *ինչպե՞ս ես* շատանում և *ինչպե՞ս ես մողանում* հարցերին և այլն:

գ) **Ձևի մակբայի արժեք ունեցող դարձվածքներ՝ *անմիդ տիղը*** «գուր տեղը, իգուր, աննպատակ», օր.՝ «Խըմցըրեցիր անմիդ տիղըն էս աղուի թասըն ինձի» (59), ***մե դամաղի*** «անդդվելի», օր.՝ «Եկ, արի սիրտ, մընա դու մե դամաղի, Հալալ մըտիկ արա հացի ու աղի» (36) ***քնած տիղ*** «ընդարմացած», օր.՝ «Քանի գուգե քնած տիղըն իր թշնամին կուռըն կապե, էլի վիրչումըն մեյդանըն Ռոստոմի Զալուն մընում է» (52) և այլն:

դ) **Չափի մակբայի արժեք ունեցող դարձվածքներ՝ *դիփունի վըրա*** «բոլորի վրա», օր.՝ «Մարիփաթով քաղցըր լիզուն դիփունի վըրա անգին ա» (10), ***մե քիչ*** «դույզն», օր.՝ «Մե քիչ կամաց գնա, գոգա՛լ» (23): Բանաստեղծական այս տողում ***մե քիչ***-ը կարող է կատարել նաև ձևի մակբայի դեր (ինչպե՞ս գնա):

Ինչպես նկատում ենք, վերը բերված օրինակներում ***քաղաք տիղ, չուրս բոլորք, գիշիր-ցերեկ, տարին տասներկու ամիս, օրըն ի օրըն, անմիդ տիղը, քաղաք քաղկով, գիդ՝ գիղի պես, քնած տիղ, մե դամաղի, դիփունի վըրա, մե քիչ*** բառակապակցությունները այլ խոսքի մասերից են կազմված, հանդես են գալիս մակբային բնորոշ պարագայական կիրառությամբ և նախադասության մեջ ցույց են տալիս գործողության կատարման տեղ, ժամանակ, ձև, չափ ու քանակ: Այսպիսի կազմությունները Ֆ. Խլդաթյանն անվանում է «մակբայորդներ» [3, 205]: Ըստ այդմ՝ մակբայորդներով կազմված դարձվածքները կարելի է անվանել *մակբայորդ դարձվածք*: Նշենք, որ Մայաթ-Նովայի խաղերում, մակբայորդ դարձվածքների շարքում քանակապես աչքի են ընկնում գործողության ձև ցույց տվողները:

ե) **Եղանակավորողի արժեք ունեցող դարձվածքներ**: Գործողության հատկանիշ ցույց տվող բառերից՝ մակբայներից բացի, Մայաթ-Նովայի գեղարվեստական խոսքը ոճավորում են եղանակավորող բառերը, որոնք որոշ չափով մոտ են մակբայներին: «Մակբայներից, անշուշտ, պետք է տարբերել այդպիսի բառերը, որոնք եղանակավորում են նախադասությունը կամ նախադասության անդամները՝ նրանց հաղորդելով հաստատական, ժխտական, հարցական, երկբայական բնույթ, այլև ուժգնացնում,

երանգավորում են դրսևորվող իմաստը» [1, 276],- գրում է Ա. Աբրահամյանը: Սայաթ-Նովայի խաղերում գործածված եղանակավորող դարձվածքները կարելի է տեսակավորել տվյալ բանաստեղծական տողում ունեցած իմաստով:

Աստղծուն փառք դարձվածքն ունի «շնորհակալ եմ, գոհ եմ» իմաստը և արտահայտում է գոհունակություն, շնորհակալություն:

Ի՞նչ ասիս, ի՞նչ անիս – ինքն իրեն խորհրդածելու ձև է՝ «ի՞նչ հնարքի դիմեմ»:

Ի՞նչ կոնե – «անօգուտ է, չարժե»:

Ի՞նչ կոնիս – 1) «հարկավոր չէ», 2) «անիմաստ է». «Առանց քեզ ի՞նչ կոնիս աշխարհս մալըն» (15):

Քանի գուզե «ինչքան էլ որ, որքան էլ» – ճշգրտման և բացահայտման եղանակավորող դարձվածք: «Քանի գուզե քամին տանե՝ ծովեմեն ավազ չի պակսի» (37):

Նկարագրական արտահայտությամբ դարձվածքներ: Նկարագրական, բառակապակցական, առած-ասացվածքային դարձվածքները⁸ բավականին շատ են Սայաթ-Նովայի խաղերում: Աշուղի պատկերավոր խոսքի յուրաքանչյուր արտահայտության մեջ կարելի է գտնել մի հետաքրքիր դարձվածային միավոր:

Այդպիսիք կարելի է համարել հետևյալ օրինակները:

«Դուն իմ խիլքին մտիկ արա // Ջուրըն էկավ, գերանըս տարավ ծիղի համա իմ լալի» (46): Այս երկտողի մեջ կարելի է առանձնացնել երեք դարձվածք՝ 1) **մեկի խիլքին մտիկ անել** «մեկի կատարած անմիտ բանի վրա ուշադրություն դարձնել», 2) **ջուրը գալ, գերանը տանել** «մեծ աղետ կատարվել», 3) **ծիղի համա լալ** «ոչ կարևոր, երկրորդական բանի համար մտահոգվել», 4) **Բերնեմեն կըրակ վեր ածիլ** «շատ ճարտար խոսել» (3):

«Գուզիմ ումբըրըս հենց անց կացնիմ՝ օրըս մունաթ չը քաշե» (10). այստեղ կարելի է առանձնացնել երկու դարձվածք. 1) **ումբըրը անց կացնիլ** «ապրել», 2) **օրը մունաթ չքաշիլ** «կյանքը խելացի կազմակերպել, կյանքը անիմաստ չվատնել»:

«Լըցվիլ է դոշըս ու թիկունքըս» (23): **Դոշըն ու թիկունքը լցվել**, այսինքն՝ «հասունանալ, գեղեցկանալ»:

⁸ Ինչպես նշում է Ա. Քոչոյանը. «Դարձվածքների մեջ մտնում են նաև առածներն ու ասացվածքները, որոնք գեղարվեստական խոսքի ամենահարուստ տեսակն են, և որոնց մեջ ձևի ու բովանդակության միասնությունը հասնում է կատարելության» [7, 22]:

«Աշխարհս մե մագ չի պակսի» (37), այսինքն՝ «որևէ անձի կորստով կյանքում ոչինչ չփոխվել»:

«Մանդիլի գար իմ քիզ ամա» տողում կարելի է առանձնացնել **մանդիլի գար քիզ** դարձվածքը՝ «թանկագին, առանձնահատուկ լինել» իմաստով:

Նշենք, որ չնայած բերված օրինակներում առանձնացրել ենք դարձվածային միավորները, սակայն նախադասությունն ինքնին ևս ամբողջական տեսքով ունի մեկ ամբողջական դարձվածքի իմաստ:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Սայաթ-Նովայի խաղերում լայնորեն օգտագործված դարձվածքները, ոճավորելով աշուղի բանաստեղծական խոսքը, ժողովրդականություն են հաղորդում դրան: Գրեթե չկա մի նախադասություն, որում չլինի փոխաբերական իմաստով գործածված որևէ բառ կամ դարձվածային միավոր: Հանդիպում են նաև պատկերավոր նախադասություն-դարձվածային միավորներ: Հավելենք, որ Սայաթ-Նովայի խաղերի դարձվածքների զգալի մասը բնորոշ է միայն Թիֆլիսի բարբառին և հայերենի մյուս տարբերակներում գործածական չէ:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ա. 1970, *Գրաբարի ձեռնարկ*, Երևան:
2. ԱՃառյան Հ., 1913, Հայերեն Գավառական բառարան, Թիֆլիս:
3. Խղաթյան Ֆ., 2009, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Երևան:
4. Մարգարյան Ա., 1966, *Հայերենի հարադիր բայերը*, Երևան:
5. *Սայաթ-Նովա, Խաղեր*, Կազմեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց Հենրիկ Բախչինյանը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1987:
6. Սուքիասյան Ա., Գալստյան Ս., 1975, *Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան*, Երևան:
7. Քոչոյան Ա., 1963, *Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի բառարանը*, Երևան, էջ 20:
8. Hasandust M., 2004, An Etymological dictionary of Persian Language, Vol.1, the Academy of Persian Language and Literature, Tehran.

Анализ фразеологизмов стихов Саят-Новы

Тораби Мариам

Резюме

Ключевые слова: *Саят-Нова, стих, фразеологизм, арабский, части речи, Тифлисский диалект*

В статье представлены фразеологические единицы стихов Саят-Новы. Фразеологизмы классифицированы с точки зрения морфологии и в некоторых случаях сравнены с персидскими эквивалентами. Последнее особенно важно для изучения семантических вопросов стихов и Тифлисского диалекта. Несмотря на широкую распространенность и популярность стихов Саят-Новы, используемые в них фразеологические единицы, т.е. образные выражения, фразеологические сочетания и другие конструкции, в разговорном армянском языке встречаются редко. В статье рассмотрены словосочетания со значением существительного, прилагательного, наречия, а в качестве фразеологических образований рассматриваются те сложные глаголы, употребление которых имеет фразеологическое значение. В этом контексте были добавлены семантические группы: синонимичные и многозначные фразеологизмы.

Idiomatic Analysis of Sayat-Nova's Poems

Torabi Maryam

Summary

Key words: *Sayat-Nova, poem, phrase, Persian, Arabic, parts of speech, Tiflis dialect*

This article is an attempt to analyze phraseological components of Sayat-Nova's poems. Idioms, classified in terms of morphology, in some cases are compared with Persian equivalents. The latter is especially important for studying the semantics of poetry and Tiflis dialect. The idiomatic units, or figurative idioms, phraseological combinations, and other constructs applied in Sayat-Nova's poetry are rarely used in colloquial Armenian, despite the popularity of his poems.

In the article, the use of compound verbs containing phraseological connotations as well as phrases with nouns, adjectives and adverbs were discussed. In this context, synonymous and phraseological units with multiple meanings were presented as two semantic groups.

Ներկայացվել է 30.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 17.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Some Remarks on Contemporary Pronunciation-instruction Priorities and Pronunciation Issues Encountered by ESL/EFL Learners

Marikyan Nune

Key words: *pronunciation teaching, pronunciation issues, ESL/EFL learners, intercultural communication, non-native speaker, practical objectives, target-model of pronunciation*

It is an undeniable fact that learners who want to develop good speaking skills in a language also need to cultivate good pronunciation, and yet groundwork evaluation continues to evidence that pronunciation still has a limited and inferior manifestation in the curriculum and is often viewed as something of an ineffectual relation in the classroom. During the past decades there has been significant growth of interest and attention given to pronunciation teaching. However, while these studies on pronunciation are performed, this sphere needs to be investigated, and more research in ESL/EFL classes among foreign and second language learners is required,

This research article is concerned with the importance, focal recent priorities in pronunciation-teaching and the pronunciation issues encountered by ESL//EFL learners in general, and by Armenian learners in particular.

The ongoing reinforcement on communicative perspectives for the teaching of English has pinpointed weightier requirements for proper pronunciation. However, the effectiveness and usability of teaching pronunciation still are the most immensely disputed issues in the area of language teaching. The maintainers of the significance of teaching pronunciation, complied with some recent research outcomes would recommend that teachers can make an apparent divergence in definite norms and standards, such as the teaching of supra-segmental and the linking of pronunciation with listening practice. Conversely, the objectors of pronunciation teaching, also complied with some groundwork results, would suggest that teachers can make scanty or no difference in developing and cultivating their students' pronunciation.

When we begin to learn a new language, students are always exposed to the new language in its fullest and most explicit form. The patterns that they

are required to copy and, later to produce are either single words or short sentences carefully and slowly enunciated. In the early stage while the student is still struggling with an unfamiliar sound system, not to mention exotic syntactic and lexical forms, this is clearly practicable approach. Unfortunately many students progress to more complicated and sophisticated grammar and vocabulary, but do not move beyond the basic, elementary, clear and explicit pronunciation. From the point of view of their own production of the spoken language this is not a disaster – a foreigner whose command of English is not perfect is much more likely to be understood if he speaks slowly and clearly [1, 156].

As Gerald Kelly mentions, the fact that pronunciation tends to suffer from neglect may not be due to teachers lacking interest in the subject but rather to a feeling of doubt as to how to teach it. Many experienced teachers would admit the lack of knowledge in the theory of pronunciation and they may therefore feel the need to improve their practical skills in pronunciation teaching. In spite of the fact that trainees and less experienced teachers may be very interested in pronunciation, their concern with grammar and vocabulary tends to take precedence. Language learners, on the other hand, often show considerable enthusiasm for pronunciation. They feel it is something that would help them to communicate better. So, paradoxically, even though both teachers and learners are keen on the subject, it is often neglected [7, 13]. Pronunciation skills are often regarded as insignificant by a considerable number of English learners. At the same time, proper and apprehensible pronunciation is as significant as, for example, auditory perception and communicative competences. Why should we pay close attention to pronunciation-teaching? English has spread all around alongside with globalization of the world. It is not clear how many speakers of English exist in the world. Estimates go up around 2 billion speakers worldwide, majority of which is non-native speakers [4, 3-6]. Due to these processes its teaching has changed too, and English is now taught under the term English as an International Language (EIL) in addition to terms such as a Second language (ESL) or English as a Foreign Language (EFL). English has become the foremost and by some accounts – world language and is often chosen for cross-cultural communication, including a great many non-native English-speaking teachers throughout the world; students at all levels of education; diplomats, politicians, and entrepreneurs; and service industry

employees such as call center personnel, hotel and restaurant personnel, tour guides, travel agents, and customs agents. Actually, many residents of English dominant nations use English as the means of communication when speaking with multiracial foreign visitors and workers employed on temporary basis with little practice in the local language. English has become an interlanguage, or the language which people use to communicate with one another globally. People speaking various languages use English to interact with each other, even if there is no native speaker present. At present, the objective of teaching pronunciation is not to create an impression of being a native speaker, but rather to communicate successfully in a global context.

Speakers of all languages produce a far wider range of different phonetic sounds than phonemic descriptions would suggest. It is this phonetic overlap between languages where very similar, even identical phonetic sounds have to be interpreted as different phonemic tokens – which causes a great deal of difficulty in the understanding of the spoken form of a foreign language. Where there is no phonetic overlap between a sound in one language and any sound in another, where one language has a sound that is exotic to a language bearer from the other language, the language bearer rarely has any difficulty in perceiving the sound though he may have difficulty in producing it [1, 13-14]. According to Yates and Zielinski, much attention to English pronunciation indicates that pronunciation has a key role in learning English. If teachers do not present the general rules and principles toward comprehensible pronunciation to their ESL//EFL learners, nobody will certainly do it. This is the responsibility of ESL//EFL teachers to do this by teaching the new sounds, words, sentences, and phrases and arranging appropriate materials for understandable pronunciation in their ESL//EFL classes. ESL//EFL teachers should explore new ways of indicating, practicing, and giving feedback on English pronunciation that are actually appropriate for learners to learn English pronunciation easily and effectively [14, 11-23]. One of the most important requirements for proficiency in language is to secure the pronunciation that is understandable for the language students [12, 119-128]. It is also assumed that research in second or foreign language practice should not be scrutinized with the significance of pronunciation-teaching but with the methodology of pronunciation instruction. Both scholars and educators must “recast” roles and the objectives should be modified during the succession of teaching steps.

Instructors must act the part of pronunciation trainers and students must feel motivated and enthusiastic, seizing the initiative to train. The instruction methodologies must be altered from focusing on linguistic competence to communicative competence and segmental parts of pronunciation to supra-segmental parts of pronunciation. One of the essential objectives of pronunciation-teaching in any coursework is comprehensible pronunciation which for its part is a focal component of communicative competence. Flawless pronunciation acquisition should no longer be the final goal. Alternatively, more pragmatic objectives are recommended, which are productively workable, reasonable and appropriate to the communication needs of the students.

Morley emphasizes that learners need to expand functional intelligibility, i.e. to develop the skills for making themselves simply comprehended, functional communicability, speech monitoring that increased self-confidence abilities, and speech modification strategies [9, 51-74]. Foreign accent may not be a significant issue, since it does not hinder comprehension. Speaking with a foreign accent is definitely preferable to not being able to intercommunicate at all. The importance of pronunciation-teaching is beyond question because words can contain various meanings conditioned by the manner of how to produce them. Consequently, pronunciation instruction evidently is a very significant component of becoming proficient at any foreign language. It does not imply that the objective of such phonetic practice is to do away with a foreign accent finally and entirely. In plain English, it is not always possible and of paramount importance, of course, if you are not planning to work for foreign intelligence or teach yourself the language proficiently. The primary purpose of this kind of practice is to acquire skills in hearing yourself and others. Poor pronunciation causes extra embarrassment in comprehending between interlocutors. On account of this, it is vitally significant that learners should learn English for global interaction and should learn to speak it as intelligibly as possible not necessarily like native speakers. It is universally accepted that pronunciation is a fundamental constituent of oral communication and verbal communication can be done inappropriately without accurate pronunciation and can be strongly distorted.

Another question to consider is which of the many acceptable pronunciations of English should be used as a model for the class. For pure academic purposes the British English RP type is preferable to other types but

for pragmatic and communicative purposes, in most cases the choice rests with the American GA pronunciation type.

Whereas the choice of the type of pronunciation to be taught in the schools, colleges and universities of the English-speaking countries themselves is determined by their own national standard or standards, teachers and learners of English in countries where it is taught as a Second or Foreign language are faced with the problem of choosing one of the national types of English pronunciation as the teaching norm. Therefore, the question naturally arises: What are the criteria for such a choice? First of all, purely subjective criteria, preconceived ideas and prejudices should be brushed aside before even attempting to find an answer to that question. One of these is the widespread but fallacious notion that one national type of pronunciation is intrinsically “better”, “more beautiful”, “elegant”, “correct” than all the others [13, 57]. Consequently, the question which of the many acceptable pronunciations of English should be used as a model comes in as a matter of consideration. Present-day objective factors which do determine in certain special cases the choice of a type of pronunciation as the teaching norm are geographical, economic, political, military, and cultural factors. The geographical proximity of a country where English is taught as a Second or a Foreign language, to an English-speaking country results in a huge volume of contacts and exchanges between the two countries, in all possible spheres (economic, commercial, financial, industrial, agricultural, political, diplomatic, military, scientific, cultural etc. and on all possible levels (from personal to official) [13, 57-58]. In the past the preferred pronunciation model was Received Pronunciation (or RP) but it is falling out of favour as a teaching model. As a teacher the model one uses in the classroom will usually be close to the language one uses outside the classroom. Many teachers modify their accent slightly for the benefit of their students, but few could consistently teach with an accent significantly different from their own, even if they wanted to. As ever, it is important to consider the needs of learners. Learners will usually have a target model in mind. Anyway targets tend to be highly personal and on occasion rather vague which complicates the choice of the teaching pronunciation model. There are no easy answers here, though teachers can, in catering for their students’ needs, work on issues of production and reception independently, enabling students to

understand a wide range of varieties, while allowing them to choose their own target model so long as it is widely comprehensible [7, 15].

Can non-native speaker teach the pronunciation of English? The answer to this question is an emphatic YES, and for several reasons. First when viewed from a global perspective, there are far more English language courses and learners being taught by non-native English speakers than native speakers. Second, empirical research documents with two essential themes: the first year of second language learning is especially important for pronunciation development [6, 55-76], and learners' spoken intelligibility may suffer long term negative effects if attention to pronunciation is neglected during the initial stages [14, 11-23]. Given these findings, the wider field needs as many non-native English-speaking teachers as possible – especially those teaching in EFL settings – to be able and willing to teach pronunciation. Without their participation, the needs of language learners will not be well served. Third, there are very good reasons for non-native speakers to feel more confident than they typically do with respect to their potential to serve as effective models and teachers of English pronunciation. Since few second language learners, except for the very young, will eventually acquire a native-like accent [11, 31-54], non-native English-speaking teachers own qualities of English pronunciation represent realistic aspirational models of pronunciation attainment (if they are intelligible and comprehensible). As Murphy explains, it is simply more realistic for teachers and learners to embrace non-native accented, intelligible, comprehensible speech as an aspirational model. In fact, Murphy's exploratory research suggests that pronunciation teachers who are native speakers should supplement the model of their own first language English pronunciation by incorporating within their courses frequent illustrations of intelligible and comprehensible non-native accented speech precisely because the latter are more realistic aspirational models [10, 258–269]. Classroom introduction of such models of pronunciation may be easily facilitated by accessing TED Talks, Three Minute These, YouTube interview videos and other relevant internet resources as a normal part of instrumental routine. Without exposure to such illustrations, second or foreign language learners may fail to realize that non-native accented speakers of English can attain high levels of intelligibility and comprehensibility and that such attainment is within their reach. Fourth, all ESOL teachers may feel confident that pronunciation can be taught successfully

not only at intermediate and higher levels of proficiency [3, 46-66; 5, 1-16] but to the beginning level learners as well. For this to happen, everyone who teaches the pronunciation of English should be well trained.

What are the most common pronunciation errors I have witnessed in my almost 30 years of teaching experience? The major problem for Armenian learners of English is the substitution of one phoneme or sound for another. This phenomenon is conditioned by several factors and I would like to briefly introduce some of them. Speech sounds belonging to the three most general types (vowels, consonants and contoids) are found in all languages. This general typological community of speech sounds existing in different languages is due to the typologically and functionally identical structure of the speech apparatus of people belonging to different races and nationalities. It is common knowledge that a child of any race or nationality brought up in an ethnically and linguistically different community will speak the language of the community without the slightest traces of a foreign accent. And yet, despite the typological community of speech sounds in different languages, not a single sound of one language is absolutely identical spectrally with a typologically identical sound of another language. Thus, the English [t] and the Armenian [թ] are identical typologically, but they are quite different spectrally. One of the principal causes of spectral differences in typologically identical sounds of different languages is the difference in what is called the articulation or speech basis. By articulatory or speech basis the positions of the organs of speech is meant. Languages differ in this respect. For example, in English, the spreading of the lips is pressed tightly against the teeth; in Armenian, the lips are slightly rounded and protruded easily. The tip of the tongue is slightly curled back in English and is against the alveoli but does not touch them, so the tongue is drawn back from the teeth; in Armenian the tip of the tongue is put forward and touches the teeth, the middle and back parts of the tongue are slightly raised. The dynamic aspect of the articulatory basis is the transition from a consonant to a vowel or from a vowel to a consonant within a syllable or at the junction of syllables and words. In both languages, the transition from a consonant to a vowel is rather loose. Unstressed vowels in English have a high degree of reduction while in Armenian they do not. As the checked or unchecked character of the short vowels depends on their position, they are allophones of the vowel phonemes. As all Armenian vowels are free, strong

linking is often made weak by the Armenian language bearers. There are widespread sound-articulation problems typical of the Armenian language bearers. Let us mention some of them:

- the English tense [ɑ:] is often replaced by the Armenian lax [u]. The latter is higher than the English [ɑ:].
- the English slightly protruded [ɒ] is often replaced by the fully rounded and protruded, higher, more retracted and free Armenian [o].
- the English slightly protruded tense [o:] is often replaced by the Armenian [o] which is lax and fully protruded.
- the English back-advanced, slightly rounded [ʊ] is replaced by the Armenian back higher and fully rounded [nɪ].
- the non-protruded and slightly rounded nucleus of [Di] is usually replaced by the fully protruded and rounded Armenian [o]. The glide [i] is usually replaced by the Armenian sonorant [j].
- the front-retracted nucleus of the diphthong [iə] is often replaced by the Armenian [h]
- the vowel combination [aiə] is a trouble spot for the Armenians. They replace the glide by the Armenian sonorant [j].
- the English apical-alveolar consonants [t], [d] are usually replaced by the Armenian dorsal consonants
- the English dental [θ], [ð] are often replaced by the Armenian labio-dental [ʃ], [ʈ], dental [p], [ɳ] or back-dental sibilants [u] [q].
- the dark variant of the English [ɫ] is often replaced by the Armenian clear [l] in the final position after [i] and [e]. The English apical-alveolar [l] is often replaced by the Armenian dorsal dental [ɭ].
- the English bilabial sonorant [w] is sometimes replaced by the labio-dental noise consonant [v].
- the front secondary focus of the English [sh], [zh] in Armenian is sometimes replaced by a consonant with the back secondary focus and the non-palatalized consonants are pronounced instead of the half-palatalized English [sh], [zh].

As we have already mentioned, pronunciation work should flow naturally from other work in class. Anyway, there are many times it should not be done. Teachers must listen for problems. They should not interrupt the flow of a reading lesson or a conversation to teach a phonetic nicety. Communication is

the goal of language. When it is happening in the classroom, do not break in. Occasionally teachers may feel the need to correct a word. They can do this by taking part in the conversation and using the problem word in a question or statement to provide a model without changing the topic of discussion. In a reading lesson they may read the next paragraph or ask a question about the story and so use the problem word without making it the focus of attention [8, 195]. All students can do well in learning the pronunciation of a foreign language if the teacher and student participate together in the total learning process. Pronunciation must be viewed as more than correct production of phonemes: it must be viewed in the same light as grammar, syntax, and discourse that is a crucial part of communication. The student must also become part of the learning process, actively involved in their own learning. With the teacher acting as a "speech coach", rather than as a mere checker of pronunciation, the feedback given to the student can in itself encourage learners to improve their pronunciation. If these criteria are met, all students, within their learner unique goals, can be expected to do well, learning the pronunciation of a foreign language [9, 51-74]. The communicative methodological tendency which manifested itself in the 1980s and is presently prevalent in language teaching, assumes that since the most important purpose of the language is communication, using language to communicate should be superior in all classroom language teaching. This careful observation of language as communication, imparts renovated weightiness to the teaching of pronunciation, since practical conclusive verification signifies the threshold level of pronunciation for non-native speakers of English; if non-native speakers fall below this threshold level, they will experience oral communication problems regardless of how exemplary and copious their proficiency of English grammar and vocabulary might be.

A consideration of learners' pronunciation errors and how these can inhibit successful communication is a useful basis on which to assess why it is important to deal with pronunciation in the classroom. A learner who consistently mispronounces a range of phonemes can be extremely difficult for a speaker from another language community to understand. This can be very frustrating for the learner who may have a good command of grammar and lexis but have difficulty in understanding and being understood by a native speaker [7, 11].

The main aim in teaching students how to understand English as it is normally spoken by native English speakers must be to make the students aware of what signals they can depend on hearing in the stream of speech and to make use of these signals. They may deplore the fact that English speakers speak in an indistinct manner – this sort of judgment does not damage, or help, anybody. The point is that they must learn to come to terms with the situation that undoubtedly exists. In doing so they may incidentally come to observe and accept that a very similar relation exists between the “idealized” and the normal speech of their own language, this is a bonus and the teacher must certainly not rely on his happening. The main aim in teaching comprehension must be to help the students recognize and use the reliable signals in the spoken form of the foreign language and help them to predict when only the tip of an iceberg is apparent what the shape of the rest of the iceberg must be [1, 168].

As highlighted in this article pronunciation should be regarded as more than flawless articulation of single sounds or words. It should be estimated as an eminent component of intercourse that is joined up with curricular proceedings. Instructors should encourage their learners to keep their own pronunciation under observation and work up their verbal communication skills in the best way possible in and outside the classroom. Intelligible pronunciation is an integral constituent of communicative competence. From this perspective, instructors should establish attainable objectives that are relevant and workable for the prior communication requirements of learners. Pronunciation guidance has to focus on coherent pronunciation and teachers should intensively motivate their learners’ actual utterance, develop pronunciation awareness and training. Pronunciation teaching is of great significance as it is the main source of comprehension. The mispronunciation of the proper variants of words may lead to communication breakdown. Pronunciation instruction enables learners to have a more accurate comprehension of native speakers and develops their facilities to intercommunicate efficiently and comfortably.

Bibliography

1. Brown, G., Listening to Spoken English, Moscow 1984, (156; 13-14)
2. Celce-Murcia, M., Brinton, D., Goodwin, J., with Griner, B., Teaching pronunciation: A course book and reference guide (2nd ed.). New York: Cambridge University Press, 2010.
3. Couper, G. The short and long term effects of pronunciation instruction. Prospect, 21(1), 2006, (46–66).
4. Crystal, D. Two thousand million? English Today, 24(1), 2008, (3-6).
5. Derwing, T. M., & Munro, M. J. Accent, comprehensibility and intelligibility: Evidence from four L1s. Studies in Second Language Acquisition, 1997, (1–16).
6. Derwing, T. M., & Munro, M. Pronunciation fundamentals: Evidence-based perspectives for L2 teaching and research. Amsterdam, 2015, (55-76).
7. Kelly, G., How to Teach Pronunciation, Pearson Education Limited, 2000, (11, 13, 15).
8. Long Michael H., Richards Jack C., Methodology in TESOL - A Book of Readings, New Bury House Publishers, A division of Harper Collins Publishers, Inc., 1987, (195).
9. Morley, J. The Pronunciation Component in Teaching English to Speakers of Other Languages. TESOL Quarterly, 25(1), 1991, (51-74).
10. Murphy, J. Intelligible, comprehensible, non-native models in ESL/EFL pronunciation teaching. System, 42, 2014a, (258–269).
11. Ortega, L. Understanding second language acquisition. London, 2009, (31-54).
12. Pourhosein Gilakjani, A., A Study of Factors Affecting EFL Learners' English Pronunciation Learning and the Strategies for Instruction. International Journal of Humanities and Social Science, 2(3), 2012, (119-128).
13. Vassilyev, V.A., English Phonetics (A Theoretical Course), Moscow 1980, (57-58).
14. Zielinski, B., & Yates, L., Myth 2: Pronunciation instruction is not appropriate for beginning-level learners, 2014, (11-23).

**Մի քանի դիտարկումներ արտասանության ուսուցման
ժամանակակից առաջնահերթությունների և ESL/EFL սովորողների
մոտ նկատվող արտասանական որոշ խնդիրների շուրջ**

Մարիկյան Նունե

Ամփոփում

Հանգուցային բառեր. արտասանության ուսուցում, արտասանական խնդիրներ, ESL/EFL (անգլերենը որպես երկրորդ կամ որպես օտար լեզու) սովորողներ, միջմշակութային հաղորդակցություն, օտարալեզու խոսողներ, գործնական նպատակներ, արտասանության թիրախային նմուշ

Միջազգային և միջմշակութային հարաբերությունների սրընթաց զարգացումը նոր պահանջներ է ներկայացնում օտար լեզուների մասնագետների պատրաստման ոլորտում: Օտար լեզուն որպես միջմշակութային հաղորդակցման միջոց օգտագործելու կարողությունը հանդիսանում է մասնագիտական կոմպետենտության որոշակի ցուցիչ:

Ներկայումս աշխարհում մեծացել է հետաքրքրությունը օտար լեզուների՝ մասնավորապես անգլերեն լեզվի նկատմամբ: Դա բացատրվում է անգլերենի՝ ժամանակակից աշխարհում զբաղեցրած դերով և տեղով, որոնք պայմանավորված են անգլիախոս երկրների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմամբ, համացանցի ի հայտ գալով, ինչպես նաև արտերկրում սովորելու, աշխատելու և ճանապարհորդելու հնարավորություններով: Լեզվին ծանոթանալու սկզբնական փուլը սկսվում է հնչյունաբանական մակարդակով, այդ իսկ պատճառով լեզվի ուսուցման գործընթացում արտասանական պատշաճ հմտությունների ձևավորումը հանդիսանում է հիմնական խնդիրներից մեկը:

Հոդվածում ակնարկային քննության են ենթարկվել ինչպես անգլերենի արտասանության ուսուցման ժամանակակից միտումներն ու առաջնահերթությունները, այնպես էլ ESL/EFL սովորողների (մասնավորապես հայախոս) կողմից թույլ տրվող արտասանական որոշ սխալներ և շեղումներ: Որպես առաջնահերթություն շահեկանորեն առանձնացվել է արտասանության՝ որպես հաղորդակցման հասկանալիությունն ապահովող, ինչպես նաև այսպես կոչված արտասանական մշակույթի բաղադրիչ լինելը: Արտասանական մշակույթ ասելով հասկանում ենք համապատասխան իրավիճակում խոսողի կողմից լեզվի հնչյունաբանական միջոցների համարժեք կիրառման կարողությունը: Այդ միջոցները ներառում են ոչ միայն առանձին հնչյունների ճիշտ արտաբերումը, այլև ռիթմական և հնչերանգային տարրերը, որոնք նպաստում են խոսքի լիարժեք արտահայտչականությանն ու հասկանալի լինելուն:

Некоторые замечания о современных приоритетах обучения произношению и проблемах произношения, с которыми сталкиваются изучающие ESL// EFL

Мариян Нуне

Резюме

Ключевые слова: обучения произношению, проблемы произношения, изучающие ESL// EFL (английский как второй или иностранный язык), межкультурная коммуникация, не-носители языка, практические цели, целевая модель произношения

Стремительное развитие международных отношений и межкультурных контактов в современном мире предъявляет новые требования к подготовке специалистов в области иностранных языков. Способность пользоваться иностранным языком как средством межкультурного общения оказывается определяющим показателем профессиональной компетентности. В последнее время в мире возрос интерес к иностранным языкам, в особенности к английскому языку. Это объясняется ролью и местом английского языка в современном мире: развитие торгово-экономических отношений с англоязычными странами, появление мировой компьютерной сети Интернет, а также возможность путешествовать, работать и отдыхать за границей. Первое знакомство с языком происходит на звуковом, фонетическом уровне, поэтому формирование произносительных навыков в обучении языка является одной из основных задач.

В статье представлены очерковый сравнительный анализ современных тенденций и приоритетов обучения произношению английского языка, а также некоторые типичные ошибки в произношении, которые допускают изучающие ESL//EFL (в частности носители армянского языка). Произношение как компонент коммуникативной доступности выгодно выделяется в качестве приоритетного компонента произносительной культуры. Под произносительной культурой мы понимаем способность говорящего ситуативно адекватно использовать нормативные фонетические средства языка (как звуковые, так и ритмико-интонационные) для достижения максимальной выразительности и понятности речи.

Ներկայացվել է 15.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 07.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Էռնեստ Հեմինգուեյի «Կատուն անձրևի տակ» կարճ պատմվածքի ոճական քննություն

Ջադինյան Նինա

***Հանգուցային բառեր.** գրելաոճ, «Այսբերգյան տեսություն», ոճական միջոցներ, խորհրդանիշներ, օտարաբանություններ, մարդու մեկուսացում, խորթացում, մինիմալիստական ոճ*

Նախաբան

20-րդ դարի ամերիկյան գրականության դասական Էռնեստ Հեմինգուեյը աշխարհին հայտնի է ոչ միայն որպես վիպական ժանրի խոշորագույն ներկայացուցիչ, այլև կարճ պատմվածքի մեծագույն վարպետ: Նրա գործերին բնորոշ է հակիրճ, թվացյալ պարզ, բայց միևնույն միջոցին՝ խոր բովանդակային ոճ, մի բան, որ հաստատապես արդյունք է իր լրագրողական նախնական մասնագիտական մոտեցման: Նրա լեզուն բնական է, հասարակ՝ միայն արտաքուստ, սակայն ներքուստ՝ խոր և անընդհատ մտածելու տեղիք տվող: Հեմինգուեյի գրական ասելիքը հենված է իր իսկ ստեղծած «Այսբերգյան կամ բացթողնման տեսություն» վրա, որը պատկերավոր լեզվով ներկայացնում է տեքստ-ենթատեքստ հարաբերակցությունը: «Այսբերգ» կոչվածի միայն աննշան մասն է տեսանելի, այն է՝ տեքստը՝ փոխաբերական առումով, իսկ հիմնական մասը՝ խորությունը, անտակ է, որն է ենթատեքստը: Այս հնարք-սկզբունքը արտացոլում է Հեմինգուեյի հեղինակային մոտեցումը գեղարվեստական տեքստին: Այն օգնում է հասկանալու տեքստ-ենթատեքստ միասնությունը: Այս գրական, ինչո՞ւ չէ, նաև հոգեբանափիլիսոփայական սկզբունքը հանգում է նրան, որ գեղարվեստական խոսքի մեջ չարժե մանրամասնել ասելիքը, և քանի որ «այսբերգի» միայն մի՝ վերին մասն է տեսանելի, այն է՝ տեքստը, ընթերցողը պիտի ինքը խորհի այն ամենի մասին, ինչը բացահայտ չէ ասված: Հեմինգուեյը հավատում էր, որ այս հնարքի կիրառումն է կերտում կարճ պատմվածք, և որքան շատ մանրամասներ է գրողը դուրս թողնում նյութից, այնքան հզոր է դառնում պատումը: Հետագայում նրա գրական այս մոտեցմանը հետևեցին մի շարք այլ հանրահայտ իրապաշտ գրողներ, ովքեր, հիրավի, այս հնարքը ընդունեցին որպես իրենց գրական հավատամք: Հեմինգուեյի ստեղծագործությունների գերակշիռ մասը հենված է սեփական կենսափորձին, որի վառ վկայությունն է նրա թե՛

վեպերի, թե՛ կարճ պատմվածքների մեծ մասը: Հեմինգուեյական պատմվածքի մեր ուսումնասիրության ծիրում հատուկ շեշտադրում ենք արել տեքստի լեզվաոճական քննության վրա՝ որպես մեր խնդրո առարկայի գլխավոր մաս:

**«Կատուն անձրևի տակ» երկի ոճական ընդհանուր բնութագիրը:
Հեմինգուեյի լեզուն՝ նշանավոր անձանց գնահատումներով**

«Կատուն անձրևի տակ» պատումը, ինչպես հեղինակի մնացյալ գործերը, հարկ է դիտարկել բացառապես «Այսբերգյան» լույսի ներքո, մի բան, որ փորձել ենք կատարել մեր աշխատասիրության (տեսական վերլուծության և թարգմանության) ողջ ընթացքում: Պատմվածքը գրված է ազատ, պարզ լեզվով՝ կարճ կառույցներ և հասարակ երկխոսություններ՝ համեմված ուշագրավ ոճական հնարներով, որոնք յուրովի գեղագիտական շունչ են հաղորդում ասելիքին: Մեր ուսումնասիրության մեջ կանգ ենք առել նաև տեքստում առատորեն օգտագործված խորհրդանիշների և օտարաբանությունների վրա, որոնք սերտորեն կապ ունեն պատումի ասելիքը խորապես ընկալելու հետ: Ողջ պատմվածքով մեկ ընթացող արտահայտչամիջոցներն ունեն ոչ միայն գեղագիտական, այլև ոչ պակաս հուզահոգեբանական նշանակություն և իմաստ: Դրանք մեր ուշադրությունը բևեռում են տեքստի նշանակետին՝ ըմբռնելու խոսքի ամենաէական կողմը: Վերլուծությունը կատարված է երկլեզվյան ուսումնասիրական համադրությամբ՝ կարևորելով ու պահպանելով թարգմանական համարժեքության անհրաժեշտ և պարտադիր կանոնները:

Խոսելով գրողի անհատական ոճի մասին՝ անտեղի չէ հիշատակել Դեյվիդ Ուայրթի խոսքը այդ մասին, որում ասվում է. «... Երբ է. Հեմինգուեյը ստացավ գրականության Նոբելյան մրցանակ, հատուկ նշվեց նրա գրական ոճի մասին՝ որպես մեկը ժամանակակից պատումի ամենագլխավոր նվաճումներից» [9]: «Հեմինգուեյը ռեալիստ է, որի փայլուն հավատարմությունը կյանքի նկատելի կողմերին կատարվում է կենդանի երկխոսությունների միջոցով» [4]: Ժամանակակիցները սերտ կապ են տեսնում գրող Հեմինգուեյի գրականության և իմպրեսիոնիստ Մեզանի կտավների գեղագիտական զգացողությունների միջև: Ամերիկացի գրող Ռեյմոնդ Ս. Նելսոնը նշում է. «Հեմինգուեյը բառերով նույնն է արել, ինչ իմպրեսիոնիստները նկարչության մեջ» [7]: Մեծապես գնահատելով հեղինակի գրի հանդեպ ունեցած արվեստի հասնող ականառու գեղագիտական մոտեցումներն ու անուրանալի տաղանդը՝ ամերիկացի գրող, կենսագիր Կառլոս Բեյքըրը «Հեմինգուեյ: Գրողը որպես նկարիչ» աշխա-

տության մեջ պատկերում է հեղինակին և իր սերնդին, ինչպես նաև հեղինակի գործերը բարոյական և գեղագիտական տեսանկյունից [2]: Բրիթըն Փերելմընը նշում է. «Ջրի մակերեսին ամեն ինչ տեսանելի է՝ պատումը, սյուժեն, երկխոսությունները և գործողությունը, սակայն ջրի տակ ամեն ինչն է՝ մտքերը, զգացողությունները, խորհրդանիշները, թեման և ենթատեքստը» [10]: Նույն սկզբունքով Հեմինգուեյի պատումի ուժեղ մասն այն է, որ թաքնված է, ու երբ ընթերցողը տեղյակ է այդ հնարքին, բացահայտում է այն: Հեմինգուեյի ոճը կիսահեղափոխական է: Նա նախադասությունից հեռացնում է այն ամենը, որի կարիքը ինքը չունի: Նա ի վիճակի էր երկխոսություն գրելու նոր ձև ստեղծել, որը շատ արագ հասնում է պատմվածքի սրտին [7]: Հեմինգուեյին միշտ էլ համարել են երկխոսության վարպետ: Ե՛վ վեպերի, և՛ պատմվածքների մասին ընթերցողներն ու քննադատները նշել են. «Սա այն ձևն է, որով կերպարները իրապես կխոսեն» [3]: Հեմինգուեյը հավատում էր, որ այս հնարքի կիրառումն է կերտում կատարյալ կարճ պատմվածք, և որքան մանրամասներ է գրողը դուրս նետում, այնքան հզոր է պատումը դառնում:

Մեր աշխատության մեջ այս ամենին գուզընթաց մանրագին դիտարկման ենք ենթարկել հեղինակի «Կատուն անձրևի տակ» կարճ պատմվածքը ոչ միայն իր իսկ կերտած սկզբունք-հնարի, այլև հիմնականում լեզվաոճական տեսանկյունից: Հեմինգուեյի համոզմամբ գրողի ոճը պետք է լինի պարզ և անհատական, պատկերը՝ հարուստ և երկրային, իսկ բառերը՝ հստակ, հասարակ և հուժկու: Նրա գործածած խոսքը, բառերը, հիրավի, պարզ են ու զորեղ, փայլուն ու իրենց տեսակի մեջ եզակի: Այստեղ տեղին է հիշատակել Հերրի Լեվինի դիտարկումը՝ գրողի կիրառած բառապաշարին առնչվող. «Հեմինգուեյը հատուկ շեշտադրում է անում գոյականների վրա՝ գտնելով, որ այլ խոսքի մասերի մեջ դրանք առավել մերձ են իրերին» [6]:

Պատմվածքի քնությունը՝ բնագիր և հայերեն տեքստերի հանդիպադրությամբ

«Կատուն անձրևի տակ» պատմվածքը գրված է ազատ, պարզ ոճով՝ կարճ կառույցների և հասարակ երկխոսությունների գործածմամբ: Ահա սա է գրողի ոճին բնորոշ հատկանիշը: Նրա գործերը հաճախ կարող են թվալ ուղղակի պարզ ու հասարակ, սակայն դրանք իրականում իրենցում պարունակում են խորհրդանշային անդրադարձ, անգամ առտնին մանրամասներ: Կատուն անձրևի տակ պարզապես կատու չէ, այլ հստակ խորհրդանիշ՝ մի ինչ-որ կարևոր բանի, այն է՝ երիտասարդ կնոջ, որն

ուգում է փրկվել անձրևից, կյանքի տաղտուկից ու նաև ինքն իրենից: «Կատուն անձրևի տակ»-ում ակնհայտ է «այսբերգի տեսության» վառ ներկայությունը: Այն, որ «ինչ-որ բան կա մակերևույթի տակ», կապված է կատվի խորհրդանիշի հետ. հակված ենք կարծելու, որ այն երիտասարդ ամերիկուհու՝ մանուկ ունենալու ֆիզիկական ցանկությունն է նաև:

«Կատուն անձրևի տակ»-ն ունի հավաստի կոտ կառուցվածք. մի պատմություն է, որում սեղմ գույներով պատկերվում է մի երիտասարդ գույգի փոխհարաբերությունը ետպատերազմական իտալական մի հյուրանոցում, մի պատմություն՝ իբրև թե իրենց մեղրամիսն անցկացնող գույգի մասին, որն ասես անլուր միայնության և չհասկացվելու խնդրի առջև է կանգնած: Այստեղ միաժամանակ շեշտադրում է արված նրանց կացավայրի մոտ գտնվող բրոնզե հուշարձանին՝ որպես «անիծյալ ահռելի թախծի» հիշեցում, որի անունն է պատերազմ [1]: Միայնություն և պատերազմի հարակից հուշ-հիշեցում. սրանք ևս ասես խորհրդանիշ են մարդկային հոգեկան հուզառատ ապրումների, անկումային տրամադրության: Այստեղ իսպառ բացակա է մարդկային ջերմ խոսքը, հաղորդակցությունը գրեթե իսպառ բացակայում է այդ գույգի ներսում, ուստի կինը, պատուհանից տխրամած նայելով դուրս՝ անձրևի տակ կծկված կատվիկին, փորձում է ներս բերել, սակայն իջնելով ներքև՝ այլևս չի գտնում նրան: Նա կրկին փորձում է խոսել գրքի մեջ թաղված ամուսնու հետ, սակայն իզուր: Նրանցից մեկը մեկուսացած է անձրևից, մյուսը՝ երիցս անտարբեր ամուսնուց: Կատվիկ և երիտասարդ կին՝ երկուսն էլ փորձ են անում փրկվել անձրև-վտանգ-անձուկ եռամիասնությունից: Երկուսի ձգտումն էլ մեկն է՝ ազատ լինել: Կինն ասես հենց անձրևի տակ կծկված կատվիկ լինի՝ ծեծկված ու հոգեպես լքյալ: Պատումը վկայում է Հեմինգուեյ-հեղինակի՝ մարդկային հոգու խորքերը թափանցելու մեծ վարպետության մասին: Միալար անձրևը խորհրդանշում է տվյալ իրավիճակում մարդկային հոգու թախիծը, մելամաղձությունը, լարվածությունը: Պատմվածքը նաև որոշակի հանրային խնդիրների, չիրականացած ցանկությունների, երազանքների և միաժամանակ կարիքի խորհրդանիշ է: Նրանում իրարից և աշխարհից մեկուսացած երիտասարդ գույգի իրական կյանքի մի դրվագն է պատկերված հավաստի գույներով:

«Կատուն անձրևի տակ» պատումը աչքի է ընկնում ոչ միայն մարդկային հույզերի, հոգեկան ապրումների, լարվածության իրական ու, ինչու չէ, փոխաբերական ուշագրավ լուծումներով, այլև գեղագիտական և լեզվական պատկերավորման նրբին մոտեցումներով: Այստեղ միալար թախ-

ծալից անձրևը, այգիների ու ծովին հառված հյուրանոցի վառ գույները մի տեսակ տպավորական ներդաշնակություն են ստեղծում: Դիտարկելով հիշյալ պատումը լեզվառական տեսանկյունից՝ առավելապես շեշտադրում ենք արել նաև կերպարների հուզահոգեբանական կողմին: Հեմինգուեյի շատ գործերում, իսկ այս գործում ևս, հաճախադեպ են ոճական կրկնությունները, զուգադիր, բազմաշաղկապ կառույցները, բաղաձայնությունները, խորհրդանիշները, թվարկումները և օտարաբաբանությունները: Հարկ է նշել, որ նրա մոտ հիմնականում բացակայում են «ածակա-նախեղ» պատկերավորման միջոցները, քանզի, իր կարծիքով, տեքստը պիտի առանձնակի, երբեմն անհարկի գունավորումից հնարավորինս զերծ լինի: Այդ մասին են վկայում նրա պարզ ու խորունկ-անպաճույճ ոճն ու լեզվամտածողությունը: Այս ամենը փորձել ենք դիտարկել անգլերեն-հայերեն օրինակների համարժեքային համադրությամբ (թարգմանությունը մերն է՝ Ն. Ջ.): Այսպես՝ տեքստային մթնոլորտի մեկամաղձության տպավորությունը («անձրևի միջոցով») շեշտելու նպատակով հեղինակը օգտագործում է ոճական միջոց՝ զուգադիր կառույցներ. “The rain dripped from the palm tree. The water stood in pools on the gravel paths. The sea broke in a long line in the rain and slipped back down the beach to come up and again in a long line in the rain”. [5, 159] («Անձրև էր գալիս, կաթիլ-կաթիլ թափվում արմավի ծառերից: Ջուրը տեղ-տեղ լճակ էր կազմել խճապատ կածաններին: Ծովը պատռվել, անձրևաջրից մի մեծ շառավիղ էր կազմել ու ետ էր քաշվում ավին ի վար՝ առաջ գալու ու կրկին փշրտվելու անձրևի տակ՝ մի մեծ գծով» [1, 12]): Այստեղ նաև բաղաձայնություն է առկա՝ “Rain dripped”-ի մեջ («Անձրև էր գալիս, կաթիլ-կաթիլ...»): Ոճական կրկնությունները՝ որպես հեղինակի նախընտրելի հնարք, լայնորեն են տարածված ստեղծագործության մեջ: Հետևյալ նախադասության մեջ մի քանի անգամ կրկնվում է “She liked”-ը («Նրան դուր էր գալիս») կառույցը. “She liked the deadly serious way he received any complaints. She liked his dignity. She liked the way he wanted to serve her”. [5, 160] («Նրան դուր էր գալիս այն ահավոր լուրջ ձևը, որով ծերուկը որևէ մեկից բողոք էր լսում: Կնոջը դուր էր գալիս նրա արժանապատիվ կեցվածքը: Նրան դուր էր գալիս վեջինիս հյուրանոցատիրային պահվածքը, և թե ինչպես էր իրեն սպասարկում» [1, 13]): Կրկնությանը զուգահեռ հետաքրքրական է օբյեկտորոնի առկայությունը՝ “deadly serious” («ահավոր լուրջ»):

Այստեղ հեղինակը առանձնապես շեշտում է կնոջ վերաբերմունքը հյուրանոցատիրոջ նկատմամբ: Պարզ է, որ նա իր անձի կարևորության

վայրկենական զգացում է ունենում: Տեքստում հերոսուհու մենախոսությունը ինքնին ապացույց է իր կյանքից դժգոհ և անբավական լինելու, և այդ զգացումը ընդգծվում է պարբերաբար կրկնվող “I want”-ով («Ուզում եմ»): Այն նաև ընդգծում է կնոջ խոր հուզական վիճակը: Այսպես. “And I want to eat at a table with my own silver and I want candles. And I want it to be spring and I want to brush my hair out in front of a mirror and I want a kitty and I want some new clothes.” [5, 162] («Եվ ուզում եմ սեղան նստել իմ սեփական արծաթե սպասքով ու մոմեր եմ ուզում: Եվ ուզում եմ, որ գարուն լինի, ու մազերս եմ ուզում սանրել հայելու առաջ, և մի փիսիկ եմ ուզում ու մի քանի նոր շոր էլ» [1, 14]): Այստեղ կրկնությանը զուգահեռ առկա է նաև շաղկապային առատություն. “And I want”. [5, 162] («Եվ ուզում եմ») [1, 14], (“and” [5, 162] – («և», «ու»-ի [1, 14] միջոցով: Այստեղ առկա է երգիծանք՝ ոճական հնարքը՝ յուրովի ընդգծելու կնոջ ամուսնու ակնհայտ անտարբերությունը՝ անկողնուն բազմած. “Don’t get wet”, - he said. [5, 162] («Տե՛ս հա, չրջվե՛ս, - ասաց նա» [1, 14]): Մեկ այլ դեպքում ամուսնու անտարբերությունը շաղախված է բարկությամբ՝ անհադորդ դեռատի կնոջ փոքրիկ քմահաճույք-ցանկություններին. “Oh, shut up and get something to read”, George said He was reading again.[5, 162] («Օ՛, վե՛րջ տուր, մի բան վերցրու, կարդա», - ասաց Ջորջը: Նա վերստին անցավ կարդալուն» [1, 14]): Պատումի վերջում հյուրանոցի սպասուհին տիրոջ կարգադրությամբ մի մեծ թավամազ կատու է բերում կնոջ համար: Երկի վերնագիրը՝ որպես խորհրդանիշ, ունի ուղղակի և անուղղակի իմաստ: Անշուշտ, հայտնի է, որ կատուն իր բնությամբ բնավ անձրևասեր չէ, անձրևի մի կաթիլի դեպքում անգամ թաքնվելու տաք ու չոր տեղ է փնտրում: Սակայն այստեղ «կատուն անձրևի տակ» է: Հիրավի, հեղինակը միտումնավոր է ընդգծում այդ կատվիկի տկար ներկայությունը և կնոջ հոգեկան վիճակի զուգորդումը: Այստեղ կրկին տեղին է կրկնության մեկ այլ տիպական օրինակ բերել, որում հստակ երևում է կնոջ հուսահատ բողոք-զայրույթը. “Anyway, I want a cat,” she said, I want a cat. I want a cat now. If I can’t have long hair or any fun, I can have a cat”. [5, 162] («Ինչ էլ որ լինի՝ կատու եմ ուզում, - ասաց նա: - Կատու եմ ուզում հիմի: Եթե երկար մազեր չեմ կարող ունենալ կամ թե ուրախ մի բան, գոնե կատու՝ հո կարո՞ղ եմ» [1, 15]): «Կատուն անձրևի տակ»-ը հոգեբանական պատմվածք է, քանզի հեղինակը վարպետությամբ քննության է առնում մարդկային հոգիների ապրումներն ու տագնապները զանազան իրավիճակներում: Բնավ պատահական չէ, որ պատումը իր մեջ ունի հոգեբա-

նական ենթատեքստ, այն արտացոլում է գրողի համակ վերաբերմունքը կյանքի նկատմամբ ընդհանրապես: Արդեն նշվել է, որ պատկերավորման միջոցների ընտրության հարցում Հեմինգուեյը փոքրիշատե «ժլատություն» է հանդես բերում՝ ուշադրությունից դուրս թողնելով գեղարվեստական տեքստին հաճախ բնորոշ մակդիրները, չափազանցությունները կամ փոխաբերությունները՝ թերևս միտում ունենալով ասելիքը ավելի ամուր և ավելորդ գունավորումից զերծ պահելու: Դրա փոխարեն նրա լեզուն և խոսքը ծայրահեղ հուզական հակիրճությամբ են գործուն ու նաև մտքի պայծառությամբ:

«Կատուն անձրևի տակ»-ը աղերս ունի մի շարք կարևոր խնդիրների հետ, այն է՝ մարդկային փոխհարաբերություններ. սա մի պատմություն է, որում գերակա է այն, որ բնավ չի կարող փոխըմբռնում լինել, ուր առկա է միայնություն, եսասիրություն և տանջալից մեկուսացում: Այս գործը միանշանակ մտածելու տեղիք է տալիս և ապացույց է այն բանի, թե ինչպիսին երբեք չպետք է լինել սիրելիների և մերձավորների նկատմամբ:

«Անձրևի» խորհրդանշային պատկերը յուրովի դառնում է պատումի քնարական հենքը: Հենց Հեմինգուեյի գեղագիտության մեջ առկա մանրամասները երկու կողմ ունեն՝ իրական և խորհրդանշական, և բնավ էլ պատահական չէ, որ այս մոտեցումը բնորոշ է բացառապես նրա բոլոր գործերին, և հիշյալ պատմվածքը բացառություն չէ: Մեր քննության տարածքում հանդիպել ենք բազմաթիվ նրբին ակնարկների, որոնք գերազանցապես միտված են ասելիքի գլխավոր գաղափարին, այն ամենին, ինչը հեղինակը փորձում է հաղորդել մեզ: Նրա օգտագործած ռճական հնարները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ յուրօրինակ ակնարկներ, որոնց ընկալումը ևս օգնում է մեզ հասնելու անհրաժեշտ միտք-գաղափարին՝ ճշգրիտ շեշտադրում անելով հիմնականին և առավել կարևորված մանրամասներին: «Անձրև» բառի հաճախադիպությունը այստեղ ոչ միայն բնութագրում է եղանակը, այլև այլաբանական տոնայնություն և թախծոտ տրամադրություն է հաղորդում պատումին: «Կատուն» միայնության, նաև տնանկության անմեկնելի խորհրդանիշ է դառնում: Հեմինգուեյի ինչպես գրեթե բոլոր գործերում, այստեղ ևս մեծ տեղ են գրավում օտարաբանությունները՝ առանձին բառերի կամ նախադասությունների դրսևորմամբ: Հայտնի է, որ օտար բառերի առկայությունը հիմնային տեքստում բնավ ինքնանպատակ չէ, դրանք միանշանակորեն պատկերավորման առաքելություն ունեն, և գեղարվեստական արձակում նման կառույցները միտում ունեն ընդգծելու իրենց տեղային գործունեության նշանակու-

թյունը: Դիտարկված օտարալեզու երկխոսական հատվածներում ևս Հեմինգուեյը պատումում տիրող նույն տրամադրությունն է տեղայնացնում, ինչ որ առկա է հիմնային լեզվի ընթացքում: Դիտարկման ենք ենթարկել մի շարք բնորոշ օրինակներ այդ առումով: Այսպես. «I prove».[5, 160] («Անձրև է գալիս» [1, 13],– ասաց կինը: Պատասխանը. “Si, si, Signora, brutto tempo.” [5, 160]. («Այո՛, այո՛, սինյորա, եղանակը վատն է» [1, 13]), կամ այստեղ. “Ha perduto qualche cosa, Signora?” [5, 160] – («Դուք ինչ-որ բան եք կորցրել, սինյորա» [1, 13]: “Si, il gatto”.[5, 160] – («Այո, կատու» [1, 13]: Հեղինակի գործերում օտար բառերն ու արտահայտությունները լայնորեն կիրառվում են տարբեր ոճերի մեջ՝ նպատակ ունենալով շեշտադրել իրենց բնորոշ գործառությունները: Դրանց հիմնական գործառության է նշել գործողության տեղայնությունը, որոնցով և միաժամանակ ակնհայտ է դառնում ասելիքին որոշակի լեզվական լրացուցիչ հմայք հաղորդելու՝ գրողի նպատակադիր մոտեցումը: Նման լեզվական տարրերի ներկայությունը լավագույնս է արտացոլում տվյալ միջավայրը: Մեր դիտարկման առանցքում ընկած նման լեզվառճական հնարների ամբողջությունն ունի ոչ միայն տեղեկատվական, այլև գեղագիտական գունավորման հեղինակային անհագ միտում: Այստեղ իտալերեն երկխոսությունների առկայությունը հավաստում է գործողության տեղայնությունը, այն ևս կարելի է մասնակիորեն կապել «այսբերգյան սկզբունք-հնարքի» հետ, քանզի մեկ այլ լեզվի իմացությունը միայն հնարավորություն կտա ընթերցողին ըմբռնելու հեղինակային տեքստին զուգահեռված օտար լեզվական ասելիքի խորությունը: Գրողն ինքը չի փորձում բացատրել դրանց իմաստը՝ վստահ լինելով իր ընթերցողի իմացության մակարդակի վրա, այն է՝ փնտրել և գտնել տեքստի ամբողջական իմաստը նաև մեկ այլ լեզվի ներկայության մեջ: Պատումում կիրառված օտարաբանությունների գործունեությունը ունի նաև գեղագիտական արժեք՝ գրին առավել հմայք հաղորդելու, ինչո՞ւ չէ, նաև իտալերենի լեզվական մեղեդայնությունը հնարավորինս ակնառու դարձնելու առումով:

Էռնեստ Հեմինգուեյի «Կատուն անձրևի տակ»-ը մի կոտ պատում է ռեալիստական կառույցով՝ գրված պարզ, անմիջական ոճով, քիչ նկարագրական մանրամասներով, և որոնցով էլ այն առավել համոզիչ և մտերմիկ է դառնում:

Եզրակացություն

Քննության առնելով Էռնեստ Հեմինգուեյի «Կատուն անձրևի տակ» կարճ պատմվածքը ոճական տեսանկյունից՝ պարզել ենք, որ այն կատարված է հեղինակի գրելաոճին բնորոշ «Այսբերգյան տեսության» և մինիմալիստական մոտեցմամբ՝ շեշտադրում անելով տեքստ-ենթատեքստ հարաբերակցությանը: Գրողը իր երկերում առանձնապես կարևորություն չի տալիս ածականախեղ գրին՝ առավելապես գործածելով պարզ, հակիրճ խոսք՝ համեմված խոհափիլիսոփայական մտածումներով: Ինչպես նրա գործերի մեծ մասը, այնպես էլ հիշյալ պատումը աչքի է ընկնում կուռ կառուցվածքով, ասելիքի խորությամբ, գործածած լեզվա-ոճերի, խորհրդանիշների և մեծաքանակ օտարաբանությունների նկատմամբ ունեցած խնամքոտ մոտեցմամբ, մի բան, որ անտարակույս խոսուն վկայություն է գրողի մեծ վարպետության և գեղագիտական բարձր ճաշակի:

Գրականության և աղբյուրների ցանկ

1. Էռնեստ Հեմինգուեյ, Այնտեղ, ուր մաքուր է ու լուսավոր (պատմվածքների ժողովածու), թարգմ.՝ Ն. Ա. Ջադիյանի), «ՄԻՄ տպագրատուն», Վանաձոր, 2006:
2. Baker, Carlos, Hemingway The Writer as Artist, Princeton University Press, 1972.
3. Chuvakin, A.A., Theory of the text. Moscow: Flinta: Nauka. 2010.
4. Halliday, E.M., Hemingway's Ambiguity: Symbolism and Irony. American Literature, 1956.
5. Hemigway, Ernest, Selected Stories, Progress Publishers, Moscow, 1971.
6. Levin, Harry, Observations on the Style of Ernest Hemingway, <https://books.google.com/books>. Front Cover, 1961.
7. Nelson, Raymond. Hemingway: Expressionist Artist, Ames, Iowa State University Press, 1979.
8. Reynolds, Michael S., The Young Hemingway. -Oxford: Blackwell, 1986.
9. Wyatt, David, Hemingway, Style and the Art of Emotion, University of Maryland, College Park, 2017.
10. <http://bybrittonperelman.com>>writing>how-to-usehemingway'sicebergtheoryinyourwriting

Лингвостилистический анализ рассказа Эрнеста Хемингуэя «Кошка под дождем»

Джагинян Нина

Резюме

Ключевые слова: идиостиль, «теория айсберга», стилистические средства, символы, отчуждение, заимствованные слова, изоляция человека, минималистский стиль

Целью представленного исследования является анализ языкового стиля Эрнеста Хемингуэя на материале рассказа «Кошка под дождем», при чем внимание акцентируется на его «Теории айсберга».

Нами подробно рассмотрены средства выразительности и стилистические приемы, встречающиеся в рассказе, с разных точек зрения, в основном, касаясь авторской манеры письма и используемых художественных приемов. Язык Хемингуэя лаконичен, повествователен, прост и силен одновременно. Подлинный характер его манеры письма, в котором он пытался точно воссоздать физические ощущения на протяжении всей своей жизни, на самом деле маскировал эстетическую чувствительность изысканной деликатности.

В данной статье мы также постарались подчеркнуть концепцию «теории айсберга», основная идея которой состоит в том, что писатель должен ориентироваться на минималистский стиль, не уточняя повседневных вопросов или тем. В этом смысле это относится к отношениям текст-подтекст. Наше исследование представляет собой попытку выявить уникальный стиль письма автора с помощью стилистических приемов. Его стиль письма характеризуется простыми словами, простым стилем письма с «бесцветными» прилагательными, наречиями и необычным синтаксисом.

То же самое совершенно очевидно и в рассмотренном нами рассказе «Кошка под дождем», который также богат символами и аллегориями. Рассказ носит психологический и философский характер. Он о человеческой изоляции и жуткой депрессии. Эрнест Хемингуэй, будучи одним из выдающихся деятелей 20-ого века, внес большой вклад в американскую литературу, создав новый уникальный, независимый и оригинальный стиль письма.

Linguo-stylistic Analysis of Ernest Hemingway's "Cat in the Rain"

Jaghinyan Nina

Summary

Key words: *writing style, "The Iceberg theory", stylistic devices, symbols, foreignisms, human isolation, alienation, minimalistic style*

The present study aims to explore the language style of Ernest Hemingway based on the short story "Cat in the rain". This investigation is focused on the writer's language style in close connection with his "The Iceberg theory". We've thoroughly observed stylistic devices and expressive means in the story from different perspectives, mainly touching upon the author's writing style and artistic technique. Hemingway's language style is terse, declarative, simple and vigorous at a time. The true nature of his writing, which attempted to recreate the exact physical sensations he experienced in all his life, in fact masked an aesthetic sensibility of great delicacy. We've also tried to highlight the concept of "The Iceberg theory", the general idea of which is that a writer should focus on a minimalistic style without explicitly stating the undergoing issues or themes. The author himself once mentioned that "If a writer of prose knows enough about what he is writing about, he may omit things that he knows and the reader, if the writer is writing truly enough, will have a feeling of those things as strongly as though the writer had stated them". In this respect it concerns the text and context relationships. This research is an attempt to reveal the very unique writing style of the author through stylistic devices. His style is typical of a limited number of simple words, a plain writing style with colorless adjectives and adverbs and unusual syntax. The same is quite obvious in the observed story "Cat in the rain" which is abundant in symbols and remarkable foreignisms as well. The typical examples of symbols are "the cat", "the rain", "the war monument", etc. The story is psychological and philosophical in its essence. It's also about human isolation and awful alienation. Hemingway being one of the distinguished figures of the 20th century has had a great contribution to American literature creating a new unique, independent and pure writing style.

Ներկայացվել է 04.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 06.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Նորակազմ ածականների կազմության միջոցներն ու եղանակները

Մարգարյան Նոանե

Հանգուցային բառեր. նոր բառեր, բառակազմական հիմք, բառակազմական քայլ, ձևույթ, ածանցում, բառաբարդում

Նախաբան

Լեզվի բառային կազմը մշտապես փոփոխվող լեզվական համակարգ է: Այն հարստանում է նոր բառերով, դրան զուգահեռ որոշ բառեր դադարում են գործածվել ունենալ և վերածվում են հնաբանությունների: Շարունակաբար կատարվող այս գործընթացը պայմանավորված է ինչպես ներլեզվական, այնպես էլ արտալեզվական գործոններով:

Հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքում կատարվող փոփոխությունները նախադրյալ են լեզվի բառապաշարը նորակազմ բառերով հարստացնելու համար: Առաջ են գալիս նոր առարկաներ, երևույթներ, որոնք լեզվում արդեն գոյություն ունեցող կազմությունները չեն արտահայտում և չեն անվանում, ուստի նոր բառեր կազմվելու կարիք է լինում: Հաճախ նոր բառերի կազմության համար հիմք է դառնում օտար տերմինը հայերեն համարժեք տարբերակով փոխարինելու պահանջը: Բառերի կազմության համար լեզուն օգտագործում է սեփական բառակազմական միջոցներն ու եղանակները: Ընդ որում՝ նորակազմ բառերի քննությունն էլ իր հերթին ցույց է տալիս, թե այդ միջոցներից ու եղանակներից որոնք են առավել գործուն և կենսունակ: Այս առումով նման ուսումնասիրությունը լեզվի համաժամանակյա քննության, նրանում գործածվող միավորների վերլուծման և ներկայացման համար կարևոր ու արդիական է:

Մեր այս հոդվածում քննում ենք «Նոր բառեր» բառարանի Ե և Զ պրակներում հավաքված մոտ 1500 նորակազմ ածականները՝ դիտարկելով դրանց կազմության համար կիրառվող լեզվական միջոցներն ու եղանակները, ներկայացնելով ածականների կազմության համար արդի փուլում առավել տարածված կաղապարները:

Նորակազմ ածականների կազմության միջոցները

Բառերի կազմության միջոցներ են համարվում ձևույթները՝ որպես բառի իմաստային միավորներ: Լեզվաբանության մեջ ընդունված է տար-

բերակել հիմնական կամ արմատական և երկրորդական ձևույթներ: Հիմնական ձևույթը «արտահայտում է բառի առարկայական-տրամաբանական նշանակությունը: Այն իմաստակիր ավելի փոքր միավորների այլևս չի բաժանվում» [6, 234]:

Երկրորդական ձևույթների դեպքում տարբերակվում են ձևակազմական և բառակազմական ձևույթներ: Մեզ այս առումով հետաքրքրում են բառակազմական ձևույթները՝ նախածանցներ, վերջածանցներ, ներածանցներ, որոնք, ավելանալով բառին, կազմում են նոր բառ՝ նոր իմաստով:

Նոր բառի կազմությանը մասնակցում են հիմնական և երկրորդական բառակազմական ձևույթները, որոնք ավելանում են բառի հիմքին, որն է՝ «լեզվական ցանկացած մակարդակի բաղադրյալ միավորի այն հատվածը, որը մնում է, երբ նրանից անջատում ենք այդ միավորի կազմության վերջին քայլում ավելացած բաղադրիչը» [3, 107]: Փաստորեն բառակազմական հիմքին նշված որևէ ձևույթի ավելացումով կարելի է կազմել լեզվում կիրառելի նոր բառ:

Լեզվաբանության մեջ տարբերակվում են բառակազմական հիմքերի տարբեր տեսակներ: Ներկայացնենք դրանք՝ դիտարկելով նորակազմ ածականների համապատասխան օրինակներ:

Տարբերակվում են պարզ՝ այլևս անտրոռելի, և բաղադրյալ հիմքեր, որոնք կարող են լինել ածանցավոր կամ երկու պարզ հիմքից կազմված՝ *այրանման, ածխե, մշտազգա, մշուշաթաց, վանհյաբույր*:

Լեզվաբանության մեջ առանձնացվում են նաև **փոփոխվող** և **չփոփոխվող** բառակազմական հիմքեր:

Չփոփոխվող հիմք ունեն, օրինակ՝ *արյունեփ, արյունաբոսոր, ծառածն, ծովակապույտ, պատառաչափ, սպիտակափոր, օդաբույր* ածականները:

Փոփոխվող հիմքերը իրենց հերթին լինում են՝

- *հնչյունափոխական*, երբ հիմքում շեշտի դիրքի փոփոխությամբ կատարվում է հնչյունափոխություն՝ *արնակարմիր (ու>Օ), բազմագունեղ (ու>Օ), եղնջե (ի>ը), հնահամ (ի>ը), հրաձերմակ (ու>ը)*:
- *հավելատարրային*: Այս դեպքում բառակազմության գործընթացում ավելանում են լրացուցիչ միավորներ, որոնք չկան արմատում, ինչպես՝ *ա* հոդակապը, *ն* գրաբարյան վերջնահնչյունը, *յ* ձայնակապը և այլն, օրինակ՝ *արքայակառույց, բյուջետազոդ, հարսնաբույր, մարգարտագոծ, միկրոձեռնարկատիրական, ծոռնատեր* և այլն:
- *սղատարրային*: Որոշ միավորներ հիմքում ընկնում են, օրինակ՝ *ի*

ձայնավորը կամ օտար *խ, ոս* և այլ բաղադրիչներ՝ *կիսահսպանացի, թերագնահատիչ* և այլն: Ս. Գալստյանը նկատում է, որ «յուրատեսակ սղատարրային հիմքեր են ստեղծվում, երբ կատարվում է ածանցի անկում՝ նրա բառակազմական նշանակության պահպանմամբ» [3, 110], ինչպես՝ *անտառատնտեսական-անտառային և տնտեսական, կրոնաբարեգործական-կրոնական և բարեգործական, չարափայլ-չարությամբ փայլող* և այլն:

- *բառակապակցական*: Այս հիմքերը շարահյուսական ազատ կամ կայուն բառակապակցություններից են առաջանում՝ ածանցման կամ բարդման եղանակով: Այդպիսին են, օրինակ, *թանձրահեղուկ, թավշաքայլ, ժանգակարմրագույն, խավազերծ, կլորսեղանային, հուսապակաս* և այլ ածականներ:
- *բառաձևային*: Այս դեպքում նախահիմքը, որին ավելացնում ենք հաջորդ ձևույթը, բառի որևէ հարացուցային ձև է, օրինակ՝ *գարնանաթարմ, գերերևակայական* և այլն:

Տարբերակվում են նաև *սերող* և *բաղադրող* հիմքեր: Սերող է համարվում այն հիմքը, որին ավելանում է մեկ այլ բաղադրական հիմք կամ ածանց, իսկ բաղադրողը համապատասխանաբար ավելացող հիմքն է: Մեծ մասամբ ըստ հաջորդականության՝ աջակողմյան հիմքը բաղադրողն է, ձախակողմյանը՝ սերողը, սակայն երբեմն բաղադրող հիմքը ևս կարող է սկզբից ավելանալ [1, 247-248], [4, 28]:

Հետաքրքիր է նաև այն, որ արդի հայերենում նոր բառեր հաճախ կազմվում են օտար բառահիմքը որպես բաղադրող հիմք ավելացնելով, օրինակ՝ *ազրոպարենային, էթնոերաժշտական, էկոջազային, էկոմշակութային* և այլն:

Ստացվում է, որ նոր բառ կազմելիս առկա հիմքին որևէ ձևույթ է ավելացվում: Այդ ձևույթի ավելացումը բառակազմական գործընթացում համարվում է բառակազմական քայլ: Բառակազմական քայլում իրար միացող ձևույթները համարվում են անմիջական կազմիչներ [3, 114]: Այսպես:

Եթե դիտարկենք *գերլուսնային, գեղարվեստափաստագրական, մոխրաերկնագույն, նախամայրամուտային, տնտեսաարդյունաբերական* ածականները, ապա կարելի է տեսնել, որ *գերլուսնային* բառում վերջին քայլում ավելացել է *-ային* ածանցը, *մոխրաերկնագույն, նախամայրամուտային, տնտեսաարդյունաբերական* բառերի դեպքում համապատասխանաբար *մոխր(ա), նախ(ա), տնտես(ա)* բաղադրիչները: *Գեղարվեստափաստագրական* բառի անմիջական կազմիչներն են *գեղարվեստական* և

փաստագրական բաղադրյալ հիմքերը: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ եթե վերջին քայլում ավելացել է ածանց, ապա այդ նոր բառը կազմվել է ածանցման միջոցով, իսկ եթե հիմք է ավելացել, ապա բառաբարդման: Ուրեմն, *գերլուսնային*, *նախամայրամուտային* բառերը ածանցման, իսկ մյուսները բառաբարդման եղանակով կազմված ածականներ են: Այս ամենը ներկայացնենք բառակազմական վերլուծության միջոցով՝ ցույց տալու համար բառի կազմության ընթացքը՝

գերլուսնային – [գեր (լուսն)]ային

մոխրաերկնագույն – մոխր/ա[(երկն/ա)գույն]

նախամայրամուտային – նախ/ա{[(մայր/ա)(մուտ)]ային}

տնտեսաարդյունաբերական – [(տն) (տես/ա) ական↓]([(արդ)
յուն/ա] (բեր) } ական)

գեղարվեստափաստագրական – [(գեղ) (արվեստ/ա)

ական↓]{(փաստ/ա) [(գր) ական]}

Միննույն նախատիպն ունեցող բառերը կարող են կազմել բառակազմական փունջ և ցույց տալ ընդհանուր հիմքից կազմված բառերի ամբողջությունը: Նշված պրակներում նորակազմ ածականների քննության ժամանակ գտել ենք *կորոնավիրուս* հիմքից կազմված *կորոնավիրուսային*, *հակակորոնավիրուսային* ածականները: Այս բառերը բառակազմական փնջում կազմում են բառակազմական գույգ, և նրանց միջև կապը անմիջական է:

Բառակազմական փնջի միջոցով կարելի է որոշել նաև բառերի պատճառաբանվածությունը: Այս դեպքում բառերի իմաստները հնարավոր է բխեցնել այդ բառերը կազմող բաղադրիչների իմաստներից: Բառի պատճառաբանվածությունը լինում է արտաքին (բնաձայնություններ, նմանաձայնություններ) և ներքին: Ներքին պատճառաբանվածության դեպքում տարբերակում ենք ձևությաբանական և իմաստաբանական պատճառաբանվածություն: Եթե ձևությաբանական պատճառաբանվածության դեպքում բառիմաստը դառնում է առանձին ձևայինների իմաստների հանրագումար, ապա իմաստաբանական պատճառաբանվածության դեպքում իմաստը պետք է բխեցնել ըստ բառակազմական փնջի մեջ մտնող բառակազմական շղթայի, քանի որ յուրաքանչյուր հաջորդի իմաստը պայմանավորվում է նախորդ բառի իմաստներից մեկով: Պետք է նկատի ունենալ, որ «պատճառաբանողն այն բառն է, որի համար տվյալ կարգի իմաստն առաջնային է» [7, 14] :

Առանձնացվում է նաև *անուղղակի* և *ուղղակի* պատճառաբանվածություն: Ուղղակի պատճառաբանվածության դեպքում երկու ձևայիններն

էլ անկախաբար կիրառվում են, իսկ անուղղակիի դեպքում գոնե մեկը անկախ գործածություն չունի, և «նման արմատ ունեցող բառերի իմաստները մենք պատճառաբանում ենք ոչ թե ուղղակիորեն համեմատելով բաղադրյալ բառը և իր արմատը, այլ համեմատելով միևնույն արմատից կազմված բառերը իրար հետ» [6, 272]:

Այս հարցերը քննելիս պետք է անդրադառնալ նաև պատճառաբանող հատկանիշին, այսինքն՝ այն հատկանիշին, որը ամենաբնորոշն է և առարկան անվանելիս առանձնացվում է ու առաջնային դառնում: Այդպիսի հատկանիշ կարող է լինել գտնվելու տեղը՝ *արաքսամերձ, ջունգլիաբնակ*, նյութը, որից պատրաստված է՝ *հախճասալիկե, նշակարկան-դակե, կարմրադյուսե*, կատարած գործողությունը՝ որպես բնորոշում՝ *հետացույց, հուսահատիչ* և այլն:

Նորակազմ ածականների կազմության եղանակները

Նախորդ հատվածում քննեցինք այն միջոցները, որոնցով լեզվում ստեղծվում են նոր բառեր: Այդ ձևույթների կապակցումը իրականացվում է որոշակի եղանակներով: Լեզվում բառերի կազմության եղանակներն են բառաբարդումը, ածանցումը և հապավումը: Ածականները կազմվում են բառաբարդման և ածանցման միջոցով:

Բառաբարդում: Բառաբարդման ժամանակ երկու կամ ավելի հիմքեր կցվում կամ հարադրությամբ կապվում են՝ ի հայտ բերելով նոր բառ: Այս բառերը ունենում են մեկ ընդհանուր շեշտ: Բառաբարդման եղանակով են կազմվել, օրինակ, հետևյալ համադրական ածականները՝ *թավջաքայլ, թացուրոտ (իմաստը՝ անձրևային), կորովատես, հողաթուխ, մշուշաթխակապույտ, սևականաչ, վիատադեմ* և այլն:

Առաջնորդվելով Ս. Գալստյանի ներկայացրած բառակազմական կաղապարներով՝ կարող ենք նշել ածականների կազմության հետևյալ կաղապարները.

NN գոյական+գոյական – *աթոռագերի, շաղգամաբույր*

NV գոյական+բայարմատ – *գոլֆասեր, ձգնաժամածին*

NA գոյական+ածական – *լուսնաճերմակ, մարմնամերկ, մեղրադեղին, պողպատագորշ*

AN ածական+գոյական – *կարծրափուշ, կարճաբեղ, փափկաներբան, կարմրատերև*

AV ածական+բայարմատ – *թխածին, կեղծատես*

AA ածական+ածական – *խստալուրջ, կարմրաճերմակ, փափկամեղմ*

AA կառույցի դեպքում առաջին բաղադրիչը «սաստկացնում է ածականի արտահայտած իմաստը կամ արտահայտում է երկրորդ բաղադր-

րիչի արտահայտած հատկանիշի երանգները» [2, 19-24]:

VV բայարմատ+բայարմատ – *ազդակիր*: Ինչպես նշում է Ս. Գալստյանը, այսպիսի կազմությունները սակավ են, և առաջին բայական արմատը հանդես է գալիս անվանական կիրառությամբ, քանի որ բայը բայի լրացում չի կարող լինել [2, 22]:

Այս կաղապարներից *գոյական+ածական, ածական+գոյական*, նաև *ածական+ածական* կաղապարներն են գործում արդի հայերենում ածականներ կազմելիս:

Ածանցում: Ածանցումը հիմքին ածանցի ավելացումով նոր իմաստով նոր բառ կազմելու եղանակն է: Նորակազմ ածականների կազմության մեջ ակտիվորեն կիրառվում են ինչպես նախաձանցներ, այնպես էլ վերջաձանցներ: «Նոր բառեր» բառարանի Ե և Զ պրակներում ածականներ կազմվել են հիմնականում այս ածանցներով.

Նախաձանցներ

ան- - անկասեցնելի, անվերաբերելի

ապ- - ապաբարոյական

գեր- - գերադքատ, գերերիտասարդ, գերուշադիր, գերհետաքրքիր, գերփխրուն, գերքաղցր

ենթ/ա -- ենթաձայնային

հակ/ա - հակաբորբոքիչ, հակաիրանական, հակակարկտային, հակաձգնաժամային

համ/ա - համաբուհական, համաերևանյան, համաարցախյան

նախ/ա - նախասթրեսային, նախասուրբծննդյան, նախաարտադրական

Վերջաձանցներ

-ական - անտառապահպանական, հեքիաթագիտական, երկրացիական

-ային - գիշատչային, զարդաքանդակային, թռչակային, խամաճիկային, ցնորքային

-ան - կծկձան

-անի - երկֆոնուսանի, հինգբլթականի

-անոց - երկսենյականոց, չորստեղանոց

-ավոր - եռանկյունավոր, թեկապավոր, կապտագուլավոր

-ավուն - գորշասևավուն, կաթնաքաղցրավուն, մեղրավուն

-ե - մամոե, ածխե, կոկոսե, անուշաբլիթե, քաղցրամրգե

-յան - ազդրակողմյան, նժդեհյան, սևանյան

-ովի - ծածկովի, կանգնովի, կրծովի

-ոտ - արբունքոտ, մազմզուկոտ, մզոտ

-ուն - գեղածփուն

Արդի հայերենում նորակազմ ածականների կազմության ամենագործուն նախածանցներն են *հակա-*, *համա-*, *նախա-*, *գեր-* ածանցները, իսկ վերջածանցներից՝ *-ական*, *-ային*, *-ավոր*, *-ավուն*, *-ե* ածանցները: Ներկայացնենք ածանցման եղանակով այդ ածանցներից կազմված ածականների քանակը՝ ըստ վիճակագրության.

նախածանցներ				վերջածանցներ				
հակա	համա	նախա	գեր	ական	ային	ավոր	ավուն	ե
40	22	29	25	27	61	8	32	45

Գ. Ջահուկյանը տարբերակում է ածանցման տարասեռ և համասեռ կաղապարներ: Համասեռ է համարում այն կաղապարները, որոնց դեպքում բառակազմությունը մնում է միևնույն խոսքի մասի սահմաններում: Տարասեռ են այն կաղապարները, որոնց դեպքում տեղի են ունենում խոսքիմասային անցումներ [5, 168]: Մեր քննության շրջանակներում, փաստորեն, համասեռ կաղապարով միայն ածականներից կարող են ածականներ կազմվել: Մյուս դեպքերում ածականները կկազմվեն տարասեռ կաղապարներով: Այսպես:

Ածական հիմքով համասեռ կաղապար՝ *գերխիստ* – *aA*, *մզոտ* – *Aa*

Գոյական հիմքով տարասեռ կաղապար՝ *թեկապավոր* – *SSa*, *ածխե* – *Sa*, *կոկոսե* – *Sa*

Թվական հիմքով տարասեռ կաղապար՝ *քառասունհազարանոց* – *NnNa*

Բայական հիմքով տարասեռ կաղապար՝ *բռնողական* – *Va*

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ և՛ ածանցման, և՛ բառաբարդման միջոցով արդի հայերենում ակտիվորոնե կազմվում են մեծ թվով ածականներ: Դրանք գործածական են գեղարվեստական, գիտական գրականության, մամուլի, ռադիոյի, հեռուստատեսության լեզվում, արձանագրվում են նորակազմ բառարաններում:

Եզրակացություն

Կատարված վերլուծություններից ելնելով՝ կարող ենք հանգել հետևյալին՝

- նորակազմ ածականների բառակազմական քննությունը հնարավորություն է տալիս ներկայացնել արդի հայերենում ածականների

կազմության առավել գործուն քառակազմական միջոցներն ու եղանակները,

- ածականների կազմությանը մասնակցող հիմնական և երկրորդական բառակազմական ձևությունները ավելանում են ինչպես փոփոխվող, այնպես էլ չփոփոխվող հիմքերին,
- արդի հայերենում ածականները մեծ մասամբ կազմվում են բառաբարդման եղանակով, քանի որ դիտարկված օրինակներում վերջին քայլում հիմնականում ավելանում է պարզ կամ բաղադրյալ հիմք,
- ածականներ կազմվում են տարբեր խոսքի մասերից: Ամենագործունը *գոյական+ածական, ածական+գոյական* կաղապարներն են,
- ածանցներից առավել գործուն են վերջածանցները, մասնավորապես՝ *-ական, -ային, -ավոր, -վուն, -ե* ածանցները:

Գրականություն

1. Աղայան Է., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1984, 372 էջ:
2. Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1978, 326 էջ:
3. Գալստյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2007, 196 էջ:
4. Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1990, 408 էջ:
5. Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 319 էջ:
6. Սուքիասյան Ա., Սուքիասյան Ք., Ֆելեքյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017, 462 էջ:
7. Տիդյան Ս., Բառակազմական բազմակի պատճառաբանվածությունը ժամանակակից հայերենում, երկրորդ լրամշակված հրատ., հեղ. հրատ., Երևան, 2013, 288 էջ:

Աղբյուրներ

- «Նոր բառեր. Ե պրակ», Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2020:
«Նոր բառեր. Զ պրակ», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատ., 2021:

Средства и способы образования новейших прилагательных

Саргсян Нране

Резюме

Ключевые слова: новые слова, словообразовательная основа, словообразовательный шаг, аффиксация, словосложение

Синхронное изучение состава новообразованных прилагательных способствует представлению словообразовательных закономерностей в современный период языка, выявлению действенных шаблонов, средств и способов. Было изучено около 1500 новых прилагательных из словаря “Новые слова” выпусков 5 и 6. Изучение этих прилагательных показало, что прилагательные образуются как от вторичных словообразовательных морфем – аффиксов, или корней простых основ, так и от составных основ путем добавления к изменяющимся и неизменяемым словообразовательным основам. То есть добавляемый компонент может быть составным, то есть иметь аффикс или состоять из двух корней. Интересно также то, что в современном армянском языке новые слова часто формируются путем добавления иностранного слова в качестве составной формы, например *ազրույցարենային*, *էթնոէրաժշտական*, *էկոնոմիկային*, *էկոմշակութային* и так далее. Компонент, добавленный на последнем шаге, определяется с помощью словообразовательного анализа, благодаря которому не только видно, как было образовано слово, но и путем определения компонента, добавленного на последнем шаге, можно определить, как было составлено слово. Если добавляется аффикс, то слово образуется путем аффиксации, а если простая или составная основа, то путем словосочетания. В современном армянском языке прилагательные образованы с помощью аффиксации и словосложения. При изучении прилагательных, образованных с помощью словосложения, мы заметили, что преобладают сопоставительные прилагательные, например, *հողաթուի*, *մշուշաթխականություն*, *սկականաչ*, *վիստադեմ* и так далее. Прилагательные могут быть образованы шаблонами, состоящими из разных частей речи. Наиболее часто используемые формами являются – существительное + прилагательное, прилагательное + существительное. В современном армянском языке наиболее часто используемыми приставками в новообразованных прилагательных являются *հակա-*, *համա-*, *նախ-*, *գեր-*, например *հակաբորщի*, *հակաիրական*, *համարական*, *համաերանյան*, *նախաթրեսային*, *գերադաս*, *գերերիտասիր* и так далее, а от суффиксов *-ական*, *-ային*, *-ավոր*, *-ավուն*, *-ե*, например *անտառապահական*, *հեքիաթագիտական*, *գիշատչային*, *զարդարանդական*, *եռանկունավոր*, *ածխե*, *կոկե* и так далее. Из аффиксов наиболее активны суффиксы. Составные прилагательные образуются из однородных и неоднородных форм.

Means and Methods of Formation of the Newest Adjectives

Sargsyan Nrane

Summary

Key words: *new words, word-formation basis, word-formation step, morpheme, derivation, word formation.*

Synchronous study of the composition of the newest formed adjectives contributes to the presentation of word-formation standards in the modern period of the language, the identification of the most used models, means and methods. About 1,500 new adjectives from the “New Words” dictionary, issues 5 and 6 were studied. The study of these adjectives has shown that adjectives are formed both from secondary word-formation morphemes – affixes, or simple-root bases, and compound bases by adding to changeable and unchangeable word-formation bases. That is, the added component can be composite, thus, have an affix or consist of two roots. It is also interesting that in the modern Armenian language, new words are often formed by adding a foreign word as a compound form, for example *ազրոպարենային, էթնոերաժշտական, էկոշագային, էկոնշակութային*.

Using word-formation analysis, the component added in the final phase is identified. By identifying the component added in the final step, one can infer how the word was formed. If an affix is added, the word is formed by affixation; otherwise, if a simple or compound base is added, then by word formation.

In modern Armenian, adjectives are formed using affixation and word formation. When studying adjectives formed with the word composition, we noticed that synthetic adjectives predominate, for example *հողաթուի, մշուշաթխակապույտ, սևականաչ, վհատադեմ* etc. Adjectives can be formed by models consisting of different parts of speech. The most used forms are noun + adjective, adjective + noun. In the modern Armenian language the most used prefixes in the newest formed adjectives are *հակա-, համա-, նախա-, գեր-*, for example *հակաբորբոքիչ, հակաիրանական, համաբուհական, համաերևանյան, նախաթրեսային, գերադաս, գերերիտասարդ* etc, and from the suffix *-ական, -ային, -ալոր, -ալուն, -ե*, for example *անտառապահական, հեքիաթագիտական, գիշատչային, զարդաքանդակային, եռանկյունալոր, ածխե, կոկսե*. Of the affixes, suffixes are the most active. Compound adjectives are formed from congeneric and non congeneric forms.

Ներկայացվել է 15.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 02.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

LITERARY STUDIES

**«Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական» դիցույթը
Լ. Խեչոյանի «Խնկի ծառեր» վիպակում**

Այվազյան Թինա

***Հանգուցային բառեր.** դիցանուն, դիցական արտահայտություն, Փոքր Մհեր, դիցաբանական բովանդակություն, Սասնա ծռեր, աստղաբաշխություն, բանահյուսություն*

Նախաբան

Լևոն Խեչոյանի «Խնկի ծառեր» վիպակը լույսընծայումից մինչ օրս գրականագետների, ընթերցող հանրության հետաքրքրության կենտրոնում է: Վիպակին անդրադարձել են հայ և օտարագլի գրականագետներ Ս. Աբրահամյանը [2, 45], Վ. Եփրեմյանը [11, 68], Ա. Բեքմեզյանը [8, 84], Կ. Գաբրիելյանը [9, 207], Վ. Փիլոյանը [26, 157], Գ. Աբելյանը [6], Վ. Գրիգորյանը [10, 86], Բ. Պաստուխը [23], Ի. Ռյաբչին [24], Յ. Կովալը [18], Ա. Դրոզդան [13], Ժ. Կույավան [20], Ի. Կոտիկը [19], Ն. Յացենկոն [22]:

Խեչոյանական արձակի դիցաբանական ակունքը, հնագույն հավատիլիքների և ժողովրդական բանահյուսության հետ ունեցած սերտ կապն արդեն նկատելի էին նրա ստեղծագործական կյանքի սկիզբն ազդարարող «Խնկի ծառեր» ժողովածուում և համանուն վիպակում: Ուկրաինացի գրականագետ Բոգդան Պաստուխը, անդրադառնալով Լևոն Խեչոյանի ստեղծագործությանը, գրում է. «Լևոն Խեչոյանի արձակի ոճի ակունքները ժողովրդաագագգրական և միֆական-բանաստեղծական հարթության մեջ են, որտեղ կինն ունի դաշտային ծաղիկների բույր, արևածաղկի գեղեցկություն» [23]: «Խնկի ծառեր» վիպակի առասպելաբանահյուսական նախահենքը ևս աննկատ չի մնացել: Այն ընդգծել են վիպակն ուսումնասիրած գրեթե բոլոր գրականագետները. «Միֆակառուցման բացառիկ նմուշ կարող է հանդիսանալ Լևոն Խեչոյանի «Խնկի ծառեր» վիպակը, որը հիմնված է դասական միֆերի համակարգված սիմվոլիկայի ենթաշերտային կիրառման սկզբունքի հիման վրա» [8, 84], «Լևոն Խեչոյանի «Խնկի ծառեր» վիպակը միֆական սինկրետիզմի, տարակերպ ու տարաբնույթ միֆերի մեկտեղման արտահայտություն է, ուր տեսնում ենք ամենատարբեր միֆերի (համաշխարհային, լատինաամերիկյան, բիրլիական...), անգամ հեքիաթի («Մերոբը ծոցն ու գրպանները սիսեռ է լցրել»...) հոգեկան գործունեության արդյունք անհատական միֆաստեղծման և խորհրդային ժամանակների իրողությունների ձայնակարգություն:

Սրանք այնքան են սերտաճած, մեկտեղված, որ հաճախ հնարավոր չէ գատել իրարից, իսկ եթե ծագումնաբանորեն գատվում են, ապա կառույցի տեսակետից են մեկտեղ, ինչն էլ հուշում է, որ գործ ունենք յուրահատուկ միֆական ու գեղարվեստական մտածողության հետ՝ պատկերների, գույների, զգայնությունների, միֆերի, ժամանակների մեկտեղմամբ» [26, 157-158], «Ստեղծագործությունը լի է միֆական տարրերով, որն էլ որոշ հարազատություն ունի մոգական ռեալիզմի արձակի հետ: Ընթերցելիս ես երբեմն զգում էի, որ այդ միֆական տարրերն ասես փոքր-ինչ ավելի լրջություն են հաղորդում կերպարներին, որոնք բախտի բերմամբ հայտնվել են դրամատիկ իրադարձությունների կենտրոնում» [19]:

Այնուամենայնիվ, վիպակի առասպելաբանահյուսական հիմքը կազմող դիցույթները համակողմանի դիցաբանական մեկնության չեն արժանացել և մեկնաբանման կարիք ունեն: Այս տեսակետից **արդիական** ենք համարում վիպակում տեղ գտած **«Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական»** դիցույթի ուսումնասիրությունը, որին մինչ այժմ կա մեկ անդրադարձ [7]: Մեր **նպատակն է** վերոնշյալ դիցույթի դիցաբանական բովանդակության բացահայտում-մեկնաբանումը: Իրագործման համար առաջադրել ենք **հետևյալ խնդիրները՝** ուսումնասիրել **«Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական»** դիցույթը վիպակում և հեղինակի ստեղծագործության մեջ եղած այլ դիցույթների (Օնան-Օհան-Մհեր դիցանուններ, ծանր բզեզ) փոխհարաբերությամբ, քննել դիցույթը առասպելաճիսական, աստղագիտական, աստղաբաշխական, ալքիմիական պատկերացումների համապատկերում: Հոդվածի **գիտական նորույթը «Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական»** դիցույթի համակողմանի մեկնությունն է և դիցաբանական իմաստի վերծանումը: Առաջնորդվել ենք **միֆաքննադատական հերմենևտիկայի մասնագիտական և վերլուծական** մեթոդաբանությամբ:

Դիցույթների փոխհարաբերությունը. Օնան-Օհան-Մհեր-ծանր բզեզ

Գրական ստեղծագործության հիմնական գաղափարի իրագործման նպատակով հաճախ թե «բաց», թե «փակ» ձևով բուն առասպելի փոխարեն կիրառվում են նրա առանձին **հիմնական տարրերը կամ թեմաները (մոտիվներ)** [34]՝ **դիցույթները (միֆոլոգեմ)**, որոնք դրսևորվում են կերպարային համակարգում (մասնավորապես կերպարների անվանումներում), ինչպես նաև մեջբերումների, հղումների, ակնարկների, համեմատությունների և այլ ոճական հնարների տեսքով: «Խնկի ծառեր» վիպակը դիցույթների բարդ համադրություն է: Դրանք նույնիսկ գեղարվեստական փոխաձևմամբ չեն կորցրել առասպելական նշանակությունը և մատնում

են իրենց առասպելական ծագումը: Առասպելական տարրերը ներհյուսե-
լով վիպական իրականությանը՝ Լ. Խեչոյանը թափանցում է եղելություն-
ների խորքը՝ փիլիսոփայորեն վերաիմաստավորելով դրանք, խորացնե-
լով երկի գաղափարը: Թեև առանձին երկերի քննության ընթացքում գրա-
կանագետներն անդրադառնում են Լ. Խեչոյանի ստեղծագործության
առասպելական հենքին, բայց հաճախ հենց հեղինակն է բացահայտում
կամ մեկնաբանում իր ստեղծագործության մեջ եղած առասպելական
տարրերը: Հարցազրույցներից մեկում խոսելով «Խնկի ծառեր» վիպակի
մասին՝ Լ. Խեչոյանը նշում է.«...Այնտեղ մի ես՝ մի հերոս կա, որ բոլոր
սերունդների հետ ապրում, ոչ մեռնում է, ոչ էլ ծերանում՝ ինչպես Ժամա-
նակը: Որ դիտենք, Էպոսի Միերը կերևա, թե արևամուտի մեջ ինչպես էր
մենամարտում Աստծո հրեշտակի հետ, իսկ քիչ հեռվում՝ ծփացող Վանա
լճի վրա, ձկնորսներն իրենց գործին, ծնկները նավակների կողերին
հենած՝ ուռկաններն էին նետում ալիքազարկ, ձերմակ ջրերը... Անգամ
Աստծո հրեշտակի հետ պատերազմելուց հետո, չպարտված փակվել էր
Ագռավաքարում, այնտեղ է ՆԱ՝ Հայոց Ավետարանը» [16, 184]:

Չնայած հեղինակային այս դիտարկմանը, թե Միերը մշտապես
ներկա է՝ որևէ դիցույթի «բաց» կիրառություն վիպակում չկա, փոխարենը
դիտարկելով վիպակի կերպարային համակարգը՝ նկատելի է *Օհանես*¹
(Օնես, Օնիկ, Օվանես, Օհաննա, սուրբ Հովհաննես), *Օհան*² (Հունան)
անվանումների և նրանց տարբերակների հաճախակի կիրառությունը: Սա
ուղղակիորեն հուշում է կերպարների՝ միևնույն դիցից սերման մասին:
Նախ՝ նկատենք, որ Օհանես անունն իր դիցաբանական բովանդա-
կությամբ առնչվում է շումերաաքադական դիցաբանությունից հայտնի
ձկնակերպ Օան աստվածությանը: Մյուս կողմից՝ «Մասնա ծռեր» Էպոսի
պատումներից մեկում՝ Սարալանջեցի Մկրտիչ Պետրոսյանի պատումում,
Ձենով Հովհանից բացի, վերոնշյալ անվամբ հիշատակվում է Փոքր Միերը.

Մե քնի մ՝ տարի ընցավ,

Խանդութ խանըմ պառկավ,

Մե խատ տղա բերեց.

Անուն դրին Ովանես:

Մե քանի մ՝ տարի էլ ընցավ,

Դավիթն ելավ գնաց ման գալու [25, 702].

¹ Օհանես (Յովանէս) անունը ծագում է հունարենից և ստուգաբանվում է
հնազանդություն [4, 537]:

² Օնան (Յովնան) անունը ծագում է եբրայերենից և ստուգաբանվում է *աղավնի*
[4, 706]:

Մեկ այլ՝ քավառցի Սարգիս Հակոբյանի պատումում Փոքր Միերը որդի է ունենում *Հոհանես* անվամբ.

Հինգ տարուց հետո կռապաշտ թագավորներուց մեկն ուզեց սպանի Միերին ու պահանջեց ընդունել ճանչնա ուր իշխանութենը: Ես որ լսեց Միերն, բարկացավ ու վճռեց կոտորի աշխարհիս հըմմեն կռապաշտներուն: Հըմնուց առեջ ենի գնաց ուր ես թշնամու դեմ ու մե որվա մեջ վոչնչացուց ընդոր: Գոհարն ես որերուն երկու հոգով եր: Յեմի Միերն դպա մեկել թշնամիներն գնաց, ըսեց.

— Թե որ տղա բերիս, անունն դիր Հոհանես:

Միերն ելավ գնաց արևելքի կռապաշտներու դեմ.... Ինն ամսուց հետո Գոհարն բերեց մե տղա, անունը դրեց Հոհանես, իմալ որ Միերն եր ցանկացե: Հոհանեսը հոր նման գորեղ եր [25, 227]:

Ինչ վերաբերում է Օնան անվան դիցաբանական նշանակությանը, ապա այն աստվածաշնչյան արմատներ ունի: Օնանը հինկտակարանային կերպար է, որ չի ցանկանում մահացած եղբորը սերունդ տալ և կենակցելով եղբոր կնոջ հետ՝ սերմը թափում է հատակին՝ արժանանալով աստծո պատժին:

Բնութագրական է, որ համանման մի գրույց է հիշատակում նաև Կեղծ Պլուտարքոսն իր «Գետերի մասին» գործում Միթրա-Միերի առնչությամբ. «Միթրան, ցանկանալով ունենալ զավակ, բայց ատելություն տաժելով կանանց սեռի հանդեպ, բեղմնավորեց ինչ-որ ժայռ, որը հղիանալով նախատեսված ժամանակին ծնեց Դիորփոն անունով որդի: Արիանալով Դիորփոնը մարտահրավեր նետեց Արեսին, բայց սպանվեց մենամարտում և աստվածների կամքով վերածվեց համանուն սարի: Այն գտնվում է Հայաստանում՝ Արաքս գետի մոտ» [38, 326]: Ըստ ավանդության՝ Հայաստանն է համարվել Միթրա-Միհր-Միեր աստծո աստվածահայտնության (Էպիֆանիայի) վայրը:

Կ. Յունգը, անդրադառնալով Միհրի որդուն, նրան սեմական ձկնակերպ աստվածների մասնավոր դրսևորում է համարում, ինչպիսիք են Օանը (Օաննես), բաբելոնյան Նունը, Դագոնը, Ադոնիսը՝ նշելով, որ Լիկիայում պաշտում էին աստվածային ձուկ՝ Օրֆին կամ Դի-Օրֆին՝ Միթրայի որդուն և «սրբազան քարին», այսինքն՝ Կիբելային [36, 142]: Մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ Յունգը նկատում է, որ Օաննես անունը թարգմանվում է Իռան անվան հետ ունեցած կապով, և բոլոր «աստված-ծովագնացները» արևի խորհրդանիշի էությունն են, քանի որ կենդանակերպի այն հատվածը, որտեղ արևը ձմեռային արևադարձի ժամանակ նորից սկսում է իր տարեկան շրջանաձև «վազքը», ցույց-ձուկն է՝ Այծեղ-

ջուրը: Արևը ցլի նման բարձրանում է ամենաբարձր լեռները, հետո իջնում է ջրի մեջ որպես ձուկ: Ձուկը երազում հաճախ է երևում իբրև չծնված երեխայի խորհրդանիշ: Իբրև թե երեխան մինչև իր ծնվելն ապրում է ջրում ինչպես ձուկ, և սուզվելով ծովը՝ արևը միաժամանակ դառնում է և՛ երեխա, և՛ ձուկ: Այդ պատճառով ձուկը համարվում է վերափոխման և վերածննդի խորհրդանիշ [38, 326]:

Միերի աներևույթ ներկայությունը վիպական ևս պատահական չպետք է համարել: Այն առասպելական արմատներ ունի: Ուշագրավ է, որ միթրայական գաղտնաձիսությունների մեջ Միհրի ծննդյանը ներկա էին երեք հովիվներ, որոնց հետագայում սկսեցին անվանել «պահնորդներ» կամ «աներևույթ վարպետներ»: Միհրի ծննդյան առասպելում հովիվների երկրպագության դրվագն ուղղակիորեն առնչվում է Քրիստոսի ծննդյան և մոգերի երկրպագության առասպելին՝ ընդգծելով այս երկու կրոնաձիսական ուսմունքների միջև եղած որոշ ընդհանրություններ: Բացի այդ՝ միհրական գաղտնաձիսություններում բարձրաստիճան և ավագ ձուլվածներին անվանում էին էպոպտոսներ՝ հայեցողներ, քանի որ նրանք «տեսնում էին անտեսանելի» և «հաղորդակցվում» աստվածների հետ [21, 163]: Սրանք պատկանում էին այն անմահ էակներին, որոնք, ըստ Հեսիոդոսի, չեն մահանում, այլ շարունակում են ապրել հաջորդ դարերում: Հետևաբար գրողի մեկնաբանությունը, թե վիպական «մի էս՝ մի հերոս կա, որ բոլոր սերունդների հետ ապրում, ոչ մեռնում է, ոչ էլ ծերանում՝ ինչպես ժամանակը», սրա լավագույն վկայությունն է: Նկատելի են նաև խոսուն աղերսներ միհրապաշտ էպոպտոսների և «Մասնա ծոեր» էպոսի անմահ հերոսների՝ Քեռի Թորոսի ու Ձենով Օհանի միջև: Մասնավորապես կարելի է նշել երկարակեցությունն ու Մասնա հերոսների խնամակալությունը:

Այսպիսով՝ վիպակի կերպարների անվանումների դիցաբանական ակունքների քննությունը ակնհայտ է դարձնում Փոքր Միեր-Օհան-Օնան առնչությունը: Օնանն ու Օհան-Միերը դիտվել են միևնույն դիցի տարբեր անվանումներ և անպտղության, կարճատև կյանքի ընդհանուր դիցաբանական իմաստով համարժեք դիցույթներ, որոնք տեքստում կարող են փոխարինել միմյանց՝ խորհրդանշելով, որ միևնույն դիցական ճակատագրի կրողներ են նաև Խեչոյի տոհմի «խելառները»:

«Խնկի ծառեր» վիպակում դիցանունները ազգային հոգեբանական բնութագրի, էության ու ճակատագրի ցուցիչ են, որոնք նպաստում են ազգային ինքնության այս կամ այն բնորոշ առանձնահատկության ընդգծմանը, վերհանմանն ու վերարժևորմանը: Վիպակի կերպարները,

սակայն, անվան հետ մեկտեղ ժառանգել են նաև «Մասնա Ծոեր» էպոսի, հայ առասպելական ու վիպական հերոսների էության, վարքագծի որոշ հատկանիշներ: «Մասնա Ծոեր» էպոսի հերոսների պես ծուռ են. «Օնան, տեղով **ծուռ** եք, ինքներդ ձեր հերոսներին հարգել չգիտեք» [15, 141-142]: «Արշակ և Շապուհ» ժողովրդական ավանդազրույցից հայտնի սեփական հողի վրա համարձակ լինելու կենսափիլիսոփայության կրողն են. «Օնան, սրտոտ լինելու համար մարդ ոտքի տակ իր **սեփական հողը պիտի ունենա**» [15, 123] և այլն:

Վիպակի կերպարներին օժտելով հայ ժողովրդի դարավոր կենսափորձից ծնված ու ձևավորված, ազգային ժողովրդական գրականությամբ ավանդված և արքեսիպային դարձած հատկանիշներով՝ Լ. Խեչոյանը ոչ միայն վերակենդանացնում է հայոց նախնական աշխարհաճանաչողությունը, վերհանում ժողովրդի կեցության ամենախոր շերտերը՝ բացահայտելով ժողովրդական կենսափիլիսոփայության ակունքը, այլ նաև ցույց է տալիս այդ հատկանիշների՝ գենային հիշողությամբ սերնդեսերունդ փոխանցվելու հատկությունը:

Լ. Խեչոյանի ստեղծագործության մեջ դիցույթները փոխկապակցված են և ունեն փոխլրացնող նշանակություն: Օհան-Օնան դիցույթի հետ սերտորեն կապված է «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպում պարբերաբար հիշատակվող բզեզի դիցույթը: Ըստ քարաբզեզի ծագման մասին պատմող մի լեգենդի՝ Օնանի սերմնաժայթքման կաթիլներից մեկը հարվածել է բզեզին, նրա անունն էր Սկրաբ [35]: «Զանգուլակներով՝ Կույր Անցորդը» հարցազրույցում, անդրադառնալով բզեզի դիցույթին, հեղինակը մեկնաբանում է. ««Ծանր բզեզ»՝ խոսքը փարավոնների բզեզի մասին է, որը նրանց համար հարստության, երջանկության, հզորության սիմվոլ էր: Մի փորձիր հիշել քո տեսած այն երկու կոյաբզեզներին, որոնք դաշտի հողոտ ճանապարհի վրա թրիքից կերտած կլոր գունդն են պտտեցնում, հենց դրանք էլ այն ժամանակ համարվում էին երկրագնդի պտույտը, անվտանգությունը ապահովողը՝ գլորելով առաջ պիտի տանեին հողագնդի հավերժությունը» [16, 185]: «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպում բզեզի հիշատակությունը մշտապես նախորդում է տեղի ունենալիք աղետին: Այն գուժում է զինվորների մահը, թշնամու հերթական հարձակումը կամ գնդակոծումը, ռազմական տագնապ և այլն:

«Բսիդա և Օսիրիս» տրակտատում Կեղծ Պլուտարքոսը հիշատակում է քարաբզեզը որպես զինվորների խորհրդանիշ, քանի որ բզեզները չունեն էգեր, այլ միայն արուններ են [32]: Մեկ այլ աղբյուրում՝ Հորապոլոնի եգիպտական հիերոգլիֆների մեկնությանը նվիրված «Հիերոգլի-

ֆիկա» աշխատության մեջ, քարաբզեզը ինքնաճնության, հոր, երկնքի, ամուսնու խորհրդանիշ է համարվել: Ինքնաճնություն է խորհրդանշել, քանի որ, ըստ հնագույն պատկերացումների, բնածին է: Երբ արուն ցանկանում է սերունդ տալ, ցլի թրիքից ստանում է գնդաձև պատկեր, որը գլորում է իր հետևի վերջույթների օգնությամբ արևելքից արևմուտք՝ նայելով արևելքին, որպեսզի վերարտադրի երկնքի պատկերը: Այս գունդը թաղելով գետնի տակ՝ նա թողնում է այնտեղ **քսանութ օր**, որի ընթացքում լուսինը շրջապտույտ է կատարում կենդանակերպի նշաններով: **Քսանիններոդ** օրը գունդը նետում է ջուրը (իբրև թե այդ օրը տեղի են ունենում **արևի և լուսնի միությունը** և երկնքի ծնունդը): Երբ ջրի մեջ գունդը բացվում է, հայտնվում են բզեզները: Հայր և ամուսին խորհրդանշում է, որովհետև հնագույն պատկերացումների համաձայն՝ քարաբզեզը սերում է միայն հորից և իգական սեռ չի ունենում: Երկնքի խորհրդանիշ է համարվում, քանի որ ծնունդը տեղի է ունենում երկնքի պատկերով [44]:

Ասվածին ավելացնենք նաև, որ հունական կախարդական պապիրուսում (Papyri Graecae Magicae, PGM) պահպանվել է «Միթրայի պաշտամունքը» խորագրով ծիսական նշանակություն ունեցող տեքստ՝ կազմված մ. թ. 4-րդ դարի առաջին կեսին հին Եգիպտոսում: Այս արարողության օգնությամբ ենթադրվում է, որ հնարավոր է անցնել կեցության յոթ բարձրագույն հարթություններով և խոսել Միթրա-Միհրի հետ, անմահություն ստանալ: Ծեսի նկարագրությանը հետևում են քարաբզեզի կիրառման և հմայիլների պատրաստման ցուցումները, որտեղ նշվում է. «*Վերցրու տասներկու ճառագայթով արևային քարաբզեզ և զցիր այն խորը, փիրուզագույն գավաթի մեջ Նորալուսնի ժամանակ: Նույն տեղում լոտոմետրերի սերմերը մանրացրու և մեղրով պատրաստիր բլիթ: Նույն պահին կտեսնես, թե ինչպես նա (քարաբզեզը) կմոտենա ու կսկսի ուտել: Գուլ տալուն պես կմեռնի: Վերցնելով նրան՝ զցիր ցանկացած ապակյա տարայի մեջ, որ պարունակում է ամենալավ վարդի յուղը ցանկացած քանակությամբ, ինչքան կցանկանաս: Առանձին լցրու և հարթեցրու սուրբ ավազը՝ չխախտելով դրա մաքրությունը: Վրան մի անոթ դիր և յոթ օր շարունակ մինչև արևը կհասնի երկնքի մեջտեղը, արտասանիր բանաձևը...*» [30]:

Դժվար չէ կռահել, որ բզեզը ևս միհրապաշտական դիցաբանության դիցույթներից է և խորհրդանշում է զինվորին: Մյուս կողմից՝ առասպելական բզեզի մասին հիշատակություններում նրա արարումը, ինչպես նաև կիրառումը անմահության ծեսում տեղի է ունենում **Արևի և Լուսնի**

միության՝ Նորալուսնի ժամանակ, որ երբեմն ավարտվում է Արևի «մահով»՝ խավարմամբ (սրան կանդրադառնանք ստորև): «Մև գիրք, ծանր բզեզ» վեպում ևս բզեզի հիշատակումը որոշ դեպքերում ուղեկցվում է Արևի խավարման հիշատակմանը գուգահեռ՝ խորհրդանշելով ողբերգություն, մահ. «Մի ծանր բզեզ անցավ: **Արևի խավարման օրը** դարձյալ վախեցել էի մառախուղի մեջ իջած թանձր խավարից» [17, 53], «**Արևի խավարման օրը** դարձյալ վախեցել էի մառախուղի հետ իջած համատարած սևից... Մեր և ուղղաթիռների արանքում կրակից շիկացած, դողացող օդն է, նրա ակնթարթային բռնկման կուրացնող ճերմակից փլվում է հորիզոնը, հափշտակվում են ժայռերը, անհետանում է ճիգը, տիրապետում, կամքը: Մի ծանր բզեզ անցավ» [17, 57]: Բզեզի դիցույթը վեպում ևս զինվորների խորհրդանիշն է. կանխատեսում է նրանց վերահաս մահը, որ պատկերվում է առասպելաբանորեն՝ արևի խավարմամբ: Վերոնշյալ արտահայտության բազմակի կրկնությամբ գրողն ակնարկում է մեծ թվով զոհերի, կորուստների մասին:

Միթրա-Մհերի պաշտամունքը իրականացվում էր քարանձավներում՝ զարդարված Կենդանակերպի նշաններով: Մասնավորապես ուշադրության կենտրոնում էին ձմեռային ու ամառային արևադարձերի՝ Այծեղջյուրի ու Խեցգետնի նշանները: Սրանք երկնքից երկիր և երկրից երկինք տանող երկու դարպասներ էին համարվում: Պորփյուրի «Նիմֆերի քարանձավի մասին» գործում Խեցգետինը հոգիների մուտքի դարպասն էր, իսկ Այծեղջյուրը՝ մահկանացու աշխարհից նրանց հեռանալու [33]: Պլինիոս Ավագը «Բնական պատմություն» երկի մեջ նշում է. «Խեցգետնի համաստեղությունում երկու փոքր աստղեր կան, որոնք կոչվում են իշուկներ (Aselli): Դրանց միջև փոքր ամպ կա, որը կոչվում է Մսուր (Preasepio)» [12]: Մսուրը, ինչպես նկատված է, աստղերի կուտակումն է Խեցգետնի համաստեղությունում [21, 171]: Մսուրի առկայությունն էլ հիմք է դարձել, որ հնագույն պատկերացումների մեջ Խեցգետնի համաստեղությունը համարվի մարդարարման կենտրոն³: Անտոն Ալիշանի հավաստմամբ պարսիկ ախտամուլները, ըստ Կենդանակերպի անունների, պեսպես հատկություններ են հարմարեցրել նրանց: Կենդանակերպերի տակ սահմանված էին երկրի աշխարհագրական մասերն ու ազգերը, և դրանցից «Խեցգետինն ձօնեալ է նահանգին Հայոց» [3, 141]:

³ Ըստ Միքիի ծննդյան առասպելի՝ վերջինս լույսաշխարհ է եկել՝ ճեղքելով ժայռը: Հիսուսի ծնունդը ևս տեղի է ունեցել քարայրում: Դուկաս ավետարանիչի վկայմամբ Քրիստոսը ծնվել է մսուրում, հենց այդ ժամանակ երկնքում երևում էր գիսաստղը՝ Մսուրի համաստեղությունում:

Խեցգետնի համաստեղությունը նույնացվում էր նաև Տիգրիս և Եփրատ գետերի հետ: Առջևի աստղերը խորհրդանշում էին Տիգրիսը, հետին աստղերը՝ Եփրատը [29, 189]: Ընդ որում Խեցգետնի համաստեղության պատկերանշանը ոչ միայն խեցգետինն էր, այլ նաև քարաբզեզը: Քարաբզեզի առասպելական արմատների քննությունը, սակայն, այսքանով չի ավարտվում:

«Մասնա Ծոեր» էպոսում հերոսները կրում են երկնքից իջած հոր խորհրդանշանը՝ Խաչ-Պատարագին:

«Թռչունի» խորհրդաբանությունը, որպես ընդհանուր հնդեվրոպական հավատամքային կարգուկանոններում գերագույն աստվածության հիմնական խորհրդանիշ, ներկա է բազմաթիվ պատումներում: «Թռչող Խաչ» կամ «Անգղ-թռչուն» համաստեղությունը մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակում Հայասա երկրի՝ գերագույն աստվածության՝ պատերազմի և անդրաշխարհի աստծո՝ Ներգալ-Էրրայի խորհրդանիշն էր: Այն Եգիպտոսում փոխարինվել է տեղում գոյություն ունեցող խորհրդանիշներով՝ մայիսյան թռչող բզեզ (Hikē թռչուն) և սև կատու [5, 234]: Բնիկ հայերեն **հաւ** (**թռչուն**) բառը հնախոսական **auei** բառից է և համանուն է **հաւ**(պապ, հոր հայրը) բառին (հնլ. **ափ**): Քրիստոնեության մեջ նույնպես հայր աստվածության խորհրդանիշը՝ որպես ՀՈԳԻ թռչունն է՝ աղավնին [5, 225]: Ըստ Հրաչյա Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանի»՝ Օնան անունը եբրայերեն ծագում ունի և ստուգաբանվում է *աղավնի*: Ուշագրավ է, որ միհրապաշտության մեջ նվիրաբերության Հայր (Պատեր) կոչվող յոթերորդ աստիճանը անվանվել է նաև Արծիվ, Հավք (Hawks) [42, 133]: Պարզ է դառնում Օնան դիցանվան և բզեզի դիցույթի միջև եղած առասպելական փոխառնչությունը, ինչն էլ «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպում նրանց համատեղ կիրառության հիմքն է դարձել:

Այսպիսով՝ «Խնկի ծառեր» վիպակում Օհան-Օնան դիցանուններով ծածկագրված է Միթրա-Մհերը, որ Լ. Խեչոյանի ստեղծագործության մեջ առանցքային դեր ու նշանակություն ունի: Միհրապաշտական դիցաբանությունից է նաև ինքնածնության, հոր, ամուսնու, զինվորի խորհրդանիշ համարվող բզեզի դիցույթը: Այն «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպում ևս հանդես է գալիս իբրև զինվորի խորհրդանիշ և կանխատեսում է նրանց վերահաս մահը: Եգիպտական աստղաբանության մեջ քարաբզեզը Խեցգետնի համաստեղության խորհրդանիշն էր, իսկ վերջինս համարվում էր հոգու արարման վայրը, մտուրը և պարսկական աստղաբաշխության մեջ ձոնվում էր հայոց աշխարհին: Բացի այդ՝ թաքնագիտական խորհրդապաշտության մեջ Անգղ-թռչունը և բզեզը գերագույն արական աստվածության խորհրդանիշներ են համարվել և խորհրդանշել են Հայասա երկրի

գերագույն աստվածության՝ պատերազմի և անդրաշխարհի աստված Ներգալ-Էրրային:

Լ. Խեչոյանը վերակենդանացնում է հայ ժողովրդի հոգևոր նկարագրի արմատական անփոփոխ գծերը, որ դարեր շարունակ հարատևել և ձևավորել են մեր ազգային դիմագիծը, վերաքննում է ու վերախմաստավորում դրանք՝ ընթերցողին մոտեցնելով ազգային ակունքներին, ճանաչել տալիս հայոց նախապատմական հեթանոսական շրջանի մշակույթը և նպաստում գրական ու մշակութային արժեքների պահպանմանը: Ասվածը փաստվում է նաև Հ. Թումանյանին նվիրված հրապարակախոսության մեջ Լ. Խեչոյանի խորիմաստ հարցադրմամբ. «Գուցե ամենաբարդ ասվածը մեր նախաստեղծ հայրենիքի՝ Հայասայի, Ուրարտուի, քրիստոնեական ժամանակներից եկող մշակույթից վերցրած ազգային մտածելակերպի խորհուրդը ժողովրդին վերադարձնելու մեջ է» [14]:

Լ. Խեչոյանի առասպելակիրառության հիմնական նպատակն ու էական առանձնահատկությունը վերադարձն է ազգային նախասկզբին, կեցության արմատներին՝ ներկայի վերախմաստավորման և ապագայի կանխորոշման միտումով:

Ըստ էության վերստին փաստվում է գրականագետների այն տեսակետը, որի համաձայն Լ. Խեչոյանի ստեղծագործությունը գենետիկորեն կապված է ազգային էպոսին, առասպելաբանությանն ու բանահյուսությանը: Ինչպես առասպելաբանահյուսական սերտ աղերսներով սկզբնավորվում է հեղինակի ստեղծագործությունը, նույն կերպ էլ ավարտվում է: Վկա հեղինակի վերջին գործը՝ «Միերի դռան գիրքը» վեպը:

«Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական» դիցույթը

Առասպելական այլասացությունը նպաստում է համամարդկային, համազգային խնդիրների և բարոյափիլիսոփայական գաղափարների արտահայտմանը: Լ. Խեչոյանի ստեղծագործության մեջ առասպելաբանահյուսական, ազգագրական նյութը ներհյուսվում է սյուժեին և ամբողջացնում երկի գաղափարական, գեղարվեստական հայեցակարգը: «Խնկի ծառեր» վիպակում հեղինակի առասպելակիրառության հիմնական օրինաչափությունը «փակ» դիցույթների կիրառությունն է, որի միջոցով վերախմաստավորում և վերակառուցում է միերյան առասպելը՝ ներհյուսելով տոհմի պատմությունը:

«Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական» դիցական արտահայտության ցանկացած կրկնություն վիպակում գուժում է Խեչոյի տոհմի անդամներից մեկի մահը: Ի վերջո ուսուցիչ Նիզարը բացահայտում է տոհմի հետ կատարվող դժբախտությունների և այդ օրվա միջև եղած կապը. «Նրանց

տոհմի հետ այդ դեպքերը կատարվում են, երբ լուսինը մեկ օրական է դառնում, դա այն ժամանակն է, երբ լուսինը ձևով յաթաղանի է նմանվում... Նրանց տոհմի արյան ու սերմի մեջ շրջապտույտ է տալիս լուսինը՝ յաթաղանի տեսքով: Նրանց դեռ չծնված պտուղը իր մեջ ունի երգրի պատմությունը և գիտե, որ երկնքում կա մեկ օրական լուսին ու նրա փայլը շեղրի տեսք ունի: Փրկությունը լուսինը ջարդելու մեջ է» [15, 133]:

Վերոնշյալ դիցույթի դիցաբանական բովանդակության ուսումնասիրությունը սկսենք մեկ օրական լուսնի խորհրդաբանության մեկնաբանմամբ:

Հնագույն ժողովրդական պատկերացումներում Լուսինը, մասնավորապես Նորալուսինը փոփոխական ու չարագուշակ է համարվել: Սրա պատճառը Երկրի և Արևի միջև միջանկյալ դիրքն է, խավար, չլուսավորված կողմը և Արևի խավարումը: Եռօրյա շրջանը, որի ընթացքում Լուսինը Արեգակի և Երկրի միջև է, և Երկրին է ուղղվում նրա չլուսավորված մասը, կոչվում է Նորալուսին: Այլ կերպ ասած՝ Նորալուսինն աստղագիտական իրադարձություն է, որի ժամանակ Արևն ու Լուսինը միավորվում են Կենդանակերպի միևնույն նշանում: Երկրի և Արևի միջև միջանկյալ դիրք ունենալու պատճառով Լուսինը քրիստոնեական խորհրդաբանության մեջ համեմատվում էր աստվածամոր հետ, իսկ ալքիմիայում օգտագործվում էր որպես միջնորդության խորհրդանիշ և անվանվում էր՝ «հայկական քած» (եգ շուն, եգ գայլ) [39, 38]:

Լուսնի աղետավոր համարվելու պատճառ է եղել նաև Արևի խավարումը (Արևի խավարումը տեղի է ունենում Նորալուսնի (1-ից 3 օրական Լուսնի) ժամանակ): Ալքիմիկոսներն այն պատկերում էին որպես Արևի մահը մայր-սիրուհու՝ լուսին-օձի խայթոցից կամ խոցվելը Կուբիդոնի նետից [39, 37]: Լուսինն ու Արևը նաև ամուսնական զուգընկերներ են համարվել, որոնք միավորվում էին ամեն ամսվա 28-րդ օրը: Նորալուսինն ասոցացվում էր անվստահության և երդմնազանցության հետ, ուստի հաճախ այն համեմատվում էր օձի հետ, որ սողում է Արևին ընդառաջ և դառնում առասպելական արևի աստծո վաղաժամ մահվան պատճառ: Արևը խավարեցնող սև Նորալուսնի խորհրդանիշն էր կատաղած սև շունը: Ալքիմիական որոշ ուսումնասիրություններում վերքը նշանակում էր կատաղած շան կծած, որից հետո հերմաֆրոդիտ երեխան տառապում էր կատաղախտով (ջրվախության) [39, 37]:

Պարսկական աստղաբաշխական պատկերացումների համաձայն՝ Արևի և Լուսնի միավորումը՝ Նորալուսինը, վտանգավոր շրջան էր: Այն չար ուժերի դեմ կռվի յուրահատուկ ժամանակ էր, որի ընթացքում Միթրա-Մհերը հաղթում է ճակատագրի չար ուժերին խորհրդանշող

Գոչիհար դևին [27]: Միհրականության մեջ հայտնի ցլամարտի տեսարանը մեկնաբանելիս 3-րդ դարի ճարտասան, փիլիսոփա **Լակտանտիոսը** հիշատակում է, որ պարսիկները Արևին՝ Միթրային՝ որպես խավարումից տառապողի, խոնարհվում էին քարանձավում: Արևը պատկերվում էր առյուծի դեմքով և պարսկական հագուստով՝ երկու ձեռքով սեղմած ցլի եղջյուրները: Ըստ Լակտանտիոսի՝ հատուկ շեշտադրվել են եղջյուրները, որպեսզի կարելի լինի ուշադրությունը կենտրոնացնել Լուսնի վրա, այլ ոչ թե կենդանու [43, 37]: Յլամարտի հայտնի պատկերաքանդակների ձախ կողմում հաճախ պատկերվում է արև, իսկ աջ կողմում՝ լուսին: Ըստ Ռ. Բեկի՝ միհրականները ցլամարտի տեսարանը մեկնաբանել են որպես Արևի և Լուսնի հանդիպում: Արևն ու Լուսինը հանդիպում են միմյանց իրենց տների՝ Առյուծի և Խեցգետնի ծայրամասերում: Ցլի սպանությունը հավասարաթեք էր Լուսնի ոչնչացմանը, քանի որ Ցուրը համարվում էր Լուսնի ամենաբարձր կետը: Եթե ցլամարտում Միհրը խորհրդանշում է Արևը, իսկ ցուրը՝ Լուսինը, ապա նրանց հանդիպումը նշանակում էր Արևի և Լուսնի միավորում՝ Նորալուսին կամ «Արևի հաղթանակ» [41, 216], որն ամենամյա իրադարձություն էր: Երբեմն, սակայն, Լուսինն անցնում է Երկրի և Արևի միջով՝ առաջացնելով Արևի խավարում: Միհրականության մեջ Արևի խավարումն Առյուծում ամենավատ պարտությունն էր, որ Արևը կարող էր կրել, քանի որ այն նշանակում էր *Արևի մահն իր տանը* [41, 234]:

Ինչպես նկատում է Ա. Արմինը, հնագույն հայկական առասպելներում և «Սասնա ծռեր» էպոսում հայոց վիպական թշնամիները Բել, Շամիրամ, Սենեքերիմ, Մարա Մելիք, աղերսվում են լուսնի աստվածության հետ⁴:

⁴ Բել (աքադ. «ՏԵԼ»: ԲԵԼ>ԲԱՀԱԼ>ԲԱՀԱՂ (պատկերն է՝ հորթ կամ ցուլ՝ պոզին լուսնի խորհրդանշանը), *Շամիրամ* (այս աստվածության անունն աղերսվում է հուն.՝ Semiramis, ասորերեն՝ sin-a-rah (փայլող լուսին) կամ [sem-i-] «ամբողջի կետը» և arma բարձրացող լուսին իմաստների հետ. ամենահավանական տարբերակը՝ «կիսալուսին»), *Սենեքերիմ* (ասր. անվ. Սիննահարիմ> sin-ah he-erba թարգմանվում է՝ Սին (Լուսնի աստվածը) եղբայրներս շատացրեց), *Մարա Մելիք* (Մըսր>Մըսիր: Հնի. ձևն է՝ [*meH-s-] և [*me(H-n-[*meH] երկուսն էլ բխում են [*meH] «չափման միավոր, ժամանակ», ամիս (հնում հիմնականում լուսնամիսն է եղել ժամանակի չափման միավոր, տարին՝ 360 օր): Սանսկրիտ՝ **mih, masa**, - «ամիս», «լուսին», Ավեստա՝ **ma**, հայեր.՝ **ամսոյ, ամիս, մահ+իկ, մահ**-«լուսին», «ամիս»: Մարա Մելիքի գուրգը կամ «հողը» 360 լիտր էր կշռում, ի տարբերություն արևային տարվա՝ 365 օր, լուսնային, սխեմատիկ տարին՝ 360 օր էր համարվում) [5, 177]:

Արևապաշտ հայոց ազգի պայքարը լուսնապաշտների դեմ դժբախտաբար դուրս է եկել առասպելականի սահմանից՝ դառնալով հայ ազգի ճակատագիրը: Թուրքական յաթաղանի տեսք ունեցող լուսինը մշտապես հայոց արևապաշտ ազգի «խավարման» պատճառ է դարձել: «Խնկի ծառեր» վիպակում Նորալուսինն իր առասպելաբանահյուսական, չարագուշակ նշանակությամբ խորհրդանշում է 1915-ի արյունալի ցեղասպանությունն իրականացնողին. «Տատիս թվացել էր, թե թափառող, կրքերից իրար հոշոտող ոհմակը զորք է: Ոսկեծոպ մետաքսով զարդարված բերում են լուսինն, որ նա բռնաբարի կորեկի արտում հունձ անող մորը՝ խոտերի մեջ գատիկների հետ խաղացող վեց տարեկան քրոջը...» [15, 161]:

Շաբաթ օրը Սատուրն մոլորակի օրն է համարվել: Շաբաթվա օրերի թիվը համապատասխանում էր երկրից անգնե աչքով երևացող յոթ մոլորակների թվին: Մոլորակների հենց այս թիվն էր հայտնի հալդիներին, և հենց նրանք էլ շաբաթվա օրերն անվանեցին մոլորակների պատվին: Մոլորակների հաջորդականության և շաբաթվա օրերի հետ համապատասխանության քաղդեական ուսմունքը յուրացվեց բաբելոնացիների, եգիպտացիների, հրեաների կողմից: Իր տեղը գտավ նաև միհրականության մեջ: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր միհրական սահմանված ժամանակի ընթացքում պետք է անցներ նվիրաբերության յոթ աստիճաններով, որոնցից յուրաքանչյուրը գտնվում էր հատուկ մոլորակի հովանու ներքո⁵: Նվիրաբերության յոթ աստիճաններից ամենաբարձրը Հոր աստիճանն էր, որ Սատուրն մոլորակի հովանու ներքո էր: Սատուրնը թե՛ բաբելոնյան, թե՛ հունահռոմեական աստղաբաշխության մեջ հաճախ նույնացվել է Արևի հետ: Այն ընկալվել է որպես գիշերային արև, ստորերկրյա աշխարհի արև: Սատուրն-Արև նույնականացումը միհրականության մեջ ցույց է տալիս սկզբի ու վերջի նույնությունը, հավերժական վերադարձը: Սատուրնը, այսպիսով, գիշերվա և ստորերկրյա աշխարհի Արևն էր, և այս մոլորակի հետ բնականաբար նույնացվել է անդրաշխարհի տիրակալը [40, 86]: Միթրա-Միհրի ծննդյան պատկերաքանդակներում հաճախ պատկերվել է Սատուրնը՝ մորուքավոր ծերունի աստվածը, որ նախապես եղել է երկնքի և ջրերի աստվածություն [45, 285]: Յլամարտի տեսարանում Սատուրնն է տալիս մանգաղ-դանակը, որով Միհրը սպանում է ցլին:

Շումերաաքադական օրացույցում ձմռան ամիսները կապվում էին

⁵ Ագռավին համապատասխանում էր Մերկուրին, Ծպտյալին կամ Հարսին՝ Վեներան, Ռազմիկին՝ Մարսը, Առյուծին՝ Յուպիտերը, Պարսիկին՝ Մահիկը, Արևային ավետաբերին (Հելիոդոմոն) և Հորը՝ Սատուրնը [21, 157]:

ստորգետնյա թագավորության Ներգալ-Էրրա աստծո և պետության հիմնադիր հայրերի, ավագների, նախնիների՝ հանդերձյալ աշխարհից վերադարձի հետ: Հատկանշական է, որ հին ժամանակներում շաբաթ օրը նվիրված էր հատկապես սև աստծուն՝ հռոմեական Սատուրնին, հունական Քրոնոսին, հնդկական Շանիին, փռուգիական Սաբազիային [31]:

Սատուրնը դեկավարում է Այծեղջյուր համաստեղությունը: Այն ալքիմիական մեկնություններում անվանվել է «sol niger» (Սև Արև) և համարվել սատանայի բնակատեղի: Երբ Արևի և Լուսնի միավորումը՝ Նորալուսինը, համընկնում է շաբաթ օրվա հետ, հինդուիզմում տոնում են Շանի Ամավասյան՝ Նորալուսինը Սատուրնում, որը համարվում էր անբարենպաստ օր: Այդպիսի օրերին բացվում էին հանդերձյալ աշխարհի դռները, և հնարավորություն էր տրվում վերափոխելու վատ ճակատագիրը, քանի որ Սատուրնը ճակատագրի տիրակալն էր համարվում: Սա լավ օր էր սև մոգությունից, տոհմական անեծքից ազատվելու համար: Հայերի մոտ ևս շաբաթ օրը հանդերձյալ աշխարհի հետ հաղորդակցման, հարազատների հոգիների այցելության օր էր համարվում:

«Տարին հինգ անգամ՝ հինգ մեծ տոների հաջորդ օրը նշում են մեռելոց հիշատակը: Ինչպես իրանցիների մեջ ֆրավաշները Համասպատմաիդայա տոնի ժամանակ այն աշխարհից երկիր են վերադառնում, այնպես էլ հայերի մեջ մեռելների հոգիները դեռ շաբաթ օրը՝ Նավակատիքին-տոնի նախօրեին երկնքից իջնում են երկիր: Նրանք կենում են իրենց գերեզմանների մոտակայքում կամ իրենց ազգականների բնակարաններում: Այդ նախօրեին նրանց հիշատակը պետք է նշվի խունկ ու մոմով: Խունկն ու մոմը համարվում են հոգիներին տրվող զոհաբերություն: **Խնկի անուշահոտությունը հաճելի է հոգիներին, որովհետև դրախտում աճում է ծառ խնկենին:** Նախնիները երեք օր են մնում երկրի վրա, իսկ երրորդ օրը՝ իրենց հետնորդներին օրհնելով, նորից թռչում են երկինք: Իսկ իրենց ազգականներից չհիշված հոգիներն անիծում են նրանց և տխուր հեռանում» [1, 27]:

Ինչպես նկատելի է, շաբաթ օրը հնագույն ժողովրդական պատկերացումների համաձայն եղել է նախնիների հոգիների դարձի, նրանց հիշատակի օր: Նույն առասպելաբանահյուսական իմաստով ու նշանակությամբ Լ. Խեչոյանի «Խնկի ծառեր» վիպակում Խեչոյի տոհմի սրի քաշված նախնիները վերամարմնավորվում են սերնդից սերունդ: Յուրաքանչյուր նոր սերունդ գենետիկ հիշողությամբ վերապրում է նախնիների ճակատագիրը, որ ազգային հիշողությամբ փոխանցվում է սերնդեսերունդ՝ վերամարմնավորվելով սերնդակիցների հիշողության մեջ պայքարելու,

դարավոր ցավի հաղթահարման կոչում. «Որտե՞ղ է իմ տոհմը, ինչպե՞ս թե չկա: Չէ՞ որ ես նրանց կրում եմ, ինչպես նրանք ինձ, այն ժամանակ՝ ամբարած իրենց ողնաշարերում, որպես տաք լավա փոխանցում էին սերնդից սերունդ: Փախցնում էին յաթաղանից յաթաղան, ոճիրից ծնունդ» [15, 16]:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ «Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական» դիցույթի դիցաբանական բովանդակության մեկնաբանությունը հանգեցնում է հետևյալին՝

ա) «Խնկի ծառեր» վիպակում և հեղինակի ստեղծագործության մեջ եղած մի քանի դիցույթների (Օնան-Օհան դիցանուններ, ծանր բզեզ) փոխհարաբերությունը բացահայտում է դրանց՝ միհրապշտական դիցաբանության հետ ունեցած աղերսները: Օհան-Օնան դիցանուններով ծածկագրված է Միթրա-Մհերը: Միհրապշտական դիցաբանության հետ աղերսներ ունի նաև զինվորի խորհրդանիշ համարվող բզեզի դիցույթը:

բ) Առասպելածիսական, աստղագիտական, աստղաբաշխական, ալքիմիական պատկերացումների համապատկերում «Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական» դիցական արտահայտության առաջին բաղադրիչը՝ շաբաթ օրը, հնագույն ժողովրդական պատկերացումների համաձայն եղել է հանդերձյալ աշխարհից նախնիների հոգիների դարձի օր: Ինչ վերաբերում է մեկ օրական լուսնին, ապա նրա չարագուշակ դիցաբանական իմաստը արևի խավարումն է, որ առասպելաբանորեն խորհրդանշում է արևապաշտ հայոց ազգի խավարումը թուրքական յաթաղանի տեսք ունեցող լուսնի պատճառով:

գ) «Խնկի ծառեր» վիպակում կիրառված առասպելական հիմք ունեցող դիցույթների կիրառությունը Խեչոյանին հաճախ օգնել է հիմնական ասեկիքը տեղափոխել ենթատեքստ, խուսափել հրապարակախոսական արձակից և վիպակը դարձնել բազմաշերտ:

Գրականություն

1. Աբեղյան Մ., Երկեր, հատոր Է, Երևան, 1975, 602 էջ:
2. Աբրահամյան Ս., Կենսապատումը «անտեսանելի ներկայության» առեղծվածի համակարգում, Գարուն, 2000, հ. 5, 95 էջ:
3. Ալիշան Ղ., Հին հուստոք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910, 557 էջ:
4. Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1942-1962, 3154 էջ:
5. Արմին Ա., Հնագույն հեթանոսական Աստվածաշունչ՝ «Սասնա ծռեր» էպոսը, հատոր 1, Լոս-Անջելես, 2007, 494 էջ:
6. Աբելյան Գ., Մարդագայլերի ժամանակը, <https://granish.org/werewolf-time/>, (հասանելի է 01.09.2022):
7. Ավետիսյան Ս., Լևոն Խեչոյանի արձակի թաքնագիտական շերտերը, <https://granish.org/levon-khechyoyani-ardzaky/> (հասանելի է 07.08.2022):
8. Բեքմեզյան Ա. Միֆալկիրառության բնույթը արդի հայ արձակում, Երևան, 2007, 152 էջ:
9. Գաբրիելյան Կ., Սև-կապույտ-մշուշագույն լեռներ, Ստեփանակերտ, 2014, 207 էջ:
10. Գրիգորյան Վ., Լևոն Խեչոյանի ստեղծագործությունը, Երևան, 2019, 432 էջ:
11. Եփրեմյան Վ., Տեքստից ներս, տեքստից դուրս, Գարուն, 2004, հ. 6, 95 էջ:
12. Դանիելյան Է., Անանիա Շիրակացու բնափիլիսոփայական հայեցակարգը և հոգևոր աշխարհայացքը, 21-րդ Դար, թիվ 6 (58), 2014, http://www.noravank.am/upload/pdf/6.Eduard_Danielyan_21_DAR_06_2014.pdf (հասանելի է 05.08.2022):
13. Դրոզդա Ա., Անցում անդունդի վրայով, <https://hetq.am/hy/article/27272>, (հասանելի է 01.08.2022):
14. Խեչոյան Լ. Հովհաննես Թումանյանի հեռագիրը <https://www.levonkhechoian.com/> (հասանելի է 02.09.2022):
15. Խեչոյան Լ., Ինկի ծառեր, Երևան, 1991, 168 էջ:
16. Խեչոյան Լ., Պատմվածքներ, Երևան, 2013, 231 էջ:
17. Խեչոյան Լ., Սև գիրք, ծանր բզեզ, Երևան, 2017, 240 էջ:
18. Կովալ Յ., Խեչոյանական արձակի հզոր ուժը, <https://www.aravot.am/2013/03/14/214642/>, (հասանելի է 05.09.2022):
19. Կոտիկ Ի., Ի դեպ, երբ բացերը փակվում են, փակերը՝ բացվում, <https://www.grakantert.am/archives/3304> (հասանելի է 04.09.2022):

20. Կույավա Ժ., Ցավի մասին, որ հատիկի նման ծլել է մաշկի տակ,
<https://hetq.am/hy/article/27272>, (հասանելի է 06.09.2022):
21. Մարգարյան Ե., Միհրականությունը հին աշխարհի քաղաքական և
կրոնահոգևոր համակարգում. Կոմագենե, Հայաստան, Հռոմ,
Երևան, 2014, 277 էջ:
22. Յացենկո Ն., Զոռոանալ, այլ հնարավորություն տալ, որ կյանքը խոսի
ստեղծագործության օգնությամբ,
<https://hetq.am/hy/article/27272> (հասանելի է 04.09.2022):
23. Պաստուխ Բ., Տաք լույսը և «Խելացի տառապանքը»,
<https://granish.org/bogdan-pastux-article> (հասանելի է 03.09.2022):
24. Ռյաբչի Ի., Տոսեմի փորձություն,
<https://granish.org/ivan-ryabchi/>, (հասանելի է 02.09.2022):
25. Սասնա Ծոեր, Խ. Բ, մասն յերկրորդ, Յերեվան, 1951, 1004 էջ:
26. Փիլոյան Վ., Ակնարկներ արդի հայ գրականության, Երևան, 2018,
407 էջ:
27. Глоб П. Митра- Бог света и разума,
<http://astro.kh.ua/02/%d0%bc%d0%b8%d1%82%d1%80%d0%b0-%d0%b1%d0%be%d0%b3-%d1%81%d0%b2%d0%b5%d1%82%d0%b0-%d0%b8-%d1%80%d0%b0%d0%b7%d1%83%d0%bc%d0%b0-%d0%bf%d0%b0%d0%b2%d0%b5%d0%bb-%d0%b3%d0%bb%d0%be%d0%b1%d0%b0/6/> (հասանելի է 07.09.2022):
28. Емельянов В., Нипурский календарь и ранняя история Зодиака,
Санкт-Петербург, 1999, 432с.
29. Литургия Митры, <https://teurgia.org/germetizm/277-liturgiya-mitry>
(հասանելի է 07.09.2022):
30. Плутарх, Застольные беседы, книга IV, 6,
<http://simposium.ru/ru/node/815> (հասանելի է 05.09.2022):
31. Плутарх, Об Исиде и Осирисе,
<https://www.litmir.me/br/?b=121898&p=1>. (հասանելի է 01.09.2022):
32. Порфирий, О пещере нимф, <http://www.platonizm.ru/content/porfiriyo-peshchere-nimf> (հասանելի է 06.09.2022):
33. Холлис Дж. Мифологемы: Воплощения невидимого мира,
<https://www.libfox.ru/418690-2-dzheyms-hollis-mifologemy.html#book>
(հասանելի է 02.09.2022):
34. Черкесова Е, Символы Египта. Скарабей,
<https://urok.1sept.ru/articles/596305> (հասանելի է 03.09.2022):
35. Юнг К., Эон. Исследования о символике самости, Москва, 2009, 340 с.

36. Юнг К., Психология переноса, <https://www.psyoffice.ru/2-0-1301.htm> (hуuuуўт[ђ ґ 04. 09. 2022):
37. Юнг К., Символы трансформации, Москва, 2008, 731 с.
38. Юнг К., Таинство воссоединения, Минск, 2003, 576 с.
39. Beck R., Planetary gods and planetary orders in the mysteries of Mithras, Leiden, 1988, 136 p.
40. Beck R., The religion of the Mithras cult in the Roman Empire, Oxford, 2006, 285 p.
41. Bremmer J., Initiation into the Mysteries of the Ancient World, Germany, 2014, 256p.
42. Geden A., Select passages illustrating Mithraism, Great Britain, 1925, 87p.
43. Hieroglyphics of Horapollo,
<https://www.sacred-texts.com/egy/hh/index.htm> (hуuuуўт[ђ ґ 06.09. 2022):
44. Vermaseren M., The Micaculous Birth of Mithras, Mremosyne, 1951, Fourthe Series, Vol 4, pp. 285-301.

Мифологема «день – субботний, первый день луны» в повести Л. Хечояна «Ладанные деревья»

Айвазян Тина

Резюме

Ключевые слова: мифоним, мифическое выражение, Мгер Младший, мифологическое содержание, Сасунские Богатыри, звездочетство, фольклор

Мифологическая аллегория способствует выражению общечеловеческих, национальных проблем и нравственно-философских идей. Мифологические истоки прозы Левона Хечояна, ее тесная связь с древними верованиями и фольклором были заметны уже в повести «Ладанные деревья», в которой фольклорно-мифологический, этнографический материал вплетается в сюжет и дополняет идейную, художественную концепцию произведения. Таким образом, Л. Хечоян возрождает основополагающие бесценные черты духовного облика армянского народа, которые сохранялись на протяжении веков и сформировали наш национальный характер, пересматривает и переосмысливает их, приближая читателя к национальным истокам, воссоздает культуру армян языческого периода и способствует сохранению литературных и культурных ценностей. Иначе говоря, творчество Л. Хечояна генетически связано с национальным эпосом, мифологией и фольклором. Объектом исследования статьи является мифологема «день – субботний, первый день луны» в романе «Ладанные деревья».

Основной закономерностью в обращении Л. Хечояна к мифам является использование «закрытых» мифологем, поэтому мифологемы, составляющие фольклорно-мифологическую основу повести, нуждаются в дешифровке и всесторонних комментариях. В данной статье мифологема «день – субботний, первый день луны» была изучена нами во взаимосвязи с другими мифологемами как в повести «Ладанные деревья» так и в творчестве автора в целом (Оган-Онан, тяжелый жук), поскольку в творчестве Л. Хечояна мифы взаимосвязаны и имеют взаимодополняющее значение.

Нами также рассмотрены приведенные выше мифологемы в контексте фольклорно-мифологических, астрономических, астрологических и алхимических представлений с целью выявить их фольклорно-мифологическое происхождение и мифологическое значение.

При анализе мы руководствовались профессионально-аналитической методологией мифокритической герменевтики. В результате исследования мы пришли к следующему заключению: упомянутые мифологемы тесно

связаны с культом Митры. Мифонимами Оган-Онана закодирован Митра-Мгер, который имеет ключевое значение в творчестве Л. Хечояна. Мифологема жука, которая считается символом воина, митраизму. В свете ритуально-мифологических, астрономических, астрологических и алхимических представлений первый компонент мифического выражения «день - субботний, первый день луны», т.е. суббота, по древним народным представлениям, была днем возвращения душ предков из потустороннего мира. Что касается однодневной луны, то ее мифологическое значение представлено в виде солнечного затмения, которая в митраизме самое губительное поражение Солнца, поскольку, с точки зрения астрологии, оно означает смерть Солнца в собственном доме. С помощью этих мифологем автор в романе реконструирует и переосмысливает миф о Мгре, вплетая его в историю армянского народа, иносказательно изображает борьбу армян-солнцопоклонников против турок, поклоняющихся Луне и самое трагическое событие в истории армянского народа - Геноцид.

The Mythologem “The day is Saturday, the Moon is One Day” in L. Khechoyan’s “Trees of Incense” Novella

Ayvazyan Tina

Summary

Key words: *theonym, mythological expression, Pokr Mher, mythological content, Sasna Tsrer, astronomy, folklore*

Mythological paradox helps to express global, national problems and moral-philosophical ideas. The mythological source of Levon Khechoyan’s prose, its close connection with ancient beliefs and folklore were already noticeable in his collected works called “Trees of incense” and in his homonomic tale, which announced the beginning of his creative life and where the folklore-mythological and ethnographical material is plaited into the plot, and made the whole ideological and artistic concept of the work. The subject matter of the article is the mythologem “The day is Saturday, the Moon is one day” in the author’s “Trees of incense” tale.

When L. Khechoyan uses myths, the main regularity is the application of “closed” mythologems, thus the mythologems that form the folklore-mythological basis of the tale need to be revealed and thoroughly interpreted. In this article we have researched the concept of mythologem in the tale called “Trees of Incense” and also from the aspect of its interrelation with other

mythologems used in the author's other works (Ohan-Onan, heavy bug), as in L. Khechoyan's works the mythologems are interrelated and have complementary meaning. We have also examined the above mentioned mythologems within the framework of folklore-mythological, astronomical, alchemical ideas with the aim of revealing their mythological content, meaning and folklore-mythological origin.

In the result of our research we have come to the conclusion that above mentioned mythologems have close connection with Mithraismical mythology. Mitrah-Mher is in cipher with theonyms of Ohan-Onan, that has pivotal role and meaning in L. Khechoyan's work. The mythologem of bug, which is considered to be the symbol of a soldier also has connection with Mithraismical mythology. In the panorama of mythological, ritual, astronomical, alchemical ideas, the first component of the mythological expression "the day is Saturday, the Moon is one day", that is the Saturday, according to the ancient folk ideas has been the day of returning of the ancestors' souls from the next world. As to the one day Moon, its mythological meaning is the eclipse, which is considered to be the Sun's worst defeat in Mithraism, as from the astronomical aspect it means the death of the Sun in its home. Using these mythologems, the author rebuilds, gives a new meaning to the Mher mythology plaiting it into the history of Armenian people by mythological allegory.

Ներկայացվել է 15.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 02.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Առակագիտության արդիական նշանակությունը
հանրակրթական դպրոցում***

Ավետիսյան Նազելի

***Հանգուցային բառեր.** աշակերտի արժեհամակարգ, բարոյական դաստիարակություն, այլաբանական իմաստ, բարոյական դիսկուրս, քննադատական միտք, առասպելականացում, խոսքի կենդանություն*

Նախաբան

Յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում մշտապես նորոգվելու միտված ստեղծագործական միտքն իր հետ բերում է գնահատման նոր չափանիշներ: Ժամանակն իր օրակարգում այսօր կյանքի է կոչել հայ գրականության վերագնահատման, վերընթերցման, վերարժևորման հարցերը: Ավելին, ժամանակակից աշխարհի, հասարակական զարգացումների համատեքստում որոշակի առումով դիտարկվում են երեխաների և պատանիների կողմից իրականության նկատմամբ հոգևոր, բարոյական և գեղագիտական սկզբունքների փոփոխություններ: Ժամանակակից հանրակրթության համակարգն իր առաքելությունն իրականացնում է ոչ միանշանակ պայմաններում, որոնք առավելապես կապված են կրթական համակարգի դերի, տեղի և գործառույթների փոփոխության հետ: Այս առումով բոլորովին երկրորդական չեն երեխաների սոցիալականացման խնդիրները, հասունության տարիքի նվազումը կամ այնպիսի դրսևորումներ, ինչպիսիք են սոցիալական ցանցերի, տեղեկատվական և զանգվածային լրատվության միջոցների կողմից այսպես կոչված տեսա-հոլովակային մշակույթի, առասպելականացված կարծրատիպերի քարոզումն ու տարածումը, ինչպես նաև ազգային մշակույթի մակերեսային ընկալումը, մշակութային ձեռքբերումների նկատմամբ թերահավատ մոտեցումը և այլն: Կրթական խնդիրները սերտորեն միահյուսվում են մշակութային արժեքների ձեռքբերման կարևորության հետ: Մշակութային արժեքների տիրապետումը դիտարկվում է որպես ժամանակակից մարդու դաստիարակության և կրթության կարևոր բաղադրիչ: Մշակույթը դարերի հոլովությամբ եղել է մեր ազգը պահող ու պահպանող կենսական

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ-ի «ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԴՄՄԺ-09» ծածկագրով դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակում

ուժը: Այն առավելապես մեր ազգային ինքնությունն է, մեր դիմագիծը, մեզ բնորոշող և ուրիշ ազգերից տարբերակող ամենակարևոր գործոնը, մեր ազգային վարկանիշը:

Արդի կրթական համակարգում ազգային և համաշխարհային մշակութային, մասնավորապես գրական արժեքների սերմանումը, դրանց փոխանցումը աճող սերնդին դիտարկվում են որպես նրանց ձևավորվող արժեհամակարգի կարևոր բաղադրիչ: Երեխաների արժեհամակարգի ձևավորման գործընթացում մշակութային արժեքների ձեռքբերումը վերջիններիս ստեղծագործական բազմազան կարողությունների զարգացման աներկբա երաշխիք է, որն օգնում է նրանց կառուցելու աշխարհի սեփական պատկերը, մշակութային բազմազանության համայնապատկերում կողմնորոշվելու, պահելու և պահպանելու ազգայինը, պատրաստ լինելու մշակութային կառուցողական երկխոսության: Այսօր ունենք հրամայական՝ դաստիարակելու հայ քաղաքացի, քաղաքական առաջնորդ, ինչպես նաև հգորացնելու պետությունը՝ այս գործին ծառայեցնելով կրթական և մշակութային համակարգը:

Մշակույթը, գրականությունը, աշակերտի արժեհամակարգի ձևավորման կարևոր բաղադրիչներ լինելով, ուղղակիորեն կանխորոշում են նրա՝ որպես անհատի ձևավորումն ու զարգացումը: Սակայն ժամանակակից դպրոցը ոչ միշտ է բավարարում աշակերտի կարիքները գեղագիտական ոլորտներում: Խնդիրն առավել ակնհայտ է դառնում երեխաների ստեղծագործական, քննադատական մտքի զարգացման և դրսևորման թիրախային դիտարկման ժամանակ: Մարդու կողմից ստեղծված գրական արժեքներին հաղորդակից լինելը դրական ազդեցություն է թողնում երեխաների ստեղծագործական, գեղագիտական մտքի զարգացման վրա, մոտիվացնում է նրանց վարքագիծը, ապահովում է երեխաների և հասարակության միջև կայուն հարաբերությունները: Շիրակի մարզի թվով 15 սահմանամերձ դպրոցներում անցկացված հարցումների արդյունքում պարզվել և ընդգծվել է գեղագիտական և բարոյագիտական դաստիարակության կարևորությունը՝ առանձնացնելով առավելապես գեղեցիկը նկատելու և գնահատելու կարողությունների զարգացման անհրաժեշտությունը գրականության, մշակույթի, արվեստի արժեքներին առնչակից լինելու միջոցով:

Ըստ էության ուսուցումը պիտի միտված լինի նաև աշակերտների ստեղծագործական, կրթամշակութային կարիքների բավարարմանը և հոգևոր, մշակութային միջավայրի լավարկմանը:

Հողվածի բովանդակությունը

Մեր երկրի համար պատմական այս նոր փուլում, հանրակրթության մարտահրավերների համատեքստում արդիական իմաստավորման անհրաժեշտություն ունի հատկապես առակի՝ որպես առանձին գրական տեսակի դրսևորման ուսուցումը հանրակրթական դպրոցում:

Առակի մեջ գաղտնագրված գաղափարները, բարոյական սկզբունքները, մարդկայինի մասին պատկերացումները ժողովրդի հավաքական կենսափորձով վավերացված մշտնջենական արժեքներ են, որոնք յուրաքանչյուր դարաշրջանում ընկալվում և իմաստավորվում են նորովի: Բացառություն չէ, իհարկե, մերօրյա իրականությունը: Հանկարծադեպ ու անակնկալ փոփոխություններն առաջացրել են բարոյական սկզբունքների, սոցիալական հարաբերությունների հախուռն արժեգրկում, նոր արժեքների նույնքան հախուռն ներխուժում կեցության տարբեր ոլորտներ: Անցումային շրջանի այս անխուսափելի երևույթներն իրենց ազդեցությունն են թողել աշակերտների հատկապես մտածողության, հոգեբանության, հուզաշխարհի վրա: Ուսուցչի խնդիրը պետք է լինի ժամանակի հետ կապված փոփոխության ձևերի մեջ մշտական արժեքների գոյակերպը նշմարելը, դրա հետ հաղորդակցվելու ուղիների միջոցները, նաև ընթերցող աշակերտներին գտնելը: Չմոռանանք նաև, որ անհատի արժեքների համակարգում մարդու լիակատար ու բովանդակալից կենսակերպը պայմանավորող շատ նախադրյալների շարքում վճռորոշ նշանակություն ունի գեղեցիկի զգացողությունը: Մարդկային մտածողության փոփոխության հետ փոխվում են նաև մարդու ճանաչողության սահմանները՝ եզրագծված ժամանակի և տարածության մեջ: Վերաիմաստավորման են ենթարկվում մարդու պատկերացումները շրջապատող աշխարհի վերաբերյալ: Եվ այդ համատեքստում առավելապես ակնհայտ է ուրվագծվում գեղեցիկի հասկացությունը: Առավել ևս այն պարագայում, որ հասարակական զարգացման, աշխարհաճանաչման ամենատարբեր փուլերում այս հասկացությունը տարբեր մեկնություններ է ունեցել՝ սկսած աստվածային կամքի արտահայտությունից, սուբյեկտիվ էությունից, մինչև «բնության մոտ լինելը կամ բնությանը նմանվելը» [6, 375]:

Դպրոցահասակի մտածողությունն առարկայական է, ամեն ինչ նա ուզում է տեսնել, զգալ սեփական փորձով. լինի դա իրապես, թե երևակայությամբ: Այդ պատճառով էլ գեղեցիկի մասին ուսուցչի զրույցները չպետք է դուրս գան առարկայական ոլորտից, պետք է ուղեկցվեն կյանքից կամ գրականությունից քաղված շոշափելի օրինակներով: Այս դիտան-

կյունից շատ կարևոր է դպրոցում առակագրության ուսուցումը, ուսուցչի կողմից աշակերտներին միջնադարյան դպրոցներում դասավանդվող «Առասպելավարժություն» առարկայի դասավանդման հնարներին ու հնարավորություններին համահունչ: Առակների ուսուցման միջոցով հնարավոր է դառնում խթանել երեխաների և պատանիների գեղագիտական դաստիարակությունը, նպաստել նրանց քննական վերլուծության, ստեղծագործական և քննադատական մտածողության, համապատասխան գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների ձևավորմանը, գեղեցիկը տեսնելու, զգալու և կերտելու ունակությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը:

Վկայություններ կան, որ առակագիտությունը՝ որպես առանձին դասընթաց՝ առասպելավարժություն, ուսուցանվել է հոգևոր դպրոցներում [4, 105]: Ապագա քարոզիչներն ուսումնասիրում էին առակ գրելու և մեկնաբանելու արվեստը: Ինչպես նկատում է գրականագետ Դ. Գասպարյանը, «Այս դասընթացը նպաստել է քարոզիչների ճառերի հռետորական և ճարտասանական հմտությունների զարգացմանը: Բացառված չէ, որ և՛ Գոշի, և՛ Այգեկցու առակների ժողովածուներն ստեղծված լինեն հենց այդ նպատակով» [2, 197]: Առակը, լինելով ժողովրդական բանահյուսության մեջ ձևավորված փոքրածավալ էպիկական ժանր, մասնավորապես կենդանիների մասին հեքիաթի տարատեսակ, սեղմ պոեմով ու այլաբանական բովանդակությամբ գրական հնագույն տեսակներից մեկը [7, 23], իր բարոյախոսությամբ օրինակ դառնալու և առակն կատարվածը ներկայացնելու ներքին հնարավորություններով յուրատիպ ազդեցություն կարող է ունենալ աշակերտների դաստիարակության վրա: Այլաբանորեն պատկերված, ներկայացված և կերպավորված ճշմարտությունը լսելի, հետաքրքիր և ուսուցողական է եղել բոլոր ժամանակներում: Ընդօրինակումն առավել դյուրին է, քան վերացական խրատն ընդունելը: Եվ այս պարագայում առավելապես առաջնություն է ստանում գեղարվեստական ընդհանրացված ժամանակն ու տարածությունը, որը դրսևորվում է առակում՝ ի հակադրումն կոնկրետ ժամանակի: Առակներն ստեղծում են աշխարհըմբռնում՝ ինչ-որ տեղ, ինչ-որ ժամանակ, որի համակարգում առաջնային արժեք են ձեռք բերում արժարժված թեմաների համընդհանրությունը, համամարդկայնությունը, բոլոր ժամանակներին և բոլոր տարածություններին բնորոշ լինելը [3, 174]: Բոլորովին պատահական չէ առակներում գեղարվեստական խոսքի այնպիսի հատկության դրսևորումը, ինչպիսին է խոսքի կենդանությունը: Աշակերտներին հաղորդակից դարձնելով խոսքի այս հատկությունը՝ հատկապես նշվում

է, որ այն ապահովվում է լեզվամիջոցների այնպիսի գործածությամբ, որի շնորհիվ կարևորվում է նկարագրվող հասկացության առարկայորեն կոնկրետ արտահայտումը [5, 118]: Այնուհանդերձ, պետք չէ նաև մոռացության տալ այն կարևոր հանգամանքը, որ Քրիստոսը որպես ժողովրդի հետ հաղորդակցման լեզու ընտրել էր առակը՝ որպես առավելապես ընդունելի, ընկալելի և սիրելի, նախընտրված միջոց: Հայոց այբուբենն ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցն ու իր աշակերտներն սկսեցին թարգմանել Աստվածաշունչը, և հենց հայերեն թարգմանված, հայերեն տառերով գրված առաջին նախադասությունը՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», Սողոմոնի առակներից էր: Ընդ որում՝ բոլոր ժամանակներում բազում իմաստուններ իրենց խոսքն ու միտքը, քննադատությունը հասարակությանը փոխանցել են այլաբանորեն, առակի միջոցով: Առակների հնագույն օրինակներ դիտարկվում են և՛ հին հնդկական, և՛ հունական, և՛ ընդհանրապես հին ժողովուրդների գրականության մեջ:

Հայ առակագրության արմատները ձգվում են թարգմանություններից, որոնցից էլ ծլարձակել է հայ ինքնուրույն առակագրությունը: Առակն իր դիպուկ և սեղմ շարադրանքով, վիճակի, հարաբերության նկարագրությամբ, ինքնատիպ մեկնաբանությամբ, հետաքրքիր բարոյախոսությամբ ու հնարամիտ լուծումներով արդիական է ժամանակների զուգահեռականներում՝ իրար աղեղելով նաև ուսուցողական իմաստախոսություններ: Առակագիրները, առակներում դրական հատկանիշները դրվատելով և բացասականները ծաղրելով, պատժելով մարդկային այնպիսի որակներ, որպիսիք են ազգահությունը, նենգությունը, հիմարությունը, չարախոսությունը, չկամությունը, տգիտությունը, այս հետաքրքիր, մանրավեպ հիշեցնող գրական տեսակը դիտարկել են իբրև պաշտպանական վահան ընդդեմ ժամանակի հոռի բարքերի: Առակներն իրավիճակային զուգահեռումներին համարժեք բարոյախոսական կառույցով, հետաքրքիր զուգադրություններով, իմաստակիր արտահայտչամիջոցներով ծավալվում և քննումի ընդգրկուն հնարավորություն են տալիս: Ուսուցողական լիցքերի անտեղիտալի գերակայությամբ առակի գրական տեսակն ըստ ամենայնի կարելի է լիարժեք օգտագործել աշակերտների դաստիարակության տիրույթում՝ նպաստելով երեխաների ճիշտ հաղորդակցմանը, ստեղծագործելու կարողությունների զարգացմանը, նրանց հետաքրքրությունների բացահայտմանը և այլն: Առակներում ամեն ինչ չափվում և արժևորվում է բարոյախոսության պահանջներով, ամեն ինչ ճշմարտվում և վերափոխվում է ըստ այդ պահանջների: Առակի դիպաշարային

կառուցվածքի մեջ կյանքի օրինաչափական ճիշտն է, և մի խորաքնին հայացք է պետք այդ ամենը տեսնելու, այդ ամենի ներքին կապերը բացահայտելու և ստուգելու համար:

Առակագիրները ոչ թե սովորական ձևով պատմում են, այլև ներկայացնում, կենդանագրում, մանրամասներով ստեղծում ամբողջի տեսանելի պատկերը: Կատարվում է հիմնականում ծաղրող այլաբանական ասելիքի խտացում, բարոյախոսության առանձնացում և ընդգծում: Առակագիրը կարողանում է բնականորեն վերարտադրել հոգեվիճակն ու զգացողությունը՝ ստեղծելով գեղարվեստական արձակի պատում, մշտապես արդիական խոսքի կշռույթ, ինքնատիպ մտածողություն: Առակներում հերոսների բնավորության և վարքի յուրօրինակ կաղապարներում առակագիրների կողմից առաջադրվող աշխարհի բացահայտ պայմանական ձևերը կողմնորոշում են նաև առակի բնույթը: Արտաքին իրադարձային շերտի ներքո նկարագրվող երևույթը պայմանավորում է նյութի խորքային բնութագիրը, ինչի արտացոլումն է նաև բնավորության և կեցության միահյուսումը: Հետազոտելով ժամանակի գոյի տարբեր հայեցակետերը՝ կարելի է որակապես վերաիմաստավորել առասպելավարժության գեղագիտական գլխավոր սկզբունքները՝ նոր բովանդակությամբ լիցքավորելով աշակերտ-հասարակություն-աշխարհ-բնավորություն կապերը: Ի վերջո ըմբռնելով առակի կառուցվածքը՝ աշակերտը կկարողանա ընկալել ենթատեքստը, փոխաբերական, այլաբանական իմաստները, ինչպես նաև առակի լեզաոճական առանձնահատկությունները: Առակագրության և առակագիտության նոր շերտերի բացահայտմամբ առակների կառույցում ներդաշնակորեն տեղադրվել են այնպիսի աննախադեպ դրսևորումներ, ինչպիսիք են խոհական լիցքը, այլաբանական խոսքը, բարոյական ըմբռնումները, որոնք գալիս են ներկայացնելու մարդ անհատին իր բարդ և ոչ միանշանակ էությամբ: Ավանդականի և արդիականի փոխհարաբերություններում առակի կառույցում ժամանակի շունչը զգացող և նուրբ դիտողականությամբ առաջադրված հրատապ գաղափարադրույթներ են արծարծվում: Կյանքի առանձին կողմերի պատկերմանը հարակցվում են հասարակական աղերսներում մարդ անհատի բարոյահոգեբանական կերպարի դրսևորումները՝ ընդգծելով բարոյական ճշմարիտ արժեքները և առանձնացնելով առակի ուսուցման կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը ժամանակային հոլովությունում:

Առակի ուսուցումը հանրակրթությունում սերտ աղերս ունի գեղեցիկի արտահայտման, դրա բովանդակային կողմի բացահայտման հետ: Հայտնի է, որ գրականության ուսուցման ընթացքում գեղեցիկի զգացողու-

թյան ու Ճաշակի ձևավորման համար հատուկ դասաժամեր չեն հատկացվում. այդ նպատակն անբաժան է դասավանդման ամենօրյա գործընթացից: Գեղեցիկի «գաղտնիքը» բովանդակության հետ համատեղված ձևի օրինաչափությունների միահյուսումն է, որը չի կարող նատուրալիզմ կամ, ասենք, ֆորմալիզմ լինել: Այս առումով գրականությունը ապագա անհատի և քաղաքացու արժեքային համակարգը ամբողջացնելու, առավելապես գեղագիտական դաստիարակության անսահման հնարավորություններ է տալիս: Այդ նպատակին ծառայում են նաև առակները, որոնց ուսուցումը և դրանց ուսուցմամբ գրական ունակությունների զարգացումը լավ հիմք, հենման հարթակ կարող են դառնալ ուսուցչի համար հանրակրթական դպրոցում դաստիարակչական բեղմնական աշխատանք իրականացնելիս: Նշենք, որ աշակերտների մեջ համամարդկային հատկանիշները մշակելու և զարգացնելու գործընթացները չպետք է կապված լինեն միայն գեղարվեստական բնագրերի ուսումնասիրության հետ: Այդ գործընթացները տևական և բազմաբնույթ աշխատանք են պահանջում: Այդ աշխատանքի կարևոր օղակներից մեկն էլ ստեղծագործական ինքնություն փորձերի խրախուսումն է, մասնավորապես իր իսկ կողմից ստեղծագործված առակի միջոցով արտահայտել սեփական դիտարկումներն ու մտորումներն աշխարհի մասին, ինչպես նաև հանդես գալ այլաբանական հակիրճ խոսքով, գատել միմյանցից իրականն ու այլաբանականը՝ տարբերակելով գլխավորը երկրորդականից: Նման դիտանկյունից ենք քննում մասնավորապես առասպելավարժության հնարավորությունները, որը ենթադրում է աշակերտներին ոչ միայն քերականություն և ճարտասանություն սովորեցնել, այլև առակներ գրել, սերտել և մեկնել: Վերածնելով առասպելավարժությունը որպես քննական վերլուծության, ստեղծագործական և քննադատական մտածողության զարգացման միջոց՝ ուսուցիչը հնարավորություն է ստանում աշակերտների մոտ զարգացնել գեղեցիկի զգացումը՝ այն չտարանջատելով դաստիարակչական խնդիրներից:

Գրականությունը, որը միշտ ուղղված է ներկային ու ապագային, երբեք չպետք է կորցնի իր հիշողությունը և պետք է կարողանա ի մի բերել ժամանակները՝ սկիզբն ու ընթացքը, երեկն ու այսօրը, պատմությունն ու արդիականությունը:

Եզրակացություն

Վերադարձը առակագիտության և առակներով ուսուցանելուն խոսում է ժողովրդի և նրա գրականության կենսունակության մասին: Անցյալի ու ներկայի միասնությունը ձևավորում է կարևոր նշանակու-

թյուն ունեցող ժամանակների կապը, որը ժամանակային պարզ հաջորդականությունից վերածվում է նաև դաստիարակչական հնարների ընտրության հեղինակային հայեցակետի: Առակագրությունը հայ արձակի մեջ հաստատապես ներմուծել է անիմանալի, անբացատրելի երակ խորապես ինքնատիպ և ուսուցողական:

Առակներում իրական նկարագրությունը նրբորեն կտրվում-անջատվում է առարկայական կշռից, նյութական ծանրությունից, շարունակվում մտքի և բարոյախոսության ոլորտում և տրվում մտածողության և խոհական թռիչքներին: Առակներն իրենց բարոյախոսությամբ մեզ պարտավորեցնում են սերնդեսերունդ փոխանցել այլաբանորեն ասված դիպուկ խոսքն ու միտքը: Հիշողությունը պայքարի գենք է և գոյատևման հնարավորություն: Տեսողությունն ու մտքի հայացքը միասնաբար են ընկալում ու վերարտադրում երևույթը, շարժումը, գոյությունը: Առակագրությունը մեզ համար քարտեզագրում է մի ամբողջ աշխարհ, որը դաստիարակչական ինքնատիպ հնարներ ունի: Առակը ծնվել է իրականությունից, հասարակությանը դաստիարակելու մտահոգությունից: Սա է առակի գրական դպրոցը՝ թե՛ որպես գրական դասերի դպրոց, և թե՛ որպես գրական կողմնորոշման դպրոց: Առակների քննումով վերջնապես ընդունվում ենք ունենալ գրականության նշանակությանը հաղորդակից, ազգամշակութային արժեքները գնահատող, արժևորող, քննադատական մտածողությամբ, զարգացած երևակայությամբ ազատ անհատ:

Գրականություն

1. Աստվածաշունչ մատյան Հին և Նոր Կտակարանների, Հայաստանի աստվածաշնչյան ընկերություն, Էջմիածին, 2017:
2. Գասպարյան Դ., Հայ հին և միջնադարյան գրականություն պատմություն, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2009:
3. Գրականության տեսության արդի խնդիրներ, Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2016:
4. Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
5. Մելքոնյան Ս., Հովհաննես Շիրազ (գեղարվեստական վարպետության հարցեր), Երևան, Բարձրագույն դպրոց, 1993:
6. Նալբանդյան Մ., Մ. Նալբանդյանի ֆ., 8-1/(7), ԵԶԳԱԹ, «Լուսմա», 1900, գիրք 1:
7. Սանթրյան Ս., Գրականագիտական բառարան, Երևան, «Վան Արյան», 2009:

Современное значение басноведения в общеобразовательной школе

Аветисян Назели

Резюме

Ключевые слова: *система ценностей учащегося, нравственное воспитание, аллегорический смысл, нравственный дискурс, критическая мысль, мифологизация, живость речи*

Время внесло в повестку дня вопросы перечитывания и переоценивания армянской литературы. На этом новом историческом этапе в современном осмыслении нуждается также преподавание басен в общеобразовательных школах. Представления, закодированные в басне, являются ценностями, подтвержденными коллективным жизненным опытом народа, которые в каждую эпоху воспринимаются и интерпретируются заново. Сегодняшняя действительность не является исключением. Внезапные и удивительные изменения вызвали девальвацию нравственных принципов, общественных отношений, вторжение новых ценностей в разные сферы жизни. Эти неизбежные явления переходного периода должны были оставить свое влияние на мышлении, психологии и эмоциональном мире учащихся. Задачей учителя должно быть выявление постоянных ценностей в закономерных изменениях во времени, средств связи с ними, а также найти читающих учащихся.

Помня о том, что мышление юноши-школьника предметно, и ему хочется все увидеть и ощутить на собственном опыте, беседы педагога о прекрасном не должны выходить за пределы предметной области, а должны сопровождаться наглядными примерами, взятыми из жизни или литературы. С этой точки зрения очень важно преподавание притч в школе, информирование учащихся со стороны учителя о приемах и возможностях преподавания предмета «Мифология» в средневековых школах. Есть свидетельства, что басноведение как отдельный курс-«Мифология», преподавалось в духовных школах. Будущие проповедники изучали искусство написания и толкования басен. Этот курс способствовал развитию ораторских навыков и красноречия проповедников.

Басня, являясь одним из древних фольклорно-литературных видов, своей нравственностью способна оказать уникальное влияние на воспитание учащихся. Аллегорическая правда была поучительна во все времена. Басня с ее точным повествованием, описанием ситуации и отношений, нравственными и остроумными решениями актуальна во времен-

ных параллелях. В баснях все измеряется и оценивается требованиями нравственности.

Известно, что при обучении литературе не выделяются специальные часы для формирования чувства прекрасного и вкуса. Эта цель неотделима от ежедневного процесса преподавания. В этом смысле литература предоставляет безграничные возможности для создания целостности системы ценностей будущего человека и гражданина. Этой цели служат и басни, изучение которых, а также развитие литературных способностей посредством их преподавания становятся для учителя основой эффективной воспитательной работы в общеобразовательной школе.

Возвращение к изучению и преподаванию басен говорит о жизненной силе народа и его литературы. Единство прошлого и настоящего образует важную связь времен, которая из простой временной последовательности превращается в авторскую точку зрения на выбор воспитательных приемов.

Modern Meaning of Fable Study in the Public School

Avetisyan Nazeli

Summary

Key words: *student's value system, moral education, allegorical meaning, moral discourse, critical thinking, activities on myths, speech aliveness*

Nowadays the time has brought the issues of re-assessment, re-reading and re-evaluation of Armenian literature. In this new historical phase, the teaching of fable tales in public schools also needs modern meaning. The ideas encoded in the tales are values validated by the people's collective life experience, which are perceived and interpreted in a new way. Today's reality is not an exception. Sudden and surprising changes have caused the depreciation of moral principles, social relations, invasion of new values into different spheres of existence. These inevitable phenomena of the transitional period had to leave their impact especially on the students' way of thinking, psychologic and emotional world. The teacher's duty should be to identify the constant values in the changes over time, means of communication and reading skills.

Remembering that the thinking of school-age youth is subjective, and they want to see and feel everything, the teacher's conversations about beauty should not go beyond the subject area, but should be accompanied by tangible examples taken from life or literature. From this point of view, it is very important to teach moral tales at school, informing students on the part of the

teacher about the methods and possibilities of teaching Mythology" in medieval schools. There is evidence that fables as a separate course – “Mythology” were taught in theology schools. Future preachers studied the art of writing and interpreting parables. This course contributed to the development of preachers’ rhetorical and oratory skills.

The fable, being one of the ancient folklore and literary types, can have a unique effect of morality on the education of students. Allegorical truth has been instructive at all times. The fable tale with its accurate narration, situational description, relationship, moral and ingenious solutions is still relevant. In fable tales, everything is measured and valued by the requirements of the morality.

It is known that when teaching literature, special teaching hours are not allocated for forming the perception of beauty and taste among students: that goal is inseparable from the daily process of teaching. In this sense, literature provides endless opportunities to complete the value system of a future individual and citizen. This goal is also served by fables, the study of which, as well as the development of literal comprehension through teaching, becomes the basis of effective educational work for a teacher.

Fables are now again being studied and taught in schools, which demonstrates the vitality of the people and their literature. The unity of the past and the present creates a crucial temporal connection that transforms a straightforward chronology into the author's perspective on the selection of educational strategies.

Ներկայացվել է	20.09.2022 թ.
Գրախոսվել է	30.09.2022 թ.
Ընդունվել է տպագրության	25.11.2022 թ.

**Հովհաննես Թումանյանի հրապարակախոսության և
քննադատության երգիծաշերտերը**

Բաքույան Հերմինե

*Հանգուցային բառեր. երգիծանքի դրսևորումներ, երգիծական
քննադատություն, հեզնանք, սարկազմ, գրական հարցեր, բառախաղ,
համեմատություն*

Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործական զարգացման պատմությունը շուրջ հարյուրամյա դադարի մեջ է, սակայն եթե նրա ժամանակակիցներից շատերին այլևս ոչ ոք չի անդրադառնում, գեղարվեստական ու գիտական հետաքրքրություն հարուցելու առումով ճահճացած վիճակ է, ապա իր թվացյալ պարզության խորքայնությամբ անընդհատ վերամեկնաբանության, նոր ենթաշերտերի վերհանման առումով էպոսի բարակ ու զորեղ առվի նման է Թումանյանի գիրը: Մերգեյ Ա. Աղաջանյանն իր «Հայկական ինքնության իմանենտ հատկանիշները» հոդվածում իրավացիորեն նշել է, որ Թումանյանի հրապարակախոսությանը անդրադարձել են տարբեր մոտեցումներով՝ արծարծված հարցերի թեմատիկ պարբերացում, բնորոշ յուրահատկություններ, կենսական հանգամանքների հետ զուգադրություններ, ազգային ինքնաճանաչողության դրսևորումներ, աշխարհայացքային վերլուծության համատեքստ և այլն [1], սակայն նյութի բազմաշերտությունն այդ հնարավորությունը տալիս է:

Գրողի պայծառ հումորն ու ասել-խոսելու ժողովրդական գրավչությունը փաստում է նրան ծանոթ լինելու պատիվը վայելած յուրաքանչյուր մարդ, իսկ երգիծանքի առանձին դրսևորումներ կան թե՛ պոեզիայում, թե՛ պատմվածքներում, թե՛ հատկապես հեքիաթներում: Իր ժամանակի այս կամ այն իրողությանը, մարդուն քննադատորեն գնահատելու երգիծական կերպը երբեմնակի թափանցել է նաև թումանյանական հրապարակախոսության մեջ՝ իր հետ բերելով հեղինակի բանավիճային բարձր արվեստը, երգիծախաթի ուժգնությունը, դիպուկ խտացման վարպետությունը: Մեր հոդվածի նպատակն է մանրակրկիտ վերլուծության ենթարկել թումանյանական երգիծանքի այս տիրույթը, երգիծական նպատակային շեշտադրումները հրապարակախոսության էջերում, մասնավորա-

պէս երգիծանքի արտահայտության տեսակներն ու նրբերանգները: Թեմայի արդիականությունը պայմանավորվում է նախ նրանով, որ առաջին անգամ է առանձին քննության առարկա դառնում մեր հողվածում, թեև որոշ գրականագետներ մասնակի անդրադարձներ ունեն թումանյանական երգիծանքին մասնավորապես հրապարակախոսության ու քննադատության մեջ: Ժենյա Քալանթարյանը, մասնավորապես, Թումանյանի հրապարակախոսության և առհասարակ ժառանգության վերլուծության մեջ քանիցս խոսում է գրողին բնորոշ երգիծանքի մասին, սակայն առանձին քննության առարկա չի դարձնում [7]: Սուսաննա Հովհաննիսյանը գրում է. «Նա ինչպես կյանքում, այնպես էլ հրապարակախոսության մեջ օգտագործում էր պատկերավոր խոսքը, առակներ, ասացվածքներ, երգիծանք: Գրողի վերոհիշյալ հողվածները բնորոշվում են երգիծանքի ցայտուն դրսևորումներով: Նրա գեղագիտական-տեսական լրջագույն հարցադրումները զուգորդվում են երգիծական ոճի առանձնահատկությունների հետ: Պամֆլետային տարրերը ներկայանում են հակադիր իմաստների զուգադրմամբ: Կիրառում է երգիծանքով հակառակորդին պսակագերծելու, երբեմն էլ՝ ոչնչացնելու պարսավագրական եղանակը» [6]: Այլ անդրադարձներ ևս կան, սակայն մասնակի:

Թումանյանի գրեթե բոլոր հուշագիրները միաձայն հաստատում են նրա բանավոր խոսքի հմայքի ու դրան ներհյուսված հումորի յուրօրինակության հանգամանքը, մի բան, որ նկատելի տեղ է գտել նաև գրողի հրապարակագրության էջերում: «Նրա պատմելու ձևի էական կողմը հումորն էր, որ նպաստում էր ունկնդրին առանց ձանձրույթի լսել ամենաբարդ նյութերի մասին՝ գիտության, արվեստի, քաղաքական խնդիրների մասին: Նա իր խոսքը համեմտում էր առակներով, անեկդոտներով, ժողովրդական իմաստալից խոսքերով ու դարձվածքներով» [5, 175]: Նաև սա էր պատճառներից մեկը, որ գրողը շատ կարճ ժամանակում դառնում է ամեն հավաքույթի սեղանապետը, գրական ու մերձգրական հանդիպումներին համուռնոտ տվողը: Բսահակյանն էլ է հավաստում, որ նրա կատակներն ու սրախոսությունները լսելը գերագույն հաճույք էր, ամեն տեղ զվարճություն էր տանում, նրա հետ լինողը մոռանում էր ամեն վիշտ ու ցավ [5, 20], իսկ Թորոմենցը նրան դասում է պատմողների այն կատեգորիային, որ պատմում է, ուրիշներին ծիծաղեցնում, և ինքն էլ ծիծաղում, որին բնորոշ է ինքնահեգնանքը. նույնիսկ իր հիսնամյակի երեկույթին

հայտարարում է. «Միտք եմ անում, միտք եմ անում և չեմ կարողանում գլխի ընկնել, թե էս ի՞նչ բան է, էս ինչո՞ւ են տոնում Թումանյանի հիսնամյակը, ի՞նչ մեծ բան է, նոր եմ գլխի ընկնում, որ հայ ժողովրդին քեֆ է հարկավոր, բռնել է խեղճ Թումանյանի յախիցը» [5, 145]:

Գրողի երգիծական հմտությունը իրացվում է կիրառած գրեթե գրոլոր ժանրերում. նա երգիծում է բանաստեղծություններում, պատմվածքներում («Մերոնք» պատմվածաշարը), հեքիաթներում («Քաջ Նազարը», «Անխելք մարդը», «Անբան Հուռին», այլ հեքիաթներ), հրապարակախոսության մեջ և անգամ նամականու էջերում: Այսպես. նամակներից մեկում բարի հումորով է հիշում Վերնատան իր մտերիմ ընկերներից Շանթին. «Էլ էն Շանթը – ինքն էստեղ, միտքը Եվրոպա: Դաս է տալի տրոնջալով – նրա համար, որ Եվրոպա գնա, դասագիրք է շինում, որ Եվրոպա գնա, պիես է գրում, որ Եվրոպա գնա, գարնանն սպասում է, որ Եվրոպա գնա, վերջապես կնոջն ու երեխաներին արդեն ուղարկել է, որ ինքն էլ ստիպված Եվրոպա գնա» [3, 39]:

Թումանյանի երգիծական մտրակները շառաչում էին տարբեր ուժգնությամբ՝ պայմանավորված խարազանվող անձի կամ իրողության հանգամանքով՝ համապատասխանաբար, հումորի, հեզմանքի ու սարկազմի դրսևորումներով, ավելին՝ նաև տարատեսակ միջոցներով՝ համեմատություն, հակադրություն, բառախաղ և այլն:

Նկատել ենք, որ Թումանյանի հրապարակախոսական երգիծախաղերը սովորաբար որևէ ողբերգական իրադարձության անդրադարձի հակադրահետևանք են, կամ, հակառակը, երգիծական շեշտը պատումի շարադրանքում շեշտակիորեն փոխվում է հուսալքության կամ թախծի ալիքի: Հասարակական-քաղաքական գործընթացների առաջին գծում կանգնած Թումանյանը թե՛ հրապարակախոսական, թե՛ նամակագրության էջերում քննարկել է առկա խնդիրները, փորձել է լուծման ուղիներ որոնել, իր ջանքերը ներդնել, բայց շատ դեպքերում էլ հուսախաբ է եղել, և այդ սթափ հուսախաբության հետևանքով մի առիթով հեզմանքի կիրառությամբ գրում է. «Վերջիվերջո դուրս եկավ, որ Գալիցիինը գոնե տաճկական սրից ազատված 40 հազար հայ գաղթական ընդունեց Կովկաս, իսկ հայկական հարցի ու հույսերի տերը – Անգլիան հայ ժողովրդի սարսափին ու աղերսախառն դիմումին տվեց հայտնի պատասխանը – «Մեր նավերը չեն կարող լողալ հայոց լեռների գագաթներին»:

Մինչդեռ աշխարհքին հայտնի է, որ սուլթան Աբդյուլ Համիդը նստում էր ոչ թե հայոց լեռների գագաթներին, այլ Բոսֆորի ջրերի ափերին, ուր միշտ կանգնում են անգլիական նավերը:

Էսպես է եղել Անգլիան մինչև վերջին տարիներս» [2, 233]:

Նկատել ենք նաև, որ գրողը երգիծում է հիմնականում գրական հարցերի շուրջ բանավեճերում, ընդ որում՝ այս դեպքում դիմում է սարկազմի ոչնչացնող հնարավորությանը, սակայն երգիծական ակցենտներ կարելի է նկատել նույնիսկ ամենաողբերգական թեմաներ շոշափելիս, մասնավորապես մահվան կամ ազգային ողբերգության հարցերին անդրադարձներում: Իր գրաքննադատական փորձերից մեկում՝ 1892 թ. մի գրախոսության մեջ, Պետրոս Մոճոռյանի «Բանաստեղծություններ» հատորյակի վերաբերմամբ հեղինակը կիրառում է հեզնանքը, որի խորքում քննադատի սթափ հայացք է՝ տրամաբանության, երևակայության իմաստալիցության պահանջ, քանի որ ըստ նրա՝ «Բանաստեղծություններ» վերնագրով գիրքն արդեն առանց կարդացվելու է պախարակվում: Թումանյանական հեզնանքը քննադատական ակնարկի վերջում սրությամբ վերաճում է սպանիչ սարկազմի, որ զուգահեռ պատմությամբ է մատուցվում, ինչը երբեմնակի բնորոշ է գրողին. «Այս անհիշատակ նմանություններն էլ այնքան են հաջող, որ ինձ հիշեցնում են մի ուրիշ բան: Մեր գյուղացի քարտաշին տվել էին ձիու պատկեր, որ նմանը փորագրի մի քաջ մարդու գերեզմանի վերա. ուստեն փորագրել էր և ձիու տեղ դուրս էր եկել էջ» [4, 16-17]: Գրողի այս համարձակ երգիծական քննադատությունը թերևս գալիս էր նրանից, որ ինքն էլ, չնայած համաժողովրդական ընդունելությանն ու ճանաչմանը, իր առաջին գրական քայլերից սկսած մինչև հասուն շրջան տարաբնույթ քննադատությունների է ենթարկվել, կոփվել դրանցում, որոնցից մեկի մասին ժամանակի հեռավորությունից մեղմացած երգիծանքով գրում է նամակներից մեկում. «Եվ «Շունն ու կատուն» եթե իմ առաջին գրքում (Մոսկվայի) չկա՝ պատճառը հանգ <ուցյալ> Արասխանյանի զարմանքն է, որ նա հայտնեց ինձ 1889 թվականին, երբ տարա նոր «Մուրճում» տպագրելու: Կարդաց, շատ զարմացավ և հարցրեց, թե՝ ասացե՞ք խնդրեմ՝ Շունն ու Կատուն և բանաստեղծություն, սրանք ի՞նչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ վայրենի լեզվով...» [3, 247]: Այս թեման մեկ անգամ չէ, որ երգիծական ելևեջումների առիթ է տվել: Թումանյանը հակադրության հնարքով սարկազմի է դիմում, երբ Ն.

Տեր-Ղևոնդյանը, առանց հեղինակի հետ համաձայնեցնելու, խմբագրելով տպագրել էր իր «Շունն ու կատուն»։ «Եվ թող գոհ լինի նրանով, որ ինքն ավելի շատ է ստանում իր անշնորհքության համար, քան հայ գրողը իր շնորհքի համար» [4, 141]։ Հասուն շրջանում, սակայն, նա պայքարում էր իր երկերի սխալաշատ, պիրատական հրատարակումների դեմ։

Մի այլ առիթով հայ դերասանի նկատմամբ մեծատունների անտարբերության ու գծուծության փաստը քննադատում է Մոլիերի կերտած կերպարով. «Բայց թե ինչպես կարելի է փայլել մնալով տգետ և կաշկանդված այդ հասարակության ստեղծած կյանքի պայմաններով՝ դա ում ի՞նչ գործն է։ Նրանք ասում են՝ դու դեռ ցույց տուր քո տաղանդը, այսինքն դեռ մի քսան-երեսուն տարի քարշ եկ, հետո մենք... Բայց այստեղ կարող է դրանց թարգման հանդիսանալ Մոլիերի Ագահը. «Դու ինձ լավ ծառայիր, ես հազիս շորերը քառասուն տարուց հետո քեզ կընծայեմ»» [4, 83]։

Թումանյանը որքան բարյացակամ էր տաղանդի նշաններ ցուցանող սկսնակ արվեստագետների նկատմամբ, նույնքան կարող էր անողորմ ու անդրդվելի լինել, օրինակ, հայտնի գրողների մասին կարծիք հայտնելիս։ Գրողի հեզմանքն ուղղվում է մինչև իսկ այն հրապարակախոսական դաշտին, որտեղ ինքն էլ հաճախ հանդես էր գալիս (նամակներից մեկում նա բառախաղի միջոցով հրապարակախոսներին բնորոշում է որպես հրապարակախոս). «Բայց եկեք տեսեք, որ աչքակապության մի եղանակ կա և հրապարակախոս կոչված արարածների մի ցեղ, որոնց դիպար թե չէ, կսկսեն ոռնալ – օ՛, ժողովուրդ, օ՛, ժողովրդի իրավունք, օ՛, հասարակություն... որ ժողովուրդն էլ կարծի, թե ճիշտ որ այդ պարոնների և իրան մեջ մի ընդհանուր բան կա, մի կապ կա, և նրանց դիպած հարվածն իրան՝ ժողովրդին է վիրավորում» [4, 85]։ Այս թեմայի արծարծումների մեջ Թումանյանի քննադատության ամփոփումն իսկ սուր հեզմական է. «...ամեն մի հանցավորի հանցանքից ավելի զարշելի ու քստմնելի գործ է այդ ձևով դատաստան կտրելը, ամեն մի հանցավորից ավելի դատապարտելի է այդպիսի նենգամիտ, նախապաշարումներով կաշառված և տմարդի դատավորը, և նրա համար էլ ես ձեր վարմունքը անվանեցի *խուժանակա՛ն*. Եվ չեմ դադարիլ այդպես անվանելուց, թեկուզ և դրա համար ինձ թաղեն, ինչպես արին գերեզմանատուն դարձած Մշակի 40-ում» [4, 88]։ Ինչ խոսք, հեզմանքի կիրառության հիմքերից մեկը քննադատությունն է, իսկ այս քննադատության արմատը «Մշակ»-«Հորիզոն» բազ-

մամյա գաղափարական պայքարն էր. Թումանյանն էլ «Հորիզոնի» թղթակից-խմբագիրն էր: Կրակոտ բանավեճեր էին ընթանում «Մշակի» և «Հորիզոնի» էջերում՝ ժամանակի մտավորականին ներքաշելով դրանց մեջ: Նա էլ պատասխան է գրում պ. Կատոնին՝ կոչելով հրապարակախոսության ազնիվ սկզբունքների. «Եվ ահա բռնել եմ ձեզ. պատասխան տվեք իմ հարցին, դուրս եկեք հրապարակ: Ոչ մի բարոյական օրենք չկա, որ մի մարդ խոսի, գործ տեսնի միաժամանակ մի քանի կեղծ անուններով, մի անունը մի բան գրի, մյուսը նրան վկա գա, երրորդն էլ հաստատի, իբրև թե երեք մարդ են մեջտեղը: Մի անունով հայիոյի, գրպարտի, մյուս անունով կանգնի իբրև բանից անտեղյակ, անմեղ մեկը» [2, 195]:

Թումանյանի հեգնական քննադատության թիրախում հայտնվում են նաև ազգային բնավորության որոշ գծեր, ինչպես ամբարտավանությունն ու նախանձամտությունը, երբ մշակութային ոլորտում մեկը հասնում է հաջողության: Հետաքրքրական է, որ իր ժողովրդի խնդիրների լուծմանը հետամուտ բանաստեղծը, որը հայ-թուրքական բախումների հանդարտեցումը իր ողջ գրական ժառանգությունից բարձր էր գնահատում, զարմանալիորեն անխնայ թիրախ էր դարձնում ազգային բնավորության մերժելի կողմերը. «Բոթը հասնում է հայոց աշխարհքի իմաստուններին: Եվ, նրանք դարձյալ հերքում ու ծաղրում են մասնավոր շրջաններում և մամուլի մեջ, այս անգամ արդեն եվրոպացիներին ու նրանց հասկացողությունն էլ հետը...» [2, 57]: Թատերական ոլորտին, դերասանների գործունեությանը, հայոց դրամատուրգիայի բովանդակությանն ու խնդիրներին իր անդրադարձներում Թումանյանը նկատել է շարժը դեպի զարգացում, բայց երգիծել է այն դեպքում, երբ գեղարվեստին անհարիր իրողություններ է տեսել. «Եվ ինչ զարմանք, որ էս տեսակ թագավորն ու թագուհին իրենց պալատականներով պալատից դուրս գնալիս էնպես վայրենի դուրս խուժեցին, որ պալատի տախտակե ու կտավե պատերի մի մասը հետները տարան: Եվ երանի իրենց ամբողջ թատրոնն էլ հետները տանեն, որովհետև եղ տեսակ թատրոն չի լինիլ և չպետք է լինի» [2, 116]:

Թումանյանի երգիծանքի թափը անկասելի է գրական քննարկումներում, որոնցից մեկը այուժետային գիծ է զարգացրել Ռուբեն Դրամբյանի հետ հրապարակային հոդվածամարտով: «Ոչ-գրական ոչնչությունները քննադատ» պատասխան հոդվածում գրողը այնպիսի բնորոշում է տալիս վայ քննադատին, որ վերջինիս ազգանունը ժամանակի մեջ հասարակ

անվան արժեք է ստանում. «Ո՛չ, կանգնեցեք, գրական մեծություններ սանձահարող անսանձ փոքրություն: Էստեղ տվեք ձեր ականջներն ու կանգնեցեք մեր առջև: Էսպես: Ես ճանաչում եմ ձեզ: Դուք մի որևէ Ռ. Դրամբյան չեք: Դուք մինը չեք: Դուք տիպ եք: Դուք են պստիկ, մաղձոտ ու մուլթ հոգին եք, են հավիտենական անկոչ պրոկուրորը, որ ամեն տեղ, ուր կերևա, միայն «դիպվածով» լսած լինելով մի բան, դատում ու դատապարտում է ամեն գործ ու գործիչ, առանց ճանաչելու, առանց ամաչելու» [4, 160-161]: Այս երկխոսական հողվածամարտի ընթացքում գրողը կիրառում է տրավեստիայի հնարքը, որի դեպքում բարձր ոճով խոսում են որևէ ցածր իրողության մասին, այսինքն՝ դրվատանքի խոսքի տակ ընկալվում է հակառակը՝ «Ո՛վ լուրջ քննադատ Դրամբյան», «Ո՛վ իմ անկեղծ Դրամբյան» կամ «անվերջ, անմահ Դրամբյան»: Բանավեճի թեժացման ժամանակ Դրամբյանի հայացքը կանգ է առնում «Ծիտը» հեքիաթի թումանյանական մշակման վրա, որով էլ գրողը մեղադրվում է գրագողության մեջ: Գրողը այս մեղադրանքի պատասխանը չի սահմանափակում հեզնանքով. ընտրում է ոչնչացնող սարկազմը. «Տեսնո՞ւմ եք, ես «դիպվածով» չեմ զբաղվել էս գործով: Տեսնում եք, Հայկունու գրքից առաջ էլ ինչքան նյութ ու քանի վարիանտ եմ ունեցել ձեռիս տակ, և ես ավելի զգույշ ու լուրջ եմ վերաբերվել մի «ծրտի», քան թե դուք մի «գրական մեծության»: Դարձյալ մի՛ զարմանաք, ով Դրամբյան, այլ հասկացեք, հենց էստեղ է տարբերությունը «մեծության» ու «ոչնչության»» [2, 100]:

Ողջ կյանքում սոցիալական խնդիրներից տառապող բանաստեղծը թեև ընդունում էր բարեկամների աջակցությունը, սակայն փորձում էր չկորցնել պատվախնդրությունը, զերծ մնալ, իր խոսքով, «ազգային ջոջերի» բարերար ձեռքին հաջորդող «մուննաթից»: Ուստի նույն կերպ ծաղրի էր ենթարկում հայ գրողի ոչ պատվախնդիր պահվածքը: Օրինակ՝ Հ. Գենջյան-Գարա-Դարվիշին այսպես է պատասխանում. «Նրա վերաբերուն անվանում է «չքավորության դրոշակ», և ահա Արասխանյանի ուրվականը այդ չքավորության դրոշակը ծածանելով սավառնում է Հայոց Գրական Ընկ. ընդհանուր ժողովի դահլիճում» [4, 388]: Ի վերջո նկատում է նաև այն հայտնի իրողությունը, որ ոմանք պատրաստ են այլոց մահից հետո նրանց դափնիների վրա կանգնել, ինչը մասնավորապես ծաղրել է հայոց նոր ձևավորվող հուշագրության չստացված էջերի առնչությամբ. «Էստեղ արդեն բավական էր: Հայ գրողի մահից հետո էլ մեզ հիշողու-

թյուններ չեն հարկավոր: Մոռացության տվեք նրան, ինչպես մոռացության էիք տալիս մի ժամանակ:

Մարդուն, մանավանդ նշանավոր մարդուն հասկանալն ու նրանց կյանքից հիշողություններ տալը ձեր բանը չի: Իջե՛ք մեծ դագաղների վրայից ու ձեզ բարձրացնելու համար որոնեցեք ուրիշ պատվանդան» [2, 242]:

Ավելորդ է նշել, թե Թումանյանը բժախնդիր էր խոսքի, լեզվի նկատմամբ, բազմիցս մշակում էր իր այս կամ այն երկը, սակայն անհանդուրժող էր ժողովրդական բառ ու բանի դեմ պայքարողների հանդեպ. «Եվ ասիա բանը դրստվեց. այսուհետև փոխանակ *ախպեր ջան* կամ *Գրիգոր ջան* ասելու, մաքուր հայերենով կասենք *հոգյակ եղբայր*, կամ *հոգյակ Գրիգոր*, կամ թե չէ քեֆ անելիս, ներողություն, մաքուր հայերենով ասենք, խրախճան անելիս կամ առհասարակ ուրախանալիս փոխանակ *«ջա՛ն»* բացականչելու, կկանչենք *«հոգյա՛կ»*» [2, 142]: Մի նամակում էլ Աբեղյանի ուղղագրական ռեֆորմն է հեզնում. «Ասած է՝ ագռավի հետևից գնացողը աղբի վրա վեր կգա: Մ. Աբեղյանի հետևից գնացողը, իհարկե, պետք է միջին դարերը գնար: Չեն էլ հասկանում, թե բացի շատ թերությունները – ինչ հետադիմություն է: Իբրև թե ռուսներին են հետևում: Նրանք ասում են՝ ինչ մաշվել է դեն ենք գցում: Սրանք ասում են՝ միջին դարերում էսպես էր – վերականգնում ենք» [3, 429]:

Հովհ. Թումանյանի լավատեսական հայացքը հիմք է դառնում, որ նա անգամ մահվան մահճում կյանքի անցողիկությանը երգիծական համեմատությամբ անդրադառնա. «Ասում է՝ գնացին տեսան Մոլլա Նասրեդդինը մի վարար ջրի ափին նստած սպասում է: Ասին՝ ընչի ես սպասում: - Թե՛ սպասում եմ գետն անց կենա, որ հետո ես անց կենամ: Ճիշտ էսպես, մենք էլ սպասում ենք՝ ժամանակն անց կենա, որ մեր ուզած կյանքով ապրենք» [3, 253]:

Այսպիսով, քննության առարկա ունենալով Հովհ. Թումանյանի հրապարակախոսական ժառանգությունը և ուսումնասիրության դիտակետ ընտրելով երգիծական շերտերի բացահայտումը՝ գալիս ենք մի շարք եզրահանգումների: Թումանյանին բնորոշ խոսքի հմայքն ու սատիրական մեկնաբանությունները տեղ են գտել ոչ միայն նրա հեքիաթներում, պատմվածքներում, բանաստեղծություններում, այլև հրապարակախոսության, քննադատության ու նամակագրության էջերում: Նա երգիծանքի

տեսակներին ու միջոցներին դիմում է ամենատարբեր թեմաներ շոշափելիս՝ ազգային-քաղաքական, մշակութային, գրական, լեզվական և այլն՝ կիրառելով թե՛ հումոր, թե՛ հատկապես հեզանք ու սարկազմ: Գրողի հրապարակախոսական երգիծախաղերը սովորաբար կա՛մ իրականության թումանյանական ընկալման արտահայտություն, կա՛մ որևէ ողբերգական ու մերժելի իրողության հակադրահետևանք են: Թումանյանը հեզանքով է անդրադառնում մինչև իսկ այն հրապարակախոսական միջավայրին, որում ինքն էլ գործում էր՝ սուր բանավեճերի մեջ ներքաշվելով հատկապես «Մշակ»-«Հորիզոն» գաղափարական-միջանձնային հակասությունների տարածքում:

Գրականություն

1. Աղաջանյան Ս. Ա., Հայկական ինքնության իմանենտ հատկանիշները ըստ Հովհ. Թումանյանի հրապարակախոսության // Վեմ, 115-142, https://vemjournal.org/wp-content/uploads/2020/07/06_Գրականագիտություն-2019-4.pdf (հասանելի էր 07.08.2022):
2. Թումանյան Հովհ., ԵԺ 4 հատորով, հ. 4, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1969:
3. Թումանյան Հովհ., ԵԼԺ 10 հատորով, 10-րդ հատոր, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:
4. Թումանյան Հովհ., ԵԼԺ 10 հատորով, 6-րդ հատոր, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1994:
5. Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Եր., Էդիթ Պրինտ, 2009, էջ 175:
6. Հովհաննիսյան Ս., Թումանյանի գրական բանավեճերի պատմությունից, <https://artsakhlib.am/wp-content/uploads/2019/10/Սուսաննա-Հովհաննիսյան-Թումանյանի-գրական-բանավեճերի-պատմությունից.pdf> (հասանելի էր 07.08.2022):
7. Քալանթարյան Ժ., Ժամանակների միջով, ժամանակների հետ, http://publishing.yasu.am/files/Zhamanakneri_mijov.pdf (հասանելի էր 07.08.2022):

Сатирические слои публицистики и критики Ованеса Туманяна

Бабурян Эрмине

Резюме

Ключевые слова: проявления сатиры, сатирическая критика, ирония, сарказм, вопросы литературы, каламбур, сравнение

В данной статье предпринята попытка всесторонне проанализировать сатиру, проявленную в публицистике Ованеса Туманяна, сатирические целевые акценты, в частности виды и нюансы сатирического выражения.

Имея в качестве предмета рассмотрения, наследие публицистики Туманяна и изучая тему с точки зрения выявления сатирических слоев, мы приходим к ряду выводов: свойственная Туманяну прелесть речи и сатирические комментарии выразились не только в его сказках, рассказах, стихах, но и на страницах публицистики, критики и переписки. Писатель использует виды и средства сатиры, затрагивая различные темы: национально-политические, культурологические, литературные и др. используя и юмор, и особенно иронию и сарказм. Сатирические игры в публицистике писателя обычно являются либо выражением туманяновского восприятия действительности, либо какого-то трагического и неприемлемого явления.

Туманян иронически относится даже к той журналистской среде, в которой он сам работал, ввязываясь в острые дискуссии особенно в среде идейно-межличностных противоречий “Мшак” – “Оризон”.

The Ironic Layers of Hovhannes Tumanyan's Publicism and Criticism

Baburyan Hermine

Summary

Key words: *manifestations of irony, ironic criticism, irony, sarcasm, literary questions, pun, comparison.*

The article is an attempt to make a thorough analysis of irony displayed in Hovhannes Tumanyan's publicism, ironic emphasis on the pages of publicism, in particular the types and nuances of the expression of irony. Having Hovhannes Tumanyan's publicizing heritage as a subject of analysis and the discovery of ironic layers as a subject of observation, we come to a number of findings: Tumanyan's charm of speech and his ironic comments are included not only in the fairy tales, stories, poems, but in the pages of publicism, criticism and correspondence as well. He turns to the types and means of irony when touching upon various topics: national-political, cultural, literary, linguistic, etc., using both humor and especially irony and sarcasm. The publicizing ironic tricks of the writer are usually either an expression of reality or the forced results of some tragic and unacceptable reality.

Tumanyan ironically refers to the journalistic environment in which he was getting involved in all the disputes, especially in the area of "Mshak-Horizon" ideological-interpersonal contradictions.

Ներկայացվել է 15.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 19.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Եղիշե Չարենցի և Աղասի Խանջյանի հետմահու երկխոսությունը

Չարգարյան Արա

Հանգուցային բառեր. Չարենց, Աղասի Խանջյան, դոֆին, սոնետ, Արա Գեղեցիկ, մահ, առասպել, Քրիստոս

Նախաբան: Չարենցի ու Խանջյանի մտերմությունը նախորդ դարի գրող-քաղաքական գործիչ մտերիմ հարաբերությունների ամենաբացառիկ օրինակներից է: Նրանց հարաբերությունների սկզբնաթիվ համարվում է 1920 թվականը: Այդ թվականին Չարենցը դիմում է գրում, որպեսզի ընդունվի կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Նախքան Դաշնակցության կողմից ձերբակալությունը՝ նույն թվականին Աղասի Խանջյանը մասնակցել է Երևանում գումարված կոմունիստական կուսակցական ընդհատակյա համաժողովին: Նրանց հարաբերությունների սկզբնակետ հանդիսացող թվականին թե՛ Խանջյանը և թե՛ Չարենցը ակտիվ գործունեությամբ էին զբաղված հենց Երևանում: Սակայն նրանց կապն ու մտերմությունը ավելի ամրացավ հատկապես 1930 թվականի մայիսից, երբ Խանջյանն ընտրվեց Կենտկոմի առաջին քարտուղար: Խանջյանի ընտրությունը բնականաբար անարձագանք չմնաց Չարենցի կողմից, ով գրեց «Ուզում եմ հավատալ» էպիգրամը [1, 149]: Չարենց-Խանջյան ամենամեծ երկխոսությունը սկսվում է 1936 թվականի հուլիսի 9-ից հետո, երբ սպանվում է Խանջյանն, ու Չարենցը գրում է իր «Դոֆինը Նայիրական» սոնետների շարքը: 1936 թվականի հուլիսի 9-ին Թիֆլիսում Բերիան սպանում է Աղասի Խանջյանին: Հենց նույն օրը Չարենցը գրում է «Կարծես թե միայն իննից հուլիսի» [2, 141] բանաստեղծությունը, որի վերնագրի փոխարեն նշված են Խանջյանի սպանության տարին, ամիսն ու օրը: Ստեղծագործության մեջ Չարենցն ինքը հստակ ընդգծում է, որ հուլիսի 9-ից հետո, իր ստեղծագործությունների գլխավերևում հայտնվում է չոր թվականը: Հենց այդ շրջանում բանաստեղծի ստեղծագործություններում սկսում են շատանալ անվերնագիր գործերը, որոնց գլխավերևում կամ ստեղծագործության ավարտին նշված են միայն չոր թվականներ: Չարենցի կենսագրության բոլոր շրջանները արժևորվում են իրադարձություններով: Հենրիկ Էդոյանն իր «Չարենցի պոետիկան» գրքում տալիս է նրա ստեղծագործական համակարգի շքեղ բնութագիրը.

«Աշխարհն իբրև իրադարձություն,– սա Չարենցի փիլիսոփայական–գեղարվեստական ելակետն է, որի շուրջը կառուցվում է նրա պոետական կառուցվածքը: Երկխոսության ուժեղացումը նրան ավելի է կապում ժամանակի և իրականության հետ, օգնում ըմբռնելու աշխարհի կոնկրետ իրադրությունը» [3, 286-287]:

Թվային համակարգով Չարենցն ընդգծում է իրեն մոտեցող մոտալուտ վախճանը: Սա կարծես տապանագրային համակարգ լինի, որտեղ ամեն մի արյունոտ իրադարձություն նշվում է տապանագիր–բանաստեղծությամբ, և թվային այդ մոդելով ուրվագծվում է մահվան թվերի համակարգային շրջապտույտը:

Հոդվածի բովանդակությունը: Աշխարհի փոքր մոդել և համակարգ էին Հայաստանը և Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, իսկ դրա՝ ավելի փոքր համակարգը՝ միկրոկոսմոսը, Չարենցի ներսում տեղի ունեցող հոգեբանական երևույթներն էին: Իրադարձություններով աշխարհն ըմբռնելու Չարենցի տենչն ու ցանկությունը սկսվում է իր ստեղծագործական կյանքով և ավարտվում ողբերգական մահով: Բացառիկ իրադարձություն էր և Աղասի Խանջյանի մահը, որից և բխում է Չարենցի և Խանջյանի «երկխոսությունը»: Մենք քննության ենք վերցնում «Դոֆինը նայիրական» սոնետների շարքի՝ «Գիրք մնացորդաց» գրքում լույս տեսած տարբերակը, որը Չարենցը գրել է Խանջյանի սպանության անմիջական ազդեցությամբ: Գիրքը կազմվել է գրականագետ Դավիթ Գասպարյանի աշխատասիրությամբ: Սոնետների վերևում Չարենցը գրել է 11. 07. 1936 ամիս ամսաթիվը, սակայն սոնետների վերջում որպես գրության թվական նշել է 19. 07. 1936: 7–րդ կամ շարքի վերջին սոնետի վերևում գրել է 11. 07. 1936 – 29. 07. 1936 Երևան–Ծաղկաձոր, որից կարելի է հետևություն անել, որ Չարենցը սոնետները մաքրագրել և ավարտել է Ծաղկաձորում: Իսկ սոնետների գլխավերևի հուլիսի 11–ը այն օրն է, երբ Հայաստան է բերվում Աղասի Խանջյանի դիակը: Խանջյանի դիակի Հայաստան տեղափոխության մասին գրում է Վահրամ Ալազանն իր «Տառապանքի ուղիներով» գրքում [4, 5]: Ինչպես Կոմիտասի աճյունի Հայաստան տեղափոխման, այսպես էլ Խանջյանի դիակի Հայաստան փոխադրման պարագայում Չարենցի համար ստեղծագործական ազդակ են հանդիսացել օրվա իրողությունները:

«Դոֆինը նայիրական» սոնետների շարքը գաղափարապես կարող ենք բաժանել 3 մասի: 1, 2, 3 սոնետներում Չարենցը ներկայացնում է Խանջյանի հոգեհանգստի ընթացքում իր աչքով տեսած իրադարձություն–

ները, իսկ 4, 5, 6 սոնետներում ներկայացվում է Խանջյանի մահվան միֆականացումը, և գուգահեռներ են տարվում «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելի հետ: Վերջին՝ 7-րդ սոնետով Չարենցը փակում է Խանջյանի մահվան միֆականացումն իր խոհերով:

Առաջին սոնետում Չարենցը տալիս է դազադում պառկած Խանջյանի նկարագիրը, ինչպես նաև իր համար սիրելի մարդու մահվան մասին սեփական խոհերը: Չարենցը հստակ պատկերում է նաև Խանջյանի հոգեհանգստի ժամանակ տիրող իրավիճակն ու կոլորիտը: Վահրամ Ալազանի հուշերն ու Չարենցի առաջին երեք սոնետները կողք կողքի դնելով՝ ստանում ենք իրադարձության և իրադարձության բանաստեղծականացման ամբողջական նկարագիրը:

«Դազադը դրվեց առանձնատան դահլիճում: <...> Շատ սրտաճմլիկ էր տեսնել Աղասուն պառկած դազադում: Նրա աջ և ձախ քունքերին դրված էին թփից նոր քաղված երկու խոշոր վարդեր: Ամբողջ դազադը ծածկված էր թարմ ծաղիկներով <...> Պիոներները ծաղկեփնջերով ծածկեցին նրա դազադը» [4, 6]:

Խանջյանի դազադի դիմաց կանգնած Չարենցը խորհրդածում է մահացած մարդու և մահվան մասին: Նա մանրամասն նկարագրում է մահացածի արտաքին պատկերը: Սակայն մահվան արտաքին նկարագրությունից զատ այստեղ ուրվագծվում են նաև մահվան նկատմամբ Չարենցի այդ ժամանակվա ընկալումները, որոնք արդեն իսկ ձևավորվել և թղթին էին հանձնվել 1934 թվականին [1, 159]:

Հատկանշական է, որ օրագրային գրառման մեջ գործածված քստմնելի բառը Չարենցն օգտագործում է նաև Խանջյանի դեպքում, սակայն այս պարագայում քստմնելի է բնութագրում նրա ճակատին դրված ծաղիկները: Մահվան չարենցյան ընկալման տրամադրություն կա նաև Խանջյանին ձոնված սոնետներում: Այստեղ ևս ուրվագծվում են մնացողի և գնացողի միջև գործող լուրջությունը, տարածությունն ու Չարենցի վերաբերմունքը: Սոնետում Խանջյանը ննջում է դեղին դազադում: Բուդդայական գաղափարախոսությամբ դեղին դազադը խորհրդանշում է աստվածային հատկություններ՝ սրբություն և լուսավորություն: 3-րդ սոնետից հետո տեղի է ունենում Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելի ժամանակակից վերաիմաստավորում, և Արան սինթեզվում է Խանջյանին, ուստի նախ Խանջյանին պետք է տալ արքայական կոլորիտ՝ նրան անվանել արքայազն և պառկեցնել ոսկյա դազադում, որպեսզի հետո ամեն ինչ ընթանա առասպելի տրամաբանությամբ: Դեղին դազադով է

նա մոտենալու աստվածայինին՝ որպես բացառիկ անհատականություն: Այս մոտիվն է կրում նաև 1914 թվականին Աննա Ախմատովայի գրված հետևյալ բանաստեղծությունը.

*«Ինչ-որ մեկը դեղին դագաղ է տանում.
Երջանիկ մեկը Աստծո հետ կլինի,
Եվ ես մի փոքր հոգում եմ իմ մասին,
Իսկ իմ երկրային ապաստանը փոքր է»¹:*

Խանջյանին ձոնված երկրորդ սոնետում դարձյալ շարունակվում է առաջին սոնետի փաստագրական տրամաբանությունը, և Չարենցը մի քանի տողով ներկայացնում է իրադարձություններն այնպես, ինչպես որ կա: Վահրամ Ալազանն իր հուշերում ներկայացնում է Խանջյանի դագաղի մոտ եկող մարդկային խմբերին, մարդկային ողբն ու համահայկական հուզմունքը: Հարկ է նշել, որ Խանջյանի սպանությունից հետո զանգվածային ձերբակալություններ ու գնդակահարություններ տեղի ունեցան հատկապես այն մարդկանց շրջանում, ովքեր փորձում էին կասկածել անգամ, որ Խանջյանը ինքնասպան չի եղել: Առաջին ձերբակալվածներն ու զոհերը եղան հենց Խանջյանի անձնական բժիշկները՝ Սաղյանն ու վիրաբույժ Միրզա Ավագյանը: Սաղյանը գնդակահարվեց, իսկ Միրզա-Ավագյանը մահացավ բանտում: Երկրորդ սոնետում ընդգծվում է մարդկանց վախը: Խանջյանի ինքնասպանության նկատմամբ կասկածամտություն նշմարում է նաև ինքը՝ Չարենցը: Երրորդ սոնետում շարունակվում է Խանջյանի մահվան ողբերգության ներկայացումը, և դարձյալ բանաստեղծը դիմում է իրադարձությունների վավերագրությանը: Չարենցը տալիս է մայրական ողբի գեղարվեստականացումը, որում հստակորեն կա կասկածն առ այն, որ Խանջյանը սպանվել է:

*«Նա մազերն էր փետրում և չանգոռելով երեսը՝
Իր գավակի մեռած ձեռքին կառչած՝
<Բացականչում էր մեղմ, աղերսաձայն...>
«Ո՛վ քեզ այսպես արեց, օ՛ Ադամի...» [5, 155]:*

Իսկ Վ. Ալազանը գրում է. «Դագաղի մոտ էին քույրը՝ կոմունիստ Սրբուհի Խանջյանը, մայրը՝ մի աթոռի նստած, ծնկներին խփելով մորմոքում էր, իսկ հայրը փորձում էր հանգստացնել և մխիթարել նրան» [4, 6]: Ալազանի հուշերում ներկայացվում է նաև Խանջյանի հոր ողբերգությունը, ով ևս կասկածի տակ է դնում Խանջյանի ինքնասպանությունը

¹ Տողացի թարգմանությունը կատարվել է իմ կողմից:

և առաջին պլանում դնում նրա սպանության փաստը. «*Իմ սիրելի Աղասի, դուն որ ապրեցար Սուլթանի լուծի տակ, ցարի լուծի տակ, նստեցիր դաշնակցության բանտը, բնավ երբեք ոչ մի անգամ չհուսահատվեցար, չմտածեցիր ինքնասպանության մասին, հիմա Խորհրդային ազատ եկրին մեջ ինչը կարող էր դրդել քեզ ինքնասպան ըլլալ....*» [4, 7]:

«Դոֆինը նայիրական» սոնետների՝ վերևում նշված գաղափարական բաժանումով առաջին երեք սոնետներում հիմնականում տրված են դազադում ննջող Խանջյանի շուրջ կատարվող իրադարձությունները, մարդկային արձագանքն ու Չարենցյան մտորումները Խանջյանի դիակի շուրջ: Հաջորդ երեք սոնետներում Չարենցը օգտագործում է Խանջյանի մահվան ու ողբերգության բանաստեղծականացման այլ տարբերակ: Այս երեք սոնետների մեր ընթերցման փորձը կարվի եռամիասնական համակարգում, առանց տարանջատման: Դարերի խորքից բերվում է Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի միֆը, և դա ներարկվում է Խանջյանի ողբերգությանը: Եթե մինչև Խանջյանին նվիրված սոնետները Չարենցի գործերում Արա Գեղեցիկը ֆիզիկական ոչնչացումից հետո հառնում և ունենում էր բարոյական հաղթանակ, ապա Խանջյանի դեպքում փլվում են Չարենցի կողմից այս միֆի նկատմամբ 1920-ականների հաղթական ընկալումը.

«Նա կմեռնի, որպես գոհ – բայց չէ՛ս հաղթի դու նրան.

–Դա ին է խորհուրդը սիրո, շամբշոտաշո՞ ի՞նչ Շամիրամ....» [6, 208]:

Տեղի է ունենում առասպելի հառնում, սակայն սա այլևս այն նույն հառնումը չէ, ինչ կար նախկինում: Այս առիթով հետաքրքիր դիտարկում է անում Աշոտ Ոսկանյանը. «*Հեղափոխության պարադիգմի քայքայումը, ակնհայտ դարձնելով հաղթանակի անհնարինությունը, նոր շեշտադրություններ է առաջ բերում: Մյուռոսի արքեպիսկոպիին սխեման անմիջականորեն ներխուժում է կյանք, մարմնավորելով սպանված Աղասի Խանջյանի ողբերգական ֆիգուրում*» [7, 219]:

Ընդգծվում է առասպելի հավիտենական կրկնությունը, սակայն Չարենցը փորձում է ընկալել Աղասի-Արա կերպարային զուգահեռում մահվան պատճառը՝ Շամիրամի հրապուրա՞նք, թե՛ Նվարդի նկատմամբ հավիտենական նվիրումով ընթացք դեպի մահ: Երկու դեպքում էլ փրկություն չկա, վերջնաարդյունքը մահն է.

«Շամիրա՞մն էր արդյոք հրապուրել նրան,

Թե՞ – Նվարդի սիրով ընդմիշտ գերված՝

Նա ընդունել էր մահ – իբրև հարված

Իր ոսոխի կողին, որպես հնում՝ Արան» [5, 156]:

Աղասու փակ շրթունքների տակից Չարենցը կարդում է հայկական հնագույն առասպելի նորոթյա միֆականացումն ու դրանով փոխանցվող ինֆորմացիան: Դարերի խորքից եկող առասպելը նորոթյա երանգ է ստանում, սակայն կորիզը պահպանվում է՝ մահ հանուն հայրենիքի: Այլ կերպ հաստատվում է նաև պատմական բարդ ժամանակաշրջանում արքայական գահը վերցնելու և պետությունը փրկելու պատգամը, որը միշտ ունենում է դեպի մահ գնացող ճանապարհ: Այստեղ հաստատվում է նաև Տերյանի՝ «Չեմ դավաճանի իմ Նվարդին» տրիլոգիայի միֆը, կամ այլ կերպ կրկնվում է Արա և Շամիրամ միֆի նորոթյա հերթական ընթերցումը: Բոլոր դեպքերում Արան զոհվում է, սակայն մնում անհասանելի. *«Աշխարհը փոխվում է, բայց չի փոխվում «միֆը»*. *Շամիրամի և Արայի կոնֆլիկտը հավերժական բնույթ ունի: Նրանք անվերջ վերադառնում են, անկախ Նաիրիի վիճակից, որը պարտվում է՝ իբրև «միֆի» բաղադրամաս <...> Շամիրամը երբեք չի հասնում Արային, նրանց միջև փոված է «մահը»* [3, 180-181]:

Միֆի շարունակական կրկնության մասին է ազդարարում նաև Չարենցը.

«Նա կրհառնե՛րկին՝ իր պարտությանը հզոր:» [5, 159]:

Ընդգծվում է բարոյական հաղթանակի ազգային միֆը: Եթե 1920-ականներին Չարենցը վստահում էր միֆին ու ընդգծում, որ յուրաքանչյուր անգամ մահը հաղթանակ է տալիս, ապա այժմ Չարենցը շրջադարձորեն փոխում է իր գաղափարախոսությունը, և նրա մոտ ձևավորվում է այն գիտակցումը, որ մահն արդեն իսկ հաղթանակ չէ: Իր պայմանական վերջին՝ յոթերորդ տոնետում, Չարենցը դարձյալ խոսում է միֆի կրկնության մասին և ընդգծում, որ միֆի տրամաբանությունը, սյուժեն և բանաձևն այլևս նոր օրերում հաղթանակի գրավական չեն:

Սոնետներում հաճախակի ենք տեսնում, որ Չարենցը փորձ է կատարում Խանջյանի (Արայի) շուրթերից դուրս բերել ինչ-որ խոսք: Եթե խանջյանական համատեքստով ենք դիտարկում, ապա դա Խանջյանի մահվան առեղծվածի ճշգրիտ տեղեկությունն էր, չնայած որ Չարենցն ու բոլորը հստակ գիտեին եղելությունը, սակայն մահացածի շուրթերից հստակ լսելը կամ կարդալը ամեն ինչ այլ իրողություն է տեղափոխում: Եթե արայական միֆով ենք տեսնում, ապա Չարենցը փորձում է Արայից իմանալ անդրաշխարհի մասին տեղեկություն: Կարծես թե բեմադրվում է նաև «Մասնա Ծոեր» էպոսում Փոքր Մհերի և հոր՝ Դավթի հետմահու խոսակցությունը: Արայական համակարգով ինֆորմացիան Չարենցն

ինքն է փորձում դուրս հանել: Այստեղ կարծես թե սահմանվում է Պլատոնի՝ Արայի միֆի կրկնությունը. *«Միաբան են ասելով, որ սպանվել է պատերազմում, և մարմինը, տասը օր անապական մնալով, փոխադրվել է իր ընտանիքի մոտ: Երբ երկու օր անց տանում են՝ այրելով հողարկավորելու, ողջանում է և պատմում է, ինչ որ ինքը տեսել է հանդերձյալ աշխարհի դժոխքում կամ արքայության մեջ, կամ Պլատոնն է երևակայել»* [8, 127]:

Վեցերորդ կամ «Շամիրամ և Արա» միֆական վերջին սոնետում Արայի (Ադասու) փոխարեն Չարենցն ինքն է փոխանցում առասպելական ինֆորմացիան: Նա վերջապես կարողանում է դուրս բերել խոսքը, գաղտնագերծել, որն իրեն փոխանցել են, և դրանով հենց ինքն է հաստատում միֆի ոչնչացումը կամ միֆի սյուժետային փոփոխությունը, որը գաղափարական տեսանկյունից Արային մահով բարոյական հաղթանակի փոխարեն կրեթի կա՛մ վերջնական պարտության, կա՛մ կենդանությամբ հաղթանակ.

«Եվ – նայելով անկիրք շրթունքներին նրա՝

Իմ նայիրյան ոգին աղերսակոծ ոռնաց.–

««Քանիերո ըդ անգամն է, որ պարտությա՛մբ հառնած՝

«Գերեզման ես իջնում, մանու՛կ Արա...»:

«Տրված սիրով անմեռ իր Նվարդին՝ առ նա

«Խնկարկելով արյո՛ւնն իր հուրհուրան –

«Քանիերո ըդ անգամ, օ՛, Շամիրամ,

«Ձոռի՛կ արքան մանուկ, որ դու գրույց դառնաս...» [5, 160]:

Չակերտների մեջ առնված հատվածով Չարենցը հաստատում է փոխանցվող ինֆորմացիան կամ, այլ կերպ ասած, իր շուրթերով խոսող Խանջյան–Արա զուգահեռը: Բարկության կոլորիտ կրող այս տեքստն արդեն իսկ հուշում է Արայի կողմից միֆից՝ ազգային մահվամբ բարոյական հաղթանակի վերջնական ոչնչացումը: Այս ամենից հետո Չարենցն ինքն է սոնետի վերջին երկու տներում ներկայացնում Ադասու մահով Արա և Շամիրամ միֆի կամ ազգային միֆական գաղափարախոսության կազմաքանդման ու ոչնչացման ճիշտ ժամանակը: Այստեղ հարկ է ընդգծել նաև «Դոֆինը նայիրական» շարքի և «Հին պարտության լեզենդը» երկի գաղափարական զուգահեռները, որոնցում ուրվագծվում է միստերիայի փոփոխությունն ու նոր ժամանակների ընթերցումը: Սրանով Արա և Շամիրամ միֆի չարենցյան կամ նույնիսկ հայ գրականության ընթերցումը վերջնականապես ոչնչացվում է: Սոնետի վերնագիրն արդեն իսկ

ազդարարել էր այդ մահվան մասին՝ «Մա՛հ լեզենդին».

«Արդեն հոգնե՛լ ենք մենք, այս անիմաստ բախտից.

Դու մինչև ե՛րբ, Արա՛, մանուկ մնաս,–

Եվ մինչև ե՛րբ – այսպես – մահո՛ւլ հաղթես...

Լավ է՝ նաշից էլ քո չբարձրանա՛ս,

Եվ պայքարի ելնեն առաջնորդներ պարթև –

Որ մեռնելով՝ պարտվեն, կամ ապրելով հաղթեն...» [5, 160]:

Չարենցն այստեղ վերջնականապես ոչնչացնում է «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» միջին ու բերում նոր ժամանակներում միջի սյուժետային իրողության իր ընթերցումն ու գաղափարախոսությունը: Խանջյանի մահվանը վերաբերող սոնետների շարքում Չարենցը չի բավարարվում միայն Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ առասպելով: Եղիշե Չարենցի «Անտիպ և չհավաքված երկեր» գրքի ծանոթագրություններում գետնելված է «Սոնետ անկշռելի» վերնագրով գործը [2, 548]: Սոնետը թվագրված է այսպես՝ 1936-13-19. V11: Սա հուշում է, որ սոնետը գրվել է Խանջյանի հուղարկավորությունից հետո եղած տրամադրությունների տակ: Ստեղծագործությունը գրությամբ նախորդում է վերևում մեր ներկայացրած յոթ սոնետներին, որոնք գրվել էին հուլիսի 29–ին: Չարենցի սոնետի այս օրինակում ներկայացված է Խանջյանի մահը, սակայն Չարենցն օգտագործել է Քրիստոսի՝ Գողգոթայում խաչվելու ավետարանական գրույցը: Այսկերպ Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի մյուրոսին զուգահեռ Խանջյանի մահը ներկայացվում է արդեն Քրիստոսի ավետարանական պատմությամբ: Խանջյանը ստանում է Արա–Քրիստոս զուգահեռները: Ընտրությունը պատահական չէ, քանի որ թե՛ Արան և թե՛ Քրիստոսը հարություն առնող աստվածային կերպարներ են: Շատ հնարավոր է, որ Չարենցը սկզբնական շրջանում Խանջյանի մահը փորձել է միջականացնել հենց աստվածաշնչյան պատմության օրինակով, որից հետո արդեն իսկ այն ներկայացվել է նաև Արայի և Շամիրամի հնագույն առասպելի օրինակով: Հատկապես, որ դառն ու դժվար ճանապարհ անցնող մարդուն Հիսուսի մոդելը սինթեզելու օրինակներ Չարենցի մոտ շատ կան: Կոմիտասին ձոնված գործերում Չարենցը հստակ ընդգծում է դա, իսկ Խաչատուր Աբովյանի դեպքում չարենցյան պոետիկ համակարգից Աբովյան–Հիսուս զուգահեռը դուրս է հանում Աշոտ Ոսկանյանը՝ վերլուծելով Չարենցի «Դեպի լյառն Մասիս» պոեմը. «Պոեմի ընթացքն ուղեկցող լայթմոտիվը կասկածն է սեփական կյանքի իմաստը կազմող գործի

նկատմամբ, արքետիպային նախակադապարը՝ Ձիթենու լեռան վրա աղոթող Հիսուսը: <...> Արարատը Աբովյանի ամեն ինչն է՝ եղբայր, արգելքի խախտմամբ նվաճված ազատության վայր, Ձիթենու լեռ, Գողգոթա, փառքի ճամփա» [7, 110-122]:

Ձեռքի տակ ունենալով «Դեպի լյառը Մասիսի» պոեմում առկա այս համակարգը, որը գրվել է Խանջանին ձուլված սոնետներից 3 տարի առաջ, կարելի է դիտարկել, որ այդ համակարգը վաղուց կար Չարենցի տողերում: Խանջանի սոնետի այս օրինակում Չարենցը դարձյալ Քրիստոսի խաչելությունը դիտարկում է որպես անընդհատ կրկնվող միջ, սակայն դա դիտարկում է թե՛ քրիստոնեական համատեքստում, թե՛ ազգային գաղափարական համատեքստում: Այս սոնետում վերջինս առավել գերակշռող է: Հենց այստեղ է, որ կասկածի տակ է դրվում նրա՝ մեռնող ու հարություն առնող հայկական միջակայան կերպարի հարության փաստը: Այլ կերպ ասած՝ հենց այստեղ է սահմանվում լեգենդի մահը, որը հետագայում սոնետների գրված օրինակում դառնալու էր Արայի և Շամիրամի միջակայանցման նոր օրինակ ու վերացնելու էր լեգենդը: Այս սոնետին գալիս է լրացնելու նաև Չարենցի մեկ այլ սոնետը՝ «Ճանապարհ խաչի (Իբրև տապանագիր)» վերնագրով: Այս սոնետը գրվել է ուշ՝ 1936 թվականի դեկտեմբերի 4-ին, սակայն գաղափարական տեսանկյունից գալիս է փակելու «Դոֆինը նայիրական» սոնետների շարքը, որով կարծես հուղարկավորված Խանջանի մահվան տապանաքարն է դրվում: Այն ներկայացվում է խաչելության տարվող Հիսուսի աստվածաշնչյան պատմությամբ: Այս սոնետում Չարենցը դարձյալ բարձրացնում է Արայի՝ մեռնելու և հարություն առնելու միստերիան և դա տալիս քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ՝ ակնարկելով Քրիստոսի հարության տոնին՝ պատարագի ժամանակ, երգվող «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց» շարականը: Այստեղ ևս պտտվում է լեգենդի ոչնչացման սոնետում բարձրաձայնված Արայի առասպելի հավիտենական կրկնությունն ու մահով հաղթելու գաղափարախոսությունը: Արա-Քրիստոս ինքնագոհաբերման, մեռնելու և հառնելու գաղափարի լավագույն դրսևորումն ունի նաև «Մահվան տեսիլ» վերնագրված առաջին բանաստեղծությունը, որում ևս առկա է Արա-Քրիստոս միստերիայի ընթերցումը: Այս ստեղծագործությունը ևս իր գուգահեռներով կապվում է մեր քննարկման նյութի հետ:

Ամփոփում: Հոգվածում փորձ է արվում քննելու և վերլուծելու Եղիշե Չարենցի «Դոֆինը նայիրական» սոնետների շարքը, որը գրվել է Աղասի

Խանջանի սպանությունից հետո: Ներկայացվում են Չարենցի և Խանջանի հարաբերությունները, ինչպես նաև այդ հարաբերությունների պոետիկ անդրադարձը: Սակայն քննության թիրախում «Դոֆինը նայիրական» տոնետների շարքն է, որը մի յուրահատուկ երկխոսություն է նրանց միջև: Սոնետների շարքը կարելի է բաժանել երկու մասի, որի առաջին մասում ներկայացվում է Խանջանի հոգեհանգստի իրադարձությունների չարենցյան բանաստեղծականացումը, իսկ երկրորդ մասում նոր ժամանակների իրադարձության հետևանքը ներկայացվում է հնագույն միստերիայի օրինակով: Խանջանին սինթեզվում է մեռնող ու հարություն առնող Արա Գեղեցիկը, որով ընդգծվում է առասպելի նորօրյա ընթերցումը: Սոնետների վերջում Չարենցը ոչնչացնում է հնագույն առասպելը, գիծ քաշում նրանում ընդգծված գաղափարի վրա և սահմանում նոր ժամանակներից բխող առասպելի այլ գաղափարախոսություն: Սոնետների օրինակներից մեկում Խանջանը գուգահեռվում է նաև Գողգոթա՝ դեպի մահ գնացող Քրիստոսի հետ:

Գրականություն

1. Չարենց Ե., Նորահայտ էջեր, Երևան, 1996, 636 էջ:
2. Չարենց Ե., Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, 1983, 711 էջ:
3. Էդոյան Հ., Չարենցի պոետիկան, Երևան, 2011, 432 էջ:
4. Ալազան Վ., Տառապանքի ուղիներով, Երևան, 1990, 240 էջ:
5. Չարենց Ե., Գիրք մնացորդաց, Երևան, 2017, 458 էջ:
6. Չարենց Ե., Երկեր, հատոր 1-ին, Երևան, 1962, 390 էջ:
7. Ոսկանյան Ա, Չարենցի ժամանակը, Երևան, 2017, 376 էջ:
8. Ալիշան Ղ, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, 296 էջ:

Посмертный диалог Егише Чаренца и Агаси Ханджяна

Заргарян Ара

Резюме

Ключевые слова: Чаренц, Агаси Ханджян, дофин, сонет, Ара Прекрасный, смерть, миф, Христос

В статье предпринята попытка рассмотреть и проанализировать цикл сонетов Егише Чаренца «Наирианский Дофин», написанный после убийства Агаси Ханджяна. Представлены отношения Чаренца и Ханджяна, а также поэтическое отражение этих отношений. Однако объектом рассмотрения является цикл сонетов «Наирианский Дофин», представляющий собой своеобразный диалог между ними. Близость Чаренца и Ханджяна — один из исключительных примеров теплых отношений между писателем и поэтом прошлого века. Величайший диалог Чаренца и Ханджяна начинается после убийства Ханджяна 9-го июля 1936 года, когда Чаренц пишет свой цикл сонетов «Наирианский Дофин». Цикл сонетов идейно можно разделить на 3 части. В сонетах 1, 2, 3 Чаренц представляет события похорон Ханджяна, которые он видел своими глазами, а в сонетах 4, 5, 6 представлена мифизация смерти Ханджяна и проведены параллели с мифом о «Ара Прекрасный и Шамирам». Последним, 7-м сонетом Чаренц замыкает мифологизацию смерти Ханджяна. Цикл сонетов можно разделить на две части. Первая часть представляет чаренцовскую поэтизацию событий похорон Ханджяна, а вторая часть отражает результат современных событий с помощью древней мистерии. Ханджян сливается с умирающим и воскресающим персонажем Ары Прекрасного, что подчеркивает современное прочтение мифа. В конце сонетов поэт разрушает античный миф, перечеркивает подчеркнутые в нем идеи, определяет иную идеологию мифа, восходящую к современности. В конце сонетов Чаренц разрушает античный миф, подводит черту подчеркнутой в нем идее, определяет иную идеологию мифа, восходящую к современности. В последних двух строфах сонета с помощью смерти Агаси он представляет точное время распада и разрушения мифа «Ара и Шамирам» или национальной мифологической сюжетной идеологии. Таким образом, окончательно уничтожается “Чаренцовское” и даже армянское литературное прочтение мифа «Ара и Шамирам». Название сонета уже объявило об этой смерти: «Смерть легенде». В одном из сонетов Ханджян также сопоставляется с Христом, идущим на смерть в Голгофу.

The Posthumous Dialogue between Yeghishe Charents and Aghasi Khanjian

Zargaryan Ara

Summary

Key words: *Charents, Aghasi Khanjian, Dauphin, sonnet, Ara Geghetsik, death, myth, Christ*

The article attempts to examine and analyze the series of sonnets “Dauphin of Nairi” by Yeghishe Charents, which was written after the murder of Aghasi Khanjian. The relationship between Charents and Khanjian, as well as the poetic reflection of that relationship is represented. However, the target of the examination is the series of sonnets “Dauphin of Nairi”, which is a unique dialogue between them. The closeness of Charents and Khanjian is one of the most exclusive examples of close relations between writer and politician of the last century. The greatest Charents-Khanjian dialogue begins after July 9, 1936, when Khanjian is killed and Charents writes his series of sonnets “Dauphin of Nairi”. The series of sonnets “Dauphin of Nairi” can be ideologically divided into 3 parts. In sonnets 1, 2, 3, Charents presents the events of Khanjian's funeral that he saw with his own eyes, and in sonnets 4, 5, 6, the mythicization of Khanjian's death is represented and parallels are drawn with the myth of “Ara the Beautiful and Shamiram”. With the last, 7th sonnet, Charents closes the mythicization of Khanjian's death with his thoughts. The series of sonnets may be divided into two parts, the first part of which presents the Charentsian poeticization of the events of Khanjian's funeral, and the second part presents the consequence of the event of modern times with the help of an ancient mystery. Khanjian is synthesized with the dying and resurrecting character of Ara the Beautiful, which emphasizes the modern interpretation of the myth. At the end of the sonnets, Charents destroys the ancient myth, draws a line on the idea emphasized in it, and defines a different ideology of the myth arising from modern times. In the last two stanzas of the sonnet, he presents the exact time of the disintegration and destruction of the “Ara and Shamiram” myth or the national mythical plot ideology with the death of Aghasi. As a result, the “Charentsian” or even Armenian literary study of the myth “Ara and Shamiram” is finally destroyed. The title of the sonnet already announced the death: “Death to the legend”. In one of the examples of sonnets, Khanjian is also compared with the Christ going to Golgotha to death.

Ներկայացվել է 12.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 14.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Միքայել Կյուրճյանի դիմանկարը Երվանդ Ազատյանի աշխատություններում

Ջարմանյան Հերմինե

***Հանգուցային բառեր.** Հելիոպոլսի հիվանդանոց, Հարություն Մկրյան, Մարտիկ աղա, Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցության անդամներ, գրագետ Կյուրճյան, Ալֆոնս Դոդե, Երվանդ Օտյան, Գոնկուր եղբայրներ, «Քսան տարի ետք» թատերախաղ*

Նախաբան

Երվանդ Ազատյանը սփյուռքահայ գրականության զարգացման տարբեր փուլերի ականատես-վկան է: Նրա գրականագիտական աշխատությունների ուսումնասիրությունն ականատեսի աչքերով իրադարձությունների, անհատների և նրանց ստեղծած գրական արժեքների մասին բացառիկ տեղեկություններ ստանալու հնարավորություն է, ինչպես նաև տեղեկությունն անձամբ ականատեսից ճշտելու, աշխատություններում դրսևորվող գրականագիտական հայացքների մասին հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ մանրամասն և համապարփակ մեկնաբանություն ստանալու հնարավորություն, ինչն ուսումնասիրության արդյունքի հավաստիությունը բարձրացնում է առավելագույն աստիճանի՝ իր հերթին դյուրին դարձնելով թե՛ Ազատյանի գործն ուսումնասիրողների և թե՛ նրա հոգվածները, ակնարկներն ու գրականագիտական այլ աշխատությունները որպես աղբյուր կիրառողների աշխատանքը:

Սույն հոդվածում նպատակ ենք հետապնդում Երվանդ Ազատյանի աշխատություններում արձակագիր, դրամատուրգ, խմբագիր Միքայել Կյուրճյանի կյանքի ու գործունեության, գրական ժառանգության ուսումնասիրությունը: Գրականագետի հայացքն առաջին հերթին հակվում է գրական այն դեմքերին, որոնց ստեղծագործություններն ասելիքով և կշռով հայ գրականության մնայուն արժեքներ են: Այդպիսի անհատներից է Միքայել Կյուրճյանը, ում ստեղծագործական արժեքավոր ժառանգության մեծ մասը հայ ընթերցողին մնալու էր անհայտ, եթե չլինեին Երվանդ Ազատյանի պահոցը և այն հանրայնացնելուն միտված ջանքերը:

Կյուրճյանի մասին գրականագետի բազմաթիվ հոդվածներ գրողին ճանաչելի են դարձնում տարբեր կողմերից: Միքայել Կյուրճյանի մասին Երվանդ Ազատյանն ունի ոչ միայն գրականագիտական ուսումնասիրություններ, այլև էսսեներ, որոնք, բացի գեղարվեստական արժանիքից, ունեն աղբյուրագիտական նշանակություն:

Հողվածի բովանդակությունը

«Ով պիտի տնկե վառենի մը. Միքայել Կիրճեանի մահուան Ա. Տարելիցին առիթով» էսսեում Ազատյանն ասում է. «Միքայել Կիրճեան գրական ԽՈՍՏՈՒՄ մըն էր 19 տարեկանին. մեծ ԽՈՍՏՈՒՄ մը մնաց նաեւ մինչեւ իր 86 տարիքը եւ առանց ամբողջովին յարգած ըլլալու այդ խոստումը՝ մեկնեցաւ այս աշխարհէն...»¹: Կորչելուց մեկ շաբաթ անց Կյուրճյանին Հելիոպոլսի հիվանդանոցի դիահերձարանում գտնելու տեսարանը նկարագրելիս Ազատյանի խոսքը նատուրալիստական երանգներ է ձեռք բերում: «Կենսասէր Կիրճեանէն ձգախեժի նման քաշուող ու առածգական կոյտ մը մնացած էր, փոշինէրով ու կուպրով ծածկուած: Ծոծրակէն հոսած սեւ արիւնը կուպրի թանձրութեան մէջ կ'աներեւութանար...»²: Հեղինակը ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում է գրողի անխնամ կոշիկներին, որոնք մշտապէս փայլեցված և խնամված են եղել: Դրանց մասին Ազատյանը մի քանի անգամ հիշատակում է՝ ընդգծելով դրանցով քայլողի բնավորությունը, ապա նաև անցած ճանապարհը: «Իրեն պէս հաստատուն կօշիկները տակաւին հագուած կը պահէր. անոնք իր մարմնին խարիսխն էին. եռանկիւն մը կը կազմէին գետնին վրայ, եւ հաստատ կը պահէին ծերունի գրողը»³: Կոշիկները դառնում են միջոց և տեղափոխում անցյալ: Ազատյանը ներկայացնում է գրողի հետ ունեցած մտերմության հինգ տարիներից պատանիկներ, որոնք բնութագրում են Կյուրճյան մարդուն և մտավորականին:

Ակնարկում անդրադարձ է կատարում նաև Կյուրճյանի թողած գրական ժառանգությանը: Զուգահեռներ են տարվում նրա կենսակերպի, շփման շրջանակի և գրական հերոսների միջև՝ ընդգծելով դրանց միջև եղած ահռելի տարբերությունը: «Թէեւ Կիրճեան իր գրական վայելքները ապրած է յաճախ սալոններու պերճութեան մէջ, սակայն իր ստեղծագործութեան աղբիւրը հանդիսացած են մեր ժողովուրդի խոնարհ խավերուն բարքերը, ապրումները, յոյսերն ու ներշնչումները»⁴: Գրողին «պոլսահայ բարքերու ուսումնասիրութեան վարպետ» անվանած վավերագիրը նրա գրչի ուղենշի կորստի պատճառը համարում է 1896 թ.-ի ջարդերից հետո սեփական հողից կտրվելը, ապա նաև 1915թ.-ին հայության ոչնչացումը: «96-ի ջարդերէն ետք, Մեծ եղեռնը հիմնայատակ կործանեց Պոլսոյ եւ

¹ Ազատեան Ե., Գրական գեղարուեստական սելեռումներ, Ամերիկահայ միջազգային գոլէճ, 1988, էջ 67:

² Նույն տեղում, էջ 68:

³ Նույն տեղում, էջ 68:

⁴ Նույն տեղում, էջ 75:

գավառի հայութեան կեանքը և այնքան ճոխ, իւրայատուկ ու տոհմիկ կենցաղ մը խեղդուեցաւ զայն ստեղծող ժողովուրդի յորդառատ արեան մէջ»⁵: Հետագայում գրողի գրական «դեգերումների» պատճառն Ազատ-յանը համարում է վերջինիս գրիչը ստեղծագործությանը կենսահայութեամբ մատակարարող երակից կտրելը: Արդյունքը տարբեր սեռերով և ժանրերով ստեղծած գրականությունն է, որը ցրված է մամուլի պահոցներում և սպասում է «խնամատար ձեռքի», որպեսզի դառնա մեր գրական ժառանգության մասը: Գեղարվեստականության տպավորիչ օրինակ է էսսեի վերջաբանը. «Կատողեր են պեծուփ վառենիները, իրենց գոյին առատութեամբ ու գեղեցկութեան շռայլութեամբ: Սակայն չկայ այդ գեղեցկութիւնը իր ջիղերուն ու արեան բաբախումով վայելող պատանի ծերունին, Միքայէլ Կիրճեանը: Ո՞վ պիտի տնկէ արդեօք իր հողաթումբին վրայ իր այնքան սիրած վառենին...»⁶:

«Միքայէլ Մ. Կիրճեանի գրական դիմագծի» բացահայտումը ևս Ազատյանն սկսում է նրա մարդկային դիմագծի բացահայտումից: Այն իրապատում է՝ ներկայացված գեղարվեստական ոճով, ինքնատիպ շարադրանքով. հերոսների նկարագիրը գունեղ է, խոսքը՝ պատկերավոր, հյութեղ ու տպավորիչ: Նկարչուհի Նորա Իփեքյանի արվեստանոցում Կյուրճյանի «Քսան տարի ետք» թատերախաղի բեմադրության հաղթանակին նվիրված երեկոյի իրադարձությունների նկարագրության շնորհիվ Կյուրճյանին ընթերցողը տեսնում է կենդանի, կարծես ինքն էլ մասնակցում է խնջույքին: Նրա հետ միասին ընթերցողին են ներկայանում նաև հավաքույթի մասնակից մյուս մտավորականներն՝ իրենց բնավորություններով, հումորով, որոնք Ազատյանի գրիչը ներկայացրել է վարպետությամբ. «Իսկ նկարիչ Զորեան, որ կը դիտէր ծերունի գրողին ճաշակած համադամները, կատակով կ'ըսէր անոր. «Վարպէ տ, դուք ապերախտ փոր մը ունիք, ո՞ւր կը տեղաւորէք այսքան ուտելիք»»⁷: Այս դիմանկարում տեսնում ենք նաև նկարչուհի Նորա Իփեքյանին, ով «Քսան տարի ետք» պիեսի բեմականացման մեջ գլխավոր դեր ունէր, որդուն՝ Ժիրայր Փափազյանին՝ իր նվերով, Ազատյանին, ում խմբագրած «Արևում» լույս էին տեսնում Մ. Կյուրճյանի ստեղծագործությունները: Գրականագետի կողմից Կյուրճյանին հատկացվող բացառիկ ուշադրության պատճառներից մեկն այն է, որ նա մեծերի հետ և մեծերի պես էր մտել հայ գրականու-

⁵ Նույն տեղում, էջ 75:

⁶ Նույն տեղում, էջ 76:

⁷ Ազատեան Ե., Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թէքէան մշակութային միություն, Երեւան 2018, էջ 60:

թյուն, սակայն գրական վաստակն ըստ արժանվույն չի գնահատվել:

Ազատյանը նշում է, որ ֆրանսիական գրականության մեջ Գոնկուր եղբայրները համահեղինակությամբ հրատարակում էին վեպեր և հաստատել էին զույգ հեղինակներով վեպեր հրատարակելու սկզբունքը, սակայն հայ գրականության մեջ սա եզակի երևույթ էր, ուստի Կյուրճյանը, որ համահեղինակ է բազմաթիվ թատերախաղերի, ստվերում է մնացել հաճախ: Օրինակ՝ որպես «Չարչըլը Արթին աղա» և «Հերոսախաղը» երգիծական թատերավեպերի հեղինակ նշվում է միայն Օտյանի անունը, ինչի պատճառն, ըստ Ազատյանի, նրա՝ ավելի հանրաժանոթ լինելն է: «Բեմադրութեանց եւ նոյնիսկ հրատարակուած գրութիւններու մէջ ալ երբեմն կատարուած է այդ մեղանշումը»⁸: Ազատյանը մեջբերում է հեղինակի խոսքը. «Եղբայր, Օտեանը արդէն հարուստ է, բայց աղքատին ունեցածն ալ կ'առնեն եւ հարուստին կը նուիրեն»⁹: Նույնիսկ գրականագետ Մինաս Թեղոլյանն է մեղանշել այս հարցում՝ «Դար մը գրականութիւն» գրքում «Մարտիկ աղա»-ն վերագրելով Երվանդ Օտյանին¹⁰: Օտյան-Կյուրճյան համահեղինակությամբ գրված երկերը ևս, թեև ունեին երկու հեղինակների անունների սկզբնատառերից կազմված Կյուրճոտ ստորագրությունը, հաճախ վերագրվում էին միայն Օտյանին: Մամվել Մուրադյանը, օրինակ, պատճառը համարում է համահեղինակությամբ գրված ստեղծագործությունների մեջ դրսևորված աշխարհայացքի, գեղագիտական նպատակադրման, լեզվական ու պատկերավոր մտածողության ընդհանրությունների գերակշռող լինելը. «Ահա ինչու «Մարտիկ աղա» վեպը վերագրեցին մեկ Տիգրան Կամսարականին, մեկ՝ Արփիար Արփիարյանին, մեկ՝ Օտյանին...»¹¹: Երվանդ Ազատյանը հիշում է նաև Կյուրճյանի վրդովմունքը, երբ իրեն շփոթում էին վաղամեռիկ Մելքոն Կյուրճյանի հետ: Ազատյանի այս հիշողություններում ի ցույց են դրվում գրողի զգայուն հոգին, բնավորության առանձնահատկություններն ու նրա շուրջ ծավալվող իրադարձությունները, որոնք Ազատյանի շնորհիվ նաև հայ գրականության պատմության մաս են դարձել: Վեր հանելով խնդիրները՝ չի մոռանում նշել նաև Կյուրճյանի հանդեպ գրական և

⁸ Նույն տեղում էջ 63:

⁹ Նույն տեղում, էջ 63:

¹⁰ Տե՛ս Թեօլեօլեան Մ., Դար մը գրականութիւն, 1850-1950, հատոր Ա, Գահիրե, 1955, էջ 597:

¹¹ Մուրդյան Ս., Երվանդ Օտյանի և Միքայել Կյուրճյանի հեղինակած կատակերգությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հմ.1 (82), Երևան, 1994թ., էջ 34-50:

հասարակական շրջանակների համակրանքը, որը նա վայելում էր՝ շնորհիվ իր անձի և տաղանդի:

«Միքայել Կիրճեան գրողը» հոգվածում ներկայացվում է հասարակական գործիչն ու գրողը: Ազատյանը Մ. Կյուրճյանին համարում է Մովսեսի հոգեգավակը, ում «մեծությունը» ուղեկցեց նրան ողջ կյանքի ընթացքում՝ ազդելով նաև գրականության վրա: Կյուրճյանն իր գործունեությունը սկսել է արևմտահայ մեծ գրողների հետ, որոնցից շատերին եղեռնը գլխատեց: Կյուրճյանի՝ որպես արևմտահայ պայծառ մտավորականության վերջին մոհիկաններից մեկի դերն ու կշիռը Ազատյանը բացառիկ է համարում. «Կիրճեան գրեթե վերջինն է այդ հոյլեն, ու իր անձնական տաղանդին հետ իր հետ տակաւին կ'ապրեցնէ նաեւ գրական ամբողջ մթնոլորտ մը»¹²: Կյուրճյանի՝ գրականության մեջ ունեցած դերին զուգահեռ գրականագետը ներկայացնում է հասարակական գործչին, ով հիմնադրեց օրաթերթ, կուսակցություն՝ անկախ այն բանից, որ սկզբունքային անկուսակցական էր, թղթակցեց մի շարք թերթերի, եղավ խմբագիր: Հասարակական, քաղաքական ակտիվ գործունեությունը հաճախ է խանգարել գրողներին լիարժեք նվիրվել գրականությանը: Կյուրճյանը բացառություն չէր: Ազատյանն ինքն էլ այս խնդիրն ունի: «Իր էութենէն ու նկարագրէն բխող գրական գործունեութիւնը եղած է այնքան անանձնական, որ իր ստեղծագործութիւնները հատորի մը գուրգուրոտ ծածկին տակ հաւաքելու փոյթն ու մտահոգութիւնն անգամ չ'է ունեցած ինք մինչեւ իր ութսունամեայ հասակը»¹³: Ազատյանը ցավում է, որ գրողը, լինելով եղեռնագոհ տաղանդավոր մտավորականության ժամանակակիցը, չդարձավ նրանց կյանքի վավերագրողը և Սփյուռքի նոր սերնդի կողմից անուշադրության մատնվեց: «(Նա), որ ժամանակակից, գրչակից, սրտակից ու սրճակիցն էր մեր գրական ամենէն պայծառ դեմքերուն: Ան ճամբայ ելած է անոնց պէս, սակայն իր ամենէն ապրող էջերը տուած է անոնց ստեղծած մթնոլորտին ու պայմաններուն տակ, այնուհետեւ կարծեք ինքզինք յանձնելով մոռցուելու բացայայտ ճիգի մը»¹⁴: Գրականագետ Գառնիկ Ստեփանյանը գրում է. «(Միքայել Կյուրճյանը) Մեծ եղեռնից հետո հազվադեպ է երևացել մամուլում: Այդ տարիների նրա միակ ծավալուն գործը՝ «Քսան տարի էտք» կատակերգությունն է, որը յուրահատուկ շարունակությունն

¹² Ազատեան Ե., Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ, Ամերիկահայ միջազգային գոլէճ, 1988, էջ 79:

¹³ Նույն տեղում, էջ 80:

¹⁴ Ազատեան Ե., Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ, Ամերիկահայ միջազգային գոլէճ, 1988, էջ 86:

է «Չարշըլը Արթին աղայի»: Մամուլում տպագրել է նաև ուշագրավ հոդվածներ արևմտավրոպական դասական գրողների մասին»¹⁵, սակայն գրականագետ Երվանդ Ազատյանը հերքում է այս պնդումը: Նա վստահ է, որ եթե Կյուրճյանի գրական ժառանգությունը մամուլի էջերից դուրս բերվի, ապա հատորներ կարող է կազմել: Մինչդեռ լույս է տեսել ընդամենը 3 փոքրիկ ժողովածու: «Կիրճեանը ժլատ չէ եղած, իր գրականությունն հանդէպ անհոգ է եղած, թերթերու մէջ գրածը չի հաւաքած»¹⁶:

1964 թ. Բեյրութի «Սեւան» հրատարակչության լույս ընծայած Միքայել Կյուրճյանի ժողովածուն «Փոքր գիրքի մը լայն բովանդակությունը» գրախոսականում Ազատյանը ենթարկում է մանրակրկիտ վերլուծության, խմբավորում ստեղծագործությունները և տալիս յուրաքանչյուր խմբի բովանդակային և գաղափարական գիծը: Ազատյանի կողմից առանձնացված «Բարքերու, ըմբռումներու եւ փոխուող ժամանակներու» մասին թատերախաղին հաջորդում են «խոնարհ խաւերուն նուիրում» պատմվածքները, հաջորդ երեք գործերը, «իբր հասարակաց գիծ ունին ազգային ցաւը», մյուս խումբը «Արևելքի մարդոց» մասին է: Դրանց մեջ Ազատյանը վեր է հանում Կյուրճյանի ստեղծագործության խորքային ասեկիքը՝ մարդկայինը, հասարակականը, ազգայինը, համամարդկայինը:

Երվանդ Ազատյանը նկատում է. «Գրողները ընդհանրապէս հանդէս կուզան տաղանդի մէկ երեսով, նոյնիսկ եթէ դրսեւորման այլ հնարաւորութիւններ ունենան»¹⁷, սակայն «Կիրճեան իր անձին բազմակողմանի երեսներով փոխադրուած է գրականութեան մէջ»¹⁸: Կյուրճյանը ստեղծագործել է գրեթե բոլոր սեռերով և բացառությամբ տաղաչափված բանաստեղծությունների՝ մյուս դեպքերում հաջողել է: Խնդիրը միայն գրողների նախապատվությունը չէ: Գրականագետը նշում է, որ հայ գրականության պատմության մեջ գրողները ներկայացված են միատեսակ, միագույն, միասեռ և օրինակներ է բերում. Վահան Թեքեյանը, որն արձակ երկեր ևս գրել է, ներկայացվում է որպէս բանաստեղծ, Ռուբեն Սևակն արձակագիր է համարվում, թեև գրել է նաև բանաստեղծություններ: Արշակ Չոպան-

¹⁵ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատոր Բ, Երևան, «Սովետական գրող», 1981, էջ 116:

¹⁶ Զարմանյան Հ., Գրական գրույց՝ Երվանդ Ազատյանի հետ, «Ազգ» շաբաթթերթ, հմ. 17 (5705), 2022, հավելված:

¹⁷ Ազատեան Ե., Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ, Ամերիկահայ միջազգային գոլէճ, 1988, էջ 80:

¹⁸ Ազատեան Ե., Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ, Ամերիկահայ միջազգային գոլէճ, 1988, էջ 81:

յանը, ում գրչին են պատկանում պատմվածքներ և այլն, հայ գրականության մեջ հայտնի է որպես «Անահիտ» գրական հանդեսի խմբագիր և միջնադարյան տաղերգության հայտնաբերող: Կյուրճյանի պարագայում ևս Ազատյանը նույն խնդիրը տեսնում է և ընդգծում, որ այս գրողը ևս տարբեր սեռերով է ստեղծագործել՝ պատմվածքներ, այլաբանական հեքիաթներ, արձակ բանաստեղծություն, երգիծանք, և բոլորում էլ անգերազանցելի է: Եթե վերոնշյալ գրողները գոնե մեկ սեռով ներկայացված են հանրությանը, ապա Կյուրճյանի դեպքում վիճակն ավելի վատ է համարում. «Հակառակ որ մշակած բոլոր սեռերուն մեջ ալ Կիւրճեան յայտնաբերած է գրական անվիճելի վարպետութիւն մը, սակայն մեր գրադատները, եւ առ հասարակ մեր գրականութեան պատմութիւնը, զինք թողուցած են լուսանցքի վրայ»¹⁹:

Երվանդ Ազատյանը նշում է, որ անկախ տարածված կարծիքից, որ գրողներն աղքատ և հիվանդ պետք է լինեն, Կյուրճյանն ապահով կյանքով ապրեց և բեղուն գրիչ ունեցավ, տարիքը բացասական ազդեցություն չունեցավ թեմաների, զգացումների թարմության և գրական ճաշակի վրա: Գրականագետը նշում է նաև, որ թեև ուշացած, բայց այսօր Կյուրճյանի երկերն ուսումնասիրվում և հրատարակվում են: Զուգահեռներ է տանում Կյուրճյանի գրչընկերների հետ, որոնցից Տիգրան Կամսարականը շատ շուտ սպառեց իրեն, իսկ Օտյանը գրելու շոյլ շնորհը վերածեց ապրուստի միջոցի, իսկ Կյուրճյանն այնպես ապրեց և ստեղծագործեց, կարծեք կյանքը վախճան պիտի չունենար: Գրականագետը համոզված է, որ գրականությունը մեծապես շահում է նաև գրողի ստեղծագործական վայելքի շնորհիվ, ինչն առկա է Կյուրճյանի պարագայում: Նա ևս մշակել է համամարդկային և ներանձնական նյութեր, գրողին հուզել են մարդկային ճակատագիրը, հավիտենական հարցեր:

Միքայել Կյուրճյանը մահից առաջ իր անտիպ ստեղծագործությունների և նամակների պահոցը հանձնել է Ազատյանին, ում ջանքերով 1960-ական թթ.-ին Բեյրութում լույս տեսան Միքայել Կյուրճյանի երեք ժողովածուներ, իսկ չհրապարակված ամբողջ ժառանգությունը նա հանձնեց Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանին, ինչն էլ հնարավորություն տվեց գրականագետ Հարություն Մկրյանին ամբողջացնելու գրողի ժառանգությունը և մատուցելու սերունդներին: Հիացմունք տածելով Միքայել Ս. Կյուրճյանի գրական ժառանգության հանդեպ՝ Ազատյանն առանձնահատուկ գնահատականի է արժա-

¹⁹ Ազատեան Ե., Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թեքեան մշակութային միութիւն, Երեւան 2018, էջ 65-66:

նացրել Մկրյանի մենագրությունը, որով վերջինս գրականությանն ու գրականագիտական շրջանակին ներկայացրեց Կյուրճյանին՝ իր ամբողջ ժառանգությամբ՝ մոռացությունից փրկելով և վերաթնոթելով նրա տեղն ու դերը հայ գրականության մեջ: Ազատյանը մի կողմից ափսոսանք է հայտնում, որ այդ աշխատանքի հեղինակն ինքը չէ, մյուս կողմից անկեղծ ուրախությամբ փաստում է, որ հիացմունքը ոչ միայն այն պատճառով է, որ Կյուրճյանի անձի և ստեղծագործության անկեղծ հիացող է գտնվել, այլև գերազանցապես այն պատճառով, որ լիիրավ բանասեր է ձեռք առել նրա գրական ժառանգությունն ամբողջական վերլուծության ենթարկելու շնորհակալ աշխատանքը: «Կը տեսնեմ, որ մէկը «Նոր կեանք» թերթին մէջ շատ լուրջ յօդուածներ կը գրէ Միքայել Կիւրճեանին մասին: Նախանձս շարժուեցաւ, ո՞վ է, որ Կիւրճեանի մասին այդքան տեղեկութիւն ունի: Պարզուեցաւ, որ այդ մարդը Կիւրճեանի ամբողջ գրականութեան ծանօթ է եւ ուսումնասիրած է: Ես այդ չափով չէի ուսումնասիրած: Ես Կիւրճեանի ա՛նձը լավ կը ճանչնամ: Փոխանակ ես այդ մարդը գտնելու, ան զիս գտաւ: Զանգեց եւ ըսաւ, որ ամբողջացուցեր է «Մարտիկ աղա» վէպը եւ կ'ուզէ հրատարակել, ինծի ալ քոմփիլմենթ պիտի ընէ, քանի որ մարդ մը չը կայ, որ այս վէպի նախաբանը ինձմէ աւելի լաւ գրէ»²⁰:

Գրականագետը ««Մարտիկ աղա» երգիծավէպին տեղը գրականութեան մէջ» վերնագրի ներքո ներկայացնում է Մկրյանի կողմից Կյուրճյանի արժեքավոր երգիծավէպի՝ հարյուր տարի անց ամբողջացման անգնահատելի աշխատանքը:

Կյուրճյանի ժամանակի մեծագույն խնդիրը ազգային ողբերգությունն էր՝ հեղափոխությամբ և դրա մասնակի այլասերումով: Ազատյանը նկատում է, որ մեր ազգային հեղափոխությունը տիպարների բազմաթիվ տարատեսակներ է անմահացրել հայ գրականության մեջ: Միքայել Կյուրճյանի «Մարտիկ աղա» վէպի հերոսները նրանցից են: Վեպն իր արձագանքը գտնում է Օտյան-Կյուրճյան համագործակցությամբ գրված «Հերոսախաղ» թատերախաղի մեջ, որտեղ խտացված ներկայացվել են «Մարտիկ աղա»-ի կեղծ հերոսներն ու Օտյանի «Հեղափոխության մակաբույծները»՝ ի ցույց դնելով ժամանակի հոգեվիճակը՝ ծիծաղի գունագեղ երանգներով: Ներկայացնելով երգիծական հզոր տաղանդով գրված այս վէպի ճակատագիրը՝ Ազատյանը ներկայացնում է ժամանակի մթնոլորտը, տիրող անհանդուրժողականությունը, կուսակցական բանակների բաժանվելու արատավոր երևույթը: Նշում է, որ մեր իրականության մեջ

²⁰ Զարմանյան Հ., Գրական գրույց՝ Երվանդ Ազատյանի հետ, «Ազգ» շաբաթաթերթ, հմ. 17 (5705), 2022, «Ազգ-մշակույթ» հավելված:

հեղափոխականներին քննադատելն ու ծաղրելը սրբապղծությանը համագոր արարքներ են համարվում, թեև մեր ազատագրական պայքարը գրականությանն առատ նյութ է տվել՝ թե՛ հերոսական, թե՛ երգիծական դրվագներով ու կերպարներով: Վերջինին անդրադառնալը վտանգավոր էր, բայց Կյուրճյանի տաղանդն այն հնարավոր դարձրեց: Նա կարողացավ ազգային երևույթները վերցնել և մշակել միջազգային մեծ վարպետներին համագոր ձեռագրով: Խոսելով «Մարտիկ աղայի»՝ «Նոր կյանք» երկշաբաթաթերթում հրապարակվելու մասին՝ Ազատյանը մեջբերում է նաև թերթի խմբագիր Արփիար Արփիարյանի «Կարմիր ժամուց» վեպը, որի թեման ևս հեղափոխությունն էր՝ իր հերոսներով, որոնք ներկայացնում են ժամանակի իրականության ամբողջ դիմագիծը և ի ցույց դնում մեր ողբերգության պատճառները: Օսմանյան ճնշումներից դժգոհ, սակայն պահպանողական և ստրկամիտ կեցվածքով հերոսն ի վերջո միանում է հեղափոխական շարժմանը՝ նախ վախից դրդված, ապա կեղծ խոստումներին հավատալով: Ազատյանը ցավոտ խնդիրներ է շոշափում, որոնք մանրակրկիտ բացահայտում է՝ դիտարկելով բոլոր կողմերից: Վեպի ճակատագրին անդրադարձի նպատակը ճշմարտության հանդեպ բոլոր ժամանակներում տիրող անհանդուրժողականությունն ի ցույց դնելն է, երբ այն շոշափում է որոշակի ազդեցիկ շրջանակների անբարո դիմագիծը: Հերոսների ցայտուն կերպարներում ոմանք իրենց են տեսնում, ուստի Ազատյանը պատահական չի համարում, որ Արփիարյանի հանդեպ մահափորձերը և սպանությունը, Վահան Թեքեյանի ահաբեկումը, «Արև» թերթի աշխատակիցների և անգամ իր՝ Ազատյանի հանդեպ ահաբեկումները ստիպեցին Կյուրճյանին, ով, անվտանգությունից ելնելով, «Մարտիկ աղա»-ն հրապարակում էր Պարույր ստորագրությամբ, կիսատ թողնել վեպը, որը միայն մեկ դար անց ամբողջացավ Մկրյանի շնորհիվ: Բ. Գ. դ. պրոֆեսոր Սամվել Մուրադյանը «Երվանդ Օտյանի և Միքայել Կյուրճյանի հեղինակած կատակերգությունները» հոդվածում ևս խոսում է տիրող անհանդուրժողականության մասին. «Վեպի էջերում իրենց ճանաչած մեծահարուստները, հանրային ու կուսակցական գործիչները ջանում էին պարզել Պարույրի ինքնությունը և վրեժ լուծել նրանից ու դադարեցնել հետագա հրատարակությունը»²¹: Երվանդ Ազատյանը, ներկայացնելով «Մարտիկ աղա»-ի ծանր ճակատագիրն ու Մկրյանի անգնահատելի աշխատանքը, արձանագրում է. «Հարիւրա-

²¹ Մուրադյան Ս., Երվանդ Օտյանի և Միքայել Կյուրճյանի հեղինակած կատակերգությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հմ. 1 (82), Երևան 1994, էջ 34-50:

մեակ մը ամբողջ Կիւրճեանի «Մարտիկ աղա»ն ապրեցավ Շուպերթի «Անաւարտ համանուագ»ին ճակատագիրը. նոյն ատեն նաեւ համբար»²²:

Ազատյանի գրիչն ընդգծում է հայ երգիծաբանների երգիծանքի անհատական ձեռագրերի նրբերանգները: Օրինակ՝ նշում է, որ Պարոնյանի երգիծանքն անմիջական է ու պայթուցիկ, Օտյանինը՝ հետազդեցիկ, իսկ Կյուրճյանինն՝ ավելի նուրբ ու հաճախ աննկատելի, բայց խորունկ կերպով դեպքերի ու շարժառիթների խորքը թափանցող: Առանձին քննության առարկա է դարձնում կերպարաստեղծման վարպետությունը: Հայ երգիծական գրականությունը դիտարկում է համաշխարհային գրականության մեջ առկա զուգահեռների դաշտում: «Մեր երգիծական գրականութեան մեջ մեծն Պարոնեանի վարպետն ու մենտորը կը մնայ Մովսիսը՝ իր պայթուցիկ ծիծաղով եւ բարքերը հարուածելու իր անգութ կիրքով: Սակայն Կիւրճեանի ներշնչումը կու գայ Ալֆոնս Տոտէէն, որուն հանդեպ մեծ պաշտամունք ունէր ան»²³: Կյուրճյանի լեզվի ճոխության մասին Ազատյանի դիտարկումը տեսնում ենք Ալֆոնս Դոդէի «Տարասկոնցի Տարտարենը» երկի Կյուրճյանի թարգմանության մասին կարծիքն ընթերցելիս. «Իմ վերջնական եզրակացութիւնս այն է, որ եթէ ֆրանսացի գրողը հայերէն գիտնար, ճիշդ այս լեզուով պիտի գրէր»²⁴: Կյուրճյանի «Մարտիկ աղայի» առանձնահատկություններն Ազատյանն ընդգծում է Դոդէի Տարասկոնցի Տարտարենի, Մերվանտեսի Դոն Կիխոտի, Վոլտերի Դոկտ. Պանկլոսի, Օտյանի Փանջունու հետ զուգահեռներով: Բոլոր երգիծական վեպերի հերոսներն էլ թնաթափ վերադառնում են տուն՝ այն համոզմունքով, որ տարել են իրենց կյանքի մեծագույն հաղթանակը: Միակ բացառությունն այն է, որ առաջինները մերժում են ընդունել իրենց պարտությունը՝ մինչև վերջ հաղթանակի հավատով խաբելով իրենք իրենց, իսկ Մարտիկ աղան ընդունում է իր պարտությունը:

Կյուրճյանի գրաքննադատական գործերին շատերն անձանոթ են, ումանք հպանցիկ են ծանոթ, քանի որ դրանք սփռված են մամուլի էջերում, ուստի գրականագետը «Գրագետը Կիւրճեանի մէջ» ենթավերնագրի շրջանակում երախտագիտության առանձին խոսք է ասում Մկրյանի՝ այս ուղղությամբ գործադրած ջանքերի վերաբերյալ:

²² Ազատեան Ե., Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թեքէեան մշակութային միութիւն, Երեւան 2018, էջ 77:

²³ Ազատեան Ե., Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թեքէեան մշակութային միութիւն, Երեւան 2018, էջ 84:

²⁴ Զարմանյան Հ., Գրական զրույց՝ Երվանդ Ազատյանի հետ, Ազգ՝ շաբաթաթերթ, հմ. 2022 17 (5705), հավելված:

Ազատյանը «Վերականգնելով Կիրճեանի գրական ժառանգութիւնը» աշխատության մեջ ծավալուն վերլուծության է ենթարկում Մկրյանի մենագրությունը, որով հիմք է դրվում կյուրճյանագիտությանը: Նա աշխատությանը մոտենում է բժախնդիր գրականագետի ազնվությամբ և այն գնահատում՝ ելակետ ունենալով օբյեկտիվ քննությունը:

Գրականագետը հիշում է Կյուրճյանի սիրած վառենիները, որոնք գրողը երագում էր տնկված տեսնել իր գերեզմանին, և որոնց մասին Ազատյանը հիշատակել էր՝ հոետորական հարց հնչեցնելով. «Ո՞վ պիտի տնկէ վառենի մը»: Մկրյանի աշխատությունն ուսումնասիրելուց և կշռելուց հետո գրականագետը խոստովանում է. «Յարութիւն Մէքէրեան իր այս շնորհակալ երկով խորհրդանշականօրէն տնկած է այդ վառենին»²⁵:

Եզրակացություն

Կյուրճյանի հայացքներին անդրադառնալիս Ազատյանն անդրադարձ է կատարում նաև Մփյուռքի կուսակցական կյանքի որոշ դրվագների: Գաղտնիք չէ, որ հայկական գաղթօջախներում ծավալվող հասկապես մշակութային գործունեությունը կենտրոնանում էր կուսակցական ակտիվների շուրջ: Նրանց ֆինանսավորմամբ և նախաձեռնությամբ էին գործում դպրոցներ, մշակութային միություններ, հրատարակչություններ: Ազատյանը հիացմունքով է ընդգծում, որ Կյուրճյանին խորթ էին գաղափարական լոզունգները, անկաշկանդելի և անկաղապարելի հոգի ուներ: Նրան տեսնում ենք Սահմանադիր ռամկավար կուսակցության անդամների, «Արևի» հիմնադիրներից Թեքեյանի և Տամատյանի կողքին, աշխատակցում էր Լոնդոնում հրատարակվող «Նոր կյանք» թերթին, սակայն հայտնի չէ՝ որևէ կուսակցության հարել է, թե՛ ոչ: Ազատյանն ավելի հակված է այն տեսակետին, որ Մփյուռքի մտավորականությունն այսպես թե այնպես որևէ կուսակցության մասնիկ էր, ուստի Կյուրճյանը, որ մտերմություն ուներ նրանցից շատերի հետ և կանգնած էր կարևոր շատ ձեռնարկների ակունքում, կուսակցականության վերաբերյալ բնական հարցի տեղիք է տալիս: Ազատյանը պատճառը գիտի. գաղափարապաշտ էր, սակայն ավելի շատ իրապաշտ. թույլ չի տալիս, որ գաղափարը կաղապարի միտքը: Կուսակցական չէր, սակայն ավելի հավատարիմ մնաց այդ շրջանակին, քան կուսակցության անունով կուրծք ծեծողներից շատերը: «Ճանչնալով Կիրճեանը, կը խորհիմ, թէ անոր յարումը այդ շրջանակներուն՝ Արփիարեանի, Թեքէեանի, Տամատեանի ու Բաշալեանի նման

²⁵ Ազատեան Ե., Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թեքէեան մշակութային միութիւն, Երեւան 2018, էջ 375:

մարդոց մտաւորական մտերմութիւնն էր՝ աւելի քան կուսակցական զինուորագրութիւն մը»²⁶։ Ազատյանի հիացմունքը նաև այն պատճառով է, որ Կյուրճյանի ինքնուրույն գրականությունը գաղափարական որևէ ուղղվածության բռնաշապիկ չկրէր։ Նրա գաղափարապաշտությունը պարզ ազգային դավանանք էր, և այդ լույսի տակ էլ իր գրականության մէջ խտացրէր ազգային ցավը, սրբացրէր ազգային պայքարի մասնակիցներին և մերկացրէր կեղծ առաքյալներին։ Նույն մոտեցումն է ցուցաբերում նաև Ազատյանը։ Երբ ձեռքն է վերցնում գրականագետի և հրապարակագրի գրիչը, հանում է կուսակցական շապիկը։ Այս կարծիքին է նաև արձակագիր Հակոբ Կարապէնցը. «Մխիթարական է նաեւ այն, որ Ազատեանը զերծ է հատուածային խաղերից ու կուսակցական քարոզչութիւնից։ Սեւին սեւ է ասում, սպիտակին՝ սպիտակ։ Եւ այդ է կարեւորը»²⁷։

Հոգվածի հիմքում դրված է վերլուծության մեթոդը։ Աշխատանքում օգտագործվել են նաև համեմատության, համադրության և վերացարկման մեթոդները։

Գրականություն

1. Ազատեան Ե, Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թէքէան մշակութային միութիւն, Երեւան 2018, 456 էջ
2. Ազատեան Ե, Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ, Ամերիկահայ միջազգային գոլէճ, 1988, 332 էջ։
3. Զարմանյան Հ, Գրական գրույց՝ Երվանդ Ազատյանի հետ, Ազգ շաբաթաթերթ, հմ. 17 (5705), Երևան, 2022, հավելված։
4. Թէօլէօլեան Մ., Դար մը գրականութիւն, 1850-1950, հատոր Ա, Գահիրէ, 1955, 597 էջ։
5. Մուրադյան Ս, Երվանդ Օտյանի և Միքայել Կյուրճյանի հեղինակած կատակերգությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հմ. 1 (82), Երևան 1994, էջ 34-50։
6. Ստեփանյան Գ, Կենսագրական բառարան, հատոր Բ, Երևան, «Սովետական գրող», 1981, 382 էջ։

²⁶ Ազատեան Ե., Ժամանակի և ժամանակակիցներու հետ, Թէքէան մշակութային միութիւն, Երեւան 2018, էջ 70։

²⁷ Կարապէնց Յ., Երկու աշխարհ, Blue Crane Buks, Wotertown, Massachusetts, 1992, էջ 239։

Портрет Микаэла Кюрчяна в творчестве Ерванда Азатяна

Зарманиян Эрмине

Резюме

Ключевые слова: Больница Гелиополис, Арутюн Мкрян, Мартик Ага, члены Конституционной партии Рамкавар, литературовед в образе Кюрчяна, Альфонс Тоте, Ерванд Отян, братья Конфур, театральная постановка «Двадцать лет спустя».

В статье представлены характер и литературное наследие писателя Микаэла Кюрчяна с точки зрения Ерванда Азатяна. Последний, будучи очевидцем хода литературы армянской диаспоры, современником литературных деятелей и событий, проделал неоценимую работу по спасению от забвения литературного наследия Микаэла Кюрчяна. В очерках, посвященных писателю, мы знакомимся с его образом, характером, трагическими эпизодами его жизни, обстоятельствами его смерти, политической атмосферой, в которой писатель создавал литературу. Перо Азатяна сделало предметом особого внимания судьбу сатиры Микаэла Кюрчяна «Мартик Ага», рассказывая о ней, он представляет суматоху вокруг романа, путаницу, связанную с отнесением романа к перу Отяна, который был написан в соавторстве с Ервандом Отяном, восстановление недостающей части неоконченного романа «Мартик Ага» спустя сто лет литературоведом Арутюном Мкряном. В отдельном разделе Ерванд Азатян представил обширную работу, проделанную Арутюном Мкряном, которая посвящена изучению литературы Микаэла Кюрчяна благодаря ценному архиву, который Азатян передал в дар Музею литературы и искусства имени Егише Чаренца. Азатян обращается к особенностям сатиры армянских сатириков, проводит параллели и разделяет характерный сатирический почерк Микаэла Кюрчяна, мастерство создания персонажей. Литературовед также обращается к проблеме представленности писателей в одном жанре в истории армянской литературы, независимо от того, что один писатель мог создать ценную литературу в разных жанрах. Ерванд Азатян отдельно сослался на литературно-критическую работу Микаэла Кюрчяна, которая также неизвестна широкому кругу читателей. Он также представил отношения французско-армянского актера, режиссера Жирайра Папазяна (Бабазян) и художницы Норы Ипекян с Микаэлом Кюрчяном.

Научная статья направлена на то, чтобы представить общественности

эту многогранную и обширную работу, проделанную Ервандом Азатяном, подчеркнув ценность документалиста-очевидца и представив наблюдения и суждения Ерванда Азатяна о личностях, оставивших наследие высокого искусства в армянской литературе. В статье мы также представили особенности Ерванда Азатяна как автора рецензий, систему создания образа и объем эстетических восприятий конструкции материала. В свете развернувшейся в Зарубежье партийной деятельности, организация общественной и культурной жизни имеет свои особенности. В исследовании мы представили исследование деятельности Микаэла Кюрчяна с точки зрения Ерванда Азатяна, провели параллель между деятельностью этих двух интеллектуалов, чтобы подчеркнуть исключение политико-идеологического влияния на их литературу.

Mikayel Kyurchyan's Portrait in the Works of Yervand Azatyan

Zarmanyane Hermine

Summary

Key words: *Heliopolis Hospital, Harutyun Mkryan, Martik Agha, members of the Ramkavar Constitutional Party, literary critic in the image of Kyurchyan, Alphonse Tote, Yervand Otyan, Konfour brothers, theatrical performance "Twenty years later"*

The article presents the character and literary heritage of the writer Mikayel Kyurchyan from the perspective of Yervand Azatyan. The latter, being an eyewitness to the course of the literature of the Armenian Diaspora, also being a contemporary of prominent writers and literary events, did an invaluable job of saving the literary heritage of Mikayel Kyurchyan from oblivion. In essays dedicated to the writer, we get acquainted with his character, tragic episodes of his life, the circumstances of death, the political atmosphere in which the writer created his works. Azatyan made Mikael Kyurchyan's satire "Martik Agha", which was written in collaboration with Yervand Otyan, to special attention. He represents the controversy surrounding the book, the confusion of attributing the book to Otyan's pen, and the restoration of the missing section of the incomplete novel "Martik Agha" after a century by the literary critic Harutyun Mkryan. In a separate section, Yervand

Azatyán presented the extensive work done by Harutyun Mkryan, which is devoted to the study of Mikayel Kyurchyan's literature thanks to a valuable archive, which Azatyán donated to the Yeghishe Charents Museum of Literature and Art. Azatyán refers to the peculiarities of Armenian satirists' works, draws parallels and shares the characteristic satirical style of Mikael Kyurchyan, the skill of creating characters. The literary critic also addresses the problem of writers' representation in Armenian literature regardless of the fact that a writer could create literary works in different genres. Yervand Azatyán specifically referred to the literary-critical work of Mikayel Kurchyan, which is also unknown to a wide range of readers. He also presented the relationship of French-Armenian actor, director Zhirayr Papazyan (Babazyan) and artist Nora Ipekyan with Mikayel Kyurchyan.

The scientific article aims to present the multifaceted and extensive work done by Yervand Azatyán, emphasizing the value of an eyewitness documentary and presenting Yervand Azatyán's observations about the personalities who left a legacy of high art in Armenian literature. In the article, we also presented the features of Yervand Azatyán as the author of reviews, the image creation system and the scope of aesthetic perceptions of the material design. The way social and cultural life is organized has unique features in light of the party activity that has taken place abroad. In the study, we presented an analysis of Mikayel Kyurchyan's literary works from the perspective of Yervand Azatyán, drew parallels between the activities of these two intellectuals in order to stress the lack of political and ideological influence on their works.

Ներկայացվել է	22.09.2022 թ.
Գրախոսվել է	30.09.2022 թ.
Ընդունվել է տպագրության	25.11.2022 թ.

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ИСТОРИОВЕДЕНИЕ

HISTORICAL STUDIES

**«Եվրոպա» պարբերականը Դանուբյան իշխանություններում
1848 թ. ազգային շարժման մասին**

Քերնեցյան Արման

*Հանգուցային բառեր. Մոլդովա, Վալախիա, ապստամբություն,
ազատություն, անկախություն, պայքար, պարտություն*

Ներածություն

Դանուբյան իշխանություններ Վալախիան և Մոլդովան, որոնք շուրջ երեք հարյուրամյակ գտնվում էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, 1848 թ. փետրվարի ֆրանսիական հեղափոխության հաղթանակից ոգևորված, պայքարի դուրս եկան հանուն ազատության և անկախության: Ապստամբությունը սկզբում բռնկվեց Մոլդովայում, որտեղ հասարակության տարբեր շերտերից կազմված ներկայացուցչական ժողովը բողոքի հանրագիր հղեց տեղական իշխանությանը [6, 22]:

1848 թ. Դանուբյան իշխանություններ Մոլդովայում և Վալախիայում ծավալված ազգային շարժման նկատմամբ անտարբեր չմնաց ժամանակի հայ պարբերական մամուլը: Վիեննայի Մխիթարյան միաբանների «Եվրոպա» շաբաթաթերթը անթաքույց հետաքրքրություն ցուցաբերեց այդտեղ ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ: Դանուբյան իշխանությունների ազգային շարժման մասին թերթի դիրքորոշումը բացահայտելը կարևոր է հայ հասարակական մտքի և հայ պարբերական մամուլի պատմության համար:

Ազգային շարժումը Մոլդովայում

«Եվրոպան» Մոլդովայում «պատահած վերջին դեպքերու» կապակցությամբ կարծիք է հայտնում, որ դրանց դրդապատճառ հանդիսանում են 1848 թ. եվրոպական մի շարք երկրներում ընթացող հեղափոխությունները: Պարբերականի համոզմամբ՝ հատկապես Ֆրանսիայում «փետրուարի մեջ եղած յեղափոխութիւնը հոստեղացիներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած էր»: Մոլդովացիներին առանձնապես ոգևորում է Եվրոպայում տիրող մթնոլորտը, որը հագեցած է «ազատութեան սիրով»: Նրանք, տեսնելով, որ «Ավստրիան սահմանադրութիւն տուաւ այն ատենը ավելի եւս բոբբոքեցան, վասն զի կը տեսնեին, որ իրենց սահմանակից-

ներն ու Պուգովինայի մեջ բնակող իրենց ազգակից եղբայրներ նոյն ազատություն կվայելեն, որ անոր համար կը բաղձային, որ իրենց մեջն ալ քանի մը նորոգութիւններ ըլլան» [1]:

Ընդգծելով Մոլդովայում սկիզբ առած շարժման ազտագրական և սահմանադրական բնույթը՝ «Եվրոպան» շարունակում է հավաստի տեղեկություններ հաղորդել պայքարի սկզբնավորման և դրա ընթացքի վերաբերյալ: Անդրադառնալով մարտի 27-ին «Պետերբուրգ» հյուրանոցում ընդդիմության հրավիրած հանրահավաքին՝ «Եվրոպան» հայտնում է, որ դրան մասնակցում էին «երկրի ամեն կողմերեն եկած ազնուականներ» [1]: «Եվրոպան» ճիշտ է ներկայացնում հավաքի ընթացում կազմված հանրագրի բովանդակությունը և էությունը, որում ներկայացված պահանջներն, ըստ թերթի, «նոր բաներ չէին, որ չափ եղած օրենքներին ճիշտ պահպանութիւնը» [1]: Վիեննահայ պարբերականը սկզբնաղբյուրի հավակնող ճշգրտությամբ նկարագրում է Յասսիում տեղի ունեցած հետագա իրադարձությունները [11, 142-143, 8, 359-360]:

«Եվրոպան» ոչ միայն անկողմնակալ դիրքերից է լուսաբանում Մոլդովայում սկսված համաժողովրդական շարժումը, այլև ճիշտ է ընկալում դրա բռնկման շարժառիթներն ու նպատակադրումները: Պարբերականը Դանուբյան իշխանություններում տեղի ունեցածը, ըստ էության, դիտարկում է 1848-1849 թթ. եվրոպական հեղափոխությունների համատեքստում՝ ընդունելով այն որպես դրանց բաղկացուցիչ մաս:

Շարժման ղեկավարների ու ակտիվիստների մի մասին ձերբակալելով, իսկ մյուսներին փախուստի մատնելով՝ Մոլդովայի հոսպոդար Միխալ Ստորձան շտապեց տոնել հաղթանակը: Նա Մոլդովայի «սիրելի քաղաքացիներին» ուղղված կոչ հրապարակեց, որում հավաստիացնում էր, որ «խռովություններն ու դավադրությունները» ճնշված են, և երկրամասում վերականգնված է «կարգուկանոնը» [6, 25]: Իրականում, սակայն, շարժումը նոր թափով ծավալվեց հատկապես գյուղական շրջաններում: Տագնապած Մ. Ստորձան դիմեց Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ին: Վերջինս չհապաղեց Դանուբյան իշխանություններ գործ մտցնելու և այդպիսով դրանք ամբողջությամբ ռազմակալելու պատեհությունն օգտագործելուց: Նիկոլայ I-ը, չբավարարվելով Մոլդովայի սահմանազլխին ռուսական զորքերի տեղակայմամբ, 1848 թ. ապրիլին արտակարգ լիազորություններով դանուբյան իշխանություններ ուղարկեց գեներալ Ալեքսանդր Դյուխամելին, որն աչքի էր ընկել դեռևս 1831 թ.

լեհական ազգային ազատագրական պայքարը ճնշող ռուսական բանակի կազմում՝ պարզևատրվելով «Արիության համար» մակագրված ոսկե սրով [9, 73]: Յարական գեներալն այս տարածքներում, ելնելով իրավիճակից, ընդիույ գինված ուժեր մտցնելու իրավասություն ուներ:

«Եվրոպան» ակնհայտորեն չի ողջունում ռուսական զորքերի ներկայության հեռանկարը Դանուբյան իշխանություններում: Թերթը ճգնաժամի խորացման համար սխալմամբ մեղադրում է միայն հոսպոդար Մ. Ստուր-ձային, քանի որ վերջինս, «եթե խոհեմությամբ մի քիչ զիջանելու լիներ, ինքն ալ ասանկ անհանգստութեան եւ ատելութեան մեջ չէր ընկնի» [1]:

Մխիթարյան միաբանության պարբերականը կարծում է, որ ժողովրդի «դառնութիւնն ու ատելութիւնը» ուղղված է միայն Մ. Ստուր-ձային անձի դեմ՝ չհասկանալով, թե հոսպոդարի նկատմամբ եղած դժգոհությունները ընդամենը առիթ էին և ոչ թե պատճառ մոլորվացիների հասունացած զայրույթի պոռթկման համար:

Երբ ազատագրական շարժումն ընդգրկեց նաև Վալախիան, իշխան Դյուխամելը որոշեց, որ ժամանակն է դիմելու վճռական գործողությունների: Յարական զորքերի ներկայությունը Մոլդովայում բացասական ազդեցություն ունեցավ ազգային շարժման հետագա ընդարձակման և ծավալման վրա:

Ազգային շարժումը Վալախիայում

Վալախիայում ազգային ազատագրական շարժումը բռնկվեց ավելի ուշ, սակայն այստեղ այն առավել կազմակերպված բնույթ ստացավ: Բուխարեստի ընդդիմադիրներն ավելի միասնական ու վճռական էին, քան Յասսիի իրենց համախոհները: Վալախիայում ազգային շարժումը ծնող ներքին դրդապատճառները գրեթե նույնն էին, ինչ Մոլդովայում: Շարժումն առաջինն սկսվեց Օլտենիայում, որտեղ գյուղացիության վիճակն առանձնապես ծանր էր, բացի դրանից՝ Փոքր Վալախիան 1821 թ. ապստամբության կենտրոնն էր եղել, և այստեղ դեռ վառ էին Թուդոր Վլադիմիրեսկուի գլխավորած պայքարի հիշողությունները: Այստեղ նույնպես բողոքի հանրագիր կազմվեց և ուղարկվեց տեղական իշխանությանը, որը գլխավորում էր հոսպոդար Գեորգե Բիբեսկուն: Վերջինս, ահաբեկված համաժողովրդական հուժկու ալիքից, ստիպված էր ճանաչել ձևավորված ժամանակավոր կառավարությունը [7, 282]:

«Եվրոպան», վալախական ազգային շարժման դրդապատճառները

բացահայտելուց բացի, ներկայացնում է ապստամբների ներկայացրած քաղաքական պահանջների և նրանց հետապնդած նպատակների բովանդակությունը: Թերթը ճիշտ է ներկայացնում վալախների քաղաքական պահանջները, որի համաձայն՝ պետք է երկրում հաստատել «սահմանադրություն», որը կերաշխավորի բոլոր քաղաքացիների «ընդարձակ ազատություններ»: Պարբերականը, սակայն, ընդգծում է, որ, այս ամենով հանդերձ, վալախներն իրենց պատրաստակամությունն են հավաստում «Բարձր Դրանը հպատակ» մնալու մասին [2]: Այս հարցում պարբերականը չի սխալվում, քանի որ, իսկապես, Իսլազյան փաստաթղթում Վալախիայի քաղաքական կարգավիճակը նախատեսում էր ինքնավար պետություն Օսմանյան կայսրության կազմում [10, 219-220]:

Մխիթարյան միաբանության պարբերականն այնուհետև Բուխարեստից ստացված լուրերի հիման վրա հավաստի տեղեկություններ է տալիս Վալախիայում սկիզբ առած ապստամբական շարժման ընթացքի մասին: Թերթը իրավացիորեն գրում է, որ հոսպոդար Գ. Բիբեսկուն, ընկրկելով ընդդիմադիր ուժերի ճնշման առջև, զիջել էր և «սահմանադրությունը տուր է»: «Եվրոպան» դրանից եզրակացնում է, որ փաստորեն Գ. Բիբեսկուն Ռուսաստանի «հոգաբարձութենե ազատուելուն հավաներ է»: Սակայն երբ Գ. Բիբեսկուն այս զիջումներն անելուց հետո «միտքը դրել է» հեռանալ Բուխարեստից, թերթի հավաստմամբ, ընդդիմադիրները նրան ստիպել են «հրաժարման թուղթ» ստորագրել, նոր հեռանալ: Նման իրավիճակում, «Եվրոպայի» դիտարկմամբ, Վալախիայի ամբողջ իշխանությունը անցավ «առժամանակեա կառավարութեան ձեռքը»: Թերթը կարևորում է, որ տեղի ունեցածի պատճառով «խաղաղությունը չվրդովվեցավ» [3]:

«Եվրոպան», անկողմանակալ դիրքերից ներկայացնելով վալախական ապստամբությունը, անհանգստություն է հայտնում Ռուսաստանի հետագա գործողությունների կապակցությամբ, քանզի «այդ երկիր արդեն բողոքած է» տեղի ունեցած հեղափոխության դեմ և նպատակ ունի գորքեր մտցնել Վալախիա: Իրադարձությունների նմանօրինակ զարգացման պարագայում թերթը հույս է հայտնում, որ «Անգլիան և Գաղղիան դեմ հանդես կըգան» [3]: Փաստորեն վիեննահայ պարբերականը, դեմ արտահայտվելով Դանուբյան իշխանություններ ռուսական զորքերի ներխուժմանը, հանդես է գալիս իշխանությունների գործերին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջամտության օգտին: Ուշագրավ է, որ թերթը Մոլդովային ու

Վալախիային վերաբերող այս լուրերը գետեղել է միջազգային իրադարձությունների շարքում՝ փաստելով դրանց կարևորությունը:

Վալախիայում ձևավորված ժամանակավոր կառավարության մեջ ի հայտ եկան խորը տարաձայնություններ պայքարի հետագա մարտավարության հարցում: Դրան, հատկապես, նպաստեցին տարածվող լուրերը ռուսական զորքերի երկրամաս շարժվելու մասին: Ի վերջո, ապստամբական կառավարությունը վճռեց թողնել մայրաքաղաքը և քաշվել լեռները [7, 37-38]:

Սուլեյման փաշայի հրամանատարությամբ Վալախիա մտավ 20 հազարանոց օսմանյան բանակը: Ջորքերը Դանուբյան իշխանություններ մտցնելու սուլթանի որոշումը համաձայնեցված էր ռուսական կողմի հետ: Բարձր Դուռը, առավել վտանգավոր համարելով Դանուբյան իշխանություններում սկիզբ առած ազգային շարժումները, նախընտրեց մի կողմ դնել ցարական կառավարության հետ ունեցած մշտական հակասությունները և համագործակցել նրա հետ: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը Վալախիա զորքեր մտցնելու որոշումն արագացրեց հատկապես այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը զորքեր տեղակայեց, Մոլդովայում:

Վալախիայի կառավարության անդամների մեծամասնությունը հակված էր համագործակցելու թուրքերի հետ՝ մտածելով, որ դրանով վերջիններիս կհակադրեն ռուսներին: Վալախների մոտ շարունակում էր գերիշխել այն համոզմունքը, որ իրենց ազատության ու անկախության գլխավոր խոչընդոտը ցարական Ռուսաստանն է: Նրանք օսմանանյան սուլթանին ցարի համեմատությամբ սկսեցին դիտել որպես չարյաց փոքրագույնի, հատկապես այն բանից հետո, երբ Ֆրանսիայից սպասված օգնությունն այդպես էլ չստացվեց:

Թուրքամետ կողմնորոշման հակվածությունը խիստ բացասական ազդեցություն թողեց ազգային շարժման հետագա ելքի վրա, քանի որ վալախները ստիպված էին ազատագրական պայքարի իրենց նպատակները համապատասխանեցնել Բարձր Դռան կայսերապետական շահերին: Այս հարցում ճակատագրական սխալը, որը կատարեցին վալախները, իրենց քաղաքական ծրագրերից Դանուբյան երկու իշխանությունների միավորման պահանջի հանումն էր:

Անշուշտ ժամանակավոր կառավարության բոլոր անդամներն էին կողմ այս քաղաքականությանը, սակայն առկա տարաձայնություններն էլ ավելի էին թուլացնում շարժումը:

«Եվրոպան», Վալախիայի ժամանակավոր կառավարության ներսում տիրող իրավիճակին անդրադառնալով, գրում է, որ «շփոթութեան մէջ է»: Թերթը կարևոր տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ այդ կառավարությունը «աղերսագիր է» հղել Պետերբուրգ՝ խնդրելով Նիկոլայ I ցարին գերծ մնալ Դանուբյան իշխանություններում զինված ուժեր տեղակայելու մտադրությունից, քանզի իրենց նախաձեռնած «աս վերջին յեղափոխութիւնը բուն ժողովրդի կամքն առաջ եկած է, որն որ մինչեւ հիմա միշտ ճնշուած էր, ուստի եւ կայսեր մեծանձնութիւնից պիտի խնդրեն, որ եղածներուն հավանի, ապա թէ ոչ բոլոր Եւրոպայի օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը պիտի խնդրեն» [3]:

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը միաձույլ կրոնական մարմին էր, ուստի պատահական չէ, որ նրանց կրոնական մարմինը 1848-1849 թթ. եվրոպական հեղափոխություններում և ազգային ազատագրական շարժումներում կարևորում էր նաև կրոնական հարցերը: Թերթն ամբողջությամբ հրապարակում է Ֆուադ փաշայի նամակն՝ ուղղված Վալախիայի միտրոպոլիտին: Նրան դիմելով որպես «խաղաղութեան սպասավորի»՝ փաշան կոչ էր անում, որ նա իր հովված հոտի «մոլորեալներին» դարձի բերի և «հնազանդուի սուլթանի կամքին»: Հակառակ դեպքում Ֆուադ փաշան նրանց հիշեցնում էր այդ ամենը ուժի գործադրմամբ կատարելու իր իրավասությունների ու հնարավորությունների մասին [4]:

1848 թ. օգոստոսի 31-ին Բուխարեստում Ֆուադ փաշան ընդունեց միայն բոյարների այն խմբին, ովքեր ազգային շարժմանը որևէ մասնակցություն չէին ցուցաբերել, իսկ վալախական գործող կառավարության անդամներին ընդհանրապես ուշադրության չարժանացրեց: Սա ժողովրդի կողմից բուռն զայրույթով ընդունվեց: Սեպտեմբերի 6-ին Բուխարեստի բնակչությունը քաղաքում բողոքի զանգվածային ցույց կազմակերպեց, որի մասնակիցները ցուցադրաբար այրեցին Վալախիայի Օրգանական կանոնակարգը [6, 52]:

Հավաստի մանրամասներ հաղորդելով այս մասին՝ «Եվրոպան» գրում է, որ բազմությունը դիակառքի վրա դրված «առաջին օրինացն Ոսկեգիրքը եւ իշխանաբանութիւնը»¹ սգո երաժշտության հնչյունների

¹ Խոսքը վերաբերում է Օրգանական կանոնակարգի և բոյարների իրավունքների գրքին:

ներքո հանդիսավորությամբ նետեց կրակը [4]:

Բողոքի այս ցուցադրական ելույթն առաջին հերթին ուղղված էր Օսմանյան կառավարության քաղաքականության դեմ, որը ցանկանում էր վերականգնել Վալախիայի նախկին իրավակարգը, իսկ այն ամրագրված էր Օրգանական կանոնակարգով:

Ջայրացած վալախների այս հանդուգն ելույթից՝ Ֆուադ փաշան իր զինվորական շարայուները ուղղեց դեպի Բուխարեստ: Սակայն քաղաք մտնող կամրջի վրա օսմանյան զինվորները բախվեցին բազմահազար ցուցարարներից կազմված պատին: Նրանք փորձեցին առանց կրակ բացելու ճեղքել վալախների կազմած կենդանու շղթան և արդյունքում մարդկանց ոտքի կոխան անելով՝ սկսեցին առաջ շարժվել: Հաղթահարելով ցուցարարների պատնեշը՝ թուրքական բանակը ներխուժեց քաղաք, որտեղ, սակայն, զորանոցի մոտ զինված բախում ունեցավ ապստամբների ջոկատների հետ [6, 53]:

Չնայած Բուխարեստն ամբողջությամբ ռազմակալվեց ռուսական և թուրքական բանակների կողմից, այնուամենայնիվ Վալախիայում համաժողովրդական դիմադրությունն ամբողջությամբ ճնշված չէր: Վալախ գեներալ Գեորգե Մագերուն, իր շուրջը համախմբելով կանոնավոր և անկանոն ջոկատներից բաղկացած 30 հազարանոց մի բանակ, ամրացել էր Օլտենիայի Ռուկերե բնակավայրի մոտ: Ի պատասխան իրեն ուղղված անձնատուր լինելու կոչերին՝ նա հաստատել էր պայքարը շարունակելու իր վճռականության մասին՝ հայտարարելով, որ ավելի շուտ կմեռնի, քան իրեն կմատնի ստրկության [6, 3]:

«Եվրոպան» Ֆոքշանից ստացած լուրերով ներկայացնում է Բուխարեստում թուրքական հարձակման հետևանքով վալախ ապստամբների անբարեհույս վիճակը: «Մինչև հիմա եղած տեղապահութիւնը վերցուեցավ,- գրում է թերթը,- վալաք զորքը ցրուեցավ եւ նոր տեղապահներ դրուեցան» [5]: Թերթի դիտարկմամբ՝ Վալախիայում ապստամբությունը մարեց, երբ «ռուսի զօրապետ Լիտերսը յուր 30000 զորքովը Վալաքիա մտեր է ու թուրթ մը հաներ է, որ սուլթանին ու ռուսին կայսեր միաբան որոշումներուն հնազանդին» [5]:

Այսպիսով ռազմական միջամտության արդյունքում ճնշվեց Դանուբյան իշխանությունների ազգային-ազատագրական շարժումը, որը, սակայն, հող նախապատրաստեց մեկ տասնամյակ անց ազգային միավորման շարժումը հաղթական ավարտին հասցնելու համար:

Եզրակացություն

Թերթը անկողմնակալ և հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում Դանուբյան իշխանություններում սկիզբ առած շարժման դրդապատճառների և առաջադրված նպատակների մասին: «Եվրոպա» կաշկանդվածություն չունեղ ռումին ժողովրդի հակաօսմանյան պայքարի անաչառ ու անկողմնակալ լուսաբանման առումով, ուստի ճիշտ է ներկայացնում շարժման և՛ շարժառիթը, և՛ նպատակը: Պարբերականի խմբագիրները հասկանում էին, որ մոլորվացիների և վալախների պայքարը կրում է ազգային-ազատագրական բնույթ և հավատարիմ մնալով իրենց որդեգրած ուղեգծին՝ եվրոպական երկրներում սկիզբ առած բոլոր շարժումները լուսաբանում էին անկողմնակալ դիրքերից:

Գրականության ցանկ

1. «Եվրոպա», 1848, 6 հունիսի, թիվ 23:
2. «Եվրոպա», 1848, 4 հուլիսի, թիվ 27:
3. «Եվրոպա», 1848, 25 հուլիսի, թիվ 30:
4. «Եվրոպա», 1848, 10 հոկտեմբերի, թիվ 41:
5. «Եվրոպա», 1848, 17 հոկտեմբերի, թիվ 42:
6. История Румынии 1848-1917, Ред. колл. Виноградов В.Н. и др., М., 1971
7. Краткая история Румынии, Отв. Ред. Виноградов В.М., М., 1987
8. Революции 1848-1849, т. II, Под. ред. Потемкина Ф.В. и Молока А. И., М. 1952
9. Шилов Д.Н., Кузьмин А.Ю., Члены Государственного совета Российской империи 1801-1906, СПб, 2007
10. Международные отношения на Балканах 1815-1830 гг., Отв. Ред. В. Н. Виноградов, М., 1983
11. Georgescu V., The Romanian A History, Ohio State University Press Columbos, 1991.

Периодическое издание "Европа" о национальном движении при Дунайских княжествах в 1848 г.

Бернецян Арман

Резюме

Ключевые слова: Молдова, Валахия, восстание, свобода, независимость, борьба, поражение

В 1848 году армянская периодика того времени не осталась равнодушной к национальному движению дунайских властей в Молдавии и Валахии. Ежедневная газета венских Мхитаристов "Европа" проявила нескрываемый интерес к происходящим там событиям. Газета сообщает беспристрастную и достоверную информацию о мотивах и поставленных целях движения, начавшихся в Дунайских княжествах. "Европа" не имела ограничений в плане беспристрастного и объективного освещения антиосманской борьбы румынского народа, поэтому правильно представляла мотив и цель движения.

Газета сообщает достоверную информацию о требованиях, предъявленных участниками движения, которые, помимо социального, были также политическими. Повстанцы предлагали облегчить феодальные повинности, образовать войска национальной гвардии, установить равноправие, улучшить дело образования, установить свободу прессы, провести свободные, справедливые выборы.

В ответ на это властелин Молдавии, применив силу, арестовал наиболее активных деятелей движения. Однако движение этим не прекратилось, наоборот, развернулось с новым размахом. Российский император Николай I немедленно ввел войска в Молдову. "Европа" подробно освещает начавшееся в Валахии национальное движение, представляя довольно достоверные новости. События в дунайских княжествах освещаются с беспристрастных позиций, но заметно, что их газета явно выступает против вторжения российских войск в Валахию. Газета констатирует тот факт, что начавшееся в результате внешнего вмешательства национальное движение в Дунайских княжествах погасло.

“Europe” Periodical about Nationalist Movements of 1848 in Danubian Principalities

Bernetsyan Arman

Summary

Key words: Moldavia, Wallachia, rebellion, freedom, independence, struggle, defeat

Armenian periodical press of 1848 wasn't indifferent to the nationalist movement expanded by the Danubian Principalities of Moldavia and Wallachia. The weekly periodical of the Viennese Mekhitarists “Europe” showed an undisguised interest in the events taking place there. The newspaper provides unbiased and reliable information about the motives and aims of the movement derived in the Danubian Principalities. “Europe” had no restrictions in terms of impartial and objective coverage for the anti-Ottoman struggle of the Romanian people, therefore, thus it represents correctly the motive and the aim of the movement.

The newspaper provides reliable information on the demands of movement members which were not only social but also political. The rebels proposed to ease feudal obligations, forming the Army National Guard, establishing equality, improving the education, establishing freedom of the press, confirming National Guard army, holding fair elections.

In response to it, the prince of Moldova used force by arresting more active members. The movement was not ceased; on the contrary it became more expanded. Russian emperor Nicholas I immediately sent troops to Moldovia. “Europe” covers in detail the nationalist movement that began in Wallachia, presenting fairly reliable news. The events of Danubian Principalities are covered from unbiased position, but it is noticeable that the newspaper clearly opposes the invasion of Russian troops into Wallachia.

The newspaper records the fact that the nationalist movement, which began as a result of foreign intervention in the Danubian Principalities, has ceased.

Ներկայացվել է 14.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 03.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Փոքր Հայքի կազմավորման ժամանակը

Խորհիկյան Հովհաննես

Հանգուցային բառեր. *Կուրտիոս Ռուփոս, Արիանոս, Գավգամելայի ճակատամարտ, Մեծ Հայք, Պակտյուիկե, սատրապ, Օրոնտես, Միթրաուստես*

Նախաբան

Փոքր Հայքի ձևավորման ժամանակաշրջանի հարցը հայագիտության վիճահարույց հարցերից է: Խնդիրն այն է, որ աղբյուրագիտական տեղեկությունները խիստ սակավ են ու կցկտուր, ինչն էլ գիտական տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք է տվել: Խնդրո առարկայի ամբողջական և հիմնավոր քննությունը հնարավոր է միայն մ. թ. ա. VI-IV դարերի Հայաստանի վարչաքաղաքական կացության իրողությունները հաշվի առնելու պարագայում, որպեսզի պատկերացնենք Փոքր Հայքի առաջացման տարածաժամանակային պայմանները:

1. Կուրտիոս Ռուփոսի և Արիանոսի տեղեկությունները

Փոքր Հայքն առաջին անգամ հիշատակում է մ. թ. I դարի հռոմեացի պատմիչ Կուրտիոս Ռուփոսը: Վերջինս գրում է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում պարսից բանակի ձախ թևում գտնվող Փոքր Հայքի (բառացի՝ «փոքր») հայերին հետևում էին բաբելոնացիները, վերջիններիս և ուրիշների՝ բելիսները՝ Քոսեյան լեռների բնակիչները [15, 350; 18, 115; 27, 272]: Պարսից բանակի «աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը (բառացի՝ Մեծ Հայքի ժողովուրդը, ազգը-Հ. Խ.), կադուսիներն ու կապադովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները» [15, 351; 18, 115; 27, 272, 274]: Ռուփոսի տեղեկություններից ստացվել է, որ պարսից բանակի ձախ թևն ավելի բազմացել է եղել, քան աջը: Հետո էլ, զարմանալիորեն, Փոքր Հայքի հայերը հայտնվել են այնպիսի ժողովուրդների կողքին, որոնց հետ աշխարհագրական առումով սահմանակից չեն, այն դեպքում, երբ Աքեմենյաններն իրենց բանակների դասավորության մեջ հարևան ժողովուրդներին, հիմնականում, հիշատակում են կողք կողքի: Ընդ որում, աշխարհագրական մերձավորության սկզբունքը և վարչական միենույն միավորի մեջ ընդգրկված լինելու իրողությունը Ռուփոսը գրեթե պահպանում է մյուս ժողովուրդների զորագնդերի պարագայում, ինչն ակնհայտ է նաև Մեծ Հայքի հայերի հետ նշված ժողովուրդների դեպքում:

Մ. թ. II դարի հույն պատմիչ Արիանոսը, ներկայացնելով Գավ-

գամելայի ճակատամարտում հիշտակվող պարսկական բանակի ցեղային կազմը, հայկական և կապադովկիական հեծելագործները հիշատակում է բանակի աջ թևում [20, 256]: Ինչպես տեսնում ենք, Արիանոսը հայերին չի տարբերակում և հիշատակում է որպես մեկ ամբողջություն [3, 213-217], սակայն որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրել են, որ հայկական զորքերի հրամանատարներ Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը [20, 246] Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի կառավարիչներն են, որոնք Գավգամելայի ճակատամարտից հետո վերականգնում են Մեծ Հայքի ու Փոքր Հայքի անկախությունը [13, 42, 50; 10, 455]: Այս տեսակետի կրողները փաստորեն ընդունում են, որ մ. թ. ա. IV դարի 30-ական թվականներից առաջ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի գոյությունն իրողություն է, սակայն նման ենթադրության համար որևէ աղբյուրագիտական տեղեկություն չկա: Աքեմենյան տիրապետության դարաշրջանում Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքը հիմնականում ընդգրկված էր Սատրապական Հայաստանի կազմի մեջ, որը Քսենոփոնն անվանում է «մեծ ու հարուստ» [16, 81]: Մեզ համար ընդունելի է Ս. Կրկյաշարյանի այն կարծիքը, որ հիշյալ գորահրամանատարներից մեկն (Օրոնտեսը-Չ. Խ.) առաջնորդում էր հայկական 7000-անոց հեծելագործ, իսկ մյուսը (Միթրաուստեսը-Չ. Խ.)՝ հայկական 40000-անոց հետևակը [6, 73-74]:

Հարց է ծագում, թե ինչու է Ռուփոսը հիշատակում Փոքր Հայքը: Հնարավոր է, որ Ռուփոսի մեջբերված հատվածում Փոքր Հայքի ու հայերի մասին տեղեկությունը հետագայի ընդմիջարկություն է [1, 433], քանի որ որևէ տրամաբանություն այդ հիշատակության մեջ չկա: Խնդիրը ոչ միայն Փոքր Հայքի հայերի ու բաբելոնացիների հարևաններ չլինելու հանգամանքն է¹, այլև այն պարզ հարցադրումը, թե այդ ի՞նչ լուրջ թվաքանակի զորագունդ պետք է ներկայացնեին հենց Փոքր Հայքի հայերը, որ առանձին հիշատակության արժանի լինեին: Ըստ էության, հնարավոր է նաև մեկ այլ՝ ավելի ընդունելի բացատրություն: Պարսից բանակում գտնվող հայկական զորամասերը բաժանված են եղել երկու մասի, և հայկական հետևագործ, թերևս, գտնվել է պարսից բանակի ձախ թևում: Ռուփոսը, օգտվելով իր աղբյուրներից, հայերի մասին առաջին հիշատակությունից հետո ավելացրել է իր ժամանակներում հայտնի Փոքր Հայք անվանումը՝ փորձելով աշխարհագրորեն նույնականացնել հայերի մի հատվածին: Այս ենթադրությունը հեշտությամբ համադրելի է Օրոնտեսի և Միթրաուս-

¹ Արիանոսը բաբելոնացիների հետ հիշատակում է «արտաքսված» կարիացիներին ու սիտակեններին [20, 246], որոնք աշխարհագրական և վարչական առումով հարևաններ են [4, 41, 232-233, 377]:

տեսի մասին Արիանոսի տեղեկությանը, հատկապես որ վերջինս պարսկական բանակի աջ թևում հիշատակում է միայն հայկական հեծելազորը, ինչից բխում է, որ Արիանոսն էլ բաց է թողել հայկական հետևազորի մասին տեղեկությունը: Հարկ է նաև նշել, որ Ալեքսանդրի արշավանքի պատմության հեղինակների տեղեկությունները միննույն իրադարձությունների մասին տարբեր են: Օրինակ, Ռուփոսը կադուսիներին հիշատակում է պարսկական բանակի աջ թևում, իսկ Արիանոսը՝ ձախ թևում [20, 254]: Ըստ այդմ էլ, հայկական բանակի մի զորամասի հայտնվելը պարսկական բանակի ձախ թևում հնարավոր էր:

Մ. թ. I դարի հռոմեացի պատմիչ Ռուփոսի աշխատության ստեղծման ժամանակ մ. թ. I դարի 40-ական թվականների սկզբին [18, 12], Մեն Հայքի և Փոքր Հայքի միացյալ թագավորության գահին էր Կոտիսը (մ. թ. 37-43 թթ.) [7, 721], ինչը թույլ է տվել անտիկ հեղինակին, ելնելով իր ապրած ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակից, Գավգամելայի ճակատամարտում հիշատակվող հայերի մի մասին աշխարհագրորեն կապել Փոքր Հայքի, իսկ մյուս մասին՝ Մեն Հայքի հետ: Մյուս կողմից էլ նկատենք, որ Գավգամելայի ճակատամարտում Մեն Հայքի գաղափարը ևս պատմիչի կողմից իր ժամանակի քաղաքական իրողությունների արտացոլումն է, քանի որ մ. թ. ա. 331 թվականին Հայաստանն Աքեմենյան տերությանը ենթակա մեկ ամբողջական սատրապություն էր: Ստացվում է, որ Ռուփոսը պարսկական բանակի աջ թևում գտնվող հայերին, տվյալ դեպքում հայկական հեծելազորը, կապել է Մեն Հայքի հետ, ինչն էլ պատմիչի մոտ առաջացրել է որոշակի խառնաշփոթ: Ռուփոսի կողմից Փոքր Հայքի հայերի մասին տեղեկությունը քննելիս պետք է ուշադրություն դարձնել նաև նախորդ հիշատակությանը, որն անորոշ է և թույլ է տալիս մոտավոր նույնացման փորձ կատարել: Ռուփոսը, պարսկական բանակի կազմում հիշատակելով հնդիկներին ու Կարմիր ծովի բնակիչներին, գրում է, որ «այդ ամբողջ շարքը եզրափակում էին ևս հիսուն մանգաղակիր մարտակառքեր, որոնց Դարեհը (արքայից արքան-Չ. Խ.) կցել էր օտարերկրյա զինվորներին» [15, 350; 18, 115; 27, 272]: Պատմիչն այնուհետև օտարերկրյա զինվորներից հետո հիշատակում է Փոքր Հայքի հայերին, ինչը ցույց է տալիս, որ Ռուփոսի տեղեկությունները, Արիանոսի նույն տեղեկությունների համեմատությամբ, ավելի հսկիրձ ու ցրված են: Օտարերկրյա զինվորները հավանաբար վարձկաններ են եղել, սակայն դա այնքան էլ կարևոր չէ, քանի որ աշխարհագրական ու վարչական բաժանման սկզբունքի պահպանման պարագայում Ռուփոսը Փոքր Հայքի հայերի կողքին պետք է հիշատակեր, օրինակ, Պակտյունիկեի արևելյան

հատվածը բնակեցրած կատառներին ու նույնիսկ փոյուզիացիներին: Հետևաբար, պետք է ընդունենք, որ Փոքր Հայքի մասին Ռուփոսի հիշատակությունը քննություն չի բռնում, իսկ այն հանգամանքը, որ Ռուփոսը պարսկական բանակի ձախ թևում գտնվող հայերին բառացի անվանում է «փոքր» հայեր, չի նշանակում, որ խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքի հայերին: Պատմիչը չի հասկացել, որ խոսքը վերաբերում է հայկական հետևագործին ու «փոքր» բնորոշումով արտահայտել է իր դարաշրջանի պատմական իրողությունները: Նույն Ռուփոսն այլ տեղեկություններում Մեծ ու Փոքր Հայք անունների փոխարեն օգտագործում է Հայաստան անվանումը [15, 411], ինչը համապատասխանում է ժամանակաշրջանի քաղաքական իրողություններին:

2. Փոքր Հայքի առաջացման վարչաքաղաքական նախապայմանները

Փաստն այն է, որ Փոքր Հայքի գաղափարը ծագել է մ. թ. ա. 331 թվականի Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, իսկ այդ գաղափարի առաջացման համար Աքեմենյան երկհարյուրամյա տիրապետության շրջանում հայկական սատրապության ներսում ձևավորվել էին վարչական բաժանման որոշակի պայմաններ: Ժամանակին այն կարծիքն էինք հայտնել, որ Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը միայն զորավարներ չէին և ունեին նաև վարչական կառավարման կարգավիճակ, այսինքն՝ Օրոնտեսը Հայաստանի սատրապն էր, իսկ Միթրաուստեսը՝ Եփրատից արևմուտք ընկած Պակտյուիկեի հյուպարքոսը [3, 215-216]: Պակտյուիկեն XIII սատրապության ենթաշրջաններից էր [12, 197], որը տարածվում էր Եփրատից արևմուտք՝ հասնելով մինչև հետագայի Կեսարիա-Մաժակի շրջան [2, 30, 33]: Մ. թ. ա. V դարի վերջին Պակտյուիկեի արևելյան մասը՝ Միլիդու անունով, տարածվում էր հետագայի Մելիտինե (ներկայումս՝ Մալաթիա) քաղաքի հարակից տարածքներում՝ ընդգրկելով նաև հետագա Փոքր Հայքի տարածքը, այսինքն՝ նշված տարածքները վարչական առումով Արևմտյան Հայաստան հյուպարքիայի մասն էին, որի կենտրոնը, հավանաբար, Միլիդուն էր [22, 174-180]: Արևմտյան Հայաստան հյուպարքիայի՝ Եփրատ գետից արևելք ընկած շրջաններն [2, 59] Աքեմենյան տերության անկումից հետո շարունակում են մնալ Հայաստանի կազմում, այն դեպքում, երբ նույն գետից արևմուտք ընկած հայկական տարածքներում ստեղծվում է վարչաքաղաքական նոր իրավիճակ: Ըստ էության, Փոքր Հայքի՝ որպես վարչաքաղաքական միավորի ձևավորման առաջին հիշատակությունը վերաբերում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո ընկած ժամանակաշրջանին:

Մ. թ. ա. 323 թվականի Բաբելոնի ժողովի որոշումով Եվմենեսին բա-

ժին են հասնում Կապադովկիան, Պափլագոնիան և Սև ծովի հարավային առափնյա տարածքը մինչև Տրապիզոն [25, 84; 15, 596]: Այս նույն իրադարձությունների մասին Դիոդորոս Սիկիլիացին գրում է, որ Պերդիկասը Եվմենեսին տալիս է Պափլագոնիան, Կապադովկիան և սրանց սահմանակից բոլոր այն երկրները, որտեղ Ալեքսանդրը շտապ գործերի պատճառով հնարավորություն չունեցավ ներխուժել՝ ձգտելով արագ ավարտել Դարեհի հետ պատերազմը [21, 228]: Ալեքսանդր Մակեդոնացին չէր նվաճել Հայաստանն ու Փոքր Հայքի տարածքը [19, 115-120], և Եվմենեսի սատրապությանը սահմանակից հայկական տարածքները՝ Եփրատ գետից արևմուտք, անցնում են վերջինիս տիրապետության տակ: Այս մասին վկայում է Պլուտարքոսի այն տեղեկությունը, որ Եվմենեսը Պերդիկկասի կողմից նշանակվել էր «Հայաստանի և Կապադովկիայի գորքերի հրամանատար» [25, 90]: Հայաստանի տակ պետք է հասկանանք ամբողջ Հայաստանը, ոչ թե միայն Փոքր Հայքը, սակայն մակեդոնացիների իշխանությունն Օրոնտեսի Հայաստանի վրա չտարածվեց, ու Եվմենեսի իշխանությունը տարածվում էր միայն Փոքր Հայքի վրա, որտեղ նրա իշխանությունն ամուր չէր: Հենց այս ժամանակ է, որ Հայաստանին իշխելու համար ուղարկվում է Նեոպտոլեմոսը [25, 88], ու հնարավոր է, որ վերջինս հնազանդեցնելու էր Հայաստանը, ոչ թե միայն Փոքր Հայքը [6, 66], որի կառավարիչն էր: Նեոպտոլեմոսին չի հաջողվում գրավել Հայաստանը, բայց Եվմենեսը կարողանում է նվաճել Եփրատից արևմուտք ընկած հայկական հողերը, որոնք էլ այս ժամանակներից հույների գիտակցության մեջ սկսում են կոչվել Փոքր Հայաստան-Հայք՝ ի տարբերություն Հայաստանի մեծ մասի՝ Մեծ Հայքի: Պատահական չէ, որ Եվմենեսի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերը հետագայի Փոքր Հայք անվանումով կազմում են առանձին վարչական միավոր, որի կառավարչին մ. թ. ա. 179 թվականին Պոլիբիոսն անվանում է Արմենիայի սատրապ, իսկ Արտաքսիաս-Արտաշեսին՝ «Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալ» [26, 470]:

Արմենիայի սատրապ Միհրդատը թագավոր (նաև նրա հաջորդներ Միսիսը և Անտիպատրոսը [28, 424]) չի եղել, սակայն այդ հանգամանքը չի խանգարել, որ նա վարի ակտիվ արտաքին քաղաքականություն և իր գործունեությամբ փաստացի համարվի անկախ: Ըստ էության, Փոքր Հայքի իշխանավորները չեն կրել արքայական տիտղոս, սատրապի տիտղոսի առկայությունը մ. թ. ա. III-II դարերում վկայում է միայն կախյալ վիճակի մասին², թեկուզ հաճախ այդ կախվածությունը ձևական

² Ս. Կրկյաշարյանի ենթադրությամբ, Միհրդատը եղել է Սելևկյանների

լինեք, և միայն Միհրդատ VI Եվպատորն է, որ իրեն հռչակում է «թագավոր Պոնտոսի և Հայոց» [11, 149; 13, 72], այսինքն՝ Փոքր Հայքի: Նշեն նաև, որ մ. թ. ա. IV դարի վերջի-II դարի վերջին քառորդի Փոքր Հայքի, այսպես ասած, թագավորների ու սատրապների անուններով դրամների առկայությունը գոնե այս պահին խիստ կասկածելի է [23, 49-52]³, քանի որ նույնականացումները հիմնված են գիտական ոչ խորն ու համապարփակ վերլուծության վրա:

Ինչպես տեսնում ենք, վերևում բերված տեղեկություններում Փոքր Հայք պատմաաշխարհագրական հասկացությունը մենք ենք օգտագործում՝ Եփրատից արևմուտք ընկած բնիկ հայկական տարածքները ցույց տալու համար: Այս տարածքների վարչաքաղաքական կապը Կապադովկիայի հետ գոյություն ուներ Աքեմենյան դարաշրջանից սկսած, ինչն Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգները փորձում են ամրագրել նոր իրողություններով: Պատահական չէ, որ մ. թ. ա. 321 թվականի Տրիպարադիստոսում տեղի ունեցած սատրապությունների վերաբաժանման ցանկում [21, 266] Հայաստանը չկա, իսկ Կապադովկիայի առանձին հիշատակությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Փոքր Հայքի տարածքն (ըստ էության ձևական) այս սատրապության կազմի մեջ էր, ինչպես 2 տարի առաջ էր: Դիոդորոս Սիկիլիացու այն տեղեկությունը, թե Եվմենեսը փորձում էր դաշնակիցներ ձեռք բերել Հայաստանից [21, 267], պարզ չէ՝ խոսքը Հայաստանի՞, թե՞ Փոքր Հայքի մասին է:

Աղջակալեի արձանագրությունում հիշատակվող Արմենիայի սատրապը [8, 266; 13, 51] Փոքր Հայքի կառավարիչն է: Եթե արձանագրությունում հիշատակված Արիաուկա-Արիակեսը Գավգամելայի ճակատամարտում հիշատակվող Արիակեսն է [20, 246]⁴, ապա մ. թ. ա. III դարի առա-

վասալը [5, 103]: Կա նաև ենթադրություն, որ այս Միհրդատը Պոնտոսի թագավոր Փառնակեսի եղբայրն է [24, 276], բայց այս դեպքում էլ հարց է ծագում, թե ինչու է Փառնակեսից առանձին Միհրդատը հաշտության պայմանագրի կողմ: Հնարավոր է, որ Միհրդատի առանձին մասնակցությունը պայմանագրի կնքմանը պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ հակառակորդները Փոքր Հայքը չէին ճանաչում Պոնտոսի մասը:

³ Օտփքի արքայացանկի Ֆ. Կովաչի վերականգնումն իրավացիորեն անհիմն է համարել Ա. Մովսիսյանը [13, 167-170]: Հայ նշանավոր դրամագետ Խ. Մուշեղյանը գրում է Փոքր Հայքի արքաների դրամների մասին, բայց որևէ հստակ օրինակ չի բերում [14, 30-31]: Փոքր Հայքի արքաների ու սատրապների դրամների մասին տվյալներ չկան նաև հետևյալ գրքում. [9]:

⁴ Մ. թ. ա. 321 թվականի Տրիպարադիստոսի ժողովում հիշատակվում է Կապադովկիայի սատրապ Նիկանորը, ինչից, թերևս, կարելի է եզրակացնել, որ Կապա-

ջին կեսին Եփրատից արևմուտք ընկած հայկական տարածքները Փոքր Հայք անվանումով շարունակում են մնալ Կապադովկիայի կազմում: Արձանագրությունում սատրապ Բառի վկայությունը ցույց է տալիս, որ Փոքր Հայքը թագավորություն չէ, բայց սատրապների իշխանությունը ժառանգական բնույթ է կրում: Հենց այս հանգամանքն է հիմք տվել Ստրաբոնին, որ գրի՝ Փոքր Հայքում ևս իշխել են բնիկ դինաստներ⁵, որոնց «տիրապետության տակ էին նաև տիրաբեկները և խալդայները, այնպես որ նրանց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապեզունտ և Փառնակիա» [28, 422, 424]: Փաստորեն, Փոքր Հայքի կազմում մ. թ. ա. III դարում – II դարի սկզբին գտնվել են Աքեմենյան նախկին XIX սատրապության ընդարձակ տարածքներ: Ի դեպ, առաջին անտիկ հեղինակը, որն օգտագործում է Փոքր Հայք բառակապակցությունը, ըստ էության, Ստրաբոնն է:

Եզրակացություն

Այսպիսով, կատարված քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Գավգամելայի ճակատամարտում Փոքր Հայքը՝ որպես պատմական իրողություն, դեռևս չկա, և նրա տարածքը մտնում էր Պակտյունիկե վարչական միավորի մեջ: Փոքր Հայքը մինչև Միհրդատ VI Եվպատորը թագավորություն չի եղել, ինչի մասին վկայում են երկու տարբեր դարաշրջանների աղբյուրների տեղեկությունները: Փոքր Հայքի տիրակալներն արքայական տիտղոս չեն ունեցել, կրել են սատրապ տիտղոսը, ինչը խոսում է նրանց կախյալ վիճակի և որևէ երկրի թագավորի գերագույն իշխանությունն ընդունելու մասին: Այդուհանդերձ, Փոքր Հայքի դինաստները, օգտվելով արտաքին քաղաքական նպաստավոր պայմաններից, հաճախ ունեցել են փաստացի անկախ կարգավիճակ և ընդլայնել են իրենց տիրապետության սահմանները:

Գրականություն

1. **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 2009:

դովկիայի նախկին սատրապ Արիակեսն արդեն Փոքր Հայքի կառավարիչն էր:

⁵ Դինաստներ անվանել են վասալական կախվածություն ունեցող կառավարիչներին, որոնք հաճախ նախկին անկախ երկրների արքայիկ-տիրակալներն էին: Դինաստներն ունեցել են քաղաքացիական և ռազմական իշխանություն [17, 155-157], ու այս առումով նրանք համեմատելի են հատկապես մ. թ. ա. IV դարի Աքեմենյան սատրապներին: Ստրաբոնը Մոփքի արքաներին [28, 324, 336] ևս համարում է դինաստներ, սակայն Փոքր Հայքի դինաստներին ոչ Ստրաբոնը, ոչ էլ մնացած աղբյուրները մ. թ. ա. IV դարի վերջից – II դարի կեսերին թագավոր չեն անվանում: Սկզբնական շրջանում դինաստ էր նաև Արտաշես Ա-ն [26, 470], որի թագավոր լինելը երբևէ կասկած չի հարուցել:

2. **Խորիկյան Հ.**, Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2014:
3. **Խորիկյան Հ.**, Արիանոսի մի տեղեկության շուրջ // Պատմաբանասիրական հանդես, 2018, հմ. 2, էջ 213-217:
4. **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումը, Գյումրի, 2021:
5. **Կրկյաշարյան Ս.**, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970:
6. **Կրկյաշարյան Ս.**, Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ. թ. ա. VI- մ. թ. IV դդ.), Երևան, 2005:
7. **Հայ ժողովրդի պատմություն**, հ. I, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971:
8. **Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա**, հատ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թ., կազմողներ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Սովսիսյան, Երևան, 2007:
9. **Հայաստանի դրամաշրջանառության պատմությունը**, խմբագիր Ռ. Վարդանյան, Երևան, 2018:
10. **Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն**, խմբ. խորհուրդ՝ Ռ. Սաֆրաստյան և ուրիշ., հ. I, Հին շրջան, Երևան, 2013:
11. **Հարությունյան Բ.**, Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր թագավորը նաև հայոց արքա // Պատմաբանասիրական հանդես, 2003, հմ. 3, էջ 131-152:
12. **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986:
13. **Մովսիսյան Ա., Մալխասյան Մ., Կարապետյան Լ.**, Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների, Երևան, 2020:
14. **Մուշեղյան Խ. Ա.**, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ. թ. ա. V դ.-մ. թ. XIV դ.), Երևան, 1983:
15. **Ռուփոս**, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987:
16. **Քսենոփոն**, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970:
17. **Бикерман Э.**, Государство Селевкидов, М., 1985.
18. **Квинт Курций Руф**, История Александра Македонского, М., 1963.
19. **Хорикян О. Г.**, Александр Великий и Армения // «Вестник истории, литературы, искусства», Альманах, Т. XIV, М., 2019, с. 115-120.

20. **Arrian**, *Anabasis Alexandri*, with an English transl. by E. Iliff Robson, Vol. I, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1967.
21. **Diodori Bibliotheca Historica**, ed. L. Dindorfius, Vol. III, Lipsiae, 1826.
22. **Khorikyan H.**, The Administrative Division of the 13th Satrapy of Achaemenid Persia in the Reign of Darius II // *Metamorphoses of History*, Scientific Almanac, iss. 10, Pskov State University, 2017, pp. 174-180.
23. **Kovacs F. L.**, *Armenian Coinage in the Classical Period*, Classical Numismatic Studies, № 10, Lancaster, Pennsylvania, and London, England, 2016.
24. **Pastor L. B.**, The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom: Mobility in Research on the Black Sea Region, editors: V. Cojocaru, A. Rubel in collaboration with: D. Stah, T. Castelli, Cluj-Napoca, 2016, pp. 273-287.
25. **Plutarch's Lives**, with an English transl. by B. Perrin, Vol. VIII, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1959.
26. **Polybius**, the *Histories*, with an English transl. by W. R. Paton, Vol. V, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1960.
27. **Rufus Curtius Quintus**, *History of Alexander*, with an English transl. by John C. Rolfe, Vol. I, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1971.
28. **The Geography of Strabo**, with an English transl. by H. L. Jones, Vol. V, Cambridge-Massachusetts-London, Loeb Classical Library, 1969.

Время формирования Малой Армении

Хорикян Оганнес

Резюме

Ключевые слова: *Курций Руф, Арриан, битва при Гавгамелах, Великая Армения, Пактиике, сатрап, Оронт, Мифравст*

Малая Армения впервые упоминается в I веке н. э. римским историком Курцием Руфом, сравнение сведений которого с Аррианом и другими историческими источниками раскрывают важные факты. В специальной литературе на протяжении многих десятилетий бытует мнение, что упомянутые в битве при Гавгамелах Оронт и Мифравст являются правителями Великой Армении и Малой Армении, которые после битвы при Гавгамелах восстановили независимость Великой Армении и Малой Армении. Сторонники этой точки зрения фактически признают, что существование Великой Армении и Малой Армении до 30-х годов IV века до н. э. является фактом, но для такого предположения нет информации из источников. В эпоху правления Ахеменидов территории Великой Армении и Малой Армении в основном входили в состав Сатрапской Армении.

На наш взгляд, эта точка зрения неверна, поскольку в битве при Гавгамелах Малая Армения, как историческая реальность, не существовала и ее территория входила в состав административной единицы Пактиике. Название «Малая Армения», к западным территориям от реки Евфрат, изначально было географическим названием для обозначения исконно армянских территорий, которые в результате политических событий попали под зону влияния могущественных соседей. В составе Малой Армении в III веке – начале II века до н. э. находились обширные территории бывшей XIX сатрапии Ахеменидской империи. Кстати, первым античным автором, употребившим словосочетание «Малая Армения», по существу является Страбон.

До Митридата VI Евпатора Малая Армения не была царством, о чем свидетельствуют сведения источников двух разных эпох. Правители Малой Армении не имели царского титула, они носили титул сатрапа, что говорит об их зависимом статусе и принятии верховной власти царя какой-либо страны. Тем не менее, династии Малой Армении, пользуясь благоприятными внешнеполитическими условиями, нередко имели фактически независимый статус и расширяли границы своего владычества.

The Formation Period of Armenia Minor

Khorikyan Hovhannes

Summary

Key words: *Curtius Rufus, Arrian, Battle of Gaugamela, Greater Armenia, Pactyica, Satrap, Orontes, Mithraustes*

Armenia Minor was first mentioned by Roman historian Curtius Rufus in I century A.D., whose data compared with Arrian and other historical sources reveals important facts. In the professional literature, for many decades, there is a dominant opinion that Orontes and Mithraustes mentioned in the Battle of Gaugamela are the rulers of Greater Armenia and Armenia Minor, who restored the independence of Greater Armenia and Armenia Minor after the Battle of Gaugamela. The holders of this point of view actually admit that the existence of Greater Armenia and Armenia Minor before the 30s of IV BC is a reality, however, there is no source of information for such an assumption. During the Achaemenid era, the territory of Greater Armenia and Armenia Minor was mainly included in Satrapic Armenia.

In our opinion, this point of view is wrong, because at the Battle of Gaugamela, Armenia Minor did not exist as a historical reality yet, and its territory was included in the administrative unit of Pactyica. The term “Armenia Minor”, west of the River Euphrates, was originally a geographic name to indicate the native Armenian territories, which as a result of political events came under the influence of powerful neighbors. Extensive territories of the former XIX Satrapy of the Achaemenid Empire were found to be part of Armenia Minor in the III century B.C. - beginning of the II century B.C. By the way, the first ancient author who used the phrase “Armenia Minor” was Strabo.

Armenia Minor was not a kingdom until Mithridates VI Eupator, as evidenced by the sources of two different eras. The rulers of Armenia Minor did not have any royal titles, but they had the title of satrap, which unveiled their dependent status and acceptance of the supreme power of the king from any country. Nevertheless, the dynasties of Armenia Minor, taking advantage of favorable foreign political conditions, often had a de facto independent status and expanded the boundaries of their dominion.

Ներկայացվել է 07.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 20.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության դիրեկտիվ
պլանավորումը 1946-1953 թ.թ.**

Կոլլեկյան Արամայիս

***Հանգուցային բառեր.** ԽՍՀՄ Պետպլան, ԽՍՀՄ նախարարների
խորհուրդ, կոլեկտիվ տնտեսություն, բնակլիմայական պայմաններ, ցան-
քաշրջանառություն, բարեփոխումներ, ագրարային ճգնաժամ*

Նախաբան

Քննարկվող ժամանակահատվածում Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսությունը, իր առանձնահատկություններով հանդերձ, կրել է Խորհրդային Միության գյուղատնտեսության փոփոխությունների բնորոշ հիմնական օրինաչափությունները: Այդ փոփոխությունների հենքը դեռևս կոլեկտիվացման շրջանից պետության կողմից իրականացվող ագրարային քաղաքականությունն էր: Նպատակ ունենալով խոշոր գյուղատնտեսական արտադրության ստեղծումը՝ այդ քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ կարևորվում էր կոլտնտեսությունների և խորհրտնտեսությունների կազմակերպչատնտեսական ամրապնդումը և առավելագույնս վերահսկողությունը գյուղատնտեսության վարման համակարգի վրա:

Հիմնական շեշտը դնելով տնտեսության էքստենսիվ զարգացման վրա՝ կենտրոնացված ձևով պլանավորվում էին յուրաքանչյուր գյուղատնտեսական ձեռնարկության ցանքատարածությունները, մշակվող կուլտուրաները, դրանց բերքատվությունը, անասնազխաքանակը, մթերատվությունը և այլն: Այսպիսի պայմաններում անտեսվում էին մեր հանրապետության գյուղատնտեսական արտադրության առանձնահատկությունները՝ կոնկրետ բնակլիմայական պայմանները, սակավահողությունը, աշխատանքի արտադրողականության և աշխատողների նյութական շահագրգռվածության բարձրացման ու տնտեսապես հիմնավորված բաշխման սկզբունքները:

Եթե այս ամենին հավելենք իշխանությունների պատժիչ-վարչարարական միջոցառումներն ու կամայական ցուցումները, ապա պարզ կդառնա, թե որքան լրջորեն էր վտանգված գյուղատնտեսության զարգացումը:

Հետազոտության նպատակն է ԽՄԿԿ ագրարային քաղաքականու-

թյան համատեքստում բացահայտել գյուղատնտեսության դիրեկտիվ պլանավորման ուղղվածությունը և քննարկել վերջինիս բացասական հիմունքները:

Այս հիմնահարցի ուսումնասիրությունն իր մեջ ընդգրկում է գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման ու վարչարարության խստացման, մեր հանրապետության բնակլիմայական առանձնահատկությունների անտեսման, գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ցածր ցուցանիշների և համանման այլ խնդիրների պարզաբանումն ու այդ ուղղությամբ իրականացված միջոցառումների լուսաբանումը:

Քննարկվել են նաև անընդհատ խորացող ագրարային ճգնաժամի պատճառներն ու այն կանխելու իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների ձախողման օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառները:

Հետազոտության մեջ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել արխիվային նյութեր ու փաստաթղթեր, որոնք հնարավորություն են ընձեռում նոր հարցադրումներով ու եզրահանգումներով լուսաբանել Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտի փոփոխությունները: Այն կարող է օգտակար լինել ՀԽՍՀ գյուղի սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններն ուսումնասիրողների համար:

Հայկական ԽՍՀ գյուղատնտեսության պլանավորումը

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ ցանքատարածությունները 27 հազ. հա ընդարձակվեցին, իսկ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը 6 % աճեց [23, 65: 27, 15] (ԽՍՀՄ-ում այն նվազել էր 40 %-ով, այդ թվում՝ Բելոռուսիայում 49,4, Ուկրաինայում 48,4 %-ով) [25, 115]: Դա ձեռք բերվեց բացառապես գյուղական բնակչության գերծանրաբեռնվածության, անասելի զրկանքների ու դժվարությունների գնով: Բավական է նշել, որ եթե 1940 թ. նրանք վաստակել էին 55 մլն, ապա 1945 թ.՝ 106 մլն աշխօր [3]:

1945 թ. օգոստոսին ԽՍՀՄ Պետպլանը ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի և միութենական հանրապետությունների կառավարությունների հետ համատեղ սկսեց չորրորդ 5-ամյա պլանի նախապատրաստումը: Դրա քննարկման ժամանակ առաջարկվեց գյուղատնտեսության բնագավառում մեղմել վարչարարությունը և վերակառուցել կոլեկտիվ տնտեսությունները: Սակայն, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և հետագա զարգացման հնգամյա (1946-1950 թ.թ.) պլանի իրականացման նախապայման դիտվեց բոլոր տեսակի հանրային տնտեսությունների կազմակերպչատնտեսական ամրապնդումը:

Մեր հանրապետությունում նախատեսվեց ցանքատարածություններն ընդարձակել 51.3 հազ. հեկտարով՝ 1950 թ. հասցնելով 512 հազ. հեկտարի: Այդ տարածությունները հիմնականում հատկացվելու էին հացահատիկի, բանջարաբուծական և տեխնիկական մշակաբույսերին: Անասնապահության բնագավառում անասնազվաքանակի ավելացման և խնամքի բարելավումից բացի ուշադրություն էր դարձվելու ցեղայնության բարձրացմամբ բարձրորակ անասունների բուծմանը: Այդ ամենի շնորհիվ ՀԽՍՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ավելանալու էր 75 %-ով [18] (ԽՍՀՄ-ում՝ 27, իսկ պատերազմից ավերված շրջաններում՝ 15%-ով): Աշխատանքի արտադրողականությանը բարձրանալու էր 36, իսկ ազգային եկամուտը՝ 38 %-ով [24, 262]:

1946 թ. անբարենպաստ բնակլիմայական պայմանները խոչընդոտեցին գյուղատնտեսության վերականգնման ընթացքը: Հանրապետության ցանքատարածությունները 1945 թ. համեմատությամբ 1946 թ. կրճատվեցին 2,4 %-ով [2], խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը՝ 0,6, մանր եղջերավոր անասուններինը՝ 8,5, խոզերինը՝ 5,3 %-ով [6]:

Բնական անբարենպաստ պայմաններից բացի կային նաև գյուղատնտեսության վերականգնումն արգելակող սուբյեկտիվ պատճառներ. ինչպես պատերազմի տարիներին, այնպես էլ պատերազմից հետո մեծ չափերի էին հասել ներկուտնտեսային դեմոկրատիայի խախտումները, ավելացել էին հանրային ունեցվածքի հափշտակումները, աշխօրերի շոայլումը, ընդլայնվել էր տնտեսությունների ղեկավարման վարչարարությունը: Դրանք հասել էին այն աստիճանի, որ Ստեփանավանի, Արտաշատի, Մարտունու, Աշտարակի շրջանների կուլտնտեսությունների միջոցներից հատուկ «ֆոնդեր» էին ստեղծվում, որոնցից, ըստ հայեցողության, շրջանային ղեկավարներն անվճար մթերքներ էին ստանում կամ բաշխում իրենց բարեկամներին [1, 22]: Տեղական չինովնիկների այս գործելաոճը վերածվել էր սեփական կարիքները հոգալու յուրահատուկ, կայացած «համակարգի»:

Ուռճացել էր նաև վարչասպասարկող համակարգը: Այսպես. եթե 1940 թ. հանրապետության կուլտնտեսություններում վերջիններիս պահպանման ծախսերը կազմում էին կուլտնտեսականների վաստակած աշխօրերի 8, ապա 1946 թ.՝ 11,2 %-ը [4]:

Ստեղծված իրավիճակում ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդը և ՀամԳ(բ)Կ ԿԿ 1946 թ. սեպտեմբերի 19-ին «Կուլտնտեսություններում գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության խախտումները վերացնելու միջոցառումների մասին» որոշում ընդունեց: Խնդիր դրվեց ուժեղացնել

պայքարը կոլտնտեսային սեփականության զանգվածային հափշտակությունների դեմ, և նախանշվեցին կոլտնտեսությունների կազմակերպչատնտեսական միջոցառումներ:

Ինչ խոսք, վարչարարության խստացմամբ կոլտնտեսային օրինակելի կանոնադրության խախտումներն ու աշխօրերի շռայլման փաստերը պակասեցին, բայց ամբողջովին չվերացան: Թեև ՀԽՍՀ կոլտնտեսություններում վարչասպասարկող անձնակազմի ծախսերը կրճատվել էին՝ 1948 թ. կազմելով կոլտնտեսականների վաստակած աշխօրերի 5,5, իսկ 1949 թ.՝ 4,6 %-ը, բայց իրականում շատ կոլտնտեսությունների հաշվետվություններում դրանք միտումնավոր նվազեցված էին: Օրինակ՝ Էջմիածնի, Բերիայի, Հոկտեմբերյանի և Կալինինոյի շրջանների 36 կոլտնտեսություններում անցկացված ստուգումները բացահայտեցին, որ վարչասպասարկող անձնակազմի 341 աշխատողի փոխարեն հաշվետվություններում ներկայացվել էր 261-ը, իսկ նրանց վրա ծախսված 89504 աշխօրի դիմաց՝ 72052-ը [11]: Ահա թե ինչու 1949 թ. հանրապետության կոլտնտեսությունների 20 %-ում (237 կոլտնտեսություն) այդ նպատակով կատարվեց աշխօրերի գերածախս [7]:

Քիչ չէին նաև հանրային ունեցվածքի հափշտակության ու չարաշահման փաստերը: Միայն 1947 թ. Արտաշատի, Մարտունու, Սևանի, Շամշադինի, Բասարգեչարի, Էջմիածնի, Կրասնոսելսկի շրջանների կոլտնտեսություններում հայտնաբերվեց այդպիսի 313, իսկ 1948 թ.՝ 2660 դեպք [1, 23]:

Գյուղատնտեսության վերականգնմանը նախևառաջ խոչընդոտում էր կենտրոնացված դիրեկտիվ պլանավորումը: Պլանավորման բարդ համակարգի առանձնահատկությունն այն էր, որ վերադաս մարմինների ցուցումով ՀԽՍՀ Պետպլանը և Գյուղատնտեսության նախարարությունը, առանց հաշվի առնելու առանձին տնտեսությունների բնակլիմայական պայմանների յուրահատկություններն ու տնտեսական նպատակահարմարությունը, ցուցաբերում էին նույնանման կադապարված մոտեցումներ: Կենտրոնացված ձևով պլանավորվում էին յուրաքանչյուր կոլտնտեսության ցանքատարածությունները, մշակաբույսերը, նրանց բերքատվությունը, անասունների գլխաքանակը, մթերատվությունը և այլն: Արդյունքում գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների գերակշիռ մասում տեղաբաշխված էին բոլոր հնարավոր գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները, անասնապահական ու թռչնաբուծական ֆերմաները: Այդ ամենը խոչընդոտում էր հողի և տեխնիկայի արդյունավետ օգտագործումը: Ավելին, հանգեցնում էր արտադրանքի բարձր ինքնար-

ժեքի, հետևաբար՝ նաև արտադրության ցածր շահութաբերության: Օրինակ, բամբակի ցանքատարածությունները ավելացվում էին ի հաշիվ Արարատյան հարթավայրի նոր յուրացվող հողերի, որտեղ զարգացման առավել մեծ հեռանկար ունեին բանջարաբուծությունը, կաթնային ինտենսիվ անասնապահությունը [16, 76]:

Ծխախոտագործությունն ընդգրկում էր հանրապետության լեռնային շրջանները՝ Ապարան ու Սևան, և բարձրադիր գոտիների առանձին կոլտնտեսություններ: Գորիսի, Ղափանի, Թալինի և այլ շրջանների որոշ կոլտնտեսություններում ծխախոտի ցանքերի պլանները գերազանցում էին այն հողատարածությունները, որոնք ապահովված էին ամառային սեզոնի ոռոգվող ջրով: Չնայած հայտնի էր, որ Արթիկի, Կիրովականի և Ստեփանավանի շրջաններում շաքարի ճակնդեղի աննշան բերք է ստացվում, սակայն դա չէր խանգարում, որպեսզի անընդհատ ավելացնեին դրանց ցանքատարածությունները [14, 179]:

Վերադաս պլանային մարմիններն անհրաժեշտ էին համարում կարտոֆիլի և բանջարեղենի արտադրությունը հասցնել այնպիսի չափերի, որը լիովին կբավարարեր քաղաքային բնակչության, վերամշակող արդյունաբերության և անասնապահության կարիքները: Ուստի՝ գրեթե բոլոր գյուղատնտեսական ձեռնարկությունները, անկախ բնակլիմայական պայմաններից, նույնիսկ փոքր հողատարածքների վրա ստիպված էին զբաղվել կարտոֆիլի և բանջարեղենի մշակմամբ [15, 50-52]: Արդյունքում՝ 1953 թ. կարտոֆիլի մշակմամբ զբաղվող 381 կոլտնտեսությունից 209-ը (55 %), նախատեսված 105 ց փոխարեն հեկտարից ստացավ 50 ց բերք, իսկ բանջարաբուծությամբ զբաղվող 508 կոլտնտեսություններից 281-ը (55,3 %)՝ նախատեսված 107 ց փոխարեն 45 ց բերք [26, 105]:

Այգեգործությունը հանդիսանում էր ՀԽՍՀ գյուղատնտեսության առավել արժեքավոր և եկամտաբեր բնագավառներից մեկը: Այն պատկանում էր գյուղատնտեսական այն ճյուղերի թվին, որոնք աչքի էին ընկնում փոքր հողատարածությունների վրա տնտեսական անհամեմատ ավելի մեծ արդյունավետությամբ, արտադրության մեծ ծավալներ զարգացնելու հատկությամբ: Ցավոք, այդ բնագավառն անուշադրության էր մատնված:

Հետպատերազմյան տարիներին քայլեր ձեռնարկվեցին մերձարևադարձային կուլտուրաների մշակումը ընդարձակելու ուղղությամբ: ՀԿ(բ)Կ ԿԿ 1949 թ. հունվարի 18-ի որոշմամբ նախատեսվեց 1950-1955 թ.թ. այդ կուլտուրաների տարածությունը հասցնել 10 հազ. հեկտարի [1, 68]: Սակայն, այդ որոշման իրականացումը ձգձգվեց հանրապետությանը սեփական հացով ապահովելու համար պարտադրված որոշման կապակ-

ցությամբ: 1950-1953 թ.թ. նախատեսված նոր այգիների տնկարկները դրվեցին հացահատիկի մշակության տակ: Նույն որոշման իրականացման հետևանքով ամբողջովին և մասնակի շարքից դուրս եկան նաև արդեն պտղաբերության շրջանում գտնվող խաղողի և պտղատու այգիների զգալի տարածություններ (կոլտնտեսությունների հաշվետվությունների համաձայն՝ 1953 թ. մոտ 5 հազ. հա այգիների տարածությունը դրվել էր հացահատիկի ցանքատարածությունների տակ) [1, 67]:

ՀԽՍՀ գյուղատնտեսության պլանավորման ու տեղաբաշխման գործում թույլ տրված սխալներից էր մեր հանրապետությանը սեփական հացով ապահովելու վերաբերյալ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1950 թ. մայիսի 30-ի որոշման կիրառումը, ըստ որի՝ նախատեսվեց տարեկան մոտ 30 հազ. հեկտարով ավելացնել հացահատիկի ցանքատարածությունները: Հայաստանում, ազատ ցանքատարածությունների բացակայության հետևանքով, նույն թվականի հունիսին ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ պլենումը որոշեց մինչև 1956 թ. վարել 52 հազ. հա արոտավայրեր և 42 հազ. հա խոտհարքեր:

Զավեշտական է, բայց երբ արոտավայրերը և խոտհարքերը ուսումնասիրելու նպատակով ստեղծված կառավարական հանձնաժողովը ներկայացրեց ցանքսի ենթակա 76 հազ. հա տարածություն, կառավարությունը, անտեսելով հանձնաժողովի առարկություններն ու պատճառաբանությունները, պահանջեց ավելացնել ևս 21 հազ. հա տարածություն: Միաժամանակ, 1951 թ. բարձրացվեցին հացահատիկի պարտադիր մթերումների ծավալները, իսկ միջին բերքատվությունը նախանշվեց հեկտարից 22 ց [1, 67]:

Այդ որոշման կատարման արդյունքում 1950 թ. համեմատությամբ 1953 թ. հացատահատիկի ցանքատարածություններն ավելացան 63,6 հազ. հեկտարով: Սակայն վեգետացիայի շրջանի անբավարարության հետևանքով միայն 1953 թ. միջին բերքատվությունը կազմեց 6,8 ց, իսկ 93 կոլտնտեսություններում կամ ՀԽՍՀ բոլոր կոլտնտեսությունների 15 %-ում՝ 4 ց (Ազիզբեկովի և Մեղրու շրջանների առանձին կոլտնտեսություններում՝ դրանից էլ պակաս): Համախառն բերքը, միջին բերքատվության նվազման հետևանքով, կազմեց 2638 հազ. ց կամ 1950 թ. համեմատությամբ կրճատվեց 174 հազ. ցենտներով [12]:

Ստացված ցածր բերքի հետևանքով 1953 թ. կոլտնտեսություններում յուրաքանչյուր աշխօրի դիմաց բաշխվեց ընդամենը 1,7, իսկ 30 կոլտնտեսությունում՝ 1 կգ հացահատիկ: Դա իր հերթին հանգեցրեց գյուղում հացի վաճառքի ավելացմանը. եթե 1952 թ. այն կազմում էր 48,8 հազ. ռուբլի,

ապա 1953 թ. աճեց մինչև 53,9 հազ. ռուբլի, իսկ ալյուրի վաճառքը՝ համապատասխանաբար 51,4 և 56,2 հազ. ռուբլի: Բացի այդ, կոլտնտեսականները ստիպված էին ամեն տարի Ստավրոպոլի, Ալթայի, Կուրսկի, Վորոնեժի և Ռուսաստանի այլ մարզերից տասնյակ հազարավոր տոննաներ ցորեն ներկրել [13]:

Համախառն արտադրանքի ցածր ցուցանիշը հետևանք էր նրան, որ վերը նշված որոշումն ընդունելիս ամբողջովին անտեսվել էին Հայաստանի բնակլիմայական պայմանների առանձնահատկությունները: Համատարած չէր կիրառվում ճիշտ ցանքաշրջանառություն: Հայտնի իրողություն է, որ աշնանացան հացահատիկը երկու անգամ բարձր բերք էր ապահովում, քան գարնանացանը: Բայց, հատկապես Հայաստանում, անհիմն կերպով կրճատվում էին աշնանացան հացահատիկի ցանքատարածությունները: Այսպես. եթե 1940 թ. կատարվել էր 137 հազ. հա աշնանացան, ապա 1953 թ.՝ 65782 հա [20, 78]:

Միաժամանակ հերկվեցին հիմնականում լեռնային մեծ թեքություն ունեցող լեռնալանջերը, որոնց ճնշող մասը, մի քանի տարի անց հողատարման ենթարկվելով, ամբողջովին դուրս մղվեց գյուղատնտեսությունից:

Հողերի յուրացումը հսկայական միջոցառումներ պահանջող բավական աշխատատար գործ էր: Միայն այդ տարածքները քարերից ու թփերից մաքրելու և մեքենահարմար դարձնելու համար պահանջվեց 6394 հազ. աշխօր, որը կազմում էր կոլտնտեսականների վաստակած աշխօրերի 12,5%-ը [1, 64]:

Փաստորեն մի կողմից այդ տարածությունների վրա ներդրված նյութական ու աշխատանքային անհատույց ծախսերը, մյուս կողմից՝ ալպյան հարուստ արոտավայրերից զրկվելը ՀԽՍՀ գյուղատնտեսությանը կրկնակի վնաս հասցրեց:

Հայաստանի պայմաններում հացահատիկի արտադրության ավելացման հիմնական ուղին ոչ թե ցանքատարածությունների հախուռն ընդարձակումն էր, այլ ինտեսիվացման ճանապարհով բերքատվության բարձրացումը: Հանրապետությունը սեփական արտադրության հացով իր պահանջները երբեք չէր կարող բավարարել, ուստի այդ սխալ քաղաքականությունը հետագայում որոշ չափով շտկվեց:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների համակարգում առանձնահատուկ կարևորվում էր անասնապահության վերականգնումը: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, օբյեկտիվ մի շարք հանգամանքներով պայմանավորված,

անասունների գլխաքանակը կրճատվել էր: Տեխնիկայի սակավության պատճառով հանրային հոտում աճել էր բանող անասունների տեսակարար կշիռը: Այսպես, եթե 1941 թ. խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը կազմում էր 598,3 հազ. գլուխ, ապա 1945 թ.՝ 538 հազ. գլուխ, այդ թվում՝ կովերի գլխաքանակը՝ համապատասխանաբար 212,4 հազ. և 178,1 հազ. գլուխ [22, 75]:

Միաժամանակ նվազել էին անասնապահական մթերքների արտադրության ծավալները: Չնայած 1945 թ. յուրաքանչյուր կովի տարեկան միջին կաթնատվությունը 1940 թ. համեմատությամբ ավելացել էր 5 լիտրով՝ կազմելով 565 լիտր, այդուհանդերձ նույն ժամանակահատվածում կաթի համախառն արտադրանքը պակասել էր 39,6 հազ. տոննայով՝ կազմելով 130 հազ. տոննա [5]: Նույնն էր պատկերը նաև մսի և բրդի համախառն արտադրանքի գծով. եթե 1940 թ. մսի բոլոր տեսակների արտադրանքը (կենդանի քաշով) կազմում էր 39,9 հազ. տոննա, իսկ բրդինը (ֆիզիկական քաշով)՝ 1479 տոննա, ապա 1945 թ. համապատասխանաբար՝ 25,4 հազ. և 1300 տոննա [27, 12]:

ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1949 թ. ապրիլի 18-ի որոշման համաձայն հաստատվեց հանրային մթերատու անասնապահության զարգացման 1949-1951 թթ. եռամյա պլանը: Նախատեսվեց կազմակերպել խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների և թռչնաբուծական ֆերմաներ, բարելավել անասունների ցեղայնությունը, բարձրացնել մթերատվությունը, կարգավորել անասնաբուծա-անասնաբուծական սպասարկումը, վարկավորել կոլտնտեսությունների կողմից անասունների ձեռքբերման, աշխատատար գործընթացների մեքենայացման ու շինարարության աշխատանքները: ՀԽՍՀ-ում կոլտնտեսությունների վարկավորման ծավալի մեջ անասնապահության զարգացման նպատակներին ուղղվող մասը գերազանցեց գյուղատնտեսությանը հասկացված վարկերի 50 %-ը և կազմեց ավելի քան 45 մլն ռ. (գնի հին կուրսով) [21, 140-149]:

Մեր հանրապետությունում անասնապահության զարգացման եռամյա պլանի իրագործման նախապայմանը արոտավայրերի, խոտհարքների և կերային ցանքատարածությունների ընդարձակումն էր: Ուստի 1948 թ. համեմատությամբ 1951 թ. բազմամյա խոտաբույսերի ցանքատարածություններն ավելացան 50 %-ով, խոտացված կերի ցանքատարածությունները՝ 25 %-ով, խոտհունձը՝ 69 %-ով: Այդուհանդերձ, 1951 թ. հանրապետությունում անասնակերի կուտակված պլանը շուրջ 42 %-ով թերակատարվեց [10]: Հետևաբար, մսուրային շրջանում ոչ բավարար

բուման հետևանքով շարունակում էին մեծ թիվ կազմել անասունների անկումները. միայն 1951 թ. ՀԽՍՀ կոլտնտեսություններում այն կազմեց 176,3 հազ. գլուխ անասուն [9]:

Թեև ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ արձանագրվեցին որոշ տեղաշարժեր, այնուամենայնիվ հանրային մթերատու անասնապահության զարգացման եռամյա պլանը ձախողվեց. անասնազլխաքանակը 1949-1951 թթ. ավելացավ ընդամենը 30,6 %-ով, այդ թվում՝ խոշոր եղջերավոր անասուններինը՝ 1948 թ. 343 հազար գլխի դիմաց կազմեց 372,7 հազար գլուխ կամ աճեց 9,6 %-ով, մանր եղջերավոր անասուններինը՝ համապատասխանաբար 986 հազար գլխից 1135,7 հազար գլուխ կամ 18,7 %-ով, խոզերինը՝ 44,8 հազար գլխից 81,2 հազար գլխի կամ 86,3 %-ով: Այն ցածր էր նույնիսկ 1941 թ. ցուցանիշից [8]:

Եռամյա պլանով նախատեսված 14 % աճի փոխարեն 7.8 %-ով նվազեցին նաև անասնապահական մթերքների արտադրության ծավալները [22, 76]:

Պլանավորման այսպիսի կարգը կաշկանդում էր գյուղատնտեսությանը զբաղվողների նախաձեռնությունը, թուլացնում աշխատանքի արդյունքի նկատմամբ նրանց պատասխանատվությունը, տարեցտարի ավելի էր խախտվում ցանքաշրջանառությունը, նվազում բերքատվությունը, պարբերաբար թերակատարվում էին պետական պարտադիր մթերումների պարտավորությունները:

Այս ամենի հետևանքով ՀԽՍՀ գյուղատնտեսության վերականգնման ու զարգացման 5-ամյա պլանը ակնկալվող արդյունքները չուղեց: 1950 թ. հանրապետության ցանքատարածությունները 1945 թ. համեմատությամբ ընդարձակվեցին 2,2 %-ով՝ կազմելով 471,2 հազ. հա [27, 48], իսկ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ավելացավ ընդամենը 16 %-ով, այն դեպքում, երբ արդյունաբերությանն ավելացել էր 246 %-ով [23, 39]:

ԽՍՀՄ XIX համագումարը (1952 թ. հոկտեմբեր) հաստատեց ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման հինգերորդ 5-ամյա պլանը: Նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման շնորհիվ նախատեսվում էր երկրագործության համախառն արտադրանքն ավելացնել 40, անասնազլխաքանակը՝ 37 %-ով: Սակայն, ելնելով գյուղատնտեսության վիճակի ոչ ճիշտ գնահատումից, ոչ բոլոր պլանային առաջադրանքներն ամրապնդվեցին տնտեսական ու կազմակերպչական միջոցառումներով: Եվ բնականաբար, գյուղատնտեսության ասպարեզում նկատելի առաջընթաց ապահովել հնարավոր չէր [17, 248]:

Ժողովրդական տնտեսության ամենախոցելի օղակը շարունակում

էր մնալ գյուղատնտեսությունը: Որպես անհետաձգելի միջոցառում, անհրաժեշտ էր բարեփոխումների իրագործում, որի առանցքում աշխատանքի նկատմամբ գյուղացիների շահագրգռվածության բարձրացումն էր լինելու: Սակայն, ԽՍՀՄ գյուղատնտեսության նախարարությունը և ՀամԿ(Բ)Կ ԿԿ գյուղատնտեսության բաժինը ճգնաժամի պատճառը տեսնում էին կոլտնտեսությունների փոքր ցանքատարածությունների մեջ, որը, ըստ նրանց, կասեցնում էր մեքենայացման տարածումն ու գիտության նվաճումների արմատավորումը: Ուստի որոշվեց խոշորացնել կոլտնտեսությունները:

Դեռևս նախապատերազմական տարիներին ՄՏԿ-ների ամրապնդմանը զուգընթաց մանր կոլտնտեսությունները աստիճանաբար խոշորացվում էին: Պատերազմն ընդհատեց այդ աշխատանքները: Կոլտնտեսությունների հետագա ամրապնդման և գյուղացիների կուլտուրկենցաղային պայմանների բարելավման նպատակով ՀամԿ(Բ)Կ ԿԿ 1950 թ. մայիսի 30-ի «Մանր կոլտնտեսությունների միավորման ու խոշորացման և այդ գործում կուսակցական կազմակերպությունների խնդիրների մասին» որոշմամբ կոլտնտեսությունների խոշորացումը համարվեց բացառապես կամավորության հիմունքներով իրականացվող, երկարատև և լուրջ նախապատրաստություն պահանջող միջոցառում [21, 500-502]: Բայց, ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ ՀԽՍՀ-ում անտեսվեց այս կարևոր պայմանը: Առանց լուրջ նախապատրաստության և հարկադրանքով, հաշվի չառնելով տեղական առանձնահատկությունները, կոլտնտեսությունների խոշորացման աշխատանքներն արհեստականորեն մեծ թափ ստացան. 1009 կոլտնտեսություններից 514-ը միավորվեցին 219 խոշոր կոլտնտեսությունների մեջ: Այդ աշխատանքները շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին: Արդեն 1951 թ. գործում էին 668, իսկ 1952 թ.՝ 630 կոլտնտեսություններ [27, 22-26]: Իսկ կոլտնտեսություններից մի քանիսը վերածվեցին գյուղատնտեսության որևէ ճյուղի մեջ մասնագիտացված խորհտնտեսությունների, կամ եթե 1950 թ. հանրապետությունում հաշվվում էր 27, ապա 1953 թ.՝ 40 խորհտնտեսություն [27, 18]:

Կոլտնտեսությունների խոշորացմամբ գյուղատնտեսական արտադրության վերահսկողությունը կրկին վերապահվեց ՄՏԿ-ներին և նրանց կուսակցական կազմակերպություններին: Նրանք նորից սկսեցին բաշխել պլանային առաջադրանքները, կատարել մեքենայական աշխատանքներ և ստանալ բնավարձ:

Թե որքան էր «արդյունավետ» այդ միջոցառումը, երևաց մի քանի տարի անց, երբ բողոքների ու դժգոհությունների ճնշման տակ սկսվեց

կոլտնտեսությունների զանգվածային ապախոշորացումը: Արդեն 1955 թ. գործում էին 872 կոլտնտեսություններ [27, 26]:

Միաժամանակ, ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ մայիսի 30-ի որոշմամբ տեղական կուսակցական կազմակերպություններին առաջարկվեց «կոլտնտեսականների միջոցներով և ուժերով կառուցել բարեկարգ կոլտնտեսային բնակավայրեր»: Մամուլում ագրոքաղաքների կառուցման առաջարկությամբ հանդես եկավ նաև Ն. Խրուշչովը (ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ քարտուղար, Մոսկվայի մարզկոմի առաջին քարտուղար): Ըստ նրա, այն լինելու էր ժամանակակից քաղաք, ուր գյուղացին իր կենցաղով նմանվելու էր քաղաքացու:

Այս պարզունակ եղանակով փորձ էր արվում նվազեցնել քաղաքի և գյուղի միջև առկա սոցիալ-տնտեսական տարբերությունները: Սակայն, ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ-ն մերժեց այդ չիմնավորված, ժամանակավրեպ առաջարկությունը: Բայցևայնպես, միութենական որոշ հանրապետություններում (Ուկրաինա, Ղազախստան, Ադրբեջան), այդ թվում և Հայաստանում, ագրոքաղաքների կառուցումը դիտվեց որպես կոլտնտեսությունների խոշորացման նախապայման [25, 121]: ՀԿ(բ)Կ ԿԿ ցուցումով ՀԽՍՀ կառավարությանն առընթեր ճարտարապետական վարչությունը մշակեց 23 շրջաններում ագրոքաղաքների կառուցման հատակագծեր: Կառավարության կողմից հաստատվելուց հետո, բացառապես կոլտնտեսությունների միջոցներով, ծավալվեցին նախագծային աշխատանքներ: Գյուղատնտեսական շրջանառությունից դուրս գրվեցին և ագրոքաղաքներին տրամադրվեցին լավագույն տարածքներ:

Այդ գործընթացը կարող էր զգալիորեն կասեցնել գյուղատնտեսության զարգացումը, եթե ժամանակին չկանխվեր: ՀԿ(բ)Կ ԿԿ 1951 թ. ապրիլի-2-ի որոշմամբ պահանջվեց դադարեցնել ագրոքաղաքների նախագծային աշխատանքներն ու շինարարությունը [19, 274]:

Եզրակացություն

Թեև պատերազմի հետևանքներն ընդհանուր առմամբ հաղթահարվեցին, վերականգնվեց գյուղատնտեսության նախապատերազմյան մակարդակը, բարձրացավ մեքենայացման աստիճանը, փոխվեցին կոլտնտեսային գյուղացու աշխատանքի պայմանները, բայց և այնպես ժամանակաշրջանն առանձնանում է գյուղացիության կյանքին պետության կողմից ներագդելու հակատնտեսական մեթոդների լայն կիրառմամբ: Գյուղատնտեսության դիրեկտիվ պլանավորումը, վարչարարական և պատժիչ մեթոդների լայն կիրառումը, գյուղացու իրավական դրության

սահմանափակումները և այլն առաջ բերեցին կոլտնտեսային-խորհտնտեսային կարգի անընդհատ խորացող ճգնաժամ, որի հիմքում անկատար տնտեսական հարաբերություններն էին գյուղում: Գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների և պետության փոխհարաբերություններն այնպես էին կառուցվել, որ որպես արտադրական կոոպերացիայի եղանակ՝ կոլտնտեսությունը գործնականում կորցրել էր կոոպերատիվ (ինքնագործունեություն) բնույթը, իսկ կոլտնտեսականը վեր էր ածվել իրավագուրկ աշխատուժի:

Ընդհանուր առմամբ, 1947-1952 թթ. գյուղատնտեսության մասին ընդունվել են շուրջ 40 որոշումներ, բայց դրանք բոլորն էլ չէին փոխում երկրում տնտեսական հարաբերությունների բնույթն ու բովանդակությունը: Պահպանվում էր ծանր արդյունաբերության առաջնությունը՝ ի հաշիվ տնտեսության մյուս ճյուղերի, հատկապես՝ գյուղատնտեսության:

Այդուհանդերձ, չպետք է նսեմացնել հետպատերազմյան դժվարությունների հաղթահարման գործում գյուղատնտեսության նշանակալից ներդրումն ու գյուղի դրական տեղաշարժերը: Եթե հաշվի առնենք, որ պետության օգնությունն ու աշխատանքային ռեսուրսները խիստ սահմանափակ էին, ապա գյուղատնտեսության վերականգնումն ու դանդաղ զարգացումը գյուղական բնակչության նշանակալից ձեռքբերումն էր, որն իրագործվեց նրա հսկայական ջանքերի շնորհիվ:

Գրականություն

1. Գեղամյան Գ., Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի ժամանակաշրջանում (1946-1958 թթ.), Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1968, 230 էջ:
2. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 43, թ. 5:
3. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 43, թ. 16:
4. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 43, թ. 14-15:
5. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 43, թ. 17-18:
6. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 43, թ. 86:
7. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 30, գ. 233, թ. 26:
8. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 31, գ. 199, թ. 36:
9. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 24, թ. 66:
10. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 75, թ. 33:
11. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 233, թ. 28-29:
12. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 36, գ. 83, թ. 51:

13. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 83, թ. 52:
14. Հայաստանի գյուղատնտեսական արտադրության ինտենսիվացման հարցերը (պատասխանատու խմբագիր՝ Այրումյան Ա.), Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1966, 294 էջ:
15. ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ 1954 թ. Մատյան պլենումի որոշումը, Երևան, «Հայպետհրատ», 1954, 16 էջ:
16. ՀՍՍՌ գյուղատնտեսության տեղաբաշխումը և մասնագիտացումը, (պատասխանատու խմբագիր՝ Շահբազյան Մ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1960, 242 էջ:
17. ՄՄԿԿ տեղեկագիրը (խմբագիր՝ Աղայան Ծ.), Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1984, 346 էջ:
18. «Սովետական Հայաստան», 31 հուլիսի, 1946:
19. Սովետական Հայաստանի տնտեսական զարգացումը 1920-1960 թ.թ. (խմբագիրներ՝ Զոհրաբյան Ս., Մարուխյան Ա.), Երևան, ՀԱՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1960, 534 էջ:
20. Օհանջանյան Բ., Հայաստանի բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի պատմությունից (1953-1965 թթ.), Երևան, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970, 288 էջ:
21. Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам. Т. 3 (1946-1952), Москва, издательство «Госполитиздат», 1958, 704 с.
22. Народное хозяйство Армянской ССР (статистический сборник), Ереван, «Госстатиздат», 1957, 180 с.
23. Народное хозяйство Армянской ССР к 60-летию Великого Октября (статистически сборник), Ереван, издательство «Айастан», 1977, 224 с.
24. Ратьковский И., Ходяков М., История Советской России, Санкт-Петербург, издательствто «Лень», 1999, 384 с.
25. Судьбы российского крестьянства (Редактор Афанасьев Ю.), Москва, издательство РГГУ, 1996, 596 с.
26. Советская Армения за 40 лет (статистический сборник), Ереван, «Армгосиздат», 1960, 209 с.
27. Сельское хозяйство Армянской ССР (статистический сборник), (Редактор Мелкумян Г.), издательство «Айпетрат», Ереван, 1961, 482 с.

Директивное планирование сельского хозяйства в Советской Армении: 1946-1953 гг.

Кохликян Арамаис

Резюме

Ключевые слова: Госплан СССР, Совет Министров СССР, коллективное хозяйство, природно-климатические условия, севооборот, реформы, аграрный кризис

Восстановлению сельского хозяйства в Советской Армении в послевоенный период препятствовало в первую очередь централизованное директивное планирование. Спецификой сложной системы планирования было то, что Госплан Арм. ССР и Министерство сельского хозяйства, по указанию вышестоящих органов, без учета природно-климатических особенностей отдельных хозяйств и экономической целесообразности повсеместно применяли одинаковый шаблонный подход.

Централизованно планировались посевные площади каждого колхоза, посевные культуры, их урожайность, поголовье скота, продуктивность и т.д. В результате этого, посевные площади всех возможных сельскохозяйственных культур, животноводческие и птицеводческие фермы были распределены по многим сельскохозяйственным предприятиям.

Все это препятствовало эффективному использованию земли и техники. Более того, приводило к высокой себестоимости продукции и, следовательно, к низкой рентабельности производства.

Среди ошибок в планировании и распределении сельского хозяйства в Арм. ССР следует указать исполнение постановления Совета Министров СССР от 30 мая 1950 года об обеспечении республики собственным хлебом. При принятии данного постановления полностью были проигнорированы особенности природно-климатических условий Армении. Повсеместно не применялся правильный севооборот. В то же время стали вспахивать горные склоны с большой покатостью, значительная часть земель которых через несколько лет подвергалась деградации и приходила в полную непригодность для сельскохозяйственной деятельности. Республика никогда не могла удовлетворить свои потребности в обеспечении хлеба собственного производства, поэтому эта ошибочная политика впоследствии в определенной степени была скорректирована. В послевоенный период в системе мероприятий, предпринятых властями, особую значимость приобретает восстановление животноводства.

По постановлению ЦК ВКП (б) и Совета Министров СССР от 18

апреля 1949 года был утвержден трехлетний план по развитию общественного продуктивного животноводства на 1949-1951 гг. Предполагалось увеличить количество племенного скота, повысить продуктивность, упорядочить зооветеринарное обслуживание, кредитовать колхозы для приобретения скота, механизировать трудоемкие процессы и проводить строительные работы.

Хотя после предпринятых мер были зафиксированы определенные изменения, однако, тем не менее, трехлетний план развития общественного продуктивного животноводства был сорван. Вместо предусмотренных по трехлетнему плану 14 % роста на 7.8 % снизились объемы производства животноводческой продукции.

Вследствие этого, пятилетний план восстановления и развития сельского хозяйства Арм. ССР не принес ожидаемых результатов. Исходя из неправильной оценки сельскохозяйственного положения, не все плановые задания были закреплены в экономических и организационных мероприятиях.

В целом, за 1947-1952 гг. было принято около 40 постановлений о сельском хозяйстве, но ни одно из них не изменило характер и содержание экономических отношений в стране.

Тем не менее, не стоит умалять значительный вклад сельского хозяйства в преодолении послевоенных трудностей и те положительные сдвиги, которые происходили в деревне. Если принять во внимание тот факт, что государственная помощь и трудовые ресурсы были крайне ограниченными, то можно считать, что восстановление и медленное развитие сельского хозяйства стали серьезным достижением для сельского населения, которые требовали мобилизации огромных сил.

Directive Planning of Agriculture in Soviet Armenia in 1946-1953

Kokhlikyan Aramais

Summary

Key words: Gosplan of the USSR, Council of Ministers of the USSR, collective farming, natural and climatic conditions, crop rotation, reforms, agrarian crisis.

The restoration of agriculture in Soviet Armenia during the post-war period was hampered primarily by centralized directive planning. The specificity of the complex planning system was that Gosplan Arm. The specificity of the complex planning system was that the State Planning Committee of the Soviet Armenia and the Ministry of Agriculture, at the direction of higher authorities, without taking into account the natural and climatic features of private farms and economic feasibility, applied the same template approach everywhere.

The sown areas of each collective farms, crops, their yields, livestock numbers, productivity, etc. were planned centrally. As a result, the sown areas of all possible agricultural crops, livestock and poultry farms were distributed among many agricultural enterprises.

All this hindered the efficient use of land and equipment. Moreover, it led to high production costs and, consequently, to low profitability of production.

Among the mistakes in the planning and distribution of agriculture in Soviet Armenia, one should indicate the resolution implementation of the Council of Ministers in the USSR of May 30, 1950 on providing the republic with bread. When adopting this resolution, the peculiarities of the natural and climatic conditions of Armenia were completely ignored. Not everywhere was the correct crop rotation applied. At the same time, high mountain slopes began to be plowed, a significant part of the lands of which, after a few years, was subjected to degradation and became completely unsuitable for agricultural activities. The Republic was never able to satisfy its own needs for the provision of its own bread, so this erroneous policy was subsequently corrected to a certain extent. In the post-war period, the system of measures taken by the authorities, the restoration of animal husbandry is of particular importance.

By a decree of the Orgburo of the Communist Party of the Soviet Union and the Council of Ministers of the USSR, April 18, 1949, a three-year plan for the development of public productive animal husbandry for 1949-1951 was

approved. It was supposed to increase the number of breeding cattle, improve productivity, streamline veterinary services, lend to collective farms for the purchase of livestock, mechanize labor-intensive processes and carry out construction work.

Although certain changes were recorded after the changes, nevertheless, the three-year plan for the development of public productive animal husbandry was frustrated. Instead of the 14 % growth envisaged by the three-year plan, the volumes of livestock production decreased by 7.8%.

As a result, the five-year plan for the restoration and development of agriculture in Soviet Armenia did not bring the expected results. Proceeding from an incorrect assessment of the agricultural situation, not all plan targets were fixed in economic and organizational measures.

In general, about 40 resolutions on agriculture were adopted in 1947-1952, but none of them changed the nature and content of economic relations in the country.

Nevertheless, one should not belittle the significant contribution of agriculture in overcoming post-war difficulties and the positive changes that took place in the countryside. If we take into account the fact that state aid and labor resources were extremely limited, then we can assume that the restoration and slow development of agriculture was a serious achievement for the rural population, which required the mobilization of huge forces.

Ներկայացվել է 11.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 17.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Ռուս-Ճապոնական հարաբերությունները արդի դարաշրջանում

Կոստանդյան Լուսինե

***Հանգուցային բառեր.** Ռուսաստան, Ճապոնիա, Կուրիլյան կղզիներ, դիվանագիտական հարաբերություններ, բանակցություն, տարածքային հակամարտություն, հաշտության պայմանագիր, խաղաղություն*

Նախաբան

Ռուսաստանի և Ճապոնիայի միջև հարաբերությունների ձևավորման հարցում խիստ կարևորվում են քաղաքական, առևտրատնտեսական, մշակութային, հասարակական գործոնները: Մակայն արդի փուլում երկկողմ հարաբերությունների կառուցման հիմքում սկզբունքային դեր են խաղում նաև պատմական առանցքային իրադարձությունների վերլուծությունը և այդ իրադարձությունների հետևանքով ձևավորված միջազգային իրադրությունը:

Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանը քաղաքական, տնտեսական, ռազմաստրատեգիական գործընթացների բուռն զարգացման գոտի է: Այդ գործընթացների կարևոր մասն են կազմում ռուս-ճապոնական հարաբերությունները, որոնք առանձնանում են դինամիկ զարգացմամբ: Կողմերը չեն նախաձեռնում համագործակցության զարգացման նոր ռազմավարություն, ինչը կբխի Ասիական և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանային գլոբալ հիմնախնդիրների կարգավորման շահերից:

Ռուս-ճապոնական արդի հարաբերությունների վերլուծությամբ փորձ է արվում ներկայացնել այդ հարաբերությունների օբյեկտիվ պատկերը՝ ընդգծելով ունեցած ձեռքբերումներն ու անհաջողությունները: Խիստ կարևոր է նաև Կուրիլյան կղզիների շրջանում տարածքային սահմանազատման հակամարտությունը, որը ռուս-ճապոնական խաղաղության պայմանագրի ստորագրման հետ կապված լուրջ խոչընդոտների է հանգեցրել: Տարածքային վեճերը հիմնավորապես խափանում են երկկողմ հարաբերությունների զարգացումը բոլոր ոլորտներում: Խնդրի կարգավորման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը անհաջողությամբ են պսակվել, քանի որ տարածքային հակամարտության լուծման առաջարկված տարբերակները անընդունելի են կողմերի համար:

Ռուս-ճապոնական հարաբերությունները, բացի տարածքային խնդիրներից, այլ ոլորտներում բնականոն զարգացման ընթացք են ապա-

հովում: Թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական և թե՛ անվտանգային նպաստավոր միջավայրի ձևավորման հարցում չկա որևէ այլ խոչընդոտ, սակայն տարածքային վեճը բարդացնում է երկկողմ հարաբերությունների բարելավման գործընթացը:

Ռուս-ճապոնական ժամանակակից հարաբերությունները

Ռուս-ճապոնական հարաբերություններում XXI դարի առաջին տասնամյակում աննախադեպ դրական տեղաշարժ արձանագրվեց: ԽՍՀՄ-ի փլուզումը ռուս-ճապոնական հարաբերությունների զարգացման նոր փուլ նախանշեց: Դա պայմանավորվեց միջազգային իրադրության կտրուկ շրջադարձով և սառը պատերազմի ավարտով: ԽՍՀՄ-ի նախագահ Մ. Ս. Գորբաչովի, այնուհետև Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ն. Ելցինի ճապոնիա կատարած պաշտոնական այցերի շրջանակում բարձրաձայնվեցին երկու երկրների միջև տարածքային տարաձայնությունների առկա խնդիրները և այն շուտափույթ կարգավորելու, հաշտության պայմանագիր կնքելու անհրաժեշտությունը, ինչը ամրագրվեց Տոկիոյի համաձայնագրով [9, 311]: Սակայն հետագա տարիներին այս ուղղությամբ որևէ դրական տեղաշարժ չարձանագրվեց կողմերի միջև սկզբունքային տարաձայնությունների առկայության պատճառով: Ճապոնական կառավարության հակառուսական տրամադվածությունը պաշտպանեց նաև իշխող Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, ինչպես նաև ճապոնական խորհրդարանի պատգամավորները՝ բազմիցս ընդունելով բանաձևեր հյուսիսային տարածքների վերադարձման վերաբերյալ: Երկկողմ հարաբերությունների ձևավորումը բխում էր երկու կողմերի շահերից. ճապոնական կողմը ակնկալում էր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կազմում ընդգրկվելու հարցում Մոսկվայի աջակցությունը: Ռուսաստանը Մեծ ութնյակի, Միջազգային արտարժույթային ֆոնդի, Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության, Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տնտեսական համագործակցության լիիրավ անդամ դառնալու հարցում խիստ զգում էր ճապոնական կողմի միջամտության կարիքը:

Արևելյան Ասիայի տարածաշրջանում XX դարի 90-ական թվականներին տնտեսական զարգացման բարձր ցուցանիշներ գրանցվեցին՝ ի տարբերություն Ռուսաստանի Սիբիրյան և Հեռավորարևելյան շրջանների, որտեղ այս ժամանակահատվածում ռուսական կառավարության սխալ քաղաքականության արդյունքում տնտեսական շոշափելի դժվարություններ ի հայտ եկան: XXI դարի սկզբին Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական ծրագրերը Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում լուրջ մարտահրավերներ էին կանխատեսում Արևելյան Ասիայի պետությունների հետ

հարաբերություններում: Տարածաշրջանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական դերակատարման կարևորության հարցում հատուկ նշանակություն ունեն Ճապոնիայի հետ համագործակցության ակտիվացումը:

2009 թվականի սեպտեմբերին Ճապոնիայում տեղի ունեցած իշխանափոխության արդյունքում ձևավորվեց նոր Դեմոկրատական կուսակցության կառավարություն՝ Յուկիո Խատոյամայի գլխավորությամբ, ով երկրի քաղաքական և հասարակական համակարգի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության կտրուկ բարեփոխումների ծրագիր որդեգրեց [1, 325]: Այդ ծրագիրը նախատեսում էր Արևելյան Ասիայի երկրների համագործակցություն, որը ենթադրում էր Վաշինգտոնից անկախ քաղաքականության ձևավորում: Նման համարձակ դիրքորոշումը Արևելյան Ասիայի պետությունների, ինչպես նաև Ռուսաստանի համար գրավիչ դարձրեց համագործակցությունը Ճապոնիայի հետ:

Ճապոնական դիվանագիտության երկնագույն գրքում, որը հրատարակվեց 2010 թ. գարնանը, բացահայտված է Ճապոնիայում ձևավորված կոալիցիոն կառավարության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղվածությունը [9, 325]: Փաստաթղթի այն բաժինը, որը վերաբերում էր Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը, փաստում էր, որ Ռուսաստանը Արևելյան Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի զարգացման հեռանկարները անմիջականորեն կապում է Ճապոնիայի հետ կառուցողական երկխոսություն ձևավորելու քաղաքականության հետ: Ճապոնիայի և Ռուսաստանի համագործակցությունը ոչ միայն բխում է երկու երկրների ռազմավարական հետաքրքրություններից, այլև նպաստում է տարածաշրջանի կայուն տնտեսական զարգացմանը: Ճապոնական դիվանագիտության երկնագույն գրքում մատնանշվում է, որ նախանշված երկկողմ հարաբերությունների կայունացումը իրատեսական չի լինի առանց հյուսիսային տարածքների խնդրի լուծման, որի կարևորությունն, ըստ Ճապոնական վերլուծաբանների, արմատական նշանակություն ունի:

Յուկիո Խատոյամայի կառավարության՝ Ռուսաստանի հետ առնչվող բոլոր համապետական հայտարարություններում, փաստաթղթերում անդրադարձ է կատարված երկու երկրների միջև առկա տարածքային խնդրին: Դա վկայում է այն մասին, որ նորընտիր դեմոկրատների կուսակցության հայեցակարգում կարևորված է Ռուսաստանի հետ հաշտության պայմանագրի բացակայության և տարածքային անհամաձայնության հարցը, ի տարբերություն նրանց նախորդների՝ լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցության [5, 135]:

XX դարի 80-ական թվականներին Ճապոնիայում սկսվեց հյուսիսային տարածքների վերադարձման շուրջ ակտիվ շարժում, որի շուրջը միավորվեցին հիմնական քաղաքական ուժերը: Ռուսաստանի հետ տարածքային խնդիրների լուծման մի քանի տարբերակներ էին քննարկվում, որոնցից առավել առաջնայինը Ռուսաստանի հետ բոլոր տարածքային վեճերի անհապաղ լուծումն էր: Ռուսաստանը պետք է ճանաչեր չորս կողմների նկատմամբ ճապոնական կողմի տարածքային իրավունքը՝ հետագայում դրանք վերադարձնելու պայմանով: Հաջորդ տարբերակը ենթադրում էր չորս կողմների ընդհանուր տարածքի 50 տոկոսի հանձնումը ճապոնական կողմին կամ հարցի հետաձգումը մինչև Հարավային Կուրիլներում երկու երկրների համատեղ տնտեսական գործունեության արդյունքում առավել բարենպաստ դիվանագիտական գործունեություն ծավալելու միջավայրի ապահովում [9, 328]: Սակայն կառավարող դեմոկրատական թևի համար այս տարբերակը ընդունելի չէր, քանի որ այն կարող էր դժգոհության ալիք բարձրացնել ճապոնական ազգայնամուլների շրջանում: Տարբերակը անընդունելի էր նաև Սախալինի մարզի բնակչության շրջանում, որը կտրականապես դեմ էր որևէ տարածքային զիջման: Կղզիների հանձնումը կարող էր այլ պետությունների՝ Ֆինլանդիայի, Էստոնիայի, Գերմանիայի կողմից տարածքային պահանջներ առաջադրելու նախադեպ դառնալ: Նման որոշումը կարող էր տարածքային նոր հավակնությունների ալիք բարձրացնել Ճապոնիայում: Ճապոնական ազգայնամուլ քաղաքական ուժերը՝ ուլտրա-ազգայնականները և կոմունիստները, կարող են պահանջել ոչ միայն Հարավային Կուրիլների, այլ ամբողջ Կուրիլյան կղզիների և Հարավային Սախալինի հանձնումը ճապոնական կողմին:

Կղզիների հանձնումը զգալի տնտեսական և ռազմաստրատեգիական վնաս կհասցնի Ռուսաստանին՝ առևտրական, ռազմական նավերի, սուզանավերի երթուղիների փոփոխությամբ պայմանավորված: Տարածքային տարաձայնությունները ակնհայտորեն խոչընդոտում են երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների օրինաչափ զարգացումը, համատեղ ձեռնարկությունների հիմնադրման իրավական կարգավորման գործընթացը: Վերջին տարիներին Ռուսաստանում բիզնես ծրագրերի ներդրման աճի տենդենց է գրանցվում, գերակշիռ է դառնում արտադրող ձեռնարկությունների, բարձր տեխնոլոգիաների, ծրագրերի ներդրման գործընթացը: Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, որը չորջանցեց թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ Ճապոնիան, Ռուսաստանում շարունակեցին աճել ճապոնական ներդրումային

ծրագրերը: Ճապոնական կողմի նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր տարածաշրջանում որոշակի հավասարակշռության պահպանման միտումով: Վերջին տարիներին Ճապոնական արտադրողները բախվում էին չինական ձեռնարկությունների սուր հակազդեցությանը, որոնք կարողանում էին հաջողությամբ օգտագործել Ճապոնական տեխնոլոգիաները և ներդրումային ծրագրերը: Այս առումով Ռուսաստանը կարող էր հաջող այլընտրանքային տարբերակ ծառայել Ճապոնիայի համար՝ ներդրումային ծրագրեր իրականացնելու նպատակով [7, 6]:

Ռուս-Ճապոնական դիվանագիտական հարաբերությունների կարգավորման գործում մինչ օրս մեծ դեր են խաղում պատմության բացասական էջերը, որոնց մեջ առանձնանում են հատկապես տարածքային խնդիրները: Հարաբերությունների կարգավորման փորձեր բազմիցս ձեռնարկվել են, սակայն ավարտվել են մասնակի կամ ամբողջական ձախողմամբ: Տարածքային խնդրի լուծման հարցում առաջընթացի բացակայությունը պայմաններ է ստեղծում երկկողմ հարաբերությունների վատթարացման համար և լրջորեն բարդացնում է այդ խնդրի կարգավորման համար դրական տեղաշարժերի արձանագրմանը: Բացառությամբ տարածքային խնդրի, Ռուսաստանի և Ճապոնիայի միջև չկան այլ խնդիրներ քաղաքականության, տնտեսության կամ անվտանգության ապահովման ոլորտներում, որոնք կարող են խոչընդոտել իրական գործընկերային հարաբերությունների ձևավորմանը: Ընդհակառակը՝ առկա է կայունություն ապահովելու փոխադարձ ձգտում:

Երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման գործում հատկանշական էր հատկապես 2011 թ. փետրվարին տարածքային վեճի սրման պահին Ճապոնիայի արտաքին գործերի նախարար Սեյձի Մաեհարայի՝ Մոսկվա կատարած այցը, որի ընթացքում վերահաստատվեց հրատապ միջազգային հարցերի շուրջ երկու երկրների միջև համագործակցությունը շարունակելու պատրաստակամությունը: Վերոնշյալ այցի ժամանակ որոշում կայացվեց Կորեական թերակղզու ապամիջոցառման, միջազգային ահաբեկչությանը հակազդելու հարցերում ավելի սերտ համագործակցության վերաբերյալ [5, 138]:

Վերջին տարիներին Ռուսաստանի քաղաքական և պաշտոնական շրջանակներում որոշակի հետաքրքրություն է նկատվում Ճապոնիայի հետ հարաբերությունների զարգացման և կարգավորման հարցում, սակայն ակնհայտ է, որ Տոկիոյի հետ հարաբերությունների զարգացումն ու կարգավորումը իրենց առաջնահերթությամբ զիջում են այլ խոշոր պետությունների հետ հարաբերությունների զարգացմանը: Սա հատկա-

պէս նկատելի է արևելյան ուղղությամբ, որտեղ գերիշխում է դեպի Պեկին կողմնորոշումը: Դա նաև պայմանավորված էր Ճապոնիայի անկայուն քաղաքական իրավիճակով, այդ թվում՝ կառավարության ղեկավարների հաճախակի փոփոխություններով, որը անհնարին էր դարձնում գործընկերների հետ երկարաժամկետ լուրջ և կարևոր պայմանավորվածությունների ձեռքբերումը:

Ռուսական կողմի համար կարևոր նշանակություն ունէր Ճապոնիայի հետ հարաբերությունների կարգավորումը ընդուպ մինչև ռազմավարական գործընկերություն, որը հնարավորություն կտար լուծել Չինաստանի և Ճապոնիայի հետ Ռուսաստանի հավասարակշռված հարաբերությունների ապահովման խնդիրը, ինչպէս նաև ամրապնդել դիրքերը ԱՄՆ-ի հետ հարաբերություններում, քանի որ Վաշինգտոնը չափազանց սուր էր արձագանքում ռուս-ճապոնական հարաբերություններում ցանկացած դրական տեղաշարժերին, հաճախ նաև միջոցներ ձեռնարկում՝ խոչընդոտելով հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված յուրաքանչյուր փորձ [11]:

Իր հերթին Տոկիոն վախենում էր Չինաստանի ռազմական ներուժի աճից: Չինացիները ճապոնացիներին վստահորեն երկրորդ պլան էին մղում ոչ միայն համաշխարհային տնտեսական ասպարեզում, այլև Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում՝ ակնհայտորեն փորձելով ցույց տալ իրենց գերիշխող դերը տարածաշրջանում: Այս իրավիճակում Ճապոնիայի ղեկավարությունը կարծում էր, որ պետք էր ամրապնդել ռազմավարական հարաբերություններն ԱՄՆ-ի հետ, սակայն դա ակնհայտորեն սահմանափակում էր ինքնուրույն գործողությունների հնարավորությունները, քանի որ Տոկիոյում հստակ պատկերացում չկար Չինաստանի նկատմամբ Վաշինգտոնի մտադրությունների մասին: Ճապոնական քաղաքական էլիտան չէր ցանկանում ներքաշվել Չինաստանի զսպման ամերիկյան ռազմավարության մեջ, քանի որ մեծ հարևանի հետ հարաբերությունների վատթարացումը կարող էր հանգեցնել բազմաթիվ քաղաքական և տնտեսական կորուստների: Մյուս կողմից, Տոկիոյին դուր չէր գալիս Պեկինի «կրտսեր գործընկեր» դառնալու հեռանկարը, այդ պատճառով նրան ձեռնտու էր Ռուսաստանի հետ ավելի առաջադեմ հարաբերությունների ձևավորումը՝ նպատակ ունենալով զսպել չինական գործոնը:

Ըստ ճապոնացի վերլուծաբանների՝ Ճապոնիան ևս պետք է հետևեր Մեուլի օրինակին՝ բարելավելով Մոսկվայի հետ հարաբերությունները, ինչի արդյունքում հարավկորեացիները հասել էին միջուկային խնդրի

շուրջ Փհենյանի նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշման խստացմանը և Կորեական թերակղզում ռազմական ուժի կիրառման հետ կապված միջադեպերի զսպմանը [4, 38]:

2011 թվականին Ճապոնիայում կատարված հարցումները ցույց են տվել, որ աշխարհի խոշորագույն երկրների շարքում Ճապոնացիներն ամենաքիչը բարեկամական են համարում Ռուսաստանին, իսկ ամենաշատը՝ ԱՄՆ-ին: Ռուսաստանի նկատմամբ Ճապոնիայում նման վերաբերմունքի պատճառները պայմանավորված են Ռուսաստանի կայուն բացասական կեցվածքով, որը ձևավորվել էր հիմնականում հետպատերազմյան դարաշրջանում: Նրանց նման վերաբերմունքը հարևան երկրի նկատմամբ հիմնականում պայմանավորված էր չեզոքության պայմանագրի խախտմամբ և ԽՍՀՄ-ի՝ Ճապոնիայի դեմ պատերազմի մեջ մտնելով, խորհրդային ճամբարներում ավելի քան 60 հազար Ճապոնացի ռազմագերիների մահվամբ, Ճապոնական տարածքների գրավմամբ և Ճապոնիայում կոմունիստական գաղափարախոսություն տարածելու փորձերով: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ևս նշված կարծրատիպերը շարունակում էին գերակշռել Ճապոնիայում՝ կապված վիճելի կղզիներում ժամանակակից սպառազինությունների տեղակայման, Ճապոնական սահմանների մոտ ռուսական ռազմաօդային ուժերի հեռահար թռիչքներ իրականացնելու հետ: Ճապոնացի պատմաբանները, գիտնականները և քաղաքագետները ոչ միայն հակառուսական տրամադրություններ ունեին, այլև ակտիվորեն պահանջում էին «հյուսիսային տարածքների» վերադարձը, առանց որի, ըստ նրանց, Երկրորդ աշխարհամարտը Ճապոնիայի համար չէր կարող ավարտված համարվել [10]:

Ճապոնական կողմի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքման շուրջ տևական բանակցությունների փորձը մոտ ապագայում կարող ենք բացառել, քանի որ կողմերի տարաձայնություններն ունեն սկզբունքային նշանակություն: Ոչ միայն Ճապոնական իշխող շրջանակները, այլև հասարակության ճնշող մեծամասնությունը պահանջում էին Ռուսաստանից վերադարձնել Խաբոմայի, Շիկոտանի, Կունաշիրի, Իտուրուպի կղզիները, որոնք ապօրինաբար օտարվել էին Ճապոնիայից Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Դրա հետ մեկտեղ ներկայումս Ճապոնիայում առկա է քաղաքական գործիչների, գործարար շրջանակների ներկայացուցիչների, գիտնականների և լրագրողների բավական ազդեցիկ խումբ, ովքեր, դատելով Ճապոնական ազգային շահերի տեսանկյունից, հասկանում էին, որ պետք է ազատվել ԱՄՆ-ի վարած կոշտ քաղաքականությունից, դիմակայել Չինաստանին, և կառուցողական և

բազմակողմանի հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի հետ: Ճապոնիայի Արտաքին գործերի նախարարությունը, որն աչքի էր ընկնում այս հարցի շուրջ իր քննադատական տրամադրվածությամբ, այն կարծիքն էր արտահայտում, որ Վ. Պուտինի նախագահության օրոք այս հարցը իր վերջնական լուծումը չի կարող ստանալ: Նրանք դա հիմնավորում էին, որ լավագույն դեպքում ռուսական կողմը կարող է կրկնել 1956 թ.-ի հռչակագրի 9-րդ հոդվածը քննարկելու առաջարկը՝ Հաբոմայի և Շիկոտանի վերադարձի հարցը՝ այնտեղ ռուսական ինքնիշխանությունը պահպանելու պայմանով: Ըստ էության դա կրկնում էր նախագահ Վ. Պուտինի 2001 թ. մարտին Իրկուտսկում արված առաջարկությունը՝ սկսել 9-րդ հոդվածի քննարկումը [7, 14]:

Ճապոնիայում որոշ քաղական շրջանակներ այն կարծիքին են, որ անհրաժեշտ է խորացնել համագործակցությունը Ռուսաստանի հետ տնտեսական և անվտանգության ոլորտներում: Այս դիվանագիտության հիմնական ուղենիշներից մեկը պետք է լիներ Ռուսաստանի հետ բազմակողմանի հարաբերությունների ստեղծումը: Արդյունքում կարելի է ակնկալել ավելի շահավետ փոխզիջում Ռուսաստանի հետ տարածքային խնդրի շուրջ: Այլ կերպ ասած, պետք է ստեղծել այնպիսի իրավիճակ, երբ ռուսական կողմի համար ավելի նպատակահարմար կլինի տարածքային խնդիրների շուրջ զիջումների գնալը: Ճապոնիայի Արտգործնախարարությունը, որը որոշում է բանակցային մարտավարությունը և ռազմավարությունը Մոսկվայի հետ հարաբերություններում, դեմ է հանդես է գալիս տարածքային հարցի վերաբերյալ դիրքորոշման փոփոխությանը և նշում, որ Ճապոնական կողմը մոտ ժամանակներս տարածքային խնդրի շուրջ իր սկզբունքային դիրքորոշումից չի հրաժարվելու:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա այդ երկրի ազգային շահերին համապատասխանում է Ճապոնիայի հետ հնարավորինս կառուցողական հարաբերությունների ձևավորումը: Ռուսաստանը հայտարարում էր, որ իրենք դեռևս անցյալ դարի 90-ականների վերջին և այս դարի սկզբին ապացուցել են Տոկիոյի հետ իրենց հարաբերությունների բարելավման պատրաստակամությունը [10]: Այդ ժամանակ Ճապոնիան «յոթնյակի» երկրների շարքում առավել բարենպաստ դիրք էր գրավում Ռուսաստանի հետ համատեղ ծրագրեր իրականացնելու հարթակում՝ պայքար առաքելչության դեմ Կովկասում, մարդու իրավունքների պաշտպանություն, տնտեսական օգնության տրամադրում դեֆոլտից հետո, անդամակցում Ասիական և Խաղաղօվկանոսյան տնտեսական խորհրդին և այլն: Նման հարաբերությունների պահպանման համար անհրաժեշտ է

մշտական, համառ և նախաձեռնողական աշխատանք տանել ճապոնական քաղաքական էլիտայի, գործարար շրջանակների և հասարակության հետ: Անհրաժեշտ է ունենալ հստակ մտածված ռազմավարություն, գործել համալիր՝ հաշվի առնելով բոլոր փոխկապակցված գործոնները: Քաղաքական ոլորտում շատ կարևոր է կարգավորել և կանոնավոր կերպով պահպանել շփումներն ու երկխոսությունը արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների մակարդակով:

Ըստ Ռուսաստանի՝ հարաբերությունների կարգավորման համար նպատակահարմար է ստեղծել երկկողմանի հասարակական կառույց՝ «Ռուս-ճապոնական հարաբերությունների զարգացման կոմիտե», որում պետք է ընդգրկված լինեն ռուս և ճապոնացի քաղաքական և հասարակական գործիչներ, գիտնականներ: Վերջիններս պետք է ուղիներ որոնեն երկու երկրների հարաբերությունների բարելավման համար: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաև երկկողմ հարաբերությունների պատմական անցքերը, ինչը կնպաստի տարածված կարծրատիպերի հաղթահարմանը: Դա թույլ կտա ազատվել ճապոնական կողմի կշտամբանքներից, թե իբր Ռուսաստանում բավարար տեղեկացված չեն երկկողմ հարաբերությունների ձևավորման հիմքում ընկած պատմական իրադարձություններից, բացի այդ՝ հնարավորություն կընձեռվեր ճապոնական հանրությանը ցույց տալ մի շարք հակափաստարկներ՝ հիմնավորված պատմական և պատմաիրավական փաստաթղթերով [10]:

Չնայած Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքին՝ ճապոնական կողմը շարունակում է Կուրիյան կղզիներում գործող ռուսական օրենսդրության հիման վրա այնտեղ տնտեսական գործունեություն ծավալել: Ճապոնական կողմը հանդես էր գալիս նաև 2000 թվականին ստորագրված համաձայնագիրը կյանքի կոչելու վերաբերյալ նախաձեռնությամբ, ըստ որի՝ երկու կողմերը Իտուրուպ, Կունաշիր, Շիկոտան և Հաբոմայի կղզիներում պետք է մշակեին համատեղ տնտեսական գործունեության և համագործակցության զարգացման ծրագրեր, այդ թվում՝ նաև միմյանց լեզուների ուսուցում, մտքերի փոխանակում բնապահպանական թեմաների շուրջ, համատեղ բնապահպանական հետազոտությունների իրականացում: Հաշվի առնելով Ճապոնիայում բնական աղետների առկայությունը՝ արդիական են դառնում նաև համատեղ գիտական հետազոտությունների իրականացումը սեյսմիկ գոտիների տարածքում [8, 108-109]:

2012-2020 թթ. Ճապոնիայում իշխանության եկած Սինդձո Աբեի կառավարությունը նկատելի մեղմացրեց տարածքային պահանջների

հարցում կառավարության ձևավորած կոշտ քաղաքականությունը, ինչի ակնհայտ դրսևորումը Վ. Վ. Պուտինի հետ տեղի ունեցած 27 հանդիպումներն են: Սինդո Աբեի կառավարությունը հետաքրքրված էր տարածքային խնդրի լուծման հարցով և նույնիսկ քայլեր իրականացրեց հարավային Կուրիլյան կղզիների տարածքում տնտեսական գործունեության ակտիվացման ուղղությամբ: Սակայն առողջական խնդիրների պատճառով Սինդո Աբեն հրաժարական ներկայացրեց կառավարության ղեկավարի պաշտոնից, և Բանակցային գործընթացը կրկին մտավ ձախողումների փուլ: Արդեն Եոխիդե Սագայի պաշտոնավարման շրջանում ռուս-ճապոնական հարաբերություններում նկատելի սառեցում արձանագրվեց, իսկ 2021 թ. հոկտեմբերին Ճապոնիայի նոր վարչապետ Ֆուդիո Կիսիդան պաշտոնապես հայտարարեց, որ Կուրիլյան կղզիների հարավային մասը համարում է Ճապոնիայի ինքնիշխան տարածք: Ի պատասխան այդ հայտարարության՝ ՌԴ Արտգործնախարարությունը ևս մեկ անգամ հիշեցրել է ճապոնական կողմին, որ դա ռուսական տարածք է, և ճապոնական կողմի նման դիրքորոշումը միայն կբարդացնի իրավիճակը հետագա բանակցություններում [12, 2]:

Ներկայումս երկու պետությունների միջև հաշտության պայմանագրի կնքման շուրջ բանակցությունները թեև կոխել են բարդ փուլ:

Եզրակացություն

Հոդվածում փորձ է արվել ներկայացնել ռուս-ճապոնական հարաբերությունների զարգացման հնարավորությունները ժամանակակից փուլում: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո մինչ օրս այդ հարաբերությունները զարգացել են մի շարք ուղղություններով, սակայն քաղաքական ոլորտում դեռևս կան արմատական տարաձայնություններ՝ կապված տարածքային խնդիրների հետ: Երկու երկրների կոշտ դիրքորոշումները «հյուսիսային տարածքների» հարցում խոչընդոտում է դիվանագիտական հարաբերությունների զարգացմանը և հաշտության պայմանագրի կնքմանը, ինչը անմիջականորեն վնասում է առևտրատնտեսական, մշակութային, հասարակական ոլորտներում առողջ համագործակցային միջավայրի ձևավորմանը: Ռուսաստանի և Ճապոնիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների ձևավորման հարցում անհրաժեշտ է կարևորել հետևյալ փաստարկները.

- Գնահատել և համադրել ժամանակակից փուլում ռուս-ճապոնական հարաբերությունների զարգացման վրա անմիջականորեն ազդող դրական և բացասական գործոնները:

- Վերլուծել ճապոնական կոալիցիոն կառավարության արտաքին քաղաքականության ուղենիշները:
- Համադրել ներքին և արտաքին քաղաքական գործոնները, որոնք կարող են անմիջական ազդեցություն ունենալ ռուս-ճապոնական հարաբերությունների զարգացման վրա:
- Կարևորել ճապոնիայի և Ռուսաստանի անմիջական հարևան պետության՝ Չինաստանի տնտեսական և քաղաքական աճող դերը տարածաշրջանում, ինչը կարող է լուրջ հակակշիռ ստեղծել ամերիկյան գերակշռող ազդեցությանը Հարավարևելյան Ասիայում և նոր ինտեգրման գործընթացների զարգացման հիմք հանդիսանալ:

Գրականություն

1. Аладьин В.В. Россия и Япония: пропущенные вехи на пути к мирному договору. М., 2001, -240 с.
2. Бунин В.Н. Японо-американский союз безопасности: История и современность: (К 50-летию со дня основания). М., 2000. -331 с
3. Бунин В. Японо-американская совместная декларация по безопасности. М., 1996.
4. Герчиков О. Корейский синдром // Аргументы и факты. 2005, № 27
5. Еремин В. Россия-Япония. Территориальная проблема: поиск решения. М., 1992, -189 с.
6. Жуков А.Е. История Японии. 1868-1998. Т. II. М, 1999, -703 с.
7. Коростиков М.Ю. Россия и Япония встали на повороте // Газета «Коммерсантъ». 2018. № 48.
8. Обзор внешнеэкономической деятельности Дальневосточного региона за 9 месяцев 2020 года // Таможенная политика России на Дальнем Востоке. 2020, № 4, с. 108-109.
9. Панов А.Н. Россия и Япония: становление и развитие отношений в конце XX - начале XXI века. М., 2007, -312 с..
10. Панов А.Н. и др. Современные российско-японские отношения и перспективы их развития. М., 2012. -32 с.
11. Территориальная проблема между японией и Россией. За отношения истинного доверия. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.lt.emb-japan.go.jp/files/000084423>
12. Япония идет на обострение с Россией? // Аргументы недели. 2021. № 39.

Российско-японские отношения в современную эпоху

Костандян Лусине

Резюме

Ключевые слова: *Россия, Япония, Курильские острова, дипломатические отношения, переговоры, территориальный конфликт, мирный договор, мир*

В статье представлены пути развития российско-японских дипломатических отношений в первой четверти XXI века и возможности преодоления существующих препятствий. После второй мировой войны, существующие территориальные вопросы между двумя странами привели к замораживанию двусторонних отношений, но на нынешнем этапе геополитические вызовы привели к необходимости кардинального пересмотра отношений, что вытекало из интересов обеих стран.

В 90-е годы 20 века политическая роль России в восточноазиатском регионе резко возросла, что проявилось активизацией в сфере сотрудничества с Японией в политической, торгово-экономической и культурной сферах. Наиболее сложные отношения сформировались в политико-дипломатическом направлении, что было обусловлено отсутствием мирного договора между Россией и Японией. Москва и Токио десятилетиями ведут переговоры по поводу территориального спора о принадлежности японских островов, однако из-за противоречивых позиций двух сторон существенных результатов не было зафиксировано. Жесткие позиции двух стран в отношении «северных территорий» препятствуют развитию дипломатических отношений и заключению мирного договора, что наносит прямой ущерб формированию здоровой среды сотрудничества в торгово-экономической, культурной и общественной сферах. Относительно формирования дипломатических отношений между Россией и Японией необходимо подчеркнуть следующие аргументы:

- оценить и сопоставить положительные и отрицательные факторы, непосредственно влияющие на развитие российско-японских отношений на современном этапе;
- проанализировать внешнеполитические ориентиры японского коалиционного правительства;
- сравнить внутренние и внешние политические факторы, которые могут оказать непосредственное влияние на развитие российско-японских отношений;
- подчеркнуть растущую экономическую и политическую роль Китая,

ближайшего соседа Японии и России в регионе, что может создать серьезный противовес доминирующему американскому влиянию в Юго-Восточной Азии и стать основой для развития новых интеграционных процессов.

В статье мы также постарались осветить позитивные изменения и существующие разногласия, зафиксированные в первой четверти XXI века в российско-японских отношениях. Мы представили позиции внутриполитических сил двух стран относительно территориальных разногласий и варианты обсуждаемого решения.

Russian-Japanese Relations in the Modern Era

Kostandyan Lusine

Summary

Key words: *Russia, Japan, Kuril Islands, diplomatic relations, negotiation, territorial conflict, reconciliation agreement, peace.*

The article presents the directions of development in Russian-Japanese diplomatic relations in the first quarter of the 21st century and the possibilities of overcoming the obstacles on the way. After the Second World War, the territorial issues between the two countries had led to the freezing of bilateral relations, but at the current stage, geopolitical challenges have necessitated a drastic review of relations, which is in the interests of both countries.

In the 90s of the 20th century, the political role of Russia in the East Asian region increased dramatically, which was demonstrated by the activation of cooperation with Japan in the political, commercial, economic, and cultural spheres.

The most complicated relations were formed in political and diplomatic directions due to the absence of a peace treaty between Russia and Japan. Moscow and Tokyo have been negotiating over the territorial dispute over the ownership of the Japanese islands for decades, but no significant results have been recorded due to the conflicting positions of the two sides.

The tough positions of the two countries in relation to the “northern territories” impede the development of diplomatic relations and the conclusion of a peace treaty, which directly damages the formation of a healthy environment for cooperation in trade, economic, cultural and public spheres. Regarding the formation of diplomatic relations between Russia and Japan, the following arguments should be emphasized:

- to evaluate and compare the positive and negative factors directly

affecting the development of Russian-Japanese relations at present stage;

- to analyze the foreign policy guidelines of the Japanese coalition government;
- to compare internal and external political factors that can have a direct impact on the development of Russian-Japanese relations;
- to emphasize the growing economic and political role of China, the closest neighbor of Japan and Russia in the region, which can create a serious counterbalance to the dominant American influence in Southeast Asia and become the basis for the development of new integration processes.

In the article, we have also tried to highlight the positive changes and existing disagreements recorded in the first quarter of the 21st century in Russian-Japanese relations. We have presented the positions of internal political forces of the two countries regarding the territorial differences and the options for the discussed solution.

Ներկայացվել է 13.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 08.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Հայ-թուրքական բանակցությունները Կ.Պոլսի կոնֆերանսում

Ղուլյան Յուրիկ

***Հանգուցային բառեր.** Հայաստանի Հանրապետություն, Թուրքիա, Բաթում, Բրեստ-Լիտովսկ, Ղարաբաղ, Ջանգեզուր, կոնֆեդերացիա*

Նախաբան

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում Թուրքիայի ու Անդրկովկասյան նորանկախ հանրապետությունների միջև պայմանագրի կնքումը տեղի ունեցավ առանց Քառյակ միության գծով Թուրքիայի դաշնակիցներ Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի մասնակցության: Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան գտնում էին, որ այդ պայմանագրերը ընդունելի չեն, քանի որ կնքվել են առանց դաշնակիցների մասնակցության [15, 511]: Այդ հանգամանքը նյարդայնացնում էր հատկապես Գերմանիային: Գերմանիան մտադիր չէր իր տնտեսական շահերը զոհաբերելու Թուրքիայի քաղաքական նպատակներին ու հիմնվելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վրա՝ հանդես եկավ Բաթումում ընդունված որոշումները վերանայելու առաջարկությամբ: Նախատեսվեց հունիսի 25-ին Կ. Պոլսում Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև հրավիրել խաղաղության կոնֆերանս, որտեղ պետք է կարգավորվեին Թուրքիայի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների չլուծված խնդիրները, ինչպես նաև այդ հանրապետությունների սահմանային հարցերը [9, 186]: Գերմանիայի, Ավստրիայի և Բուլղարիայի ներկայացուցիչները հայկական պատվիրակությանը հավաստիացումներ էին տալիս, որ պիտի աշխատեն Անդրկովկասի սահմանները գծել համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի: Հայկական կողմը հույս ուներ, որ Թուրքիայի դաշնակիցների այդ հավաստիացումները սին խոստումներ չեն [4, 177]:

Հայ-թուրքական բանակցությունները

Կոնֆերանսի մասին հայկական կառավարությունը տեղեկացվեց գերմանական ներկայացուցչի կողմից: Գերմանիայի բարյացակամությանը ձգտող Հայաստանի Հանրապետությունը փորձեց օգտվել դաշնակիցների այդ հակասությունից: Հայոց Ազգային խորհրդի Կ. Պոլիս պատ-

վիրակությունն ուղարկելու որոշման հիմքում Թուրքիայի արդարադատության նախարար Հալիլ բեյից ստացված հեռագիրն էր, որում նա Թալեաթ փաշայի անունից Հայաստանի ներկայացուցիչներին հրավիրել էր մասնակցելու Թուրքիայի, նրա դաշնակիցների և Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև կայանալիք բանակցություններին:

Բաթումի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո հայկական պատվիրակությունը վերադարձավ Թիֆլիս և Ազգային խորհրդի հունիսի 12-ի որոշմամբ [1, 263] ու նրա կողմից նոր հրահանգներ ստանալով՝ մեկնեց Կ. Պոլիս՝ մասնակցելու կոնֆերանսին: Պատվիրակությունը մի խնդիր ուներ՝ իրականացնել Ազգային խորհրդի և նոր ստեղծված կառավարության ղեկավար սկզբունքը՝ ապահովելու հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Հայկական պատվիրակության գործունեությունը նպատակաուղղված էր լինելու հայ ժողովրդի շահերի տեսանկյունից ծանր ու անընդունելի Բաթումի պայմանագրի համեմատ ավելի նպաստավոր պայմանագրի ստորագրումն ապահովելուն [5, 109]: Հայաստանի Հանրապետության համար կենսական էին նրա անկախության միջազգային ճանաչումը, պետության սահմանների ընդլայնումն ու դրանց անվտանգությունը, ժողովրդի կյանքի խաղաղ պայմանների ապահովումը [5, 107]:

1918 թ. հունիսի 13-ին Թիֆլիսից ճանապարհ ընկած հայկական պատվիրակությունը Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ Կ. Պոլիս է հասնում հունիսի 19-ին [2, 119]: Պատվիրակությունը հունիսի 22-ին այցելում է Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին, Հալիլին, Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Բերնսդորֆին: Հատկապես նվաստացուցիչ էին հանդիպումները մեծ վեզիր Թալեաթի և ռազմական նախարար Էնվերի հետ: Առաջին իսկ հանդիպումների ժամանակ հայկական պատվիրակությունը Թալեաթ փաշային, ապա նաև Էնվերին ներկայացնում են Հայաստանի ազգաբնակչության սարսափելի կացությունը, գաղթականների թշվառ վիճակը, հանրապետության սահմանափակ տարածքների պատճառով կենսագործունեության հնարավորության բացակայությունը [1, 264]: Թալեաթ փաշան առանձին կարևորություն չտվեց Հայաստանի անկախության հռչակագրին և հայ ժողովրդին հուզող կենսական խնդիրների վերաբերյալ հայ պատվիրակների ներկայացրած փաստաթղթերին: Էնվեր փաշային ներկայացրած նախագծով հայկական կողմը ակնկալում էր Թուրքիայից ետ ստանալ Մուրմալուն, Նախիջևանը, Ախալքալաքը և այն տարածքները, որ Թուրքիային էին անցել Բաթումի պայմանագրով:

Հայ պատվիրակները այցելությունից տպավորություն են ստանում, որ թուրքերը ցանկանում են կոնֆերանսը վեր ածել հասարակ ձևականության: Թուրքերը շեշտում էին, որ Բաթումում ամեն ինչ վերջացած է, դաշնագիրը ստորագրված, ուստի պետք էր, որ միայն ձևականորեն ստորագրեին նաև տերությունները [2, 171]: Թուրքական Բարձրաստիճան պաշտոնյաները հանդիպումների ընթացքում վերացական ու խուսափողական պատասխան տվեցին պատվիրակների գործնական հարցադրմանը ցեղասպանության հետևանքով հայրենագրկված հայ գաղթականների տունդարձը կազմակերպելու և ներքին կյանքը կարգավորելու վերաբերյալ:

Իր կենսական տարածքների ընդլայնմանը ձգտող ՀՀ պատվիրակությունը մի շարք փորձեր արեց Թուրքիայի դեկավարներին ՀՀ մտահոգությունները ներկայացնելու ուղղությամբ՝ արժարծելով նաև տարածքային հարցեր [1, 264]: Մասնավորապես նման հանդիպում կայացավ հայկական պատվիրակության և թուրքական կողմի միջև՝ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի Հանրապետությանը տալու հարցի շուրջ, որին թուրքական կողմը վճռականորեն դեմ արտահայտվեց [10, 206]: Ղարաբաղի հարցում Թուրքիան անվերապահ աջակցում էր Ադրբեջանին: «Թուրքերը լավ ծանոթ էին մեր ծրագիրներուն և ձգտումներուն, բայց չէին ուզեր որ գոյություն ունենա կենսունակ Հայաստան մը: Անոնք դեմ էին, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կցվեին Հայաստանին, որովհետև կուզեին բաց պահել իրենց ճամբան դէպի Պաքու» [3, 99], - գրում է պատվիրակության անդամ Ալեքսանդր Խատիսյանը: Ղարաբաղը Ադրբեջանին տալու հարցը Թալեաթը հիմնավորում էր նրանով, որ «այստեղ տեղական թուրքերը սարն են բարձրանում և այդ պատճառով անհնարին է այդ երկիրը տալ Հայաստանին»: Իրականում Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելը քաղաքական նպատակ էր հետապնդում, որով Թուրքիան նախատեսում էր թյուրքական աշխարհին կապող միջանցքը վերահսկողության տակ վերցնել: Ավ. Ահարոնյանը արդարադատության նախարար Հալիլ բեյին հայերի կողմից խնդրում է իրենց հանձնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված ողջ տարածքը, իսկ Ղարաբաղի հարցը թողնել Կովկասում լուծման համար: Հալիլը, որոշակի պատասխան չտալով, նշում է, որ Ղարաբաղը կարող է դառնալ ինքնավար կանտոն Ադրբեջանի կազմում [3, 99]:

Թեև Կ. Պոլսի կոնֆերանսի մասնակիցները վաղուց ժամանել էին, սակայն կոնֆերանսի աշխատանքների սկիզբը անընդհատ հետաձգվում

էր: Կոնֆերանսն առաջարկվել էր բացել հունիսին, բայց հետաձգվեց երեք շաբաթով, որը պայմանավորված էր այդ ժամանակ Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև ընթացող բանակցություններով:

Հուլիսի 4-ին Ավ. Ահարոնյանը Կ. Պոլսից հաղորդում էր, որ «Կոնֆերանսը կսկսի երկու շաբաթից» [4, 177], իսկ հուլիսի 23-ին հեռագրով հայտնում է, որ կոնֆերանսի բացման վերաբերյալ դեռևս հստակություն չկա [12]: Նոր կոնֆերանսի հրավիրումը Թուրքիայի շահերից չէր բխում, ուստի Թուրքիան ամեն կերպ խոչընդոտում էր կոնֆերանսի կայացմանը:

Մինչ կոնֆերանսի աշխատանքների սկսվելը ՀՀ պատվիրակությունը [16, 49] տարածքային ու փախստականների հարցերով շարունակում էր բանակցությունները թուրքերի հետ: Հայկական պատվիրակության կողմից թուրքական կառավարությանը հանձնվեցին քարտեզներ, ինչպես նաև տնտեսական, պատմական, աշխարհագրական բնույթի զեկուցագրեր, տեղեկանքներ ու հուշագրեր [11]: Կ. Պոլսում գտնվող հայկական պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը Բաթումում գտնվող հայկական պատվիրակության ղեկավար Սամսոն Հարությունյանին հուլիսի 4-ին ուղարկած հեռագրում պահանջում էր. «հատուկ ցրիչի միջոցով մանրամասն նամակներ և Հայաստանի 20 վերստ մասշտաբով տասնյակ քարտեզներ ուղարկեք» [4, 177]: ՀՀ պատվիրակությունը, սպասելով Կ. Պոլսում կոնֆերանսի բացմանը, շարունակում էր բանակցությունները թուրքերի հետ տարածքային ու փախստականների հարցերով՝ որպես «առավել սուր հանդիսացող» [16, 49]: Թուրքական կողմից շողոքորթությունների պակաս չկար, գաղթականների վերադարձի խնդրում առատ խոստումներ էին տալիս, սակայն գործնական քայլերը բացակայում էին: Ազգային խորհրդին զեկուցելով բոլոր հանդիպումների արդյունքների մասին՝ պատվիրակության ղիվանի պետ Հ. Քոչարյանը գրում էր. «ընդհանրապես, խոսքերով պատասխանները գոհացուցիչ են, բայց ինչպես կլինի գործով՝ տեսնենք»: Թուրքիայի ղեկավար շրջանները գործնականում հայկական պատվիրակության առաջադրած հարցերին և ոչ մի լուծում չտվեցին, թեև ջանք չէին խնայում քարոզչական մեքենայի միջոցով եվրոպական հասարակության մեջ թուրք-հայկական բարեկամության վերաբերյալ թյուր կարծիք ձևավորելու ուղղությամբ, որից իբր թե հայերը բավարարված են ու գործում են թուրքերի հետ համատեղ [1, 266]:

Հուլիսի 18-ի նիստին մասնակցած Մուխտար բեյը Էնվեր փաշայի անունից խնդրում է իրեն տրամադրել հայկական կողմի ներկայացրած

քարտեզը և ցույց տալ հայերի ակնկալած սահմանները: Նոր փոփոխված սահմաններով ու բացատրություններով քարտեզը էնվեր փաշային հանձնելու համար հուլիսի 22-ին ներկայացվում է Մուխտար բեյին:

Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Բուլղարիայի կողմից Բրեստի դաշնագրի վավերացման մասին հայ պատվիրակները տեղեկացան հուլիսի առաջին կեսին: Դաշնագրերը վավերացնելու ցանկություն էր հայտնել և Հագգը փաշան՝ վերապահումով, որ Բրեստի պայմանագիրը ընդունում են այն չափով, ինչ չափով այն չի հակասում Բաթումի պայմանագրին [1, 277]: Թուրքերն ամեն կերպ փորձում էին կառչած մնալ Բաթումի պայմանագրից, հատկապես այն կետերից, որոնք վերաբերում էին Հայաստանին:

Հայ-թուրքական բանակցություններում որոշակի առաջընթաց է նկատվում հուլիսի վերջին: Օգոստոսի 1-ին պատվիրակությունը հեռագրով ՀՀ կառավարությանը տեղեկացրեց օսմանյան նախարարների խորհուրդի ընդունած որոշման մասին, համաձայն որի՝ փախստականները կարող էին առանց որևէ արգելքի վերադառնալ Բաթումի շրջան ու Ալեքսանդրապոլի մերձակայք: Մնացած փախստականների հարցը մնում էր բաց, երկաթուղային ճանապարհների կառավարումը և դրանց շահագործումը հայկական ամբողջ տարածքում հանձնվում էր հանրապետության կառավարությանը, բայց թուրքերը պահպանում էին գծի երկայնքով իրենց զինվորական խմբերը... թուրքական կառավարությունը բանակային կորպուսի հրամանատար Մեհմեդ Ալի փաշային նշանակեց ՀՀ կառավարությանը կից դիվանագիտական ու զինվորական ներկայացուցիչ [16, 51]:

Հետագա բանակցությունները պետք է տարվեին ԱԳ նախարար Նեսսիմ բեյի հետ: Սակայն իր կառավարությունից երկուս ու կես ամսից ավելի տեղեկություններ չունենալով՝ պատվիրակությունը Նեսսիմ բեյի հետ տեսակցում է միայն 9-10 օր անց, իսկ այդ ընթացքում հայերի նկատմամբ թուրքերի անվստահությունը միայն ուժեղանում է: Բաքվում հայերի դերը, Անդրանիկի գործողությունները, Պարսկաստանում անգլիացիների հետ կապը, Փարիզում Պողոս Նուբարի քայլերը, դիվանագիտական աշխատանքը Բեռլինում, ռուսների նկատմամբ համակրանքը, Բաթումի պայմանագիրը չվավերացնելը, պատվիրակության մեծ զսպվածությունը անվստահության այն պատճառներն էին, որոնց վրա թուրքերը հենվում էին: Էնվեր փաշան պատվիրակության հետ բանակցություններում նշում էր, որ Հայաստանը «հետևում է Հունաստանի քաղաքականու-

թյանը» [16, 59], այսինքն՝ քաղաքականություն երկու ճակատով:

Գերմանիայի ու Խորհրդային Ռուսաստանի միջև 1918 թ. օգոստոսի 27-ին կնքված լրացուցիչ պայմանագիրը անակնկալի է բերում թուրքերին, որով Բաքվի նավթի արտադրանքի մեկ քառորդը տրվում էր գերմանացիներին: Թալեաթը մեկնում է Բեռլին՝ գերմանական կառավարության հետ բանակցելու: Նա Կ.Պոլսից մեկնելուց առաջ, ընդունելով հայ պատվիրակներին, նրանց հայտարարում է, որ գերմանա-ռուսական պայմանագրով միայն Վրաստանն է ճանաչվել դե ֆակտո, իսկ Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ ոչ: Ելնելով դրանից՝ նա հայ պատվիրակներին առաջարկում է թուրքերի հետ համագործակցել՝ խոստանալով ընդլայնել տալ Հայաստանի սահմանները [8, 299]: Սեպտեմբերի 3-ին՝ Բեռլին ու Վիեննա մեկնելուց առաջ, Թալեաթ փաշան ընդունում է Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը, որը նրան հավաստիացնում է, որ Հայաստանը իր տարածքների վերադարձի դեպքում պատրաստ է Թուրքիայի հետ փոխադարձ զիջումների [16, 60]: Գերմանական ու ավստրիական աղբյուրները վկայում են, որ Թալեաթ փաշան իրականում Վիեննայի ու Բեռլինի խորհրդակցությունների ժամանակ այնպիսի ջանասիրությամբ էր պաշտպանում հայկական «անկախությունը», որ Թուրքիայի դաշնակիցների մոտ որոշ կասկածներ էր առաջ բերում:

1918 թ. սեպտեմբերի կեսերին Կ. Պոլիս է գալիս Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Արտաշես Բաբայանը, որը մանրամասն զեկուցում է թե՛ պատվիրակությանը և թե՛ կառավարությանը հետաքրքրող բոլոր խնդիրների մասին: «Առհասարակ Ա. Բաբայանի ասելով, այժմյան քաղաքական իրադրությունը այնպես է, որ մենք չպետք է զիջող լինենք մեր տարածքային պահանջների վերաբերմամբ» [1, 247].- կարդում ենք պատվիրակության օրագրի սեպտեմբերի 14-ի թիվ 22-րդ նիստի գրառումից: Ա. Բաբայանի զեկուցումից բխող խնդիրները պատվիրակությունը քննարկում է սեպտեմբերի 15-ին կայացած ժողովում ու որոշում դրանցից կարևորների մասին առանձին դիմումներ հղել արտաքին գործերի նախարար Նեսսիմի բեյին և Էնվեր փաշային:

Հայ-թուրքական բանակցությունների ընթացքում քննարկվող հիմնական հարցերից մեկը վերաբերում էր Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև միություն ստեղծելու հարցին: Թուրքիայից, Ադրբեջանից, Հայաստանից և Հյուսիսային Կովկասից կազմվելիք Արևելյան դաշնության գաղափարը առաջ էր քաշել հայտնի պանթուրքիստ, հրապարակախոս, ծագումով անդրկովկասյան թուրք Ահմեդ Աղանը: Դեռևս հունիսին Էնվեր փաշայի

հետ հայկական պատվիրակության առաջին հանդիպման ընթացքում նա խոսակցություն է բացում Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև միության մասին: Էնվեր փաշան, հայերին կշտամբելով օսմանյան հայրենիքի նկատմամբ անհավատարմության, Ռուսաստանի և Անգլիայի հետ հույսեր կապելու համար Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էր Թուրքիայի հետ լինել «ոչ միայն լավ հարևաններ, այլև լավ դաշնակիցներ», նրա հետ մտնել համադաշնության մեջ, կնքել «սրտակից համաձայնություն» [5, 110]: Էնվեր փաշայի նախագիծը Հայաստանի կառավարության մոտ ոչ մի խանդավառություն չառաջացրեց, ուստի հայկական կողմը չէր շտապում պատասխանի հարցում՝ համարելով, որ երկու այդքան անհամեմատելի մեծությունների միջև միությունը փաստորեն հանգեցնելու է Հայաստանի ամբողջական ենթարկվածությանը Թուրքիային: Իր հերթին Էնվերը հայերի հանդեպ հավատ չէր տածում: Դա պարզ երևաց օգոստոսի 20-ին նրանց մեկուկես ժամ տևած հանդիպման ժամանակ, որի ընթացքում Էնվերը հայկական պատվիրակությանը հայտարարեց, որ ինքը հայերի հանդեպ հավատ չի տածում, քանի որ նրանք նահանջի ժամանակ կարող են հարձակվել թուրքերի վրա: Նա հայտարարում է, որ Թուրքիան կարող է Հայաստանին վերադարձնել Ալեքսանդրապոլը, Ախալքալաքը և որոշ այլ շրջաններ, բայց անհրաժեշտ է համարում, որ Հայաստանը նախ և առաջ հրաժարվի իր չեզոքության քաղաքականությունից և Թուրքիայի հետ ստորագրի համադաշնության մասին պայմանագիր՝ մնալով ինքնիշխան կողմ, կամ սրտալից համաձայնագիր, առանց Թուրքիայի թշնամիների դեմ իր գործերն օգտագործելու պարտավորության, բայց պարտավորվելով պաշտպանել երկաթգծերը և թիկունքը, ինչպես նաև ցուցաբերի այլ ծառայություններ: Էնվերը շտապում է ավելացնել, որ մինչ սրտալից համաձայնագրի կամ համադաշնության մասին պայմանագրի ստորագրումը ոչ մի կարևոր հարցեր - ոչ տարածքային, նույնիսկ փախստականների - չեն կարող ընդունվել քննարկման համար [16, 58]: Էնվերը ավելացնում է, որ պայմանագրի գործողության դադարեցման դեպքում Հայաստանը կկորցնի այն տարածքները, որ Թուրքիան պատրաստվում է նրան զիջելու: Պատվիրակությունը պատասխանում է, որ պատրաստ է քննության առնել հարցը, դրանով պարտադիր պայման դնելով հայկական տարածքների վերադարձը: Մեպտեմբերի 1-ին պատվիրակությունն անձամբ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարի հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարում է, որ սկզբունքորեն ընդունում է Էնվեր փաշայի առաջարկը՝ բարե-

կամական չեզոքության ձևով միություն կազմելու մասին և Նեսսիմ բեյին առաջարկում տրամադրել համաձայնագրի հիմքերը: Հայկական կողմը գտնում էր, որ «Մրտալից համաձայնագրի» կայացումը հնարավոր է միայն արդեն կազմավորված պետությունների միջև, Հայաստանը չի կարող դիտվել որպես կայացած պետություն, քանի դեռ նրա ներկայիս սահմանները չեն ընդլայնվել: Ավ. Ահարոնյանը նշում է, որ համաձայնագրի գլխավոր դրույթները պետք է հաղորդեն Երևան, իսկ գործի արագացման նպատակով անհրաժեշտ է համարում պատվիրակությանը շոգենավ տրամադրել, որը նրան կտաներ Կովկաս ու այնուհետ ետ կբերեր Կ. Պոլիս: Պատվիրակության առաջարկը սկզբունքորեն ընդունելով, Նեսսիմ բեյը խնդրում է իրեն մի քանի օր ժամանակ տալ վերջնական պատասխանի համար: Սեպտեմբերի 15-ին մեծ հողվածով հանդես գալով Կ. Պոլսի թերթերից մեկում՝ նա հույս է հայտնում, որ բոլոր կողմերից դաշնության մեջ մտած պետություններով շրջապատված Վրաստանը շուտով ստիպված կլինի մտնել նրա մեջ:

Կ. Պոլսում ընթացող հայ-թուրքական բանակցությունները ավելի աշխույժ ու կոնկրետացնող բնույթ ստացան սեպտեմբերի վերջերին: Ինչքան առաջին աշխարհամարտը մոտենում էր ավարտին, այնքան թուրքական կողմը զիջող էր դառնում: Վախենալով Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի առջև ապագա պատասխանատվությունից՝ նկատելի է դառնում հայկական հարցի նկատմամբ թուրքերի դիրքորոշման փոփոխությունը:

Հայկական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 21-ին նոր տեսակցություն ունեցավ Էնվեր փաշայի հետ: Վերջինիս հետ բանակցությունների ժամանակ պատվիրակությունը պնդեց փախստականների՝ իրենց օջախները վերադարձի լուծման վրա, խնդրեց գերեվարված հայերի ազատ արձակման և նրանց վերադարձի և այլնի մասին: Պատվիրակության նշված խնդրանքներից բավարարվեց միայն ռազմագերիների ու ոչ մեծ քանակությամբ տեղահանված քաղաքացիների վերադարձի խնդրանքը [16, 63]: Սեպտեմբերին, երբ Գերմանիան և Խորհրդային Ռուսաստանը վավերացրին լրացուցիչ պայմանագիրը, որը Կովկասը բաժանում էր ազդեցության երկու գոտիների, Էնվեր փաշան Ավ. Ահարոնյանին և Ալ. Խատիսյանին ակնարկեց, որ Թուրքիան կպաշտպաներ Հայաստանի հավակնությունները Լոռու և Փամբակի նկատմամբ և կարող է ի վերջո թույլատրել հանրապետության ծավալումը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի սահմաններում: Իթթիհադականները ավելի հակված էին այդ շրջանների ներառումը Հայաստանի, քան Վրաստանի մեջ, որը գերմա-

նական պրոտեկտորատ էր [7, 57]: Սեպտեմբերի վերջերին Թալեաթ փաշան հայտարարեց, որ իր կառավարությունը Հայաստանին ավելի մեծ զիջումներ կշնորհի, քան այնպիսիք, որոնք փնտրում էր Ավ. Ահարոնյանի պատվիրակությունը նախորդող բանակցություններում:

Հայերի դիրքը գնալով բարելավվում է՝ կապված աշխարհամարտում Թուրքիայի ու նրա դաշնակիցների մոտալուտ պարտության հետ: Հոկտեմբերի 5-ին Հալիլ բեյը Ավ. Ահարոնյանին հայտնում է, որ Թուրքիան որոշել է տարահանվել մինչ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված սահմանը, և հիմա չգիտի, թե ինչպես բաժանի ազատագրված տարածքը անդրկովկասյան երեք երիտասարդ հանրապետությունների միջև: Հոկտեմբերի 15-ին պատվիրակությունը լինում է նոր մեծ վեզիրի՝ Իսմեթ փաշայի մոտ, զեկուցում հայկական կողմի բոլոր ցանկությունների, գլխավոր առմամբ՝ սահմանային հարցերի՝ ներառյալ Ղարաբաղի մասին [2, 197]:

Բոլոր հարցերը, որ վերաբերում էին Կովկասի մասնակցությանը, շատ թե քիչ լուծվեցին Բեռլինում և Վիեննայում [16, 62]: Գերմանացիները, ի դեմս գեներալ Լոսովի, Բեռլինում և Վիեննայում գտնվող հայկական պատվիրակությանը (Հ. Օհանջանյան, Ա. Զուրաբյան) խորհուրդ էին տալիս հետևողականորեն թուրքերից խնդրել վերադարձ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով սահմանված սահմաններ [2, 195]: Էնվերը, Թալեաթը, Նեսիմին, չթաքցնելով իրենց դժգոհությունը Բեռլինում հայկական պատվիրակության գտնվելու կապակցությամբ, ցանկանում էին, որ հայերը հարաբերությունների մեջ մտնեն միայն թուրքերի հետ [1, 265]: Թուրքիայի ղեկավարները փորձում էին ազդել հայկական պատվիրակության վրա, որպեսզի վերջիններս հրաժարվեն Բեռլինում ու Վիեննայում իրենց խնդիրները բարձրաձայնելուց: Ա. Չխենկելին վկայում է, որ Թալեաթը բոլորին ասում էր, թե հայերը գոհ են իրենց դրությունից, և որ իրենք հայերի հետ համաձայնության են եկել, և կարիք չկա հիմա Բեռլինում այդ խնդիրը բարձրաձայնել: Դաշնակիցների վրա այդ հայտարարությունը, թե հայերը ոչ մի պահանջ չունեն, վատ տպավորություն էր թողել [1, 290]:

ՀՀ կառավարության ու Կ. Պոլսում գտնվող պատվիրակության միջև կապը հիմնականում իրականացվում էր նամակագրությամբ ու Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության միջոցով: «Բաթումի և Փոթիի իշխանավորների հետ նավով մեզ ուղարկեք նամակներ և հատկապես հայկական և ռուսական թերթեր: Առաջին հարմար առիթով

ուղարկեք Ա. Շահխաթունյան¹ վերջերս հրատարակված գրքի 10 օրինակներ» [12, 14],– ասվում էր հայկական պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի՝ Հայոց ազգային խորհրդին ուղարկած 1918 թ. հունիսի 23-ի հեռագրում: Կովկասի հետ կապ պահպանելու համար թուրքական կառավարությունը իր հեռագրաթելը և փոստը դրել էր հայկական պատվիրակության տրամադրության տակ: Բայց հավաստի աղբյուրներից պատվիրակությունը իմանում է, որ նրանց հեռագրատներում թվերը աղավաղվում են, ավելացվում են նոր թվեր, որի պատճառով էլ ծածկագրերը կարդալ չի լինում [13]: ՀՀ պատվիրակությանն իրազեկված լինելու հնարավորությունից զրկելու նպատակով թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ խոչընդոտում էր ՀՀ կառավարության հետ պատվիրակության կապի անխափան իրականացմանը: Թեև պատվիրակությունը հունիսի 19-ից գտնվում էր Կ. Պոլսում, սակայն Ալ. Խատիսյանն իր օրագրության մեջ դեռ սեպտեմբերի 7-ին գրում է. «Կովկասեն ոչ մեկ լուր կամ նամակ» [2, 119]: Թուրքերը մտածված ձևով հայկական պատվիրակությանը կղզիացրել էին մայր երկրից, որից ոչ մի լուր կամ հաղորդակցություն չկար: Թուրքերին պետք չէր, որ Կ. Պոլսում պատվիրակությունը իրազեկված լիներ տեղի անցքերի ու իրադարձությունների մասին, քանի որ Հայաստանի մեջ կատարվածը հակադիր էր միանգամայն իրենց խոստումներին և բնավ չէր համապատասխանում իրենց բարեկամական վերաբերումին, ուստի պետք չէր, որ իմանային հայ պատվիրակները՝ Պոլսում աղմուկ չհանելու համար: Այսպես. հոկտեմբերի 11-ի նիստում կարդացվեց Թիֆլիսից Ա. Ջամալյանի հոկտեմբերի 9-ին ուղարկած հեռագիրը, որը նախ հաղորդում էր, որ թուրք կառավարության ներկայացուցիչները դժվարություններ են ստեղծում մեր կուրիերները ուղարկելու խնդրում և երկրորդ, որ Ղարաբաղի խնդրի շուրջը կարող են բարդություններ առաջ գալ, և խնդրում է միջոցներ ձեռք առնել դրանց դեմ [3, 252]:

1918 թ. հոկտեմբերի առաջին օրերին թուրքերը վերջապես որոշում են տարհանվել Բաթումի պայմանագրի ուժով զինագրաված շրջաններից, ինչպես նաև այն տարածքներից, որոնք ինքնակամ զինագրավել էին, ինչպես, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի շրջանը: Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությունը Բեռլինում գտնվող հայկական պատվիրա-

¹ Խոսքը վերաբերում է 1918 թ. Թիֆլիսում ռուսերենով հրատարակված Ա. Շահխաթունու «Административный передел Закавказского края» գրքին:

կույթանը պաշտոնապես իրազեկում է, որ թուրքերը պետք է հետևեն այն սահմաններին, որ որոշվել է Բրեստ-Լիտովսկում: Թուրքական կողմը նույնի մասին պաշտոնապես հայտարարում է այնտեղ գտնվող հայկական պատվիրակությանը և նրա հետ բանակցությունների մեջ է մտնում՝ կապված Հայաստանին վերադարձվելիք տարածքների հետ [16, 72]:

Հոկտեմբերի վերջերին, երբ օսմանյան պատվիրակությունը պատրաստվում էր նավարկել Լեմնոս կղզի՝ հաշտություն խնդրելու, պատվիրակության ղեկավար Հուսեյն Ռաուֆ բեյը իր մոտ է հրավիրում Ալեքսանդր Խատիսյանին՝ համոզելու ուղեկցել իրեն՝ իբրև վկայություն հայ-թուրքական ջերմ սրտակցության: «Նա նշեց, թե որպես փոխհատուցում, թուրքական կառավարությունը կհանձնի Կարսը և Արդահանը, կվերականգնի 1914 թ. սահմանները և նույնիսկ հնարավոր է՝ կհամաձայնի լրացուցիչ մանր տարածքային ճշգրտումներ կատարելու հոգուտ Հայաստանի» [3, 94],– գրում է Ալ. Խատիսյանը: Հայկական պատվիրակությունը, ենթադրյալ թուրքական զիջումները անընդունելի գտնելով [3, 94], հրաժարվեց Հուսեյնի Ռաուֆի առաջարկն ընդունելուց և մնաց Կոստանդնուպոլսում, մինչև Մուղլոսի զինադարարի պայմանները հայտնի դարձան, և քառամյա սպասումից հետո վերադարձավ Հայաստան [6, 35]:

Եզրակացություն

Բաթումի պայմանագիրը վերանայելու նպատակով Կ. Պոլսում հրավիրված կոնֆերանսը այդպես էլ չկայացավ: Թուրքերն ամեն կերպ փորձում էին կառչած մնալ Բաթումի պայմանագրից, հատկապես այն կետերից, որոնք վերաբերում էին Հայաստանին: Բանակցությունների ընթացքում թուրքական կողմից շոդոքորթությունների պակաս չեղավ, սակայն գործնական քայլերը բացակայում էին: Տարածքային հարցերում Թուրքիան անվերապահ աջակցեց Ադրբեջանին ու վճռականորեն դեմ արտահայտվեց Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանին տալու հարցին: Հայ-թուրքական բանակցությունների ընթացքում քննարկված հարցերն այդպես էլ լուծում չստացան:

Գրականություն

1. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997:
2. Խաչատրյան Աստ., Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010:
3. Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:
4. Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության մարմինների ստեղծումը, Երևան, 2009:
5. Հայոց պատմություն, հ.4, մաս առաջին, Եր., 2010:
6. Հարությունյան Հ., Լեոնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Երևան, 1996:
7. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, 2005:
8. Ղուլյան Յու., Ռուսաստանի իշխանությունների դիրքորոշումը Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերաբերյալ 1918-1920 թթ., Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2017:
9. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:
10. «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, դեկտեմբերի 1:
11. ՀԱԱ, ֆ. 222, ց.1, գ. 12, թ. 75 :
12. ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.657, թ. 125:
13. ՀԱԱ, ֆ. 222, ց.1, գ.12, թ.74 :
14. ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.657, թ. 125:
15. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1918-1919) (материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии, новые документы), Ереван, 1995.
16. Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920гг., Ер., 2012.

Армяно-турецкие переговоры на Константинопольской конференции

Гулян Юрик

Резюме

Ключевые слова: Республика Армения, Турция, Батум, Брест-Литовск, Карабах, Зангезур, конфедерация

Подписание Батумского договора произошло без участия союзников Турции. Германия, следуя Брест-Литовскому договору, выступила с предложением пересмотреть резолюции, принятые в Батуме. Было решено создать мирную конференцию в Константинополе, на которой должны были урегулировать все спорные вопросы между Турцией и Кавказом, а также пограничные вопросы между Закавказскими республиками. Для Республики Армения жизненно необходимым было международное признание ее независимости и обеспечение мирных условий для проживания народа. Высокопоставленным турецким руководителям армянская делегация представила катастрофическое положение населения Армении, бедственное состояние беженцев, отсутствие возможностей для жизнедеятельности в силу ограниченности территории страны. Желая превратить конференцию в простую формальность, турки подчеркивали, что в Батуме все уже было завершено, договор подписан, поэтому осталось только техническое подписание со стороны ведущих держав. В ходе переговоров турецкая сторона вела себя лицемерно при полном отсутствии практических шагов. В территориальном вопросе Турция беспрекословно поддерживала Азербайджан и решительно выступила против передачи Карабаха и Зангезура Армении. В ходе армяно-турецких переговоров одним из основных обсуждаемых вопросов был предложенный турками вопрос о создании союза между Турцией и Арменией. Проект Энвера-паши не вызвал никакого воодушевления у правительства Армении, поэтому армянская сторона не спешила с ответом. Армяно-турецкие переговоры в Константинополе не дали никакого результата, а конференция так и не состоялась.

Armenia-Turkey Negotiations in the Constantinople Convention

Ghulyan Yurik

Summary

Key words: *Republic of Armenia, Turkey, Batum, Brest-Litovsk, Karabakh, Zangezur, confederation*

The Treaty of Batum was signed without Turkey's allies being present. On the basis of Brest-Litovsk agreement, Germany put forward a suggestion of reviewing the decisions made in Batum. It was planned to convene a peace conference where all the unresolved issues between Turkey and Caucasus, as well as issues, relating to borders between the Transcaucasian republics were to be solved. It was essential for the Republic of Armenia to gain international recognition of its independence, to extend the country's borders and ensure its security as well as to provide people with peaceful living conditions. The Armenian delegation introduced to the high-rank Turkish leaders the terrible status of Armenian population, the miserable condition of refugees and the lack of opportunities for vital activities because of the limited territories of the Republic. Trying to turn the conference into a simple formality, the Turks asserted that everything was settled in Batum, the treaty was signed, hence, the treaty was to be formally signed by the states. The negotiations were replete with flattery but lacked practical action from the Turkish side. As far as the border issues were concerned, Turkey was unreservedly supporting Azerbaijan and was strongly opposed to giving Karabakh and Zangezur to Armenia.

One of the key issues discussed during the Armenia-Turkey negotiations was establishing a union between Turkey and Armenia suggested by the Turks. The Armenian government was not enthusiastic about Enver Pasha's draft contract and had no intention to give an immediate answer. The Armenia-Turkey negotiations in Constantinople did not have an intended result and the convention did not take place.

Ներկայացվել է 04.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 01.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Ղարաբաղյան հակամարտության հարցը հայ-լեհական
առնչություններում 1991-2018 թթ.**

Մատինյան Հենրի

Հանգուցային բառեր. *Հայաստան, Լեհաստան, Արցախ, պատերազմ,
խաղաղություն, բանակցություն, քննարկում, կարգավիճակ*

Նախաբան

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հռչակումից հետո մինչ 1998 թվականը հայ-լեհական պաշտոնական հարաբերությունները գտնվում էին սաղմնային վիճակում, կողմերում չկային ռեզիդենտ դիվանագիտական ներկայացուցչություններ: Մակերեսային էին նաև քաղաքական շփումներն ու համագործակցությունը: Տարբեր էին երկու երկրների պետական առաջնահերթությունները. Լեհաստանի պարագայում՝ ԵՄ և Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամակցությանը միտված հետևողական քաղաքականություն, իսկ Հայաստանի պարագայում՝ Արցախյան պատերազմ, հետպատերազմյան հետևանքների վերացման ու սոցիալ-տնտեսական դրության կայունացման փորձեր և այլն: Իրավիճակը փոխվեց 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից, երբ Լեհաստանը ամրապնդեց իր միջազգային դիրքերը, սկսեց հանդես գալ որպես Արևելյան Եվրոպայի առաջնորդ պետություն, որով պայմանավորված էլ սկսեց ակտիվ ուշադրություն դարձնել կովկասյան հանրապետությունների հետ համագործակցությանը: Նույն ժամանակահատվածում Հայաստանը սկսեց աստիճանաբար դուրս գալ ներքին ծանր իրավիճակից և իր քաղաքական ու տնտեսական հիմնախնդիրները լուծելու համար սկսեց փնտրել միջազգային վստահելի գործընկերներ:

**Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցը
հայ-լեհական պաշտոնական քննարկումներում**

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից էր արցախյան հակամարտության վերաբերյալ միջազգային հայանպաստ դիրքորոշում ձևավորելը: Հայ-լեհական պաշտոնական առնչություններում դարաբաղյան հարցի քննարկման առաջին վկայություն կարելի է համարել 1993 թ. հունիսի 27-ին Երևանում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Ժիրայր Լիպարիտյանի և Ռուսաստանի

Դաշնությունում Լեհաստանի դեսպանության պատվիրակության անդամ լիազոր նախարար Վիկտոր Ռոսսի և առաջին քարտուղար Միեչիսլավ Չուդեցի միջև տեղի ունեցած հանդիպումը [1, 60]: Լեհ պաշտոնյաներին հայկական կողմը ներկայացրեց, որ դարաբաղյան հարցը ոչ թե տարածքային խնդիր է, այլ սեփական ճակատագիրը տնօրինելու ժողովրդի իրավունքի հարց, ներկայացվեց տեղեկատվություն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեության և ընդունված որոշումների վերաբերյալ: Մասնավորապես՝ հայ փոխարտգործնախարարը նշեց, որ միջազգային հանրությունը, այդ թվում՝ Մինսկի խմբի նախագահ Մարիո Ռաֆֆաելլին, դատապարտել էին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի կողմից Ակնա քաղաքի գրավումը, սակայն ոչ մի արձագանք չէր ստացվել այն ժամանակ, երբ ռմբակոծվում էին Արցախի հայկական և անկախ Հայաստանի տարածքները: Միջազգային հանրության կողմից որևէ կանխարգելիչ քայլ չձեռնարկելը հայկական ուժերին ստիպեց վերահսկողություն հաստատել Ակնայի նկատմամբ, որպեսզի լռեցվեին մահաբեր արկերի օջախները [1, 61]: Հանդիպման ընթացքում հայկական կողմը կարևորեց նաև Արցախը բանակցությունների առանձին կողմ ճանաչելու անհրաժեշտությունը:

Հաջորդիվ դարաբաղյան հարցը քննարկվեց 1997 թ. դեկտեմբերի 19-21-ը Դանիայի մայրաքաղաք Կոպենհագենում ԵԱՀԿ արտաքին գործերի նախարարների հանդիպման ընթացքում Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանի և Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարար Բրոնիսլավ Գերեմեկի միջև տեղի ունեցած առանձնազրույցի ընթացքում, որտեղ կարևորվեց խաղաղ ճանապարհով արցախյան համակամարտության կարգավորման հարցը [4, 26]:

Լեհական կողմը արցախյան հարցում հստակ ընդգծված ձևով պաշտպանում էր տարածքային ամբողջականության սկզբունքը, որ մեկ անգամ ընդգծվել էր 1997 թ. օգոստոսի 26-27-ը Ադրբեյջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի՝ Լեհաստան կատարած այցի ընթացքում [4, 23]: Այս ժամանակ լայնորեն շրջանառվում էր ադրբեյջանական գազը Վրաստանի տարածքով Եվրոպա փոխադրելու հարցը, որի համար քննարկվում էին լեհական ու ռումինական տարանցման տարբերակները: 1997 թ. Վարշավա կատարած պաշտոնական այցի ընթացքում Ադրբեյջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը լեհերին խոստացել էր Վրաստան-Օդեսա-Բրոդի-Գդանսկ նավթամուղի տարանցման տարբերակը առաջ մղել [4, 98]՝ դրանով փորձելով ապահովել լեհերի ադրբեյջանամետ դիրքորոշումը միջազգային կառույցներում:

1998 թ. հունվարից Լեհաստանը ստանձնեց ԵԱՀԿ նախագահու-

թյունը [16] և, այդ ամենով պայմանավորված, ակտիվ դեր ստանձնեց Արցախյան հակամարտությունը դիվանագիտական ճանապարհով լուծելու հարցում: Այդ ժամանակահատվածում լեհ ղեկավար միջավայրում շրջանառվում էր այն կարծիքը, որ ԵԱՀԿ-ում Լեհաստանի նախագահության շրջանակներում հնարավոր էր հասնել հիմնահարցի խաղաղ կարգավորմանը [2, 151]: Հունվարի 27-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանի և ԼՀ արտաքին գործերի նախարար Բրոնիսլավ Գերեմեկի միջև Վարշավայում տեղի ունեցած հանդիպմանը լեհ նախարարը հավաստիացնում էր, որ Լեհաստանը ակտիվորեն ներգրավվելու էր դարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը՝ որպես նախագահող երկիր՝ քննարկելով խնդիրը Մինսկի խմբի համանախագահողների հետ [3, 13]: Ըստ Գերեմեկի, Լեհաստանը ցանկանում էր Մինսկի խմբի շրջանակներում հասնել այնպիսի կարգավորման, որ «կբավարարեր բոլոր կողմերին և հիմնված կլինեին բոլոր կողմերի բարի կամքի վրա» [3, 14]: Լեհաստանի նախագահության դիրքորոշումն այս հարցում արտաքին գերատեսչության ղեկավարը բնորոշում էր հետևյալ կերպ՝ «իրատեսություն առանց չափազանց սպասելիքների» [3, 14]: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի և Լեհաստանի նախագահ Ալեքսանդր Կվաշինսկու հանդիպմանը ևս առանցքային տեղ ունեին դարաբաղյան հակամարտությունը և Լեհաստանի դերը՝ որպես ԵԱՀԿ նախագահող երկիր: Լեհաստանի նախագահն իր անձնական աջակցությունն էր հայտնում բանակցությունների հաջող ընթացքի համար՝ համոզմունք հայտնելով, որ կողմերի համար կգտնվի ընդունելի լուծում [3, 20; 8, 16-17]:

1998 թվականի ապրիլի 10-ին Լեհաստանում պաշտոնապես բացվեց Հայաստանի Հանրապետության դեսպանություն [3, 57]: Այս հանգամանքը նպաստեց, որպեսզի հայ-լեհական քաղաքական շփումներն ավելի սերտանան, իսկ արցախյան հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ քննարկումները կրեն ավելի հաճախակի ու խորը բնույթ: Արդեն իսկ 1998 թ. ապրիլի 28-ին Լեհաստանում ՀՀ գործերի հավատարմատար Աշոտ Հովակիմյանը արցախյան հարցի վերաբերյալ քննարկում ունեցավ Լեհաստանի ԱԳՆ ԵԱՀԿ նախագահության համակարգող թիմի գործադիր տնօրեն դեսպան Յեժի Վենցլավի, Մինսկի խմբում Լեհաստանի ներկայացուցիչ, հատուկ հանձնարարություններով դեսպան Ստանիսլավ Պշիգոդսկու և Եվրոպա-Արևելք դեպարտամենտի Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի բաժնի վարիչ Ստանիսլավ Ստավյարսկու հետ [3, 67]: Այդ ժամանակ քաղաքական փոփոխություններ և, դրանով պայմանավորված, նաև արցախյան հարցում դիրքորոշման փոփոխություն-

ներ էին տեղի ունեցել Հայաստանում: Հանդիպման ընթացքում հայկական կողմի նոր մոտեցումների վերաբերյալ փաստաթուղթը ՀՀ գործերի հավատարմատարը հանձնում է լեհ գործընկերներին, որին հաջորդում է քննարկումը Արցախի ապագա կարգավիճակի վերաբերյալ [3, 68]: Դեսպան Պշիգոդսկու հիմնական հարցը վերաբերում էր հայկական կողմի՝ արցախյան հարցում ինքնավարության կարգավիճակը քննարկելուց հրաժարվելու դիրքորոշմանը: Համեմատություններ են տարվում Կոսովոյի ու Արցախի հակամարտությունների միջև: Լեհական կողմը պատասխանում է հայկական կողմի այն հարցին, թե ինչու Սերբիայի վրա Կոսովոյի ալբանացիների հետ բանակցություններ վարելու ճնշման միջոցը չի տարածվում Ադրբեյջանի վրա: Երկու հակամարտությունների համեմատությունը այս ժամանակահատվածում բավականին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, մանավանդ, եթե պատմության խորքից վերլուծում ենք աշխարհաքաղաքական զարգացումները. միջազգային ճնշման ներքո տարիներ անց՝ 2008 թ. Կոսովոն անկախություն ստացավ՝ անջատում հանուն փրկության (“secession for salvation”) սկզբունքով: Մինչդեռ 1998 թ. դրությամբ ԵԱՀԿ պաշտոնական շրջանակներում անհնարին էր թվում նման հնարավոր սցենարը: Ըստ Պշիգոդսկու, Կոսովոյում սերբերն էին ճնշում ալբանացիներին, մինչդեռ արցախյան հարցում իրավիճակը հակառակ պատկերն էր ստացել՝ հայերն էին ճնշել ադրբեյջանցիներին, ուստի այդ միջոցը կիրառելի չէր [3, 68]: Աշոտ Հովակիմյանի և Ստանիսլավ Պշիգոդսկու՝ 1998 թ. մայիսի 14-ին տեղի ունեցած հանդիպմանն էլ լեհ պաշտոնյան համոզմունք է հայտնում, թե Կոսովոյի օրինակը վկայել է, որ նմանատիպ հակամարտություններում անկախությունը բացառված է, սակայն կա միտում դեպի ավելի բարձր աստիճանի ինքնավարություն [3, 98]: ՀՀ գործերի հավատարմատարի այն պնդմանը, թե վերջնարդյունքում միջազգային ճնշման ներքո բանակցությունների սեղանին նստեցին սերբ ու ալբանացի առաջնորդներ Միլոշեվիչն ու Ռուզովան, Պշիգոդսկին հակադարձում է, նշելով, որ ամեն ինչ արվում էր Հարավսլավիայի տարածքային ամբողջականությունը չխախտելու եղանակով: Իր հերթին Հովակիմյանը նկատում է, որ Հարավսլավիան արդեն իսկ դաշնային պետություն էր, ուստի չէր էլ բացառվում, որ միասնական Հարավսլավիա պետության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելով, Կոսովոն դառնար առանձին դաշնային սուբյեկտ, ինչպես Սերբիան կամ Չեռնոգորիան: Արդյունքում՝ պետության ներքին կառուցվածքը և ենթարկվածության գործիքակազմը կփոխվեր՝ պահպանելով տարածքային ամբողջականության սկզբունքը [3, 98]:

Նմանատիպ դաշնային կամ համադաշնային կառավարման մոդելով տարբերակներ են քննարկում նաև արցախյան հարցում, սակայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հատուկ հանձնարարություններով դեսպանը հիշեցնում է, որ ադրբեջանական կողմը նման մոտեցումն ի սկզբանե մերժել է Ադրբեջանի նախագահի արտաքին քաղաքականության հարցերով պետական խորհրդական Վաֆա Գուլուզադեի միջոցով [3, 98]:

Հերթական անգամ դարաբաղյան հիմնահարցը հայ-լեհական պաշտոնական քննարկման առարկա դարձավ 1998 թ. սեպտեմբերի 21-23-ը Լեհաստանի փոխարտգործնախարար Պշեմիսլավ Գրուձինսկու գլխավորությամբ Հայաստան կատարած այցի ընթացքում: Պատվիրակության հիմնական նպատակը ԵԱՀԿ նախագահող Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարար Բրոնիսլավ Գերեմեկի այցը Հայաստան նախապատրաստելն էր, որի ընթացքում քննարկվելիք հիմնական հարցերը վերաբերելու էին արցախյան հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ու ԵԱՀԿ գազաթնաժողովում քննարկվող հարցերին [4, 35]: Հայկական կողմից բարձրացվող ամենակարևոր հարցը Արցախի հայության անվտանգությունը երաշխավորելու խնդիրն էր, որը հնարավոր էին համարում Արցախի և Ադրբեջանի միջև երկկողմ անմիջական բանակցություններ հաստատելու ճանապարհով, որպիսիք չկային: Մատնանշվում էր, որ 1994 թ. մայիսի 12-ին հաստատված հրադադարը պահպանվում էր առանց որևէ խաղաղապահ ուժերի ներկայության [4, 32]: Հետաքրքրական է, որ Գրուձինսկու այն հարցին, թե «ո՞ւմ է ձեռնտու հիմնահարցի այդժյան կարգավիճակը և ժամանակը ում օգտին է աշխատում» հարցին հայկական կողմը պատասխանում է, որ այն ձեռնտու չէ ոչ մի կողմին և չի կարող հանգեցնել պատերազմի, թեպետ Ադրբեջանը հույս է փափագում, որ նավթադոլարներից ստացած շահույթներով կարող է հասնել ռազմական ճանապարհով հակամարտության միակողմանի լուծմանը [4, 33]: Հայկական կողմի ընդհանուր պնդումներն այս շրջանում հանգում էին եռակողմ՝ Հայաստան-Ադրբեջան-Արցախ ձևաչափով բանակցություններով խնդրի խաղաղ կարգավորմանը հասնելուն: Երկկողմ քննարկումների շրջանակում զուգահեռներ տարվեցին նաև տարածաշրջանի այլ հակամարտությունների հետ, մասնավորապես՝ Չեչնիայի և Դաղստանի, որի վերաբերյալ հայկական կողմը նշեց, որ յուրաքանչյուր համակամարտություն յուրովի առանձնահատուկ է և պետք է դիտվի առանձին վերցված: Իսկ լեհական կողմի այն մտահոգությունը, թե արցախյան հարցի հայամետ լուծումը կարող է այլ հակամարտություն-

ների վրա շղթայական ռեակցիայի վտանգ ունենալ, հայկական կողմը քաջառեց:

Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո դարաբաղյան հիմնահարցը քննարկման առարկա դարձավ Լեհաստանի արտգործնախարար Բրոնիսլավ Գերեմեկի գլխավորությամբ՝ 1998 թ. նոյեմբերի 24-25-ը Հայաստան կատարած այցի ընթացքում [7, 4]: Այն հերթական անգամ քննարկվեց 1999 թ. հուլիսի 13-15-ը Վարշավայում՝ ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի գլխավորած պաշտոնական այցի շրջանակներում, որն առաջին բարձրագույն մակարդակի այցն էր երկու երկրների պատմության մեջ: Հանդիպմանը, որին մասնակցում էին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, ԼՀ նախագահ Ալեքսանդր Կվաշնևսկին, Հայաստանի արտգործնախարար Վարդան Օսկանյանը, Լեհաստանի ԱԳՆ պետքարտուղար Անջեյ Անանիչը և այլք, ներկայացվեց դարաբաղյան հիմնախնդրի ներկայիս իրավիճակը, շեշտվեց Լեհաստանի ունեցած դերը այդ հիմնահարցը արտգործնախարարների մակարդակով քննարկելու նախաձեռնության և հանդիպումների կազմակերպման օժանդակության համար [5, 66]: Հատկապես բարձր գնահատվեց Լեհ դիվանագետ, տարածաշրջանում ԵԱՀԿ նախագահի հատուկ ներկայացուցիչ Անջեյ Կասպ-ժիկի (լեհերեն՝ Andrzej Kasprzyk, հայերեն և ռուսերեն հրապարակումներում շատ է տարածված «Կասպրձիկ» ձևը) ավանդը բանակցությունները վերսկսելու գործում [5, 66]: Դարաբաղյան հիմնահարցը քննարկվեց նաև հաջորդ օրը երկու երկրների արտգործնախարարներ Օսկանյանի և Գերեմեկի միջև տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ [5, 69]:

ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվի նյութերը վկայում են, որ հայ-լեհական հարաբերություններում դարաբաղյան հարցը 2000-ականներին քննարկվում էր հիմնականում այլ բնույթի հանդիպումների շրջանակում: Մասնավորապես՝ 2004 թ. մարտի 15-19-ը Լեհաստանի Հանրապետություն ՀՀ ԱԺ նախագահ Արթուր Բաղդասարյանի գլխավորած պաշտոնական այցի շրջանակներում այն քննարկվեց ԼՀ նախագահի, Մեյմի մարշալի, արտաքին գործերի նախարարի հետ [9, 30-35]: Նախագահ Ալեքսանդր Կվաշնևսկին հայտնեց իր աջակցությունը Հայաստանին Եվրոպական ինտեգրացման հարցերում՝ նշելով, որ համատեղ ջանքերով պետք էր լուծել դարաբաղյան հիմնախնդիրը, քանի որ Կովկասը Եվրոպայում պետք է ներկայանար որպես անվտանգության գոտի, իսկ Կովկասի չկարգավորված հակամարտությունները լրջագույն խնդիր էին այդ ճանապարհին [9, 35]:

2004 թ. ապրիլի 28-30-ը Լեհաստանի մայրաքաղաք Վարշավայում

անցկացվեց Եվրոպական տնտեսական գազաթափողով, որի շրջանակներում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի նախաձեռնությամբ հանդիպում կազմակերպվեց ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի միջև [9, 51]: Նախագահ Քոչարյանը դրական գնահատեց հանդիպման արդյունքները, որի ընթացքում ձեռք բերվեց պայմանավորվածություն շարունակել արտգործնախարարների մակարդակով ԼՂ հիմնահարցի շուրջ երկկողմ խորհրդատվությունները [9, 51]:

Հայ-լեհական պաշտոնական քննարկումներում դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման հարցը կենտրոնական դեր ուներ նաև 21-րդ դարի առաջին տասնամյակում: Լեհաստանը՝ որպես Եվրոպական Միության անդամ և այդպիսով նաև Միությունում հնարավոր հայամետ դիրքորոշման բարձրաձայնող, մշտապես կարևորվում էր հայկական դիվանագիտական լոբբիի համար: Դեռևս 2008 թվականից Արցախում աշխատանքներ էին սկսվել Ստեփանակերտի օդանավակայանի վերագործարկման ուղղությամբ, որ պիտի շահագործման հանձնվեր դեռևս 2011 թ. գարնանից, սակայն ադրբեջանական կողմի սպառնալիքները ի չիք դարձրին օդանավակայանի գործարկումը: Այս հարցի կապակցությամբ 2013 թ. հունվարի 4-ին Լեհաստանում ՀՀ դեսպան Աշոտ Գալոյանը ԼՀ ԱԳՆ-ում հանդիպումներ ունեցավ Արևելյան դեպարտամենտի տնօրեն Եվա Ֆիգելի, փոխտնօրեն Մարեկ Ցալկայի և Հարավային Կովկասի հարցերով պատասխանատու Պյոտր Իվաշկևիչի հետ [12, 22]: ՀՀ դեսպանը լեհ դիվանագետներին ներկայացրեց օդանավակայանի գործարկման հետ կապված հայկական կողմի հիմնավորումները, որին ի պատասխան լեհ պաշտոնյաները խոստացան այս առնչությամբ համապատասխան երաշխավորություններ տալ լեհական պատկան մարմիններին և միջազգային կազմակերպություններում ընդգրկված լեհ պատվիրակներին՝ Ադրբեջանի կողմից մարդասիրական այդ խնդիրը շահարկելու ու քաղաքականացնելու փորձերը կանխարգելելու նպատակով [12, 22]:

2014 թ. դեկտեմբերի 1-ին Լեհաստանում ՀՀ նորանշանակ դեսպան Էդգար Ղազարյանը Եվրոպական խորհրդարանի փոխնախագահ, Եվրոնեսթի խորհրդարանական վեհաժողովի պատվիրակության փոխնախագահ Ռիշարդ Չարնեցկու հետ հանդիպմանը, ի թիվս այլ քննարկվող հարցերի, անդրադարձավ նաև դարաբաղյան հակամարտությանը՝ շեշտադրելով, որ ադրբեջանական կողմն այդ հարցում հանդես է բերում ապակառուցողական մոտեցում, որի ապացույցը նոյեմբերի 12-ին ադրբեջանական կողմից հայկական անգեն ՄԻ-24 ուղղաթիռի խոցումն էր [13, 52]:

Լեհաստանի կառավարության 2016 թվականի արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող զեկույցում հիշատակվում է, որ Լեհաստանը շարունակելու էր ներդնել իր ջանքերը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև երկխոսության ամրապնդման հարցում [14, 62]: Հայ-լեհական առնչություններում դարաբաղյան հարցը հերթական անգամ շոշափվեց 2016 թ. քառօրյա պատերազմի ընթացքում: ԼՀ ԱԳՆ-ը ապրիլի 3-ին կողմերին կոչ էր արել տարաձայնի վեճերը լուծել խաղաղ դիվանագիտական ճանապարհով, որպիսի ձևակերպումներով հանդես էին եկել նաև Եվրոպական Միությունն ու մի շարք այլ երկրներ: 2016 թ. ապրիլի 7-ին Լեհաստանում ՀՀ դեսպան Էդգար Ղազարյանը հանդիպում ունեցավ ԼՀ ԱԳՆ Արևելքի վարչության պետի Ժամանակավոր պաշտոնակատար Ռաֆալ Պոբորսկու հետ՝ քննարկելով դարաբաղյան կարգավորման հարցը [14, 23]: ՀՀ դեսպանը ուշադրություն հրավիրեց այն հանգամանքի վրա, որ ԼՀ ԱԳՆ հայտարարության մեջ նշված «տարաձայնի վեճ» արտահայտությունը դարաբաղյան հարցում ճիշտ ձևակերպում չէր, քանի որ վեճը Հայաստանի ու Ադրբեջանի մեջ չէ, խնդիրն էլ տարաձայնի չէ [14, 15]: Սրան ի պատասխան լեհ պաշտոնյան պատասխանեց, որ հայտարարությունը հապշտապ ձևով պատրաստվել էր ապրիլի 3-ին՝ կիրակի օրով, ուստի կարող էին տեղ գտած լինել ոչ ճիշտ ձևակերպումներ: Պոբորսկին մեկ անգամ ևս ընգծեց իրենց պետական պատրաստակամությունը դարաբաղյան հարցի խաղաղ հանգուցալուծմանը աջակցելու համար [14, 16]:

2017 թ. փետրվարի 17-ին Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարարության կայքում տեղեկություն հրապարակվեց Հայաստան ճանապարհորդել ցանկացողների համար, որով խորհուրդ էր տրվում կտրականապես ձեռնպահ մնալ Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանամերձ բնակավայրեր, ի մասնավորի՝ Տավուշի և Գեղարքունիքի մարզեր ճամփորդելուց՝ «հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղում և Ադրբեջանի յոթ շրջաններում (Քելբաջար, Լաչին, Կուբաթլի, Զանգեզան, Զեբրայի, Ֆիզուլի և Ադդամ) աճող լարվածությունը» [15, 8]: Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը հայտարարության մեջ բացատրում էր, որ, ըստ միջազգային իրավունքի, Լեռնային Ղարաբաղը և յոթ շրջանները Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքն են, սակայն դուրս են Ադրբեջանի վերահսկողությունից [15, 8]: Այդ իսկ պատճառով, ըստ հայտարարության, Երևանում և Բաքվում գտնվող ԼՀ հյուպատոսությունները չեն կարող որևէ օգնություն տրամադրել այնտեղ գտնվող քաղաքացիներին, ուստի հորդորվում էր զերծ մնալ այդ տարածքներ այցելություններից: 2017 թ. ապրիլի 10-12-ը պաշտոնական այցով Լեհաստանում էր գտնվում

Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Էլմար Մամեդյարովը: Թեպետ լեհական աղբյուրները լռեցին այցի ընթացքում Արցախի հիմնահարցի վերաբերյալ որևէ քննարկում ունենալու վերաբերյալ, Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարությունը հայտարարություն տարածեց, թե Ադրբեջանի արտգործնախարարը շնորհակալություն է հայտնել լեհ գործընկերոջը հարցի լուծումը տարածքային ամբողջականության և միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններում Ադրբեջանի ինքնիշխանության սկզբունքների շրջանակներում Լեհաստանի պաշտոնական մոտեցումների համար [15, 13]: Ըստ լեհական աղբյուրների, քննարկված հարցերի շարքում էր նաև Ադրբեջանից դեպի Եվրոպա գազախողովակաշարի գործարկման հարցը, որի ընդհանուր արժեքը գնահատվում էր 45 միլիարդ դոլար և հանդիսանում էր Եվրոպական հանձնաժողովի նախաձեռնություն՝ ռուսական գազից կախվածությունը նվազեցնելու նպատակով [15, 14]: Արցախի խնդրի վերաբերյալ ադրբեջանական տեսակետը Մամեդյարովը արտահայտել է նաև Սեյմի մարշալեկ Մարեկ Կուխչինսկու հետ ունեցած հանդիպմանը, սակայն լեհ պաշտոնյայի կողմից արձագանքի վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չկա [15, 15]: Պաշտոնական Լեհաստանը շարունակեց արցախյան հարցում դրսևորած հավասարակշռված և զգուշավոր դիրքորոշումը ամբողջ 2017 և 2018 թվականների ընթացքում՝ զերծ մնալով այնպիսի հայտարարություններից և գործողություններից, որ կարող էին առաջացնել տարակուսանք Հայաստանում կամ Ադրբեջանում: Բավ է նշել միայն, որ 2017 թ. մայիսի 27-ին Վարշավայի համալսարանի աշխարհագրության ակումբում նախապես հայտարարված «Հայաստանն ու Լեռնային Ղարաբաղը» թեմայով միջոցառումը ընթացավ առանց Արցախի մասին անդրադարձի միայն այն պատճառով, որ Լեհաստանում Ադրբեջանի դեսպանությունը վրդովմունք էր արտահայտել Արցախի վերաբերյալ նյութեր ցուցադրելու մասով: Հղում անելով ԼՀ ԱԳՆ այն հայտարարությանը, որ Լեհաստանը ճանաչում է Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությանը, ադրբեջանական դիվանագիտական կառույցը հորդորել էր զերծ մնալ Արցախի վերաբերյալ նյութեր ցուցադրելուց, որն էլ բավարարվել էր լեհերի կողմից [15, 6]:

Ղարաբաղյան հակամարտությունը լեհական մամուլում

Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարար, ԵԱՀԿ նախագահող Բրոնիսլավ Գերեմեկի այցը Հայաստան և Ադրբեջան նպաստեց լեհական մամուլում ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ տարաբնույթ հրապարակումների ի հայտ գալուն: Լեհական «Ժեչպոսպոլիտա» թերթի

1998 թ. նոյեմբերի 25-ի հոդվածում տեղեկատվական ձևով ներկայացվում է Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարարի մեկօրյա այցը Հայաստան, հանդիպումները Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի հետ՝ ԵԱՀԿ միջնորդությամբ դարաբաղյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով հանգուցալուծելու վերաբերյալ [5, 154]: Նույն թերթի 1998 թ. նոյեմբերի 27-ի համարում «Բանակցությունների ակնկալիքով» հոդվածում ներկայացվում էր Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի կողմից Մինսկի խմբի առաջարկությունը մերժելը, որ նախատեսում էր Ադրբեջանի կողմից ստեղծել համատեղ պետություն Լեռնային Ղարաբաղի հետ [5, 153]: Հոդվածում հակիրճ ձևով ներկայացվում էր դարաբաղյան հակամարտության էությունն ու հակիրճ նախապատմությունը, արցախյան առաջին պատերազմի արդյունքները, Լեռնային Ղարաբաղի չճանաչված լինելը միջազգայնորեն: Ընդ որում՝ Լեռնային Ղարաբաղը ներկայացվում էր որպես Ադրբեջանում գտնվող ըմբոստացած մի անկլավ՝ զավթված իրենց անկախ համարող հայերի կողմից: Ըստ ամսագրի՝ արցախահայերը համաձայն էին ստեղծել համատեղ պետություն Ադրբեջանի հետ, պայմանով, որ երկու կողմերի գործակցությունը լիներ գործընկերային և հիմնված լիներ հավասար հիմունքների և ոչ կախվածության վրա: Անդրադարձ է կատարվում Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարար Գերեմեկի կողմից, որպես ԵԱՀԿ նախագահող, Երևանում և Բաքվում անցկացրած բանակցություններին՝ հիմնահարցը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակում խաղաղ ճանապարհով հանգուցալուծելու նպատակով: Հոդվածում հիշատակվում է Արցախի երկրորդ նախագահ Արկադի Ղուկասյանի (ներկայացվում է որպես հայկական անկլավի նախագահ)՝ նախարար Գերեմեկի հետ հանդիպման ժամանակ արված այն հայտարարությունը, թե Լեռնային Ղարաբաղը երբեք չի հրաժարվի անկախությունից, որը հայերին թույլ է տալիս իրենց ճակատագիրը տնօրինել սեփական հայեցողությամբ [5, 153-154]:

Լեհական մեկ այլ՝ «Կուրիեր Պոլսկի» թերթի 1998 թ. նոյեմբերի 24-ի «Լեհական առաքելությունը Վրաստանում» հոդվածում ներկայացվում է արտգործնախարար Գերեմեկի այցը Վրաստան, որի հիմնական նպատակը կովկասյան հակամարտությունների վերաբերյալ լուծումներ գտնելն էր [5, 154]: Այնուհետև Աբխազիայի և Ինգուշեթիայի հակամարտությունների հետ ներկայացվում է նաև Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը: Այստեղ ևս Արցախը ներկայացվում է որպես Ադրբեջանում գտնվող հայկական անկլավ, որ պայքարում է անկախության կամ

Հայաստանի հետ վերամիավորման համար: Իսկ Արևմուտքը փորձում է լուծում գտնել հակամարտության խաղաղ հանգուցալուծման համար՝ որպես տարբերակ առաջարկելով Ադրբեջանի կազմում բարձրագույն արտահայտմամբ ինքնավարություն տրամադրելը: Արցախյան հակամարտությունը ներկայացվում է որպես ԽՍՀՄ-ի փլուզման պատճառներից մեկը: Համեմատական օբյեկտիվ ձևով ներկայացվում է հակամարտության համառոտ նախապատմությունը՝ նշելով, որ 1920-ական թթ. Լեռնային Ղարաբաղը բռնի կերպով միացվել էր Ադրբեջանին [5, 155]:

«Նաշ Զիեննիկ» թերթի 1998 թ. նոյեմբերի 26-ի «Թեժ Ղարաբաղ» հոդվածում էլ ներկայացվում էր, որ Հայաստանը և Ղարաբաղը համաձայն են, որ ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի կողմից նախապատրաստված առաջարկությունները հիմք հանդիսանան «հայկական անկլավի» ապագա կարգավիճակի համար տարվող բանակցությունների համար [5, 155]: Ընդ որում, նշվում է, որ բանակցությունների երեք կողմերը՝ Հայաստանը, Ղարաբաղը և Ադրբեջանը, տեղյակ էին, որ բանակցությունների համար հիմք է լինելու Ադրբեջան-Ղարաբաղ համատեղ պետության դրույթը, որն առաջարկել էին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներ Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Միացյալ Նահանգները [5, 156]: Համատեղ պետության առաջարկը Ադրբեջանի կողմից մեկ շաբաթ անց մերժվել էր: Առաջարկի մանրամասները գաղտնի էին պահվում, սակայն, ըստ թերթի ոչ պաշտոնական տեղեկատվության, այն վերաբերելու էր Ադրբեջանի և Ղարաբաղի միջև իրավասությունների բաժանմանը: Մեջբերվում էր նաև Արցախի նախագահ Արկադի Դուկասյանի խոսքը, թե Լեռնային Ղարաբաղը պատրաստ է աշխատել համագործակցության, այլ ոչ թե կախվածության սկզբունքով, զիջումների մասով էլ պատրաստ կլինի այն պարագայում, երբ Ադրբեջանը ևս իր քայլերն անի ընդառաջ: Այս հոդվածում ևս ներկայացվում էր հիմնահարցի սեղմ նախապատմությունը՝ Ստալինի միանձնյա որոշմամբ 1921 թ. Լեռնային Ղարաբաղը բռնի կերպով Ադրբեջանի կազմ մտցնելն ու առաջին պատերազմի արդյունքները, դե ֆակտո անկախ երկրի չճանաչված լինելը միջազգային հանրության կողմից [5, 156]:

Ղարաբաղյան թեման լեհական մամուլում պահպանում էր արդիականությունը նաև 2000-ականների սկզբին: Մասնավորապես 2003 թ. «Ժեչպոսպոլիտա», «Գազետա Վիբորչա» և «Նովե Պանստվո» թերթերում ծավալուն հոդվածներ էին տպագրվում Ադրբեջանի ու Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ [10, 25]: Տարածաշրջանի նկատմամբ լեհ լրագրողների հետաքրքրությունը պայմանավորված էր Ադրբեջանի նախագահական

ընտրություններով, որը մեկնաբանելու նպատակով «Ժեչպոսպոլիտա» և «Գազետա Վիբորչա» թերթերը սեփական թղթակիցներ էին գործուղել Բաքու [10, 25]: Հոդվածագրերը հիմնականում նվիրված էին Ադրբեջանի նախկին նախագահ Հեյդար Ալիևի ինչպես խորհրդային տարիների, այնպես էլ հետխորհրդային ժամանակաշրջանի քաղաքական գործունեությանը և Ադրբեջանի ներքաղաքական իրավիճակին: Հոդվածներում շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանում միանձնյա իշխանություն էր, իսկ տնտեսության բոլոր եկամտաբեր ոլորտները գտնվում էին նախիջևանյան կլանի ձեռքում: Իլիամ Ալիևի նախագահ ընտրվելը, ըստ «Գազետա Վիբորչա»-ի, հետխորհրդային տարածաշրջանում առաջին դեպքն էր, երբ նախագահի պաշտոնը հորից փոխանցվելու էր որդուն: Սակայն սա չի ընկալվում որպես բացառիկ երևույթ՝ վկայակոչելով աշխարհի այլ ոչ միապետական երկրների օրինակներ, որտեղ իշխանությունը փոխանցվել է ժառանգաբար (օր.՝ ԱՄՆ, Հնդկաստան, Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ և այլն) [10, 25]: Լեհ լրագրողների կարծիքով, Իլիամ Ալիևի նախագահ ընտրվելուց հետո հիմնական հակասությունն ընթանալու էր ոչ թե ընդդիմության հետ, այլ կառավարող կլանի ներսում, որ սկսելու էր բաժանել հարստությունն ու իշխանությունը ավագ Ալիևի մահից հետո [10, 25]: Ուշագրավ են նաև լեհական մամուլի գնահատականները տեղի ունեցած ընտրություններում մասսայական ընտրախախտումների վերաբերյալ: «Ժեչպոսպոլիտա» թերթը հրապարակել էր ԵԱՀԿ լեհ դիտորդ Գժեգոժ Գուրնիի «Ինչպես են կեղծվել ընտրությունները» հոդվածը, որտեղ հեղինակը նշում է, որ ընտրությունները սկզբից մինչև վերջ կեղծվել են: Նա անհամաձայնություն է հայտնում ԵԱՀԿ դիտորդական առաքելության կարծիքին, թե «չնայած ընտրությունները չեն համապատասխանել ժողովրդավարության միջազգային չափանիշներին, այնուամենայնիվ, բացասական երևույթները չպետք է ստվեր գցեն դրական տեղաշարժերի վրա»: «Չի կարելի համաձայնել ստի հետ», ամփոփելով հոդվածը, արձանագրում է Գուրնին՝ հավելելով, որ ինքն իր համար կարծեզրկվեր, եթե լրեր այդ հարցի վերաբերյալ, իսկ իր ներկայությունը ոչ մի կերպ չի լեգիտիմացնում ԵԱՀԿ դիրքորոշումը [10, 26]:

«Ժեչպոսպոլիտա» թերթի մեկ այլ համարում տպագրված «Ղարաբաղի պետություն» վերնագրով հոդվածի հեղինակը ներկայացրել է Արցախի տվյալ ժամանակի դե ֆակտո և դե յուրե կարգավիճակները, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի դերը և ջանքերը խնդրի կարգավորման ուղղությամբ, ինչպես նաև Արցախ-Հայաստան հարաբերությունները: Հեղինակը մատնանշում է, որ թեն Լեռնային Ղարաբաղը միջազգայնորեն չի

ճանաչվել, սակայն հայերը վճռական են պահպանելու պատերազմից հետո ստեղծված իրողությունը, երկրում օրըստօրե ամրապնդվում են պետական կառույցները, և Արցախն անգամ իր ներկայացուցչություններն ունի արտերկրում [10, 26]: «Գազետա Վիբորչա» թերթի «Մառեցված Ղարաբաղ» հոդվածում էլ, որի հեղինակը «Մոսկովսկիե Նովոստի» շաբաթաթերթի միջազգային բաժնի նախկին ղեկավար, ազգությամբ ռուս Դմիտրի Բաբիչն է, այն կարծիքն է առաջ մղվում, թե Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության սառեցումը չի լուծել հակամարտության հիմնական խնդիրները, իսկ իրավիճակի ապակայունացումը կլինի նորընտիր նախագահ Իլիամ Ալիևի իշխանության մեծագույն վտանգը: Իսկ իրավիճակի ապասառեցումը կարող են իրականացնել միայն հայերն ու ադրբեջանցիները [10, 26]:

Հայ-լեհական համագործակցությունը ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցում միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում

Հայ-լեհական առնչությունները ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև երկու երկրների՝ միջազգային համագործակցության շրջանակներում արձանագրված իրողությունների մասով: Մինչ ԵՄ անդամակցելը, Լեհաստանը միջազգային ասպարեզներում ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ քննարկումներում հիմնականում վարում էր չեզոք և հավասարակշիռ, երբեմն՝ ադրբեջանամետ քաղաքականություն, որի վկայություններն են ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի նստաշրջանների քվեարկությունները: «Համագործակցություն ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի միջև» բանաձևին ադրբեջանական լրացման քվեարկության ժամանակ (լրացման մեջ Լեռնային Ղարաբաղը նշվում է որպես Ադրբեջանի մարզ) Լեհաստանը ձեռնպահ է քվեարկել 1996, 1999, 2000 և 2001 թվականներին, կողմ՝ 1997 և 1998 թվականներին [13, 4]: Փաստերը համադրելով՝ կարող ենք պնդել, որ ներկայացված վերջին երկու քվեարկություններն անմիջականորեն կապ ունեն 1997 թվականին Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի՝ Լեհաստան կատարած պետական այցի հետ, որտեղ լեհերին խոստումներ էին տրվել ադրբեջանական նավթը Եվրոպա Լեհաստանի տարածքով տարանցելու վերաբերյալ: Եվրոպական Միությանը անդամագրվելուց հետո այս հարցի առնչությամբ միջազգային քննարկումներում Լեհաստանի դիրքորոշումը հիմնականում բխում էր ԵՄ միացյալ հայեցակարգից, որ գերազանցապես ձեռնպահ և չեզոք էր: Այսպես՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի նստա-

շրջաններում Հայաստանին ուղղակիորեն առնչվող «Համագործակցություն ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի միջև» բանաձևին ադրբեջանական լրացման քվեարկության ժամանակ, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղը նշվում էր որպես Ադրբեջանի մարզ, ԵՄ միասնական դիրքորոշման համաձայն, Լեհաստանը մշտապես հանդես էր գալիս չեզոք կարգավիճակով [11, 6]: Համանման ձեռնպահ քվեարկություն է արվել նաև 2004 թ. սեպտեմբերին՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 59-րդ նստաշրջանին, որտեղ ադրբեջանական կողմը ներկայացրել էր «Ադրբեջանի բռնագավթված շրջանների իրավիճակը» կետը օրակարգում ընդգրկելու վերաբերյալ առաջարկ [11, 6; 13, 4]: 2006 թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 61-րդ նստաշրջանի օրակարգում «ՎՈՒԱՄ-ի տարածաշրջանում չկարգավորված հակամարտություններ» կետի ընդգրկման առնչությամբ Լեհաստանը ԵՄ անդամ երկրների մեծամասնության նման ձեռնպահ է քվեարկել կազմակերպության կողմից նման առաջարկության՝ նստաշրջանի օրակարգ մտնելուն [11, 6]: Նույն ժամանակահատվածում երկու երկրների արտաքին գերատեսչությունների հանդիպման ընթացքում այս հարցը քննարկվել է ՀՀ ԱԳՆ-ում, որտեղ հայկական կողմը արձանագրել է, որ Ղարաբաղյան հարցը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում գտնվում է բանակցային փուլում և Լեռնային Ղարաբաղի և ցանկացած այլ հակամարտության միջև զուգահեռներ անցկացնելն ու ընդհանրացնելը անընդունելի է՝ հիմք ընդունելով դրանց խորքային առանձնահատկությունները [11, 6]: Ըստ Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Պավել Կովալի, ով 2007 թ. հունիսի 18-19-ը դիտորդի կարգավիճակով մասնակցել էր Բաքվում կայացած «Ժողովրդավարության և տնտեսական զարգացման (ՎՈՒԱՄ (Վրաստան, Ուկրաինա, Ադրբեջան, Մոլդովա))» կազմակերպության անդամ երկրների գագաթաժողովին, կազմակերպության անդամ երկրների, այդ թվում՝ Ադրբեջանի հետ Լեհաստանի մտերմությունը չի խոչընդոտում հայ-լեհական հարաբերությունների սերտացմանը, և լեհական կողմը մշտապես քաջալերել է ադրբեջանցիներին Ղարաբաղյան հարցում երկխոսության ճանապարհով գտնել հակամարտության խաղաղ կարգավորման բանալին [11, 55]: Ըստ լեհ բարձրաստիճան պաշտոնյայի՝ բացի անդամ երկրների հետ խորացող բարիդրացիական հարաբերություններից, իրենց հիմնական հետաքրքրությունը կազմակերպության նկատմամբ տնտեսական է՝ պայմանավորված Օդեսա-Բրոդի-Գդանսկ նավթամուղի միջոցով ադրբեջանական նավթը Լեհաստան ներմուծելու հավանականությամբ [11, 5]: Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է նշել, որ գագաթաժողովին համատեղ հրապարակված հայտարար-

րության մեջ Լեհաստանը վերահաստատում էր հավատարմությունն այն սկզբունքին, որ «ՎՈՒԱՄ» երկրներին առնչվող հակամարտությունների վերջնական կարգավորման արդյունքում պահպանվի այդ երկրների տարածքային ամբողջականությունը միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների շրջանակներում [11, 62]: Հայտարարությունը, ի տարբերություն ԱՄՆ-ի և Ճապոնիայի հետ համատեղ ընդունած համեմատաբար մեղմ հայտարարությունների, առավել ընդգծված աղբբեջանամետ էր:

Այդուհանդերձ, 2008 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 62-րդ նստաշրջանում ևս, որտեղ Աղբբեջանը կրկին ներկայացրել էր «Իրավիճակը Աղբբեջանի գրավյալ տարածքներում» բանաձևը, Լեհաստանը կրկին ձեռնպահ է քվեարկել [13, 4]:

Ղարաբաղյան հարցում միջազգային որոշումներ և բանաձևեր ընդունելու տեսանկյունից կարևոր դեր ունեն Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը, որտեղ աղբբեջանական կողմը պարբերաբար փորձում էր հակահայկական բանաձևերով միջազգային ճնշում գործադրել հիմնախնդրին աղբբեջանամետ լուծումներ տալու նպատակով: ԵՖՄՎ 2016 թվականի ձմեռային նստաշրջանին առաջ էին քաշվել երկու հակահայկական զեկույցներ՝ փաստաթուղթ N° 13930-ը («Բռնության աճը Լեռնային Ղարաբաղում և Աղբբեջանի այլ բռնագավթված տարածքներում [17]»)՝ Միացյալ Թագավորությունը ներկայացնող Ռոբերտ Ուոլթերի հեղինակությամբ, և փաստաթուղթ N° 13931-ը («Աղբբեջանի սահմամերձ շրջանների բնակիչների բռնի կերպով գրկված են ջրից [18]»)՝ Բոսնիա և Հերցեգովինան ներկայացնող պատգամավոր Միլիցա Մարկովիչի հեղինակությամբ [19]: Երկու զեկույցների հիման վրա, որոնք աննախադեպ սուբյեկտիվ հակահայկական բնույթ ունեին, քվեարկությամբ ընդունվելու էին բանաձևեր, որ լուրջ հարված էր լինելու հայկական դիվանագիտությանն ու ղարաբաղյան հիմնահարցին: Այդ նպատակով խիստ կարևորվում էր ԵՖՄՎ անդամ երկրներում ճիշտ և նպատակային դիվանագիտական աշխատանքը: Այս հարցի առնչությամբ 2016 թ. հունվարի 12-15-ը Լեհաստանի Սեյմում, Սենատում և արտաքին գործերի նախարարությունում մի շարք հանդիպումներ ունեցան ՀՀ ԱԺ արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովի նախագահ Արտակ Ջաքարյանը, ՀՀ ԱԺ պետաիրավական հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ, հայ-լեհական միջխորհրդարանական բարեկամության խմբի ղեկավար Հովհաննես Սահակյանը և Լեհաստանում ՀՀ դեսպան Էդգար Ղազարյանը [17, 56-57]: Մասնավորապես՝ հանդիպումներ են տեղի ունեցել Լեհաստանի Սեյմի փոխմարշալ, ԵՖՄՎ-ում Լեհաստանի

պատվիրակության անդամ Գժեգոժ Չելեյի, Լեհաստանի 8-րդ գումարման Սենատի պատգամավոր, «Քաղաքացիական պլատֆորմ» կուսակցության անդամ, արմատներով հայ Լուկաշ Մբգարովիչի հետ [14, 54-55]: Հայկական կողմը խնդրեց առաջնորդվել օբյեկտիվ և անաչառ դիրքորոշմամբ, որով դարաբաղյան հարցում առաջնորդվում էր պաշտոնական Լեհաստանը, ինչպես նաև համապատասխան տեղեկություններ փոխանցել ԵՖՄՎ-ում ներկայացված լեհ պատգամավորներին, որպեսզի քվեարկության ընթացքում նրանք առաջնորդվեն Լեհաստանի որդեգրած հավասարակշռված և օբյեկտիվ դիրքորոշմամբ: ԼՀ արտաքին գործերի փոխնախարար Մարեկ Ժիովկովսկու հետ հանդիպմանն էլ հայկական կողմը նշեց, որ երկու այդ բանաձևերը մշակվել են՝ խախտելով հավասարակշռության, օբյեկտիվության և բազմակողմանիության սկզբունքները: Զեկույցների հեղինակները, չնայած համապատասխան հրավերների առկայությանը, չեն կատարել այցելություններ Հայաստան և Լեռնային Ղարաբաղ, լիարժեք կերպով չեն ծանոթացել իրավիճակին, որի արդյունքում զեկույցներում տեղ են գտել այնպիսի ձևակերպումներ, որոնք ոչ միայն հեռու են իրականությունից, այլև չեն համապատասխանում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում ընթացող խաղաղ բանակցությունների ընթացքում հրապարակվող պաշտոնական հայտարարությունների ոգուն և տրամաբանությանը [14, 53]: Նման զեկույցների հիման վրա բանաձևերի ընդունումը կարող էր հող նախապատրաստել Ադրբեյջանի ռազմատենչ ծրագրերի իրականացման ու տարածաշրջանի անվտանգության խաթարման համար: Չնայած տարված աշխատանքին՝ 2016 թվականի հունվարի 26-ին Միլիցա Մարկովիչի զեկույցի հիման վրա ընդունվեց խիստ հակահայկական բանաձև՝ 98 կողմ, 71 դեմ և 40 ձեռնպահ ձայների հարաբերակցությամբ [20]: ԵՖՄՎ-ում ներկայացված 12 լեհ պատգամավորների ձայները բաշխվել են հետևյալ կերպ՝ 10 ձեռնպահ, 1 կողմ և մեկ դեմ [21], որ օբյեկտիվորեն արտահայտեց դարաբաղյան հարցում Լեհաստանի չեզոք դիրքորոշումը: Անգլիացի պատգամավորի հեղինակած հակահայկական զեկույցը չընդունվեց:

Եզրակացություն

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցը հայ-լեհական երեսնամյա երկկողմ առնչություններում մշտապես ունեցել է կարևոր նշանակություն: Որպես ԵԱՀԿ նախագահող երկիր՝ 1998 թ. Լեհաստանը ջանքեր է գործադրել հակամարտությունը երկկողմ ընդունելի պայմաններով լուծելու ուղղությամբ: Դրանով պայմանավորված՝

լեհական մամուլում լայն արձագանք են գտել դարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ տարաբնույթ հրապարակումները: Հետադարձ հայացք գցելով պատմական ոչ վաղ անցյալին՝ առավել քան երբևէ արդիական է նմանատիպ թեմաների ուսումնասիրությունը՝ հակամարտության հայանպաստ խաղաղ հանգուցալուծման բաց թողնված հնարավորությունները վերհանելու, դիվանագիտական աշխատանքի թերացումներին առերեսվելու և անհրաժեշտ հետևություններ անելու նպատակով:

Գրականություն

1. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկկողմ հարաբերությունների երկրորդ բաժին, ցուցակ 1, գործ № 222, էջերի քանակը՝ 154:
2. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկկողմ հարաբերությունների երկրորդ բաժին, ցուցակ 2, գործ № 113, էջերի քանակը՝ 198:
3. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկկողմ հարաբերությունների երկրորդ բաժին, ցուցակ 3, գործ № 213, էջերի քանակը՝ 163:
4. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 3, գործ № 214, էջերի քանակը՝ 100:
5. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 3, գործ № 215, էջերի քանակը՝ 169:
6. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 5, գործ № 32, էջերի քանակը՝ 176:
7. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 7, գործ № 60, էջերի քանակը՝ 210:
8. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկկողմ հարաբերությունների երկրորդ բաժին, ցուցակ 9, գործ № 26, էջերի քանակը՝ 89:
9. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 10, գործ № 51, էջերի քանակը՝ 87:

10. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 10, գործ № 52, էջերի քանակը՝ 109:
11. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 13, գործ № 50, էջերի քանակը՝ 120:
12. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 19, գործ № 57, էջերի քանակը՝ 123:
13. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 20, գործ № 47, էջերի քանակը՝ 85:
14. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 22, գործ № 7 ՕՕՀ, էջերի քանակը՝ 120:
15. ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական արխիվ, Եվրոպայի երկրների վարչություն, երկրորդ եվրոպական բաժին, ցուցակ 23, գործ № 6 ՕՕՀ, էջերի քանակը՝ 151:
16. ԵԱՀԿ պաշտոնական կայք. <https://www.osce.org/cio/52581>
17. ԵԽԽՎ պաշտոնական կայք. <https://pace.coe.int/en/files/22255/html>
18. ԵԽԽՎ պաշտոնական կայք. <https://pace.coe.int/en/files/22290>
19. ԵԽԽՎ պաշտոնական կայք. <https://pace.coe.int/en/pages/session-201601>
20. ԵԽԽՎ պաշտոնական կայք. <https://pace.coe.int/en/files/22429#trace-3>
21. ԵԽԽՎ պաշտոնական կայք. <https://pace.coe.int/en/votes/35800>
22. Լեհաստանի սեյմի պաշտոնական կայք.
<https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/v4Komunikat.xsp?documentId=19373E73D1025C9AC12583EE00617F1E&lang=EN>
23. Լեհաստանի կառավարության պաշտոնական կայք.
<https://www.gov.pl/web/national-defence/poland-in-nato-20-years#:~:text=Since%201996%2C%20first%20as%20a,14%20missions%20and%20Allied%20operations.>

Вопрос Карабахского конфликта в армяно-польских отношениях в 1991-2018 гг.

Матинян Генри

Резюме

Ключевые слова: Армения, Польша, Карабах, война, мир, переговор, обсуждение, статус

Одним из приоритетов внешней политики независимой Республики Армения было формирование проармянской международной позиции по карабахскому конфликту. В январе 1998 г. Польша приняла председательство в ОБСЕ. В связи с этим она приняла активное участие в решении карабахского конфликта дипломатическим путем. В то время польское руководство придерживалось мнения, что мирное урегулирование вопроса возможно в рамках польского председательства. По словам министра иностранных дел Польши Бронислава Геремека, Польша была намерена принимать активное участие в урегулировании нагорно-карабахского конфликта в качестве действующего председателя ОБСЕ, обсуждая этот вопрос с сопредседателями Минской группы. Польша хотела достичь урегулирования в рамках Минской группы, которое удовлетворило бы все стороны, на основе доброй воли всех сторон. Позиция Республики Польша по этому вопросу была определена следующим образом: реализм без завышенных ожиданий.

10 апреля 1998 года в Польше было официально открыто Посольство Республики Армения. Это обстоятельство способствовало более тесным армяно-польским политическим контактам, а дискуссии по урегулированию арцахского конфликта участились и стали более глубокими. Материалы историко-дипломатического архива Министерства иностранных дел Республики Армения свидетельствуют о том, что на протяжении последних более 20 лет вопрос урегулирования арцахского конфликта всегда находился в армяно-польских отношениях на высоком уровне. Этот вопрос привлек внимание общественности в Республике Польша, о чем свидетельствуют многочисленные и разнообразные публикации в польской прессе того времени.

The Issue of the Karabakh Conflict in Armenian-Polish relations during the Period of 1991-2018

Matinyan Henri

Summary

Key words: *Armenia, Poland, Karabakh, war, peace, negotiation, discussion, status.*

One of the priorities of the independent Republic of Armenia's foreign policy was the formation of a pro-Armenian international position on the Karabakh conflict. In January 1998, Poland assumed the OSCE chairmanship. In this regard, it took an active part in resolving the Karabakh conflict through diplomacy. At that time, the Polish leadership had a conviction that a peaceful settlement of the issue was possible within the framework of the Polish presidency. According to the Polish Foreign Minister Bronisław Geremek, Poland intended to take an active role in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict as the OSCE Chairman-in-Office, discussing this issue with the co-chairs of the Minsk Group. The Republic of Poland aimed to reach a settlement within the Minsk Group that would satisfy all parties, based on the goodwill of all parties. The position of the Republic of Poland on this issue was defined as follows: realism without high expectations.

On April 10, 1998, the Embassy of the Republic of Armenia was launched in Poland. This circumstance contributed to closer Armenian-Polish political contacts, and discussions on the settlement of the Karabakh conflict became more frequent and deeper. The materials of the historical and diplomatic archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia testify that over the past 20 years, the issue of the settlement of the Artsakh conflict has always been in Armenian-Polish high-level relations. This issue attracted public attention in the Republic of Poland, as evidenced by numerous publications in the Polish press of that time.

Ներկայացվել է 14.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 02.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրությունը հռոմեական դրամների վրա

Մելիքյան Արթուր

Հանգուցային բառեր. Հռոմեական կայսրություն, Օգոստոս, խույր, ապարոշ, Կալիգուլա, Ռյոմեոսակես, Տրայանոս, Անտոնինոս Պիոս, Սոհեմոս, Լուկիոս Վերուս

1. Նախաբան

Արքայական ինվեստիտուրան (**investire** - լատ. զգեստավորել, փխր. զարդարել, օծտել) վեհապետի կողմից հպատակ արքային իշխանության խորհրդանշանի հանձնելու գործողությունն էր, որը փոխում էր թագադրվողի կարգավիճակը և նրան օժտում արքայական արժանավորությամբ [28, 387]: Օգոստոս կայսրն (Ք. ա. 27-Ք. հ. 14 թթ.) այն դարձրեց կլիենտ արքաների նկատմամբ իր գերագահության արձանագրման յուրօրինակ մեխանիզմը, իսկ Տիբերիոսի (14-37 թթ.) օրոք այդ թեման ներառվեց հռոմեական դրամահատության մեջ: Թե՛ ծեսի, թե՛ նրա պատկերագրության բուն նպատակը կլիենտ արքաներին իշխանություն շնորհող կայսեր աստվածայնության քարոզչությունն էր: Պատահական չէ, որ հիշյալ ծեսի՝ կլիենտ արքաների հետ հարաբերություններ ներմուծելն ու նրա պաշտոնական քարոզչության առարկա դառնալն ուղեկցվեց հպատակ երկրներում կայսեր աստվածային ոգու՝ «Numen»-ի պաշտամունքի հաստատման հետ [60, 60-63]: Հռոմեական դրամների միջոցով մեզ հասած արքայական ինվեստիտուրայի բոլոր տեսարանները պատմական հիմք ունեն: Սակայն միշտ չէ, որ դրանք ճշտորեն են վերարտադրում պատմական իրադարձությունները: Հիմնականում կայսրերը կլիենտ արքաների ինվեստիտուրան իրականացնում էին ոչ թե անձամբ, այլ իրենց լիազոր անձանց միջոցով: Այդուհանդերձ, այն ամենը, ինչ կատարվում էր տվյալ կայսեր իշխանության ներքո, համարվում էր նրա գործը և ընդգծում էր նրա մեծագործությունն ու աստվածայնությունը: Այդ պաճառով էլ, խնդրո առարկա թեմայով ստեղծված տեսարաններում, բացի մի դեպքից, կլիենտ արքաներին իշխանությամբ օժտողի դերում ներկայացված են միայն հռոմեական կայսրերը:

2. Արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրական առանձնահատկությունները

Արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրական սխեմաները հռոմեական պաշտոնական արվեստի արգասիքը չեն: Դրանք ածանցվել են

տակավին Ք. ա. III-II հազարամյակներում՝ աստվածային ինվեստիտուրայի ժանրի շրջանակներում երևան եկած երկու հորինվածքային կաղապարներից՝ ա) առարկայական ինվեստիտուրայից, որի դեպքում աստվածության կողմից իշխանության թեկնածուին արքայականությամբ օժտելու գործողությունը ներկայացվում էր առարկայաբար՝ թեկնածուին իշխանության խորհրդանշան հանձնելու ձևով, բ) ձեռնադրությամբ ինվեստիտուրայից, որի դեպքում այդ գործողությունը ներկայացվում էր աստծո կողմից իշխանության թեկնածուին հավելու («ձեռքը բռնելու» «ձեռնադրության») եղանակով: Բնական է, որ դրանցից ստեղծված արքայական ինվեստիտուրայի սխեմաները նույնպես երկուսն են. երկու տիպերում էլ անխախտ են մնում հորինվածքում պատկերների տեղաբաշխման կանոնական կարգն ու իշխանությամբ օժտելու գործողության պատկերազրական սկզբունքները: Փոփոխությունն արտահայտվում է միայն նրանով, որ իշխանություն շնորհող աստվածի (աստվածության) տեղն ուղղակի կամ միջնորդավորված ձևով զբաղեցնում է աստվածընտրյալ վեհապետը, իսկ վերջինիս տեղում հայտնվում է հպատակ արքան: Աստվածային ինվեստիտուրայի թեմայով հին արևելյան ստեղծագործություններում իշխանություն շնորհող դիցի գերազանցությունն այդ շնորհին արժանացող մահկանացու արքաների նկատմամբ ընգծված են չափական տարբերության և դիրքային հակադրության միջոցով (դիցերը նստած են, իսկ արքաները՝ հոտնկայա), որը հաճախ լրացվում է դիցական իշխանության պիտույքների (եղջրագարդ թագ, գայիսոն, գահ, թներ և այլն) միջոցով [հմտ. 52, Types 45. 1-8; 46.1-8, 47. 1-4; 50, 1-14; Type 51; 61. 1; 62. 3; 62. 8; 74.3]: Մինչդեռ արքայական ինվեստիտուրայի թեմայով ստեղծագործություններում չափի և կարևորության համեմատականության և դիրքային հակադրության կանոնները միշտ չէ, որ պահպանվում են, և հաճախ շեշտը դրվում է տարբերակիչ տարրերի (հագուստ, գլխի հարդարանք, իշխանության նշաններ) վրա: Էապես փոփոխվում է նաև ինվեստիտուրայի գաղափարական ֆոնը. աստվածային ինվեստիտուրայի թեմայով տեսարաններում աստծո կողմից իշխանության շնորհումը կատարվում է թեկնածուի՝ կա՛մ նախապես տարած հաղթանակի, կա՛մ էլ նրա աստվածահաճո գործողության (կենաց ծառի ջրել, տաճարի կառուցում) համապատկերում: Մինչդեռ հպատակ արքայի կայացումը բխում էր ոչ թե նրա արժանավորությունից կամ նախընթաց հերոսական գործերից, այլ բացառապես վեհապետի կամքից: Այդ իսկ պատճառով արքայական ինվեստիտուրայի թեմայով հորինվածքներում իշխանության հավակնորդի աստվածահաճոյությունն ու հերոսականությունը ցուցող

պատկերագրական տարրերը փոխարինվում են վեհապետի հանդեպ իշխանություն ստացողի մեծարանքը (**adoratio/προσκύνησις**) կամ հավատարմության ուխտն (**dextrarum iunctio**) արտահայտող տարրերով:

Փոփոխվում է նաև պատկերակազմը: Աստվածային ինվեստիտուրայի թեմայով հորինվածքներում սուվերեն տիրակալների թիկունքում հաճախ պատկերվում է ուղեկից անձնակազմ, որը, խորհրդանշելով նրա հպատակ հանրությանը, ակներև է դարձնում արքայի և նրա ժողովրդի միասնությունը: Մինչդեռ արքայական ինվեստիտուրայի թեմայով հորինվածքներում հպատակ արքաները ներկայացվում են միայնակ, ի նշան այն բանի, որ հպատակ արքայի իշխանության հիմքը ոչ թե տվյալ երկրի հանրության համաձայնությունը, աջակցությունը կամ տոհմական կրավունքն է, այլ վեհապետի միակողմանի շնորհը: Այդ տարբերությունն արտահայտվում է նաև նրանով, որ աստվածային ինվեստիտուրայի պատկերագրության մեջ աստծուց իշխանության խորհրդանշան ստացող տիրակալները ներկայացվում են արքայական պատվանշանով (խույր, դափնեպսակ, սակր, աղեղ): Մինչդեռ արքայական ինվեստիտուրայի պարագայում հպատակ արքաները սովորաբար պատկերվում են առանց արքայական պատվանշանների:

Արքայական ինվեստիտուրայի թեմայով տեսարանները լույս գեղարվեստական մետաֆորներ կամ բարդ քաղաքական հարաբերությունների տեսողական համառոտագրություններ չեն: Հին Առաջավոր Ասիայում տակավին վաղ դինաստիական դարաշրջանից [6, Pl. 62a-b], իսկ Հռոմեական կայսրությունում՝ Օգոստոսի պրինցիպատից ի վեր այդպիսի թագադրությունները տեղի էին ունենում իրականում և հանդիսանում էին երկկողմ պայմանավորվածության եզրափակիչ գործողությունը [28, 384]: «Նա (կայսրը) դրեց ապարոշը (ինչ-որ մեկի) գլխին և նրան հռչակեց (ինչ-որ երկրի) թագավոր»,– այս հատկանշական ձևակերպումը մենք հաճախակի ենք հանդիպում հռոմեական գրավոր սկզբնաղբյուրներում [23, XVIII. 7.10; 56, II. 56; 57, XV. 2; 53, XII, 3.20; 21, LXIII, 5.3]: Ընդ որում, հռոմեական հեղինակները վեհապետից ստացած արքայական իշխանությունը բնութագրում են իբրև հռոմեական ժողովրդի նվեր (**donum Populi Romani**) [65, V.4; 56, IV. 5; 18, XXXVIII. 4] կամ իբրև կայսեր տված փոխառություն, որը ցանկացած պահի կարելի էր հետ վերցնել [55, Nero, XVIII; 19, LVII. 17. 3-7; 47, 355, 359; 28, 383]: Հպատակ երկրին (ժողովրդին) թագավոր տալը և նրան թագավորից գրկելը գործնականում հավասարագործ էին թագավորություն ստեղծելուն և թագավորություն կործանելուն, կարողություն, որը Հին աշխարհի ընկալումներում կապվում էր բացա-

ռապես աստծո հետ: Այդ կարողության մասին պարբերաբար հանրաձայնելն ու գործնականում դրա հետևողական իրականացումները խոսում են հպատակ երկրների նկատմամբ աստվածային ատյանի դերը յուրացնելու կայսրերի անթաքույց հավակնության մասին [44, 27. 2; 19, LXII. 5. 4; 20, LXVIII, 20. 3]: Կայսեր արքայաստեղծ, հետևաբար և աստվածային դերի մասին գաղափարի քարոզչության դաշտն ընդլայնելու նպատակով է, որ արքայական ինվեստիտուրայի թեման ներմուծվեց պաշտոնական մշակույթի ոլորտ: Ընդ որում, հռոմեական պաշտոնական մշակույթը, կայսերական իշխանության մասին սեփական պատկերացումները համադրելով հին արևելյան և հելլենիստական տեսությունների հետ, փորձեց նաև աստվածային ինվեստիտուրայի պատկերագրության արևելյան զինանոցը հարմարեցնել սեփական քարոզչական նպատակներին: Սակայն հռոմեական կերպարվեստի այս ենթաժանրում այդպես էլ միասնական ոճ չստեղծվեց: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ արքայական ինվեստիտուրայի թեման պարփակված մնաց դրամական պատկերագրության ոլորտում [5, 241], իսկ հռոմեական դրամահատարաններն էլ, ինչպես հայտնի է, գործում էին ոչ թե միասնական ձևանմուշով, այլ բավականին ազատ էին պաշտոնական գաղափարների գեղարվեստական արտահայտման գործում:

Հռոմի կայսրերի կամ էլ նրանց ներկայացուցիչների կողմից իրականացված ոչ բոլոր թագադրություններն են պատկերագրվել դրամների վրա: Այդպիսի տեսարաններով դրամների թողարկումը պայմանավորված է եղել կոնկրետ քաղաքական իրավիճակով և թագադիր կողմի պաշտոնական քարոզչության նպատակադրումներով [5, 242]: Անգամ Ներոնի կողմից 65 թ. Տրդատ I-ի թագադրությունը, որի համար Հռոմը տասնամյա պատերազմ էր վարել Պարթևստանի դեմ [57, XIII. 34], և որի մանրամասները շատ գունեղ ձևով ներկայացրել են հռոմեական մատենագիրները, դրամների վրա չի ներկայացվել:

3. Արքայական ինվեստիտուրայի թեմայի պատկերագրությունը 1-ին դ. հռոմեական դրամահատության մեջ

Հռոմեական դրամական կերպարվեստում իշխանության նշան հանձնելու սխեմայով¹ արքայական ինվեստիտուրայի անդրանիկ տեսա-

¹ Հին աշխարհի պաշտոնական մշակույթում առարկայական ինվեստիտուրայի ծեսը ծնվել է այն պատկերացումից, թե արքայականությունը (այդ թվում և աստվածների արքայի արքայականությանը) կրում է «իրային բնույթ» և գործնականում առարկայանում է արքայական իշխանության ատրիբուտներում՝ հագուստ, անիս, թագ, գուրգ, գավազան, գահ, օղակ և այլն [63, 117]:

րանը ստեղծել է Մարկուս Էմիլիուս Լեպիդուսը՝ Ք. ա. 62-58 թթ. թողարկած արծաթե դինարների վրա (**Նկար 1**): Դրամի դիմերեսին պատկերված է խույրով պսակված կանացի գլուխ, որը կից գրությամբ նույնականացվում է անձնավորված Ալեքսանդրիայի հետ: Դարձերեսին ճակատային դիրքով ներկայացված են երկու տղամարդկային պատկերներ: Աջակողմյան տոգայավոր պատկերը Մ. Է. Լեպիդուսի նույնանուն նախնին է, որը գլուխը շրջել է դեպի ձախ և աջ ձեռքով հանգուցված դիադեմա է պահել ձախակողմյան պատկերի գլխավերևում: Համեմատաբար փոքր չափերով հատկանշվող ձախակողմյան պատկերը, որը նույնացվում է Եգիպտոսի Պտղոմեոս V (Ք. ա. 210-180 թթ.) արքայի հետ [29, 31], ներկայացված է հունական քիտոնով՝ աջ ձեռքին թագազարդ գավազան բռնած: Կոմպոզիցիան պայտաձև եզերում է «TUTOR REG[IS] M.LEPIDVU PON[TIFICUS].MAX[IMUS]» (= արքայի պահապան Մ. Լեպիդուս. Մեծ քուրմ) լեգենդը, իսկ հորինվածքի վերևում «S.C.» հապավումն է, որը նշանակում է, որ դրամը թողարկվել է Սենատի հատուկ վճռով (Senatus Consultum): Խնդրո առարկա տեսարանում ներկայացվել է Մ. Է. Լեպիդուսի նախնու երևակայական մեծագործությունը Ք. ա. 200 թ., երբ նա, իբր, հռոմեական պատվիրակության կազմում մեկնել էր Եգիպտոս: Ա. Կրոպպը դրամի ողջ կոմպոզիցիան ու նրա ստեղծման առիթը համարում է հնարածո [29, 31; 50, no. 373]: Սակայն տվյալ դեպքում կարևորը ոչ այնքան հռոմեական դինարի վրայի տեսարանի պատմականությունն է, որքան այն, թե Ք. ա. I դարում ինչպես էր պատկերացվում Հռոմի քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող արքայի թագադրության ծեսը: Քանզի կասկածից վեր է, որ այս դրամի հորինվածքը ոչ թե սոսկ Մ. Է. Լեպիդուսի երևակայության արգասիքն է, այլ արտահայտում է հռոմեական պատկերացումներում հպատակ արքայի կայացման մասին տարածված կարծրատիպը: Փաստը մնում է այն, որ այս դրամի հորինվածքն իր պատկերապատումի մտացածին բովանդակության [29, 31] կամ էլ Մ. Լեպիդուսի գործունեության անփառունակ վախճանի [59, 97] պատճառով հռոմեական դրամահատության մեջ գեղարվեստական ընդօրինակման առարկա չի դարձել: Արդյունքում, վաղ պրինցիպատի դարաշրջանում հռոմեական պաշտոնական կերպարվեստն արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրական տիպերի ստեղծումը սկսել է «մաքուր էջից»: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը կատարվել է 18 թ.՝ Տիբերիուս կայսեր որդեգիր Գերմանիկուսի կողմից պոնտական արքայազն Ջենոնին (Ջենոն-Արտաշես 18-34 թթ.) Մեծ Հայքի արքա թագադրելու առթիվ թողարկված արծաթե դրախմաների ու երկդրախմաների վրա [10, nos. 3629, 3630] (**նկար 2, 3**):

Դրանց երեսին պատկերված է Գերմանիկուսի աջ դարձած դիմապատկերը, որի առջևից և ետևից «GERMANICVS CAESAR. TI. AVG. F. COS. II» (Գերմանիկուս Կեսար, Օգոստոս Տիբերիուսի որդի, երկրորդ անգամ կոնսուլ (18 թ.- Ա.Մ.)) լեգենդն է, իսկ դարձերեսին ներկայացված է նրա կողմից Ձենոնին իշխանությամբ օժտելու տեսարանը։ Երկու պատկերներն էլ ներկայացված են ճակատային դիրքով կանգնած, իսկ նրանց կողքին՝ վերից վար գրությամբ ARTAXIAS և GERMANICVS անուններն են։ Ամենայն հավանականությամբ, Ձենոնի ինվեստիտուրայի թեմայով դրամներ հատելու իրավունքը բխել է Գերմանիկուսին տրված արտակարգ լիազորություններից [56. II, 43.1]։ Սակայն, քանի որ արքայաստեղծ գործառույթը բացառապես կայսեր մենաշնորհն էր, Գերմանիկուսի պատկերը սպասելի էր տեսնել դրամների երեսին, բայց ոչ երբեք Ձենոնին իշխանությամբ օժտողի դերում։ Հայդմ, իր օրինապահությամբ հռչակված Գերմանիկուսի ինքնաներկայացումն այդ գործառույթով պետք է որակել որպես նրա իրավագանցության արտահայտություն։ Մյուս կողմից, եթե հաշվի առնենք, որ խնդրո առարկա դրամներն առաջինն էին իրենց տիպի մեջ, ապա կատարվածը կարող ենք համարել պարզ վկայությունն առ այն, որ Տիբերիուսի օրոք հռոմեական հասարակական գիտակցության մեջ կլիենտ արքաների ինվեստիտուրան դեռևս չի դիտարկվել որպես պրինցեպսի բացառիկ իրավունք և նրա աստվածայնության դրսևորման ձև։ Ամեն դեպքում փաստը մնում է այն, որ հռոմեական դրամահատության մեջ նման անհամապատասխանություններ այլևս թույլ չեն տրվել։

Հորինվածքային առումով Գերմանիկուսի վերոնշյալ դրախմաներն ու երկդրախմաները նման են, ինչը պայմանավորված է դրանց թողարկման առիթի նույնությամբ և ինքնատիպ ծագումնաբանական կապով։ Բայց պատկերների չափական հարաբերության և ինվեստիտուրայի գործողության պատկերագրության հարցերում առկա են սկզբունքային տարբերություններ։ Դրախմաների դարձերեսին Ձենոնի նկատմամբ Գերմանիկուսի գերապատվությունն արտահայտված է չափի և կարևորության համեմատականության արևելյան կանոնով։ Մինչդեռ երկդրախմաների դարձերեսին Գերմանիկուսն ու Ձենոնը ներկայացված են միաչափ և միօրինակ զինվորական հանդերձանքով՝ կարճ տունիկայով և մկանուտ զրահով (*cuirasses*)։ Այդ վերջին իրողությանը տրվել են այլևայլ մեկնաբանություններ [41, 625; 26, 107-108]։ Բայց ճիշտ կլինի այն կապել հելլենիստական կերպարվեստի ուղղակի ազդեցության հետ, քանի որ բազմապատկեր հորինվածքներում պատկերների կարգավիճակները չափերով գանազանելու փոխարեն հարդարանքի ու խորհրդանշանների, երբեմն էլ

կից գրությունների միջոցով տարբերելը վերջինիս հատկանշական կողմերից մեկն էր:

Տարբեր սխեմաներով են ներկայացված նաև ինվեստիտուրայի գործողությունները: Դրախմանների դարձերեսին Ջենոնի արքայականությունն առարկայացված է խույրով (**Θύρα**), որն արդեն դրված է նրա գլխին: Գերմանիկոսի թագադիր գործողությունն արտահայտվում է միայն ցուցամատով խույրին հպվելով, իսկ Ջենոնն աջը մոտեցրել է քունքին՝ ի նշան մեծարանքի կամ հավատարմության ուխտի: Արևելյան կերպարվեստից փոխառված այդ շարժանքն առկա է նաև նույն առիթով ստեղծված որոշ երկդրախմանների դարձերեսներին [31, Lot 233] և հետագայում կիրառվել է արևելյան կլիենտ արքաների ինվեստիտուրայի առթիվ հատված հռոմեական հուշադրամների վրա:

Դրախմանների դարձերեսին Ջենոնի խույրին ցուցամատով դիպչելու Գերմանիկոսի գործողությունը ձևի առումով աննախադեպ է ինվեստիտուրայի պատկերագրության պատմության մեջ և, առաջին հայացքից, «տալու» տպավորություն չի ստեղծում [հմմտ. 3, 96]: Մեր համոզմամբ, խնդրո առարկա պատկերագրական դիլեման առաջացել է այն պատճառով, որ փորագրիչը մի կողմից փորձել է նույնությամբ վերարտադրել Ջենոնի՝ խույրով թագադրվելու ակտը [հմմտ. 56, II. 56], իսկ մյուս կողմից հավատարիմ է մնացել ինվեստիտուրայի պատկերագրության մեջ խույրի պասսիվ գործածության արևելյան ավանդույթին և ներկայացրել է ոչ թե խույրի ջնորհման տեսարան, այլ խույրն՝ արդեն ջնորհված: Ուստի, տվյալ թեմայի շրջանակներում մնալու համար, նա դրախմայի հորինվածք է ներմուծել արևելյան գեղարվեստական մտածողության մեջ խիստ ընտանի «ձեռնադրությամբ» ինվեստիտուրայի (հին հուն. **χειροτονία** - **χείρ** (ձեռք) + **τονόω** (ուժ տալ)) պատկերագրական սխեման [27, 318; 64, 64; 1, 72-78] և, Գերմանիկոսի աջ ձեռքը հպելով Ջենոնի խույրին, ապահովել է հորինվածքում ինվեստիտուրայի գաղափարի գերակայությունը: Դա պարզորոշ վկայում է այն մասին, որ դրախմանների փորագրիչը քաջաճանոթ է եղել արևելյան գեղարվեստական ավանդույթներին և միաժամանակ, ազատ է եղել վաղ կայսրության դարաշրջանի հռոմեական կերպարվեստին հատուկ գեղարվեստական սխեմատիզմից: Միևնույն հորինվածքում «առարկայաբար» և «ձեռնադրությամբ» ինվեստիտուրաների պատկերագրական սխեմաների համադրությամբ նա ստեղծել է հիրավի եզակի տեսարան, որը կանխորոշել է հռոմեական կերպարվեստում արքայական ինվեստիտուրայի ենթաժանրի զարգացման ընթացքը: Ամեն դեպքում անվիճելի է, որ ձեռնադրությամբ ինվեստիտուրայի

արևելյան սխեմայի ներմուծումը հռոմեական կերպարվեստ կատարվել է հենց այս դրամների միջոցով: Հետևաբար՝ Մարկոս Ուլպիոս Տրայանոսի (98-117 թթ.) [34, no. 669; 51, no 3191], Անտոնինոս Պիոսի (138-161 թթ.) [35, no. 619; 51, 43] և Լուկիոս Վերոսի (161-169 թթ.) [35, no 512] այսպես կոչված «**Rex datus**» տիպի դրամների վրա «ձեռնադրության» արևելյան սխեմայի գործածման փաստը կարող ենք համարել Գերմանիկոսի դրախմանների ազդեցության վկայություն:

Երկդրախմանների դարձերեսներին խույրն արդեն «տրված» է Ջենոնին, և Գերմանիկոսն աջ ձեռքով պոնտական արքայազնի գլխին է մեկնել չհանգուցված ապարոշ (**δαδρημα**): Հայտնի է, որ հելլենիստական դարաշրջանի սուվերեն արքայական իշխանության այս պատվանշանը Հռոմի քաղաքական ազդեցության ծիրում էապես փոխել է իր խորհրդանշական իմաստը: I դ. սկզբներից հռոմեահպատակ արքաներն իրենց դրամահատության մեջ ինքնաներկայացվել են ապարոշով [57, XV. 29; 55, Tiberius, 9.1; Հմմտ. 29, 23], իսկ նրանց իշխանության աղբյուր կայսրերը՝ դափնեպսակով: Ուստի կարելի է համաձայնել Ա. Գեֆելյանի այն կարծիքին, որ երկդրախմանների դարձերեսի հորինվածքում Գերմանիկոսի կողմից Ջենոնի խույրին ապարոշ կապելու գործողությունը նպատակ է ունեցել ցույց տալ, որ խույրով պսակված Ջենոնը, այնուամենայնիվ, հռոմեահպատակ կլիենտ արքա է [26, 107-108]: Երկդրախմանների դարձերեսին ապարոշի շնորհման տեսարան ստեղծելու համար փորագրիչը կարող էր փոխառել I դ. միջերկրածովյան դրամահատության մեջ շատ տարածված աջ ձեռքով ապարոշ կամ պսակ մեկնած դիցերի պատկերատիպերը: Մինչդեռ նա փորձել է պատկերագրորեն վերարտադրել խույրի շուրջ ապարոշ կապելու գործողությունը, որը, սակայն, խիստ անիրապաշտական տեսքով է ստացել: Ավելին, արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրական կանոնի համաձայն իշխանությունն ստացողը պետք է ներկայացվեր պասսիվ՝ իր վեհապետի շնորհին սպասելիս: Մինչդեռ երկդրախմայի՝ Բեռլինի դրամական կաբինետում պահվող օրինակի վրա Ջենոնը բռնել է Գերմանիկոսի՝ խույրի հետևից իրեն մեկնած պարանանման ապարոշի ծայրից և կարծես պատրաստվում է օգնել կեսարին այն խույրի շուրջը բոլորելու և հանգուցելու գործում: Նույնպիսի տեսարան է խնդրո առարկա երկդրախմայի՝ Բրիտանական թանգարանում պահվող նմուշի դարձերեսին: Ապարոշի նշված ձևն ու այն շնորհելու անիրատեսական եղանակը հիմնովին խաթարել է իշխանության խորհրդանշան «տալ-ստանալու» հարաբերության տեսողական արդյունքը: Մեր կարծիքով, դրա պատճառը եղել է այն, որ փորագրիչը խույրի

ու ապարոշի համակցությունը պատկերելու ժամանակ առաջնորդվել է ոչ թե հայկական դրամների, այլ բացառապես Կապպադովկիայի արքա Արիարաթես VI-ի (Ք. ա. 130-116 թթ.) արծաթե դրախմանների և օբոլոսների օրինակով [12, 214, Fig. 10; 8, Lots 218, 226-229], որտեղ ապարոշը խուլրի միջնամասում բոլորված է հետևի կողմից և հանգուցված դրա դիմային հատվածում:

Գերմանիկոսի վերը նշված դրախմանների և երկդրախմանների հորինվածքների էական տարբերությունները խոսում են այն մասին, որ դրանց փորագրիչները գործել են տարբեր մշակութային ավանդույթների ծիրում: Իսկ դրանցում առկա ոճական և պատկերագրական անհարթությունները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ արքայական ինվեստիտուրայի թեմայի գեղարվեստական յուրացումը դյուրին չի եղել: Գերմանիկոսի երկդրախմանների այդ խնդիրը հասկացվել և շտկվել է բավականին վաղ: Կալիգուլայի (38-41 թթ.) և Կլավդիոսի (41-51 թթ.) կողմից դրանց վերաթողարկումների դարձերեսներին կեսարը Ջենոնին է մեկնել ոչ թե ապարոշի երիգ, այլ հանգուցված ապարոշ, իսկ Ջենոնն էլ ներկայացվել է ոչ թե ապարոշից բռնած, այլ աջ ձեռքն արմունկից վեր է բարձրացրել՝ ի նշան ողջույնի, մեծարանքի կամ հավատարմության ուխտի [31, Lot 233; 39, Lot 178; 25, Lot 8623]:

Կալիգուլայի օրոք արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրությունը նկատելի ոճական ձևափոխության է ենթարկվել, ինչը երևում է մ. թ. 38 թ. Թրակիայի արքա Ռյոմետալկես III-ի (38-46 թթ.) թագադրության առթիվ թողարկված բրոնզե դրամի վրա (**նկար 4**): Դրա երեսին Կալիգուլայի ձախ դարձած դիմապատկերն է՝ դափնեպսակով և ΓΑΙΩ ΚΑΙΣΑΡ[Ι Γ]ΕΡΜΑΝΙΚΩ [ΣΕ]ΒΑΣΤΩ եզրագրով, իսկ դարձերեսին ներկայացված է Թրակիայի կառավարիչ Ռյոմետալկես III-ի թագադրության տեսարանը՝ եզերված ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΑΣ ΚΟΤΙΩΣ շրջանաձև գրությամբ [5, 240, Fig. 1; 10, no. 1722; 40, Lot 119]: Գերմանիկոսի հուշադրամների համեմատ առաջին ակնառու փոփոխությունն այն է, որ այս դրամի փորագրիչը հրաժարվել է պատկերների ներկայացման ճակատային ոճից և Կալիգուլային ու Ռյոմետալկեսին պատկերել է կողանց: Հնարավոր է, դրա պատճառը եղել է արևելյան կերպարվեստում ճակատային ոճի ձեռք բերած հիերատիկ նշանակությունը [2, 40-50], որի տեսանկյունից հռոմեական վեհապետին և նրա կլիենտ արքային այդ դիրքով ներկայացնելը կարող էր թուրրմբոնման պատճառ դառնալ:

Կալիգուլայի վերոնշյալ դրամի դարձերեսին պատկերների տեղաբաշխումը կատարված է կանոնական ձևով. կայսրը ներկայացվել է ձախ,

իսկ իշխանությամբ օժտվող Ռյոմետալկես III-ը՝ աջ կողմում: Բայց այլ մոտեցում է դրսևորվել կայսեր և կլիենտ արքայի կարգավիճակների տարբերակման հարցում: Առաջին հայացքից նրանց չափական տարբերակումը կատարվել է անհետևողականորեն, քանի որ ուղղահայաց հարաբերության մեջ արքան հավասար է կայսրին: Սակայն ակնհայտ է, որ փորագրիչը, ուղղահայաց հարաբերությամբ կայսեր չափական գերազանցության ըմբռնումը թողնելով դիտողի տրամաբանությանը (հոտնկայս Ռյոմետալկեսը նույնչափ է, որքան Կալիգուլան՝ նստած դիրքով), շեշտը դրել է կայսեր և կլիենտ արքայի պատկերների մասշտաբային, քաղաքական և քաղաքակրթական տարբերությունների վրա: Այս առումներով Կալիգուլայի պատկերն ավելի մեծ է, քան Ռյոմետալկես III-ինը, կայսրը ներկայացված է ռճավորված աթոռակին նստած, իսկ Թրակիայի արքան հոտնկայս է, կայսրը հանդիսավոր ծալքազարդ տոգայով է, գլխին պսակ, իսկ աջ ձեռքին գայիսոն է կրում, մինչդեռ նրա կլիենտ արքան հագել է կարճ (ծառայական) տունիկա և թիկնոց:

Մ. Լեպիդուսի և Գերմանիկուսի դրամների տեսարանների համեմատ Կալիգուլայի խնդրո առարկա դրամների վրա ձևափոխված է նաև ինվեստիտուրայի գործողության պատկերագրությունը: Այս դրամի դարձերեսին նույնպես այն ներկայացված է ապարոշի շնորհման սխեմայով, բայց դա արված է ոչ թե թեկնածուի գլխին ապարոշ պահելու կամ կապելու ձևով, ինչպես որ վերոնշյալ դրամների վրա են, այլ իշխանության թեկնածուին այդ պատվանշանն առձեռն հանձնելու եղանակով: Ընդ որում, Կալիգուլայի դրամի դարձերեսին ևս իշխանության թեկնածուն պասսիվ չէ, այլ աջ ձեռքը մեկնել է՝ ստանալու իրեն պարգած պատվանշանը: Բայց, ի տարբերություն Գերմանիկուսի վերոնշյալ դրամների, որոնց դարձերեսին «տալ-ստանալու» գործողությունը կատարվում է արքայի գլխավերևում, Կալիգուլայի դրամների դարձերեսին այն ներկայացվել է հորինվածքի կենտրոնում: Ընդ որում, դրանց համեմատաբար լավ պահպանված օրինակների քննությունից երևում է, որ փորագրիչը ջանք է գործադրել կայսեր և Ռյոմետալկեսի աջ ձեռքերի ապարոշ «տալու» և «ստանալու» շարժանքը իրատեսորեն վերարտադրելու համար, որի շնորհիվ մեծացել է հորինվածքի ռեալիզմը: Կալիգուլայի դրամի մյուս ոչ պակաս ռեալիստական նորամուծությունը ապարոշի ձևն է: Թեպետ այստեղ ևս ապարոշը հանգուցված չէ, բայց այն ճակատային մասից սահուն ձևով նեղացող և բարակ ծոպերով վերջացող տեսք ունի, որը հնարավոր չէ շփոթել մեկ այլ պատվանշանի հետ:

4. Արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրությունը 2-րդ դ. հռոմեական դրամահատության մեջ

Հռոմեական դրամահատության մեջ արքայական ինվեստիտուրայի թեման նորից երևան է գալիս միայն Տրայանոս կայսեր կառավարման վերջերին (114 թ. ձմեռ - 117 թ. օգոստոս) հատված և դարձերեսի «REGNA ADSIGNATA» լեգենդով հատկանշվող աուրեուսների ու սեստերցիուսների վրա (**նկար 5, 6**): Այդ տիպն ունի մեկ ընդհանուր ձևավորում, բայց հորինվածքային երկու տարբերակներ [**61**, nos. 531, 564, 550, 593: **58**, Pl. 26, 13a]: Հիմնական տարբերակի երեսին շրձանաձև գրությամբ «IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC», իսկ ավելի ուշ թողարկվածների վրա՝ «IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC PARTHICO P M TR P COS VI P» եզրագրի մեջ առնված Տրայանոսի աջ դարձած պսակավոր դիմապատկերն է: Դարձերեսին՝ հորինվածքի ձախ կողմում, ներկայացված է բարձր պատվանդանի վրա դրված ճամբարային աթոռակիին (**sella castrensis**) բազմած Տրայանոս կայսրը՝ զինվորական հանդերձանքով և ձախ ձեռքին դաշույն (**parazonium**) բռնած: Կայսեր ձախ կողմում պատկերված է ֆասկը ուսին հենած լիկտոր, իսկ թիկունքում ներկայացված է ևս մի պատկեր, որին, հավանաբար, պետք է նույնականացնել պրետորիականների պրեֆեկտ Պուբլիուս Ացիլիուս Ատտիանոսի հետ: Պատվանդանի դիմաց պատկերված են իրար հետևից կանգնած երեք անձինք՝ միանման հանդերձանքով ու գլխի հարդարանքով: Հորինվածքը կամարաձև եզերում է «REGNA ADSIGNATA» լեգենդը, իսկ ներքևում «SC» հապավումն է: Այս դրամների ոչ միայն կատարողական մակարդակները, այլև նրանց դարձերեսներին կայսեր և նրա դիմաց կանգնած անձանց միջև կայացող գործողության պատկերագրությունը խիստ տարբեր է: Ուսումնասիրողներից ոմանք, «REGNA ADSIGNATA» լեգենդը թարգմանելով իբրև «տիրությունը զատված», այս դրամների հորինվածքը վերագրել են արքայական ընդունելության ժանրին [**17**, 222; **54**, 222]: Սակայն «Regna adsignata» նշանակում է նաև «թագավորությունները տրված», որին լիովին ներդաշնակում է քննարկվող դրամների պատկերագրությունը²: Ինչպես արքայական ինվեստիտուրայի նախորդ

² Աուրեուսների մեծ մասի (օրինակ՝ Վիեննայի դրամական կաբինետի ID 1091, ID 1094, Բրիտանական թանգարանի R 8029, IOC 1221, 1912.0607.139, 1912.0607.140, Բեռլինի դրամական կաբինետի 18273047 նմուշներ) վրա, ինչպես նաև սեստերցիուսների մի մասի դարձերեսներին [**34**, no. 666; **32**, Pl. 42/ 10; **37**, Lot 569; **51**, no. 3190; **62**, 117; **9**, 150-160, Fig. 24; **61**, nos 531, 550, 564, 593; **58**, 113; **58**, Pl. 26, 13a], կայսրն աջ ձեռքով հանգուցված ապարոշ է հանձնում իր դիմաց կանգ-

տեսարաններում, այստեղ ևս իշխանություն շնորհող կայսեր և կլիենտ արքաների կարգավիճակները տարբերվել են չափական սկզբունքով: Սակայն այստեղ, պայմանավորված պատկերների քանակական աճով և կարգավիճակների տարբերություններով, ներմուծվել է եռաչափության սկզբունքը, որն իր հերթին ոճական և սխեմատիկ առումներով էապես ձևափոխել է դրամների հորինվածքը: Տրայանուսի քննարկվող սեստերցիոսների դարձերեսներին նույնպես կայսեր գերապատվությունն արտահայտվել է նրա պատկերի մեծացման միջոցով: Նրա դիմացի երեք անձինք ներկայացվել են միաչափ, միօրինակ հանդերձանքով ու գլխի հարդարանքով, որով ընդգծվել է նրանց հավասար քաղաքական կարգավիճակը: Դրա շնորհիվ էլ նրանք ավելի մեծ են պատկերվել, քան կայսեր կողքին ներկայացված լիկտորն ու ենթադրյալ պրեֆեկտը: Այդուհանդերձ, դժվար չէ նկատել, որ հորինվածքում պատկերները, չափականից գատ, տարբերակված են նաև գաղափարական առումով: Նախ՝ «գահավորակին բազմած կայսեր» պատկերաձևը այժմ ներկայացվել է բարձր պատվանդանի վրա, որով էլ ավելի է ընդգծվել կայսեր և կլիենտ արքայի կարգավիճակների տարբերությունը, իսկ մյուս կողմից՝ հորիզոնական հարթության մեջ կատարվող ինվեստիտուրայի «տալ-ստանալու» գործողությունը վերափոխվել է «վերնից ներքև տալու» գործողությամբ: Բացի այդ, լիկտորի կերպարը ներկայացնելով պատվանդանի վրա՝ կայսեր ու ենթադրյալ պրեֆեկտի կողքին, փորագրիչը հակադրել է աջակողմյան և ձախակողմյան պատկերախմբերը՝ ցույց տալով կլիենտ արքաների նկատմամբ հավաքական Հռոմի գերակայությունը [58, 114]:

Տրայանուսի օրոք խնդրո առարկա թեմայով դրամական երկրորդ թողարկումը կատարվել է 116 թ. փետրվարից 117 թ. օգոստոսն ընկած ժամանակահատվածում [58, 100]: Դրանք «REX PARTHIS DATUS» (պարթևներին թագավոր տրված) լեգենդով սեստերցիոսներ են, որոնք ներկայացնում են Տրայանուսի կողմից պարթև արքայազն Պարթամասպատեսի թագադրության տեսարանը (**նկար 7**):

Դրամների երեսին Տրայանուսի աջ դարձած պսակավոր դիմապատկերն է, իսկ դրամի եզրագծին զուգահեռ «IMP CAES NER TRAIANO

նաձևանցից առաջինին, որն էլ մեկնել է երկու ձեռքերը՝ ստանալու արքայական այդ պատվանշանը: Իսկ աուրեուսների և սեստերցիոսների որոշ օրինակների (օրինակ՝ Բեռլինի դրամական կաբինետ 18200610, Բրիտանական թանգարան 1912.0607.141, R 7739) վրա էլ պատկերագրված է կայսեր և առաջին հետիոտնի աջ ձեռքերի «տալ-ստանալու» շարժանքը՝ առանց փոխանցվող խորհրդանշանի [36, Lot 140; 51, no. 3190]:

OPTIMO AVG GER DAC PARTHICO P M TR P COS VI P P» լեզենդն է: Դարձերեսին՝ հորինվածքի ձախ կողմում, Տրայանուսը ներկայացված է նույն կերպ, ինչ որ «REGNA ADSIGNATA» դրամների վրա. նա զինվորական հանդերձանքով է և նստած է բարձր պատվանդանի վրա դրված ճամբարային աթոռին, ձախ ձեռքին դաշույն է բռնել, իսկ աջ ձեռքը մեկնել է առաջ՝ պատվանդանի դիմաց թիկունքով դեպի իրեն (դեմքով դեպի ենթադրվող հանդիսականը) կանգնած Պարթամասպատեսին իշխանությամբ օժտելու համար: Նրա թիկունքում պատկերված սպան, հավանաբար, նույն Պ. Ա. Ատտիանուսն է:

Պարթամասպատեսը պատկերվել է պարթևական գոտիավոր վերնաշապիկով ու տաբատով և հանդիսավորապես բարձրացրել է իր աջ ձեռքը՝ ի նշան մեծարանքի կամ հավատարմության ուխտի: Նրա դիմաց ներկայացված է ծնկած և ձեռքերը դեպի Տրայանուսը կարկառած դիրքով մի պատկեր, որին կանդրադառնանք ստորև: Տեսարանը կամարաձև եզերում է «REX PARTHIS DATUS = պարթևներին թագավոր տրված» լեզենդը, իսկ ներքևում՝ «SC» հապավումն է:

Պատկերների կարգավիճակների զանազանությունն այս դրամների վրա կատարվել է նույն սկզբունքով, ինչ որ «REGNA ADSIGNATA» դրամների վրա: Բնականաբար, կայսեր պատկերը չափերով գերազանցում է բոլորին, իսկ Պարթամասպատեսի պատկերը, զիջելով կայսրին, ավելի մեծ է, քան պրեֆեկտի և «ծնկաչոք խնդրարկուի» պատկերներները³: Ինչ վերաբերում է ինվեստիտուրայի գործողության պատկերագրությանը, ապա խնդրո առարկա սեստերցիուսների վրա այն ներկայացված է երկու սխեմայով: Դրանց մի ենթատիպի դարձերեսներին աթոռին նստած Տրայանուսը ապարոշ է պարզել Պարթամասպատեսի գլխին [34, no. 667; 50, no. 3191] (**նկար 7**): Այս տեսարանը կարող ենք համարել պարթև արքայզնի ինվեստիտուրայի իրատեսական վերարտադրությունը, քանի որ, համաձայն Դիոն Կասիուսի հաղորդման, նա իսկապես թագադրվել է ապարոշով [20, LXVIII. 30. 3]: Մինչդեռ նույն տեսարանով մյուս սեստերցիուսների վրա կայսրը աջ ձեռքը՝ ափը դեպի ներքև պահած, մեկնել է Պարթամասպատեսի գլխին՝ նրան «ձեռնադրությամբ» արքայական արժանավորություն հաղորդելու համար [34, no. 668a, 668b; 24, Lot 5806; 46, Lot 969; 30, Lot 1040; 45, Lot 1231; 15, Lot 495; 22, Lot 362; 13, Lot 87] (**նկար 8**): Հայդմ, այս երկրորդ տարբերակը կարող ենք համարել առարկայական ինվեստիտուրայի գեղարվեստական փոխաբերություն: Մեր

³ Որոշ օրինակների վրա «ծնկաչոք խնդրարկուի» պատկերը չափերով զիջում է միայն կայսրին [50, no. 3191]:

կարծիքով, պատմական միևնույն իրադարձությունը երկու տարբեր սխեմաներով ներկայացնելու պատճառը եղել է հռոմեական դրամահատության մեջ միասնական պատկերագրական կանոնի բացակայությունը: Դրամների դարձերեսի «SC» հապավումը հաստատում է, որ քննարկվող սեստերցիոսները թողարկվել են Սենատի հատուկ վճռով: Սակայն դրանից բնավ չի հետևում, թե այդ բոլոր դրամները հատվել են Հռոմում: Հնարավոր է, որ Հռոմում են հատվել միայն դիադեմայի շնորհման տեսարանով դրամները, քանի որ հռոմեացիների ընկալումներում իշխանությունը առարկայանում էր պատվանշաններով (ֆասկ, կուրուլային բազկաթոռ և այլն): Հայդմ, ենթադրելի է, որ ձեռնադրությամբ ինվեստիտուրայի տեսարանով և «SC» գրությամբ սեստերցիոսները թողարկվել են հյուսիսաստրիքյան քաղաքներում (Անտիոք, Պիերեյան Սելևկիա, Քալքիս, Բերոյա, Հերապոլիս, Կյուռոս), որտեղ Տրայանոսի Պարթևական արշավանքի ընթացքում դիտարկվում է դրամահատական մեծ վերելք [11, 54], իսկ ձեռնադրությամբ ինվեստիտուրայի սխեման էլ ընկալելի էր հնուց ի վեր:

Տրայանոսի «REX PARTHIS DATUS» դրամների դարձերեսի հորինվածքի քննությունն ամբողջացնելու նպատակով հարկ ենք համարում վերադառնալ «խնդրարկուի» կերպարին: Ընդունված կարծիքի համաձայն նա անձնավորում է Պարթևստանը [58, 114; 61, Sest. 157, 481]: Սակայն որոշ պատկերագրական իրողություններ ստիպում են կասկածի տակ առնել այդ նույնականացման ճշմարտացիությունը: Նախ՝ արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրության անխախտ կանոններից մեկը իշխանությամբ օժտվող կլիենտ արքայի միայնակ՝ առանց տվյալ հանրության ներկայացուցիչների ներկայացումն էր: Մյուս կողմից՝ Պարթևստանի անձնավորման դեպքում պատկերը պետք է լիներ կանացի, քանզի լատիներենում Պարթևստան (Parthia) գոյականը իգական սեռին է պատկանում: Մինչդեռ «խնդրարկուն» ներկայացվել է նույնալիսի պարթևական հագուստով, ինչպիսին որ ունի Պարթամասպատեսը, և գլխին կրում է բարձր խույր, որը բնավ էլ պարթևական կանացի գլխի հարդարանքին չի համապատասխանում: Ավելին, այդ դրամների որոշ լավ պահպանված օրինակների վրա «խնդրարկուն» ներկայացված է պարզորոշ արական դիմագծերով: Հայդմ, կարծում ենք, որ «խնդրարկուն» մարմնավորում է ոչ թե Պարթևստանը, այլ Մեծ Հայքի թագազրկված արքա Պարթամասիրին: Դժվար չէ պատկերացնել, որ Տրայանոսը, որի աչքի առջև հոգս էին ցնդում նրա Հայկական արշավանքի արդյունքները, ձգտել է քարոզական միջոցներով հակազդել դրան և Պարթամասիրի ծնկած և «խնդրարկուի»

կեցվածքով պատկերը հավելելով Պարթամասպատեսի ինվեստիտուրայի տեսարանին, այն դարձրել է Արևելքում իր ռազմական գործունեության հիմնական արդյունքներն ամփոփող յուրօրինակ պատկերագիր: Ավելին՝ կողք կողքի, բայց տրամագծորեն հակառակ դիրքերով ներկայացնելով իր կողմից թագազուրկ եղած Պարթամասիրին ու թագ ստացած Պարթամասպատեսին՝ նա ի տես է հանել «թագավորություններ ստեղծելու և թագավորություններ կործանելու» իր վեհապետական կարողությունը, այն, ինչը որ մի առանձնահատուկ հետևողականությամբ ընդգծում էին և՛ Օգոստոս կայսրն իր նշանավոր «Գործերում», և՛ Ներոնը՝ Հռոմում Տրդատ Արշակունու թագադրության ժամանակ [44, 27: 19, LXII. 5. 3-4]:

Արքայական ինվեստիտուրայի երկու պատկերագրական սխեմաները զուգահեռաբար գործածվել են նաև Անտոնինոս Պիուսի դրամահատության մեջ: Նրա կառավարման շրջանից մեզ է հասել այդ թեմայով երկու տիպի բրոնզե սեստերցիոսներ, որոնք հատվել են 140-146 թթ.: Երկու տիպերի երեսին էլ Անտոնինոս Պիուսի աջ դարձած և պսակազարդ դիմապատկերն է՝ շրջանաձև գրությամբ «ANTONINVS AVG PIVS P P TR P COS III» (Անտոնինոս Օգոստոս Բարեպաշտ, Հայրենիքի հայր, տրիբունական իշխանության կրող, երրորդ անգամ կոնսուլ) լեզենդով: Այս դրամներից առաջինի դարձերեսին ներկայացված է Անտոնինոս Պիուսի կողմից կվադների ցեղառաջնորդին արքայական իշխանությամբ օժտելու տեսարանը [33, 204-205, no. 1274-1275; 35, no. 620a, 620b; 35, Pl. V, 107] (**նկար 9**): Հորինվածքը եզերում է կամարաձև գրությամբ «REX QUADIS DATUS» (կվադներին թագավոր տրված) լեզենդը, իսկ ստորին մասում՝ «SC» հապավումն է: Այս հորինվածքը ուշագրավ է մի քանի առումներով. նախ, դրանց վրա ներկայացված է մի իրադարձություն, որի մասին գրավոր սկզբնաղբյուրները լռում են: Մյուս կողմից՝ այն տարբերվում է արքայական ինվեստիտուրայի իր ուրույն մեկնաբանությամբ, մասնավորապես, իրատեսական (պատկերների համաչափություն, «տալստանալու» հարաբերություն) և խորհրդանշական (ապարոշի անիրական չափ, կվադների առաջնորդի «բարբարոսական» հանդերձանք ու գլխի հարդարանք) տարրերի հետաքրքիր համադրությամբ: Այս հորինվածքում համադրված են նաև տվյալ թեմայի պատկերագրության ավանդական կանոնները նոր սկզբունքների հետ, որոնք արտացոլում են հյուսիսային հարևանների հետ Հռոմի ինքնատիպ հարաբերությունները: Վերջապես՝ այս հորինվածքի յուրօրինակ կողմերից մեկն էլ պատկերների դիրքերի ու շարժումների ազատությունն է:

Դարձերեսին կայսրը պատկերվել է հորինվածքի ձախ կողմում՝

ճակատային դիրքով կանգնած՝ դեմքը դեպի ձախ դարձրած: Նա իր դիմաց պրոֆիլ դիրքով կանգնած կվաղների ցեղառաջնորդին է հանձնում հանգուցված ապարոշ, իսկ ձախով բռնել է գալարանման ինչ-որ իր: Կվաղների առաջնորդն էլ աջ ձեռքը մեկնել է՝ ստանալու ապարոշը, իսկ մի փոքր առաջ մեկնած ձախ ձեռքով գնդաձև ինչ-որ իր է բռնել:

Կայսեր և կվաղների առաջնորդի աջ ձեռքերի՝ իշխանության նշան տալու և ստանալու շարժանքը շատ իրական է և պարզորոշ ցույց է տալիս գործողության ուղղությունը: Տվյալ թեմայի պատկերագրական կարգի խախտմամբ՝ վեհապետի ու կլիենտ արքայի պատկերները նույնպես իրապաշտորեն (չափերով հավասար) են ներկայացվել: Լ. Ֆ. Պիտցը դա պայմանավորում է «II դ. Արևմուտքում և Արևելքում «բարեկամ» արքաների նկատմամբ Հռոմի վարած տարբերակված քաղաքականությամբ» [42, 49]: Մեր կարծիքով, պատկերագրական կանոնի խախտման պատճառն ավելի պարզ է: Ինչպես Կալիգուլայի ու Տրայանուսի վերոնշյալ դրամների պարագայում, այս հորինվածքում ևս կայսեր և կլիենտ արքայի կարգավիճակների զանազանման շեշտը դրվել է քաղաքակրթական տարբերության վրա, որն արտահայտվել է պատկերների արտաքին հարդարանքի միջոցով. կայսրը ներկայացված է տոգայով, մինչդեռ կվաղների արքան մոռթե թիկնոցից բացի այլ հագուստ չի կրում:

Անտոնինուս Պիուսի՝ արքայական ինվեստիտուրայի տեսարանով մյուս դրամի դարձերեսին ներկայացվել է 140 թ. Սոհեմոսին Մեծ Հայքի արքա կարգելու տեսարանը [33, Pl. 29, no. 2; 35, no. 619; 51, 43] (**նկար 10**): Այստեղ էլ կամարաձև գրությամբ «REX ARMENIIS DATUS» (= Հայերին թագավոր տրված) լեգենդը եզերում է հորինվածքը՝ լուսաբանելով նրա բովանդակությունը: Բայց այսքանով էլ ավարտվում է նախորդ տեսարանի հետ հորինվածքային ընդհանրությունը: Այս դրամի դարձերեսին երկու պատկերներն էլ ներկայացվել են երեք քառորդ դիրքով, իսկ նրանց հայացքներն ուղղվել են դեպի ձախ՝ դեպի ենթադրվող հանդիսատեսը: Անտոնինուս Պիուսի և Սոհեմոսի քաղաքական կարգավիճակների զանազանման գործում փորագրիչը վերադարձել է արևելյան սկզբունքներին և ընդգծել է այն ոչ միայն չափական առումով (կայսեր պատկերը նկատելիորեն մեծ է Սոհեմոսի պատկերից), այլ նաև հանդերձանքի դետալների միջոցով (կայսրը ներկայացվել է հռոմեական տոգայով, իսկ Սոհեմոսը, թեպետ և հռոմեական սենատի անդամ էր, պատկերվել է կարճ տունիկայով և թիկնոցով):

Սոհեմոսին իշխանությամբ օժտելու գործողությունը պատկերվել է ձեռնադրության սխեմայով: Սակայն խնդրո առարկա դրամների՝ մեզ

հասած տարբեր օրինակների վրա այն ներկայացված է տարբեր կերպ: Պղնձե որոշ սեստերգիուսների վրա կայսրը, ի նշան Սոհեմոսին իշխանությամբ օժտելու, իր աջ ձեռքը դրել է նրա գլխին [34, no. 619; 34, Pl. V, no. 106], իսկ վերջինս էլ աջ ձեռքը արմունկից բարձրացրել է՝ ի նշան հավատարմության ուխտի: Որոշ պղնձե շքադրամների վրա ցույց է տրված այն պահը, երբ Անտոնինուս Պիուսը ձեռքը դրել է հայոց թագավորի ոչ թե գլխին, այլ ուսին [3, 99-100]: Վերջապես, մի երրորդ, լավ պահպանված օրինակի վրա կայսրը պատկերվել է աջ ձեռքով ոչ թե Սոհեմոսին հավելիս, այլ նրա գլխավերևում փոքրիկ զլանափաթեթ (հավանաբար՝ Սոհեմոսի նշանակման վերաբերյալ կայսերական էդիկտը) պահած [28, 384. Fig. 7; 38, Lot 726]: Սակայն այս տարբերությունները բնավ չեն խաթարում կայսեր ձեռքի շարժանքի «ձեռնադրության» տպավորությունը:

161 թ. Մեծ Հայք ներխուժած պարթևական զորքը, գահընկեց անելով Սոհեմոսին, նրա փոխարեն գահ բարձրացրեց Վաղարշ IV Արշակունու (147-191 թթ.) որդուն՝ Բակուրին (161-163 թթ.): Հռոմը միայն 163 թ. կարողացավ շտկել իրավիճակը՝ գերեվարելով Բակուրին և գահին վերահաստատելով Սոհեմոսին: Իսկ քանի որ վերջինիս գահակալությունը ընդհատվել էր արտաքին գործոնի պատճառով, ինքնին ուժը կորցրել էր նաև Անտոնինուս Պիուսի թագադիր ծեսը: Առաջացել էր Սոհեմոսի վերաթագադրության անհրաժեշտություն: Հենց այդ գործողությունն էլ պատկերագրվել է 164 թ. Լուկիուս Վերուսի թողարկած աուրեուսների⁴ և բրոնզե դուպոնդիուսների⁵ դարձերեսներին [35, no. 512; 14, Lot 1628] (նկար 11, 12): Երկուսի երեսներին էլ Լուկիուս Վերուսի աջ դարձած դիմապատկերն է՝ դափնեպսակով (աուրեուսների որոշ օրինակների վրա՝ առանց դափնեպսակի), իսկ նրա հետևում և առջևից՝ կիսակոր գրությամբ «L VERVVS AVG ARMENIACVS» լեգենդն է: Աուրեուսների դարձերեսների հորինվածքներն, ըստ էության, ստեղծվել են Տրայանուսի «REGNA ADSIGNATA»-ի հորինվածքի աջակողմյան և «REX PARTHIS DATVS» դրամների հորինվածքների ձախակողմյան մասերի (առանց ծնկած պատկերի) համադրությամբ: Սրանց վրա նույնպես կայսրը ներկայացվել է պատվանդանին դրված ճամբարային աթոռակին նստած

⁴ Հռոմեական ոսկեդրամ՝ 25 դինարի արժեքով:

⁵ Դուպոնդիուսը հռոմեական արույրե դրամն էր, որը Հանրապետության շրջանում համարժեք էր 2 ասսի (4/5 սեստերցիուսի կամ 1/5 դինարի), իսկ Կայսրության շրջանում՝ 1 ասսի (1/2 սեստերցիուսի կամ 1/8 դինարի):

և լիկտորի և սպայի⁶ հարևանությամբ: Նա աջ ձեռքը մեկնել է թիկունքով դեպի իրեն կանգնած Սոհեմոսի գլխին՝ ձեռնադրությամբ նրան Մեծ Հայքի արքա կարգելու նպատակով: Սոհեմոսի պատկերաձևը կրկնում է «REX PARTHIS DATUS» դրամների վրայի Պարթամասպատեսի պատկերաձևը. նա ներկայացվել է դեմքով դեպի ենթադրյալ հանդիսատեսը՝ աջ ձեռքը արմունկից վեր բարձրացրած: Այս տեսարանը, կայսեր թիկունքում երրորդ պատկերի հավելմամբ, կրկնված է դուպոնդիուսների դարձերեսներին: Երկու դեպքում էլ հորինվածքի գաղափարական բարձրակետը արտահայտված է նրա ստորին մասում տեղ գտած «REX ARMEN[IIS] DAT[US]» մակագրությամբ: Փոխարենը՝ Լ. Վերուսի դրամների դարձերեսներին խախտված է պատկերգրական դաշտի ձախ և աջ մասերը կայսեր ու կլիենտ արքայի միջև հավասար բաժանելու, իսկ ինվեստիտուրայի գործողությունը՝ կենտրոնում տեղաբաշխելու կարգը: Սրանց հորինվածքի կենտրոնը ամբողջապես զբաղեցրել է կայսեր մեծացված պատկերը, իսկ Սոհեմոսի պատկերն ու ձեռնադրության գործողությունը մղվել են հորինվածքի աջ եզրը: Արդյունքում՝ դիտողի հայացքը կանգ է առնում կայսեր պատկերի, այլ ոչ թե նրա գործողության վրա:

Դուպոնդիուսների դարձերեսներին պատկերները, ինչպես Տրայասուսի «Regna Adsignata» և «Rex Parthis Datus» դրամների վրա, եռաչափ են. կայսեր պատկերը մեծ է բոլորից, իսկ Սոհեմոսի պատկերը զիջում է նրան, բայց ավելի մեծ է, քան կայսեր կողքի հռոմեացիների պատկերները [35, no. 1370]: Մեկ այլ օրինակի վրա մեծացված է միայն կայսեր պատկերը, իսկ մյուսները համաչափ են: Պատկերներն այս երկրորդ սկզբունքով են տարբերակված նաև աուրեուսների վրա: Ուշադրություն է գրավում նաև այն փաստը, որ աուրեուսների դարձերեսներին Սոհեմոսը, բացի կարճ տունիկայից, կրում է նաև թիկնոց [35, no. 512], իսկ դուպոնդիուսների վրա հանդերձանքի այդ տարրը միշտ չէ, որ առկա է [35, nos. 112, 1371]: Կարծում ենք, որ այդ իրողությունը պետք է բացատրել

⁶ Ռ. Վարդանյանը ենթադրում է, որ այդ պատկերը մարմնավորում է Լ. Վերուսի լեգատ Ստատիուս Պրիսկուսին, որը ղեկավարել է Հայաստանում ծավալված ռազմական գործողությունները [49, Marc. Ant., IX, 1] և, Լ. Վերուսի Անտիոքում կամ Լառդիկեայում գտնվելու պարագայում, կայսեր անունից թագադրել էր Սոհեմոսին [4, 245]: Սակայն Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ Սոհեմոսին Հայաստան է բերել Լ. Վերուսի մյուս լեգատը՝ Մարտիուս Վերուսը [21, LXXI, 3]: Հայդս՝ ճիշտ կլինի խնդրո առարկա պատկերը հենց նրա հետ նույնականացնել:

հռոմեական դրամահատարանների՝ տրված թեմայի շրջանակներում ազատ գործելու իրավունքով:

Մ. Աբրամզոնն ու Կ. Դեհմենը արքայական ինվեստիտուրայի ենթաժանրին են վերագրում նաև Գորդիանոս III-ի օրոք Եդեսիայում թողարկված երկու տիպի բրոնզե դրամների դարձերեսների հորինվածքները [62, 117; 16, 100, not. 9]: Այստեղ ներկայացված է պատվանդանի վրա դրված կուրուլային բազկաթռոին աջ դարձած դիրքով բազմած Գորդիանոս կայսրը՝ զինվորական թիկնոցով և դափնեպսակով: Կայսրը ձախ ձեռքին գայիսոն (մեկ այլ տարբերակում՝ գունդ) է բռնել, իսկ աջը՝ ափը դեպի վեր, մի փոքր մեկնել է առաջ: Նրա դիմաց՝ դեմքով դեպի կայսրը, պատկերված է Օսրոյենեի արքա Աբգար X-ը՝ երկար վերնազգեստով, խույրով և ապարոշով: Նա աջ ձեռքը դրել է գոտուց կախված կարճ սրի բռնակին, իսկ ձախով կայսրին է մեկնել մի դեպքում Նիկե աստվածուհուն, մյուս դեպքում՝ արամվենու ճյուղ: Թեև Մ. Աբրամզոնն ու Կ. Դեհմենը փորձում են իրենց կարծիքի հիմնավորման նպատակով բերել ինչ-ինչ փաստարկներ, այնուամենայնիվ անհնարին է չնկատել, որ Գորդիանոսի վերոնշյալ դրամի դարձերեսի պատկերագրական սխեման հակասում է արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրական օրինաչափություններին: Դրամի մակերեսին կայսեր պատկերը տեղադրված է ձախակողմյան, իսկ արքայինը՝ աջակողմյան մասերում, մինչդեռ, ընդունված կանոնի համաձայն, դրանք պետք տեղադրված լինեին տրամագծորեն հակառակ ձևով: Պակաս կարևոր չէ և այն փաստը, որ քննության առարկա հորինվածքներում շարժումն ուղղված է ոչ թե կայսրից դեպի արքան, այլ ընդհակառակն. արքան է հաղթանակի դիցուհուն մատուցում կայսրին: Եվ վերջապես, դրամի դարձերեսի «ΑΥΤΟΚ. ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ ΑΒΓΑΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ» (Ինքնակալ Գորդիանոս, Աբգար թագավոր) լեգենդը բնավ չի խոսում հոգուտ Մ. Աբրամզոնի և Կ. Դեհմենի վարկածի: Վերը նշված պատկերագրական իրողությունների տեսանկյունից միանգամայն արդարացված կլինի խնդրո առարկա եղեյան դրամների տեսարանները դասել կայսերական ընդունելության ժանրին [48, 145-150], որի արարողակարգային մանրամասները լավ հայտնի են գրավոր աղբյուրներից [43, Lucul. XXXI. 6; 7, XXIII. 3.8]:

5. Եզրակացություն

Արքայական ինվեստիտուրայի թեման հռոմեական պաշտոնական կերպարվեստ է մուտք գործել Տիբերիոս կայսեր օրոք՝ 18 թ., Մեծ Հայքի արքա Զենոն-Արտաշեսի թագադրության առթիվ Գերմանիկոս կեսարի հատած դրախմանների ու երկդրախմանների միջոցով: Այս դրամների

հորինվածքների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ստեղծվել են տարբեր՝ արևելյան և խառը (հելլենիստական-հռոմեական) պատկերագրական ու գաղափարական հենքով: Այդ երկվությունը նշանակալից ազդեցություն է թողել հռոմեական կերպարվեստում տվյալ թեմայի ոճական և պատկերագրական զարգացման ընթացքի վրա: Դրանով է պայմանավորվել մի կողմից՝ պատկերների ներկայացման տարաչափության և համաչափության սկզբունքների, մյուս կողմից՝ առարկայաբար և ձեռնադրությամբ իրականացվող ինվեստիտուրայի պատկերագրական սխեմաների զուգահեռ գործածությունը: Կալիգուլայի օրոք կլիենտ արքայի նկատմամբ վեհապետի գերագահության գաղափարը ընդգծվում է ոչ միայն չափական տարբերության, այլև դիրքային հակադրության սկզբունքով, որը լրացվում է խորհրդանշական տարրերի (դափնեպսակ, տոգա, գահավորակ) միջոցով: Նկատելիորեն հղկվում են արքայական պատվանշանի ձևն ու այն տալ-ստանալու գործողությունը: Դա ավելի է ընգծվում II դ. այս թեմայով Տրայանուսի, Անտոնինուս Պիուսի և Լուկիուս Վերուսի հասած դրամների հորինվածքներում: Բացի նշվածներից, II դ. թողարկված դրամների վրա երևան է գալիս նաև «Rex datus» լեգենդը, որը լուսաբանում է ողջ հորինվածքը: Սակայն, չնայած հռոմեական դրամահատության մեջ արքայական ինվեստիտուրայի թեմայի շուրջ 150-ամյա գործածությունը, նրանում միասնական ոճ այդպես էլ չի ձևավորվել: Դրա հիմնական պատճառները դրամահատության ոլորտում տվյալ թեմայի պարփակվածությունն ու ընդհատումներով գործածությունն էին: Բայց առավել կարևոր պատճառն այն էր, որ հռոմեական դրամահատարաններն աշխատում էին ոչ թե ընդհանուր ձևանմուշներով, այլ իրարից բավականին անկախ: Յուրաքանչյուր դրամահատարան առաջադրված պաշտոնական գաղափարները քարոզչական դաշտ էր հանում իր մշակութային ավանդույթների հիման վրա կատարված ինքնատիպ գեղարվեստական ձևավորմամբ: II-դ. երկրորդ կեսին այդ թեման, պայմանավորված կայսրության կյանքում կատարված ներքին փոփոխություններով, կորցրեց իր հրատապությունը և դուրս մղվեց գործածությունից:

Գրականություն

1. **Մելիքյան Ա. 2016:** Սալմաստի ժայռաքանդակը. Պատմական Հայաստանի սասանյան մի հուշարձանի վերամեկնաբանություն, Երևան, 220 էջ:
2. **Մելիքյան Ա. 2017:** Հոնգ-ի Աժդարի ժայռաքանդակը. Հելլենիստական դարաշրջանի մի հուշարձանի պատմամշակութաբանական քննություն, Երևան, 328 էջ:
3. **Մուշեղյան Խ. 1983:** Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (Մ. թ. ա. V դ. –մ. թ. XIV դ.), Երևան, 335 էջ:
4. **Վարդանյան Ռ. 2004:** Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, թիվ 2, էջ 234-253:
5. **Abramzon M. 2002:** The “Coronation” Coin of the Tracian King Rhometalces III, *TALANTA*. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society. Vol. XXXII-XXXIII (2000-2001), Amsterdam.
6. **Álvarez-Mon J. 2020:** The Art of Elam Ca 4200-525 BC, Pl. 62a-b, Routledge, 1st edition.
7. **Ammianus Marcellinus 1940:** History, With an English Translation by J. C. Rolfe, in three Volumes, Vol. II, London.
8. **Bertolami Fine Arts ACR Auctions**, Auction 109 (4 May 2022) // <https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=Ariarathe s+VI> (բեռնման օրը՝ 11.08.2022)
9. **Beckmann M. 2009:** The Significance of Roman Imperial Coin Types, *Klio* 91, pp.144-161.
10. **Burnett A., Amandry M., and al. 1992:** The Roman Provincial Coinage, Vol. I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BG-AD 69) Part I: Introduction and Catalogue, London, «British Museum Press», Paris, «Bibliothèque Nationale», 702 p.
11. **Butcher K. 1991:** Coinage in Roman Syria: 64 BC - AD 253. Submitted for the degree of Ph.D in the University of London, University College London, Institute of Archaeology Vol. 1 // https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10121055/1/Butcher_10121055_thesis.pdf (բեռնման օրը՝ 9.09.2022).
12. **Canepa M. 2017:** Rival Images of Iranian Kingship and Persian Identity in Post-Achaemenid Western Asia, *Persianism in Antiquity*, Edited by Strootman R., Versluys M. J., Stuttgart, «Franz Steiner Verlag», pp. 201-222.

13. **cgb.fr - Live Auction March 2022, 8 Mar 2022 //**
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=5483> (բեռնման օրը՝ 11.10.2022).
14. **Classical Numismatic Group INC**, Mail Bid Sale 54 (June 14, 2000),
https://issuu.com/cngcoins/docs/cng_54 (բեռնման օրը՝ 11.10.2022).
15. **Classical Numismatic Group - Electronic Auction 516, 18 May 2022 //**
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=5714> (բեռնման օրը՝ 11.10.2022).
16. **Dahmen K. 2010:** With Rome in Mind? Case Studies in the Coinage of Client Kings. In: Kingdoms and Principalities in the Roman Near East, ed. By Ted Keizer and Margherita Facella, Stuttgart, pp. 99-112.
17. **Debevoise N.C. 1938:** Political History of Parthia, The University of Chicago Press, Chicago, 303 p.
18. **Dio Cassios 1914 //** Dio's Roman History, with an English Translation by Earnest Cary, PH. D., on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster, PH. D. In nine volumes, Vol. III, London, New York.
19. **Dio Cassios 1955 //** Dio's Roman History, with an English Translation by Earnest Cary, PH. D., on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster, PH. D. In nine volumes, Vol. VII, London, Cambridge, Massachusetts.
20. **Dio Cassios 1924 //** Dio's Roman History, with an English Translation by Earnest Cary, PH. D., on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster, PH. D. In nine volumes, Vol. VIII, London, New York.
21. **Dio Cassios 1955 //** Dio's Roman History, with an English Translation by Earnest Cary, PH. D., on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster, PH. D. In nine Volumes, Vol. IX, London, Cambridge, Massachusetts.
22. **Emporium Hamburg - Auction 98**, (2 May 2022) //
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=5592>
(բեռնման օրը՝ 11. 10.2022)
23. **Flavius J. 2006:** Jewish Antiquities, Translated by William Whiston, with an Introduction by Brian McCing, London.
24. **Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG - Auction 377 (20 Octb. 2022) //**
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=5988&cid=&pg=4&so=1&se arch=&s=1> (բեռնման օրը՝ 11. 10.2022)
25. **Fritz Rudolf Künker Auction 153** (14 Mart, 2009) //
<https://issuu.com/kuenkercoins/docs/a153> (բեռնման օրը՝ 28.08.2022):

26. **Kéfélian A. 2021:** Armenia and Armenians in Roman Numismatics, Electrum, Vol. 28, Kraków, pp. 105-134.
27. **Kramer S. 1963:** The Sumerians: Their History, Culture, and Character, Chicago & London, «The University of Chicago Press», 355 p.
28. **Kropp A. 2013a:** Crowning the Emperor: an Unorthodox Image of Claudius, Agrippa I and Herod of Chalkis, Syria 90, Beirut, pp. 377-389.
29. **Kropp A. 2013b:** Kings without Diadems - How the Laurel Wreath Became the Insignia of Nabatean Kings, Archäologischer Anzeiger, No. 2, Tübingen, pp. 21-41.
30. **Ira & Larry Goldberg Coins & Collectibles - Auction 128, (28 Jun 2022) //**
<https://www.bidder.com/auctions/goldberg/browse?a=2626&p=2>
 (բեռնման օրը՝ 11.10.2022):
31. **Leu Numismatik AG Auktion 61** (17-18. Mai 1995 Zürich) Lot 233.
<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/3629> (բեռնման օրը՝ 2.08.2022).
32. **Mattingly H. 1936:** Coins of the Roman Empire in the British Museum Vol. III (Nerva to Hadrian), London.
33. **Mattingly H. 1940:** Coins of the Roman Empire in the British Museum, Vol. IV, London.
34. **Mattingly H. Sydenham E. 1986:** The Roman Imperial Coinage, Vol. II, (Vespasian to Hadrian), with an Introduction and 16 Plates, London, «Spink», 568 p.
35. **Mattingly H. Sydenham E. 1930:** The Roman Imperial Coinage, Vol. III, (Antoninus Pius to Commodus), AD 138-192, London, «Spink and Son», 514 p. + XIV pl.
36. **Nomos AG Auction 6** (8 May 2012),
[//https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=278](https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=278) (բեռնման օրը՝ 11.10.2022).
37. **Noonans Auction 155** (16 Jan 2019) //
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=2969&cid=&pg=5&so=1&search=british> (բեռնման օրը՝ 11.10.2022).
38. **Numismatica Ars Classica NAC AG Auction 40**, (15 May 2007) Zürich-London // <https://www.arsclassicacoins.com/wp-content-nasecure/uploads/2020/06/2007-NAC-40.pdf> (բեռնման օրը՝ 11.10.2022).
39. **Numismatik Lanz München, Auction 94** (22.11.1999)//
<https://www.acsearch.info/search.html?term=&company=86&auction=38>
 (բեռնման օրը՝ 2.08.2022).
40. **Numismatik Lanz München auction 166**, lot 119, 11 June 2018//

- <https://www.acsearch.info/search.html?term=&company=86&auction=4983> (քննարկ օրը՝ 11.10.2022).
41. **Olbrycht M. 2016:** Germanicus, Artabanos II of Parthia, and Zeno Artaxias in Armenia, *Klio* 98 (2), Berlin, pp. 605-633.
 42. **Pitts L. 1989:** Relations between Rome and the German “Kings” on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries A.D. *JRS* 79, pp. 45-58.
 43. **Plutarch 1914** // Plutarch's Lives, with an English Translation by Bernardotte Perrin, in ten Volumes, Vol. II, London, New York, 1914, Lucul., XXXI, 6.
 44. **Res Gestae Divi Augusti**, The Achievements of the Divine Augustus with an introduction by P.A. Brunt and J. M. Moore, Oxford University Press, 7-nd Edition, 1983.
 45. **Roma Numismatics Ltd - E-Sale 98**, (16 Jun 2022)//
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=5803> (քննարկ օրը՝ 11.10.2022).
 46. **Roma Numismatics Ltd - E-Sale 99**, (7 Jul, 2022)//
<https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=5860> (քննարկ օրը՝ 11.10.2022).
 47. **Roncaglia C. 2013:** Client Prefects: Rome and the Cottians in the Western Alps, *Phoenix* LXVII, No. 3-4, pp. 353-372.
 48. **Ross S. K., 2001:** Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE, London and New York, Routledge, 224 p.
 49. **Historia Augusta 1922** // Scriptores Historiae Augustae With an English translation by David Magie, Ph.D. In three volumes. Vol. I, London, Pp. xxxvii + 493.
 50. **Sear D. R. 2000:** Roman Coins and their Values, London, «Spink & Son Ltd», 532 p.
 51. **Sear D. R. 2002:** Roman Coins and their Values, Vol. II, London, «Spink & Son Ltd», 696 p.
 52. **Sellwood D. 1980:** An Introduction to the Coinage of Parthia, 2nd Ed., London, «Spink», 322 p.
 53. **Strabo 1961**// The Geography of Strabo in Eight Volumes, with an English Translation by Horace Leonard Jones, Vol. V, London-New York, 542 p.
 54. **Strack P. 1931:** Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts, Teil I (1), Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 238 p.
 55. **Suetonius G. 1914:** The Lives of the Caesars, with an English Translation by

- J. C. Rolfe, in Two Volumes, Vol. I, London, New York. 497 p.
56. **Tacitus C. 1896** //The Annals of Tacitus with Introduction and Notes by H. Furneux, Vol. I, Books I-VI, Second Edition, London, «Oxford University Press», 691 p.
 57. **Tacitus C. 1962** //The Annals with an English Translation by John Jackson, in Four Volumes, Vol. IV, Books XIII-XVI, Cambridge, Massachusetts, 423 p.
 58. **Thill E. 2014**: The Emperor in Action: Group Scenes in Trajanic Coins and Monumental Reliefs, American Journal of Numismatics 24, 2-nd Series, New York, pp. 89–142.
 59. **Weigel R. 1992**: Lepidus. The Tarnished Triumvir, Routledge, London, 192 p.
 60. **Wilker J. 2020**: Representations of Power, Empire, and Dynasty among Eastern Client Kings, In: The Social Dynamics of Roman Imperial Imagery, Edited by Amy Russell and Monica Hellström, Cambridge, pp. 52-75.
 61. **Woytek B. 2010**: Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117). 2 vols. Moneta Imperii Romani 14. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
 62. **Абрамзон М. 2006**: Осроена в римской восточной политике в I в. до н. э. – III в. н. э., «Проблемы истории, филологии, культуры». Вып. XV, Москва-Магнитогорск-Новосибирск, с.111-119.
 63. **Вейнберг И. 1986**: Человек в культуре древнего Ближнего Востока, Москва, 208 с.
 64. **Емельянов В. 2003**: Ритуал в Древней Месопотамии, Санкт Петербург, «Петербургское Востоковедение», «Азбука Классика», 320 с.
 65. **Саллюстий Г. 1981**: Сочинения, Москва, 224 с.

Նկար 1

Նկար 2

Նկար 3

Նկար 4

Նկար 5

Նկար 6

Նկար 7

Նկար 8

Նկար 9

Նկար 10

Նկար 11

Նկար 12

Նկարների ցանկ

Նկար 1. Մ. Լեյպիդուսի արծաթե դինարը. Sear D. R., Roman Coins and their Values, 2000, no. 373 //

<https://www.wildwinds.com/coins/sear5/s0373.html> (բեռնման օրը՝ 11.11.2022):

Նկար 2. Ջենոն-Արտաշեսի ինվեստիտուրայի տեսարանով դրախմայի փարիզյան նմուշը // <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/3630> (բեռնման օրը՝ 3.08.2022):

Նկար 3. Ջենոն-Արտաշեսի ինվեստիտուրայի տեսարանով երկդրախմայի բեռլինյան նմուշը// <http://numismatics.org/ocre/id/ric.1%282%29.gai.59> (բեռնման օրը՝ 19.07.2022):

Նկար 4. Կալիգուլայի՝ Ռիմեստակես III-ի ինվեստիտուրայի տեսարանով դրամը.

Burnett, Amandry, and all, The Roman Provincial Coinage, Vol. I, 1992, no. 1722.

https://www.wildwinds.com/coins/ric/caligula/RPC_1722.jpg (բեռնման օրը՝ 11.11.2022):

Նկար 5. Տրայանուսի Regna Adsignata լեգենդով ոսկե դրամը // <http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.tr.366> (բեռնման օրը՝ 11.11.2022):

Նկար 6. Տրայանուսի Regna Adsignata լեգենդով սեստերցիուսը: Sear D. R., Roman Coins and their Values, 2000, no. 3190 // https://www.wildwinds.com/coins/ric/trajan/RIC_0666.jpg

Նկար 7. Տրայանուսի Rex Parthis Datus լեգենդով դրամը: Sear D. R., Roman Coins and their Values, 2000, no. 3191: <https://www.wildwinds.com/coins/sear5/s3191.html> (բեռնման օրը՝ 11.11.2022):

Նկար 8. Տրայանուսի Rex Parthis Datus լեգենդով դրամը: // <https://www.numisbids.com/n.php?p=sale&sid=1333&cid=35483> (բեռնման օրը՝ 10.11. 2022):

Նկար 9. Անտոնինուս Պիուսի՝ Rex Armeniis Datus լեգենդով դրամը: Clasic Numismatic Group Auction 84, An Internet & Mail Bid Sale (May 5, 2010), Lot 1035 / https://issuu.com/cngcoins/docs/cng_mbs_84 (բեռնման օրը՝ 20.08.2022):

Նկար 10. Անտոնինուս Պիուսի՝ Rex Quadis Datus լեգենդով դրամը / https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_R-13460 (բեռնման օրը՝ 20.08.2022):

Նկար 11. Լուկիուս Վերուսի ոսկյա դրամը՝ Սոհեմնուսի վերաթագավորեցման տեսարանով: https://www.wildwinds.com/coins/ric/lucius_verus/RIC_0512.jpg (բեռնման օրը՝ 11.11.2022):

Նկար 12. Լուկիուս Վերուսի բրոնզե դուպոնդիուսը՝ Սոհեմնուսի վերաթագավորեցման տեսարանով: Roman Imperial Coinage III 1370 (Aurelius) https://www.vcoins.com/en/stores/marti_classical_numismatics/258/product/lucius_verus_ae_sestertius_rex_armen_dat_rare_king_sohae_mus/909140/Default.aspx

Иконография царской инвеституры в римской монетной чеканке

Меликян Артур

Резюме

Ключевые слова: Римская империя, Август, тиара, диадема, Калигула, Реометалк III, Траянус, Антонин Пий, Соем, Луций Вер

Тема царской инвеституры вошла в римское официальное изобразительное искусство во время правления императора Тиберия, в 18 году нашей эры, через драхмы и дидрахмы, отчеканенные цезарем Германиком по случаю коронации царя Великой Армении Зенона-Арташеса. Анализ композиции этих монет показывает, что они созданы на различных восточных и смешанных (эллинистически-римских) пиктографических и идеологических основах. Эта двойственность оказала значительное влияние на стилистическое и иконографическое развитие данной темы в римском изобразительном искусстве. Этим, с одной стороны, определяется использование принципов стереометрии и симметричности в изображении образов, а с другой стороны, параллельное применение двух иконографических схем: предметной инвеституры и инвеституры через рукоположения. Во времена Калигулы идея превосходства императора над царем-клиентом подчеркивается не только геометрической разницей, но и позиционным контрастом, который дополняется с помощью символических элементов (лавровый венок, тога, паланкин). Форма царской диадемы и акт ее вручения и получения заметно усовершенствуются. Это еще больше подчеркивается на рисунках монет, отчеканенных Траяном, Антонином Пием и Луцием Вером. Помимо этого, на монетах, выпущенных во II веке, появляется легенда «Rex datus», которая объясняет весь смысл композиции. Однако, несмотря на то, что тема царской инвеституры использовалась на римских монетах на протяжении более 150 лет, единый стиль в чеканке монет так и не был сформирован. Основными причинами этого были замкнутый характер и нерегулярное использование данной темы в римской монетной чеканке. Но более важной причиной было то, что римские монетные дворы работали не по общим шаблонам, а независимо друг от друга. Предписанные официальные идеи каждый монетный двор воспроизводил с учетом своих культурных традиций и со своим самобытным художественным оформлением. Во второй половине II века эта тема, обусловленная внутренними изменениями, произошедшими в жизни империи, потеряла свою актуальность и была вытеснена из практики.

The Iconography of Royal Investiture in the Roman Coinage

Melikyan Artur

Summary

Key words: *Roman Empire, Augustus, tiara, diadema, Caligula, Rhometalkes III, Traianus, Antoninus Pius, Sohemos, Lucius Verus*

The theme of royal investiture entered Roman official art during the reign of Emperor Tiberius, in 18 AD, through the drachmas and didrachmas minted by caesar Germanicus on the occasion of the coronation of Zeno-Artaxias, King of Great Armenia. An analysis of the drawings of these coins shows that they were created on various Eastern and mixed (Hellenistic-Roman) iconographic and ideological foundations. This duality had a significant impact on the stylistic and iconographic development of this theme in Roman art. This, on the one hand, determines the use of the principles of stereometry and symmetry in the depiction of images, and, on the other hand, the parallel application of two iconographic schemes for the ordination of the investiture – investiture objectively and with ordaining. In the time of Caligula, the idea of the superiority of the emperor over the client-king is emphasized not only by the geometric difference, but also by the positional contrast, which is complemented by symbolic elements (laurel wreath, toga, palanquin). The form of the royal diadema and the act of presenting and receiving it are noticeably improved. This is further emphasized in the drawings of coins minted by Trajan, Antoninus Pius and Lucius Verus. In addition, on coins issued in the 2nd century, the legend "Rex datus" appears, which explains the whole drawing. However, despite the fact that the theme of royal investiture was used on Roman coins for over 150 years, a single style of coinage was never formed. The main reasons for this were the closed nature and irregular use of this theme in the Rman coinage. But a more important reason was that the Roman mints did not operate according to common patterns, but independently of each other. The prescribed official ideas were reproduced by each mint, taking into account their cultural traditions and with their own original artistic design. In the second half of the 2nd century, this topic, due to internal changes in the life of the empire, lost its relevance and was forced out of practice.

Ներկայացվել է 14.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 27.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Կառլոսյան երկրորդ պատերազմի արձագանքը
«Եվրոպա» շաբաթաթերթում**

Մովսիսյան Ֆելիքս

***Հանգուցային բառեր.** Իսպանիա, գահաժառանգություն, Ֆերդինանդ VII, Իզաբելլա II, դոն Կառլոս, Նարվաես, պատերազմ, կառլոսականներ, Կատալոնիա, Կաբրերա*

Նախաբան

1830թ. մայիսին Իսպանիայի թագավոր Ֆերդինանդ VII-ը հրատարակեց գործնական հրովարտակ, որով թագավորի՝ արու գավակ չունենալու դեպքում գահը կարող էր ժառանգել նրա ավագ աղջիկը: Թագավորի եղբայր դոն Կառլոսը, ով մինչ հրովարտակի հրապարակումը համարվում էր գահաժառանգ, ընդդիմացավ թագավորական նոր հրովարտակին՝ հայտարարելով այն անօրինական: 1833 թ. Ֆերդինանդ VII-ի մահից հետո գահաժառանգ հայտարարվեց նրա երեքամյա աղջիկ Իզաբելլան, որի դեմ ընդվզեց դոն Կառլոսը: Դա սկիզբ դրեց քաղաքացիական պատերազմի, որը 1833 թ. ավարտվեց կառլոսականների պարտությամբ:

1847 թ. Կատալոնիայում կառլոսականները կրկին գահակալման համար պայքար սկսեցին, որը չվրիպեց ժամանակի հայ պարբերական մամուլի ուշադրությունից: Կառլոսյան երկրորդ պատերազմը հանգամանակից լուսաբանեց Միլիթարյան միաբանների՝ Վիեննայում լույս տեսնող «Եվրոպա» շաբաթաթերթը: Արևմտահայ ազգային-պահպանողական այս պարբերականի դիրքորոշումը 1840-ական թթ. Իսպանիայում ընթացած քաղաքական գործընթացների և գահակալման համար պայքարի վերաբերյալ հայ պատմագրության մեջ ուսումնասիրված չէ:

«Եվրոպա» շաբաթաթերթը

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ «Եվրոպա» շաբաթաթերթը բավական ծանրակշիռ դեր ունի: Այն լույս տեսավ 1847 թ. հուլիսին, սկզբում որպես շաբաթական լուրեր, այնուհետև քաղաքական և ուսումնական կիսամյա խորագրով: 1840-ական թթ. լույս տեսած հայ պարբերականների թվում «Եվրոպան» առանձնանում է հատկապես հրապարակած քաղաքական լուրերի բազմազանությամբ և աշխարհի տարբեր կողմերում տեղի ունեցած իրադարձությունների հրատապ ու անաչառ լուսաբանմամբ: Թերևս հայ որևէ պարբերական այնքան խորը, հանգամանորեն և իրազեկվածությամբ չի լուսաբանել հատկապես 1840-

ական թթ. եվրոպական քաղաքական իրադարձությունները, որքան «Եվրոպան»: Պարբերականի հրատարակման նախաձեռնողն արևմտահայ ականավոր ամիրա Հակոբ Չելեպի Տյուգյանցն էր, ով Մխիթարյաններին հորդորում էր գրել «Ծանրութեամբ, հանդարտութեամբ, ընտրութեամբ և կարելի եղածին չափ մաքուր ոճով» [1, 100]:

«Եվրոպայի» խմբագիրներն ու լրագրողներն ի սկզբանե հավատարիմ մնացին այս պատգամին՝ պարտավորվելով «Լրագիրներուս վախճանն ու դիտումը» համարել «Աստված, Հայրենիք ու Գիտություն»: Նրանք հուսով էին, որ իրենց «այս բարձր վախճանը» համահունչ է թերթի ընթերցողների «ազնուական մտածողութիւններին», որը նաև «լրագիրներուս մշտնջենավոր ու անեղծ կնիքը կը մնայ»: Ելնելով այս մտայնությունից՝ Մխիթարյան միաբանության լրագրողներն իրենց առաջնահերթ խնդիրը համարում էին «Ժամանակիս ամեն դէպքերը, մանաւանդ հիմակուան Եւրոպայի խռովութիւնները, իրենց բնական՝ աղէկ կամ գէշ գունովը նկարել, որ ընթերցողները աղէկը տեսնեն ու հետևին, գէշն իմանան ու փախչին: Այս ամեն դէպքերուն մեջ հավատարմութիւնն ու ճշմարտասիրութիւնը միշտ մէզի նպատակ դրած ենք, որն որ կը յուսանք որ մինչև հիմա պահած ենք, ասկեց ետքը պահելիքներուս ալ՝ մեր թերթերը վկայեն» [26, 4]:

Մխիթարյաններն այսպես գրում էին 1848 թ. հունիսին, երբ եվրոպական բազմաթիվ երկրներում տեղի էին ունենում հեղափոխական և ազգային-ազատագրական շարժումներ ու անգիջում պայքար: Մխիթարյան միաբանությունը միաձույլ կազմակերպություն էր, կրոնական, քաղաքական, լուսավորական ու մշակութային հստակ ուղղվածությամբ՝ հավատարիմ իր պատգամներին: Բայց խռովահույզ այդ օրերին, երբ վճռվում էր եվրոպական շատ ժողովուրդների ապագան ու զարգացման հեռանկարը, անգամ այդ միաձույլ կազմակերպությունը «չէր կարող միանգամայն ազատագրել իր առանձին անդամներին նոր հովերի և գաղափարների ազդեցությունից: Նրանք սկզբում քողարկված և զուսպ ոճով, իսկ հետագայում ավելի ու ավելի պարզորոշ ձևով արձագանքում են ազգային-ազատագրական շարժումներին» [2, 334]:

Ինչ վերաբերում է եվրոպական քաղաքական բարդ, խճճված ու հակոտնյա իրադարձություններին, ապա Մխիթարյանները դրանց նկատմամբ դրսևորում են անկողմնակալ մոտեցում: Այս դիրքերից «Եվրոպայի» խմբագիրները լուսաբանում են Իսպանիայում կառույցային երկրորդ պատերազմը: Թերթի լրատվության հիմնական աղբյուրը եվրոպական մամուլի հրապարակումներն ու ստացված հեռագրական լուրերն

են: «Եվրոպան» դրանց հղում անելու հարցում խտրականություն չի դնում, բայց կարևորում է ստացված լուրերի իսկությունն ու հավաստիությունը: Թերթը հավասարապես օգտվում է ինչպես պաշտոնական, այնպես էլ կիսապաշտոնական և անկախ լրագրերի տեղեկատվությունից: Եթե «Եվրոպայի» ստացած որևէ լուր հերքվում էր կամ լրացվում էր նոր տեղեկություններով ու մանրամասնություններով, ապա թերթը հարկ էր համարում անպայման դրանց անդրադառնալ: Ստացված լուրերի իսկությունը բացահայտելը և դրանք անաչառ ու անկողմնակալ դիրքերից ներկայացնելը «Եվրոպայի» լրագրողները համարում են իրենց առաջնահերթ խնդիրն ու լրագրողական պարտականությունը:

«Եվրոպան» կառույցան պատերազմի պատճառների մասին

1840-ական թթ. երկրորդ կեսին Իսպանիայում ընթացող քաղաքացիական պատերազմը թերթի ընթերցողներին հասկանալի լինելու համար «Եվրոպան» համառոտ, բայց բավական հավաստի ներկայացնում է դրան նախորդած քաղաքական իրադարձությունները: Թերթի պատմելով մինչև 1808 թ. Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը, Իսպանիայի միապետերը «ազգի վրա բացարձակ իշխանություն ունեին», բացի Բիսկայան գավառներից: Այստեղ ժողովուրդը իրավունք ուներ գավառական ժողովներ հրավիել, հասարակական ծախսերը կարգավորել և արքունի տուրքերը որոշել, որը կոչվում էր «Ձրի պարգև»: Այս գավառները Ֆրանսիայի սահմանին մաքսային օրենքներից ազատ էին, որոնց իրավունքներն ու ազատությունները համարվում էին ֆուերոս¹:

1808 թ. Նապոլեոն Բոնապարտն իր ավագ եղբորը Իսպանիայի թագավոր հռչակեց, նախկին բացարձակ իշխանությունը վերացրեց և փորձեց Ֆրանսիայի սահմանադրության համաձայն հանրապետություն հռչակել կամ սահմանադրություն շնորհել, բայց «այնչափ արհեստագործական պատերազմով չկրքաւ հաստատել»: 1812 թ. իսպանացիները կորտեսներ (ազգային ժողով) հրավիրեցին և 1791 թ. ֆրանսիական սահմանադրության նմանությամբ սահմանադրություն հռչակեցին: Ըստ թերթի՝ սահմանադրությամբ «գլխավոր իշխանությունը ժողովրդեան ձեռքը կը

¹ Ֆուերոս (իսպաներեն fueros, պորտուգալերեն toraes՝ իրավունք, արտոնություն), Պիրենեյան թերակղզու պետությունների օրենքների ժողովածու, որոնք վերաբերում էին պետության բոլոր հպատակներին, ինչպես նաև գավառների ու մունիցիպալիտետների իրավունքները հաստատող օրենքներ: XIV-XV դարերում Իսպանիայում ֆուերոսը հավասարապես կիրառվում էր թագավորական օրենքների հետ:

տուէր», որովհետև թագավորը միայն իրավունք ուներ ազգային ժողովի որոշումներն անորոշ թողնել կամ դրանց վրա վետո կիրառել [8, 7]: «Եվրոպան» արժանահավատ տեղեկություններ է տալիս Իսպանիայում ֆուերտսի, Նապոլեոնի արշավանքի ձախողման և 1812 թ. մարտի 19-ի Կադիսյան կորտեսների ընդունած սահմանադրության մասին: Այն ժամանակի ամենաազատական սահմանադրությունն էր, որը հռչակում էր ժողովրդական ինքնավարության սկզբունքը և հաստատում էր սահմանադրական միապետությունը [3, 315-316; 5, 205, 211-226; 6, 35-36]:

«Եվրոպայի» հավաստի պատմելով՝ 1814 թ. ստանձնելով Իսպանիայի գահը՝ Ֆերդինանդ VII-ը 1812 թ. սահմանադրությունը վերացրեց և վերականգնեց թագավորի անկախ իշխանությունը: Բայց դա երկար չտևեց. 1820 թ. իսպանական զորքն ապստամբեց և պահանջեց վերականգնել 1812 թ. սահմանադրությունը: Ֆերդինանդ VII-ը այդ պահանջը բավարարեց, մինչև որ 1823 թ. Ֆրանսիայի թագավոր Շառլ X-ի որդի Անգուլեմի դուքսը ֆրանսիական զորքով մտավ Իսպանիա, որի հետևանքով վերականգնվեցին նախկին օրենքները: Թերթն իրավացի է. 1814 թ. մարտին Նապոլեոն Բոնապարտի կողմից Ֆրանսիայում «պատվավոր բանտարկությունում» գտնվող Ֆերդինանդ VII-ը վերադարձավ հայրենիք: Վալենսիայում մի խումբ պալատականներ և կորտեսների 69 «ստրկամիտ» պատգամավորներ նրան հանձնեցին այսպես կոչված «պարսիկների մանիֆեստ», որտեղ իսպանացիների անունից իրենց հավատարմությունն էին հայտնում և խնդրում վերականգնել իր լիիրավ թագավորական իշխանությունը: Մայիսի 4-ին Ֆերդինանդ VII-ը վերացրեց 1812 թ. Կադիսյան սահմանադրությունը, իսկ երկու շաբաթ անց Կաստիլիայի կապիտան-գեներալ Էզիան ազատ արձակեց Մադրիդում երկրորդ նստաշրջանին հավաքված կորտեսներին:

1820 թ. հունվարի 1-ին Լաս-Կաբեսասի զինվորական կայազորի բարձրացրած ապստամբության օրերին՝ 1821թ. մարտի 1-ին, Ֆերդինանդ VII-ը վերականգնեց Կադիսյան սահմանադրությունը, որը կրկին չեղարկվեց 1823 թ. մայիսին Ֆրանսիայի օգնությամբ ապստամբությունը ճնշելուց հետո, իսկ հոկտեմբերի 1-ին վերացրեց վերջին երեք տարում կորտեսների ընդունած բոլոր օրենքները [5, 232, 245; 4, 219-229; 3, 318, 321]:

«Եվրոպայի» հավաստի պատմելով՝ 1830 թ. մարտի 29-ին Ֆերդինանդ VII-ը թագավորական հրովարտակով գահակալման նոր կարգ սահմանեց, որով գահը կարող էին ժառանգել ոչ միայն թագավորի տղաները, այլև աղջիկները: Թագավորի եղբայր դոն Կառլոսն այս օրենքը չըն-

դունեց ու դրա դեմ բողոքեց: 1833 թ. Ֆերդինանդ VII-ը մահացավ և «Եվրոպայի» բնութագրմամբ «իր թագավորությունը խռովութեան և շփոթութեան մեջ թողուց»: Երեքամյա արքայադուստր Իզաբելլան թագուհի հռչակվեց, իսկ նրա մայրը՝ թագուհի Մարիա Քրիստինան՝ գահի տեղապահ: Իսպանիայի կենտրոնական և հարավային գավառները Իզաբելլային իրենց թագուհի ճանաչեցին, բայց Նավարրան ու Բիսկայան գավառները և գյուղացիությունը դոն Կառլոսին թագավոր հռչակեցին՝ «իրենց ազատությունները կամ ֆուերոսը պաշտպանելու համար» [8, 7]:

«Եվրոպան» ճիշտ է ներկայացնում գահակալման համար սկսված պայքարը: Թագավորի եղբայր դոն Կառլոս Իսիդորոն, չջանկանալով բացահայտ խռովություն բարձրացնել և հենվելով 1714 թ. սահմանված սալիչյան իրավունքի վրա, 1833 թ. հոկտեմբերի 3-ին հրապարակեց «Մանիֆեստ դե Արբանտես»: Նրանում դոն Կառլոսը թագավորի հրովարտակը հայտարարեց անօրինական և վիճարկեց գահի նկատմամբ երեքամյա Իզաբելլայի օրինական իրավունքը: Նա իրեն հայտարարեց Իսպանիայի թագավոր Կառլ V և իր կողմնակիցներին, որոնց սկսեցին անվանել կառլոսականներ, կոչ արեց գենք վերցնել ու պաշտպանել իրենց իրավունքները: Երկրում զինվորական խռովություն սկսվեց, որի մասնակիցները պահանջում էին դոն Կառլոսին ճանաչել Իսպանիայի նոր թագավոր: Գահի տեղապահ Մարիա Քրիստինան, ձգտելով պահպանել իր իշխանությունը, դիմեց լիբերալների օգնությանը, որոնք, հաղթահարելով իրենց տարաձայնությունները, աջակցեցին Իզաբելլային և Մարիա Քրիստինայի տեղապահությանը [5, 295; 4, 232, 233; 3, 335-339]:

«Եվրոպայի» բնութագրմամբ այսպես սկսվեց «գարիտուրելի պատերազմ», որի ժամանակ դոն Կառլոսի կողմնակից «Ջումալա Գարեկուն մեծամեծ քաջություններ գործեց» [8, 7]: «Եվրոպան» նկատի ունի կառլոսական գեներալ Թոմաս դե Սումալակարրեգիին, ով 1834 թ. զարնանը կարողացավ միավորել ապստամբների ցարքոցրիվ ուժերը և համախմբել 18 հազար կազմակերպված բանակում, որը հաջողությամբ դիմադրում էր թագավորական 120 հազար բանակին: Թ. Սումալակարրեգիի գործողությունների շնորհիվ կառլոսականները վերահսկում էին Բասկերի երկրի և Հյուսիսային Կատալոնիայի մեծ մասը: Նրանք շարժվեցին Արագոն՝ նպատակ ունենալով դուրս գալ Էբրո գետի հովիտը և հարձակում սկսել Մադրիդի վրա [5, 296]:

Այդպիսի փորձ 1836 թ. կատարեց կառլոսականների ճամբարը համալրած Ռամոն Կաբրերան, ով իր գորքով մտավ Արագոն, Վալենսիա և Անդալուսիա: Բունոլեի և Բուրխաստոտի կռիվներում նա հաղթանակ

տարավ թագավորական գորքերի հրամանատարներ Բաղդմերո Էսպարտերոյի և Լեոպոլդո Օ'Դոննելլի նկատմամբ, այնուհետև գրավեց Մորելլա ամրոցը, որի համար դոն Կառլոսը նրան կոմս Մորելլա տիտղոս շնորհեց ու նշանակեց մի շարք գավառների գեներալ-կապիտան: Այնուամենայնիվ պատերազմը դոն Կառլոսի օգտին չավարտվեց, որը հավաստում է «Եվրոպան»: Ըստ թերթի՝ 1839 թ. կառլոսական գեներալ «Ռաֆայել Մարոտտոյի մատնությամբ» դոն Կառլոսը հարկադրված անցավ Ֆրանսիա, որտեղ 1845 թ. հրաժարվեց Իսպանիայի գահի նկատմամբ հավակնություններից՝ հօգուտ իր որդի դոն Կառլոս կրտսերի: Նախկինում «նա Աստուրիայի իշխանն էր, իսկ այժմ նրան անվանում են կոմս Մոնտեմոլին» [8, 7]:

«Եվրոպան» ընդհանուր առմամբ հավաստի է ներկայացնում կառլոսյան առաջին պատերազմը, որի առաջին փուլում (1832-1836) հակամարտող կողմերը կազմակերպվում էին, բանակ հավաքում և ամրապնդում իրենց դիրքերը: Երկրորդ փուլում (1836-1837) կառլոսականներն անցան հարձակման, լքեցին սկսեցին սպառնալ Մադրիդին և մի պահ նույնիսկ մոտ էին հաղթանակի: Երրորդ փուլում (1838-1840) կառլոսականների շարքերում դավաճանություն տեղի ունեցավ, ու նրանք պարտություն կրեցին: Թերթը ճիշտ էր տեղեկացված, որ դոն Կառլոսի պարտությունը մասամբ կապված էր գեներալ Ռաֆայել Մարոտտոյի պառակտիչ գործողությունների հետ: Դրա համար դոն Կառլոսը նրան համարում էր խռովարար ու դավաճան, ով 1839 թ. օգոստոսի 29-ին Վերգարայում պատերազմը դադարեցնելու մասին հաշտություն կնքեց թագավորական բանակի գեներալ Բաղդմերո Էսպարտերոյի հետ: Արևելքում գեներալ Ռ. Կաբրերան, իր տրամադրության տակ ունենալով 22 հազար զինվոր, մինչև 1840 թ. հուլիսը շարունակեց պայքարը: Աջակցություն չունենալով ոչ մեկից՝ նա հարկադրված անցավ Ֆրանսիա: Դոն Կառլոսը նույնպես գնաց Ֆրանսիա, որտեղ Լուի Ֆիլիպի կարգադրությամբ վտարվեց Բուրժ [5, 304, 305; 4, 244, 245; 6, 94]:

«Եվրոպայի» հավաստի պատմելով՝ 1843 թ. հոկտեմբերի 10-ին Իզաբելլան հայտարարվեց չափահաս, հռչակվեց թագուհի և 1845 թ. փոխեց Իսպանիայի սահմանադրությունը: 1846 թ. Ֆրանսիայի Բուրժ քաղաքում «վտարանդիության մեջ գզուշավորությամբ ապրող» կոմս Մոնտեմոլինը փախավ Լոնդոն և «իր կողմնակիցներին դրդեց այստեղ այնտեղ ոտքի ելնել» [8, 7]:

Թերթն իրավացի է. կոմս Մոնտեմոլինը կառլոսյան առաջին պատերազմի ժամանակ ուղեկցում էր հորը: Պարտությունից հետո նրանք

փախան Ֆրանսիա: 1845 թ. մայիսի 18-ին դոն Կառլոսը ինքնակամ հրաժարվեց գահի նկատմամբ հավակնությունից՝ հօգուտ իր տղայի՝ դոն Կառլոս կրտսերի: 1846 թ. վերջին դոն Կառլոս Լուիսը մանիֆեստ հռչակեց ու իր կողմակիցներին կոչ արեց զինված պայքարի: Այդպես սկսվեց գահակալման համար կառլոսյան երկրորդ պատերազմը [5, 149; 6, 149]:

«Եվրոպան» իրավացիորեն պատերազմի գլխավոր պատճառը համարում է դոն Կառլոս կրտսերի՝ կոմս Մոնտեմոլինի ձգտումը ցանկացած գնով հաստատվել Իսպանիայի գահին: Պատերազմի բռնկման գործում, սակայն, ոչ պակաս դեր խաղաց նաև այսպես կոչված «իսպանական ամուսնությունը», որը չի վրիպում թերթի ուշադրությունից: «Եվրոպայի» հավաստի տվյալներով՝ 1846 թ. հոկտեմբերի 10-ին Իզաբելլա II-ը ամուսնացավ իր հորեղբոր տղա դոն Ֆրանսիսկոյի հետ, իսկ նրա քույր Լուիզան՝ Ֆրանսիայի թագավորի որդու՝ դուքս Մոնպանսիեի հետ: Թերթի իրատեսական դիտարկմամբ՝ այս կրկնակի ամուսնությունը Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագավորությունների միջև «գծտության պատճառ եղավ, որովհետև անգլիացիները չէին ցանկանում, որ Ֆրանսիայի թագավորները Իսպանիայի հետ մերձավոր կապեր ունենան» [8, 7]:

«Եվրոպան» ճիշտ է նկատում, որ «իսպանական ամուսնությունների» պատճառով Ֆրանսիայի և Անգլիայի հարաբերությունները բարդացան: Ֆրանսիան ցանկանում էր Իզաբելլա II-ին ամուսնացնել Լուի Ֆիլիպ II-ի տղայի՝ Օմալի դքսի հետ, իսկ Անգլիան առաջարկում էր իր թեկնածուին՝ Լեոպոլդ Սաքսեն-Կոբուրգ-Գոթացուն: Այս տերություններից բացի՝ Ավստրիան առաջարկում էր դոն Կառլոսի տղայի՝ կոմս դե Մոնտեմոլինի, Նեապոլի թագավորությունը՝ Իզաբելլայի զարմիկ Ֆրանչեսկոյի (կոմս Տրապանի), իսկ իսպանական առաջադիմականները՝ Իզաբելլայի մեկ այլ զարմիկի՝ Էնրիկե Սևիլիացու թեկնածությունը: Այս պետությունների միջև ծագած դիվանագիտական պայքարի արդյունքում Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ձեռք բերվեց փոխզիջում, որի համաձայն՝ Իզաբելլան ամուսնացավ իր կրտսեր հորեղբոր տղայի՝ Ֆրանսիսկո դե Ասիսի հետ: Անգլիան Լուիզա Ֆերնանդայի ամուսնությունը Ֆրանսիայի թագավորի տղայի հետ համարում էր իր դիվանագիտական անհաջողությունը՝ գտնելով, որ դա կարող է ուժեղացնել Ֆրանսիայի ազդեցությունը իսպանական արքունիքի վրա [5, 314, 315; 3, 344, 345; 6, 111]:

Իզաբելլա II-ի ամուսնությունը խափանեց օրինական ճանապարհով թագավոր դառնալու դոն Կառլոս կրտսերի բոլոր ծրագրերը: Կառլոսականները գիտակցում էին, որ Իզաբելլա II-ի զավակ ունենալու դեպքում կոմս Մոնտեմոլինը զրկվում է գահին տիրելու հնարավորությունից,

ուստի նոր գահակալական պատերազմ սանձազերծեցին: «Եվրոպան» Իզաբելլա II թագուհու ամուսնությունը համարում է դժբախտ, որովհետև ամուսնությունից հետո նրա հարաբերությունները դոն Ֆրանսիսկոյի հետ չստացվեցին, ու նրանք գծողության մեջ են մինչ օրս: Թերթի դիտարկմամբ՝ դրանից օգտվեցին կառուսականները, որոնք «տեսնելով իսպանական արքունիքում ստեղծված վիճակը, ինչպես երևում է, վերջերս բավական ոգևորված են» [8, 7]:

«Եվրոպան» ճիշտ է ընկալում կառուսականների մտադրությունը գահին տիրելու հարցում: Նրանք հույս ունեին, որ թագավորի կոչում ստացած, ժառանգ ունենալու անընդունակ, Ֆրանսիսկո Ասիսի և թագուհու գծոված հարաբերությունները ճանապարհ են հարթում դոն Կառլոս կրտսերի համար: Թագուհու անժառանգության հեռանկարից ոգևորված էր նաև ֆրանսիական արքունիքը: Լուի Ֆիլիպը հույս էր փայփայում, որ այս պարագայում Իսպանիայի գահը կանցնի Իզաբելլայի քրոջը՝ Լուիզա Ֆերնանդային՝ իր տղայի կնոջը՝ ասել է, թե իր արքայատոհմին [5, 315, 316; 6, 111]:

Կառլոսյան երկրորդ պատերազմը

«Եվրոպան» ըստ էության ճիշտ է ընկալում կառուսական պատերազմի պատճառները, թեպետ դրանց մասին հստակ վերլուծություն չի անում: Եվրոպական երկրներում միապետական կարգերի պահպանման կողմնակից Մխիթարյան միաբանները լավ էին հասկանում, որ Իսպանիայում գահակալական պայքարն ընթանում է իշխող արքայատոհմի անդամների միջև: Կառլոսյան առաջին պատերազմի ժամանակ անչափահաս Իզաբելլայի մայրը՝ գահի տեղապահ Մարիա Քրիստինան, պայքարում էր իր աղջկա հորեղբոր՝ դոն Կառլոսի դեմ: Կառլոսյան երկրորդ պատերազմում Իզաբելլա թագուհին իր գահը պահպանելու համար կռվում էր իր հորեղբոր տղայի՝ դոն Կառլոս կրտսերի դեմ:

Ելնելով դրանից՝ Մխիթարյանը պատերազմող կողմերից որևէ մեկի նկատմամբ համակրանք կամ հակակրանք չեն արտահայտում: Ուստի նրանց թերթը գերադասում է եվրոպական մամուլի տարաբնույթ հրապարակումների հիման վրա հնարավորինս շատ տեղեկություններ տալ Իսպանիայում ընթացող իրադարձությունների մասին: Այս իմաստով «Եվրոպայի» հրապարակումները բազմազան են, որոնք վերաբերում են Իզաբելլա II-ի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը, կառավարության անդամների հաճախակի փոփոխությանը, պատերազմական գործողություններին, թագուհու անձնական կյանքին և շատ այլ իրադարձությունների: Դրանց մասին պատմելիս «Եվրոպան» հիմնականում հիշա-

տակում է իր տեղեկատվության աղբյուրը, աշխատում է դրանք ներկայացնել ամբողջությամբ, շատ հաճախ՝ առանց որևէ մեկնաբանության, վերլուծության կամ սեփական կարծիք արտահայտելու: Այս մոտեցումն ամեննին չի նշանակում, որ «Եվրոպայի» խմբագիրներն ու լրագրողները չեն հասկանում Իսպանիայում ընթացող իրադարձությունները և ի գործու չեն դրանք մեկնաբանել կամ վերլուծել: Նրանք պարզապես առաջնորդվում են իրենց տրված պատգամով՝ գրել ծանրակշիռ, հանդարտությամբ, առանց որևէ կողմնակալության, ստացված լուրերի իսկությունը ստուգելով:

«Եվրոպան» գերմանական լրագրերից մեկի տեղեկությամբ գրում է, որ 1847 թ. հունիսի 13-ին Կատալոնիայից ստացված լուրերը «շատ ձախորդ են»: Ժերոնա գավառում ժողովրդական սաստիկ ապստամբություն է սկսվել: Ֆիկուերասում ապստամբության վախն այնպիսի մթնոլորտ է ստեղծել, որ պետական պաշտոնյաները չեն համարձակվում իրենց պատնեշներից գիշերները դուրս գալ: Բարսելոնայում դոն Կառլոսի կողմնակիցները նկատվում են ամենուրեք, որոնք դրսի ապստամբների հետ կապ ունեն: Նահանգապետ Մանուել Պավիայի հրամանով 12 հոգի ձերբակալվել ու բանտարկվել են: Դոն Կառլոսի կողմնակիցներին բոլորովին չի վախեցնում տարբեր վայրերում ապստամբաձների ողորմելի վիճակը: Նրանք «այնքան հանդգնել են», որ մի շարք տեղերում թագուհու գործքին պարտության են մատնել, Մանրեզայում վառողի պաշարները հափշտակել են և հարձակվել Իկուլալատա քաղաքի վրա:

Գյուլագիները գաղտնի աջակցում են կառլոսականներին, որոնց գործակալները մարդկանց գրգռում են՝ հայտարարելով, որ տեսեք, թե ինչ վիճակում են գտնվում Կատալոնիայի արհեստները: Թագուհու իշխանությունը երկրի շահը զոհաբերել է Ֆրանսիային ու Անգլիային, իսկ Մադրիդի արքայական պալատը ապրում է ճոխության և շքեղության մեջ: Սրանից բացի դժգոհության այլ պատճառներ նույնպես կան, շարունակում է գերմանական թերթը, մասնավորապես մարդկանց սաստիկ աղքատությունը, գործազրկությունը, երաշտի պատճառով հացահատիկի պակասը, տուրքերի ծանրությունը, նոր զորահավաքի կարգը: Այս ամենը բավական է, որ ցանկացած կայծից հրդեհ բռնկվի: Եթե Կատալոնիայում գտնվող 40 հազար զորքը չի կարողանում հիմա դոն Կառլոսի 2 հազար կողմակիցների «անկարգութիւնները խափանել», ապա ի՞նչ է անելու, հարցնում է թերթը, եթե ամբողջ բնակչությունը ոտքի էլնի: Կառլոսականների «կիրքը, խստութիւնն ու համառութիւնը սաստիկ լինելով» շատ վատ

սպառնալիքներ կարող է ստեղծել, որով Մադրիդի կառավարությունն այնպիսի վիճակի մեջ կարող է հայտնվել, եզրակացնում է թերթը, «որ իր բոլոր զորութեամբ հագիվ թէ կրնայ առջնը առնուլ» [8, 7]: Գերմանական լրագրի տեղեկությունները հավաստի էին, իսկ դատողություններն ու եզրակացությունները՝ հիմնավոր, որոնց հետ «Եվրոպան» համամիտ էր, այլապես ստացված բազմաթիվ լուրերից նախապատվությունը չէր տա գերմանական լրագրին, որի անունը, կարծում ենք, մտածված չի նշում:

Լոնդոնում այն կարծիքին են, գրում է «Եվրոպան», որ կոմս Մոնտեմոլինի գլխավոր կողմնակիցները շատ շուտով անձամբ Իսպանիա կմեկնեն: Նրանցից յուրաքանչյուրը մեկնելու է իր ծանոթ գավառները, որտեղ կարող են ընդունելության արժանանալ: Իսպանիա մեկնողների առաջնորդներն են Կաբրերան, Սարադեկուին, Էլիոն, Ֆորքատելը, Գոմեսը, Արրոյոն և Արեվալոն [8, 7]:

Ճիշտ ներկայացնելով կառուսականների զինված խմբավորումների հրամանատարներին՝ «Եվրոպան» այնուհետև 1847 թ. հունիսի 19-ին Բարսելոնայից եկած լուրերով հայտնում է Մոնդեբերտի լեռներում 80 մոնտեմոլինականների և թագավորական զնդերից մեկի ընդհարման մասին: Ըստ այդ լուրի՝ թագավորական գունդը, շատ զոհեր տալով, նահանջել է, իսկ Բարսելոնայում ապստամբների թիվը գնալով ավելանում է [9, 11]:

1847 թ. հունիսի վերջին Մադրիդից ստացված լուրերով «Եվրոպան» գրում է, որ մոնտեմոլինականները Բուրգոսի գավառում ապստամբության են նախապատրաստվում, որոնց առաջնորդը գնդապետ Էլ Էստուդիանտեն է: Կատալոնիայի Ֆենելլոսա քաղաքում կանխվել է քաղաքում գտնվող զինվորներին թունավորելու փորձը: Բուրգոս, Տոլեդո և Վալենսիա քաղաքներում նույնպես ապստամբության նախապատրաստություններ են երևում:

Հունիսի 29-ին լուրերը տեղեկացնում են, որ գնդապետ Արրոյոն միավորվել է Էստուդիանտեի հետ: Նրանք այս պահին ունեն 110 հեծյալ, որոնք միօրինակ հանդերձանք են կրում: Հունիսի 22-ին Կատալոնիայում թագուհու զորքը ընդհարվել է 250 կառուսականների հետ, որոնցից 21-ը սպանվել են, մեկը գերի է ընկել: Թագավորական զորքից 7-ը սպանվել են, 14-ը՝ վիրավորվել:

«Եվրոպան» այնուհետև տեղեկացնում է, որ 1847 թ. մարտին Իզաբելլա II թագուհու դեմ մահափորձ կատարած դե լա Ռիվան ձերբակալվել և կանգնել է դատարանի առաջ: Նրա հարցաքննությունից պարզվել է, որ Իսպանիայում գործում է շատ տարածված գաղտնի ընկերություն: Ըստ

«Եվրոպայի» ունեցած տեղեկությունների՝ այս ընկերության նպատակն է «միապետական կառավարութիւնը տակնուվրայ ընեն փոխեն ու քրիստոնեական կրօնը ջնջեն վերացնեն»: Պարզվել է, որ այս «չար ընկերութեան» ղեկավարը թագավորի հայրը և թագուհու հորեղբայրն է՝ դոն Ֆրանսիսկո դե Պալիան, ով ներկա է լինում ընկերության բոլոր ժողովներին և ստորագրում նրանց ընդունած որոշումները: Կառավարության անդամները մի քանի օր առաջ դոն Ֆրանսիսկոյից բացատրություն են պահանջել և սպառնացել, որ եթե այսուհետև «այսպիսի անզգամ ու չար գործի մասնակից դառնա, ապա Իսպանիայից կարտաքսվի» [9, 15]: «Եվրոպան» գաղտնի ընկերություն ասելով նկատի ունի Իսպանիայում գործող մասոնական օթյակներն ու կարբոնարների վենտաները, որոնց անդամներից շատերը նապոլեոնյան տիրապետության դեմ պայքարող գերիլիայի հերոսներն էին, 1812թ. կադիսյան սահմանադրության նախաձեռնողները և 1820-1823 թթ. պայքարի գլխավոր կազմակերպիչներն ու ղեկավարները [5, 234]:

Պրուսիայի «Ընդհանուր լրագրի» տեղեկություններով «Եվրոպան» գրում է, որ կառլոսական գեներալ Էստուդիանտե դե Վիլլասուրի հրամանատարության տակ կովող փոքրաթիվ գնդերի վրա հարձակված թագուհու զորքը նրանց թեպետ շատ կորուստներ պատճառեց, բայց չոչնչացրեց: Բուրգոսի պահապան զորքը ուժեղացնելու նպատակով Իզաբելլա II-ը լրացուցիչ ուժեր է ուղարկել Սորբայից, Վիտտորիոյից և Վալենսիայից: Դոն Ֆիլիպ Ռիբերոն հայտարարել է, որ ամբողջ գավառը պաշարման մեջ է: Ըստ ստացված լուրերի՝ Բելորադո, Բրիմիեսքա և Սոլար դե լա Ինֆանտես վայրերն անցել են կառլոսականների հսկողության տակ: Լամպուրդանում գտնվող 150 կառլոսականների վրա Ֆիգուերասից արշավում է երկու գունդ հետևակ և մի խումբ հեծյալներ:

Կատալոնիայում թեպետ 24 հազար զորք կա, գրում է թերթը, այնուամենայնիվ դա բավական չէ նահանգի բոլոր կողմերը պաշտպանելու համար, մանավանդ, որ Ֆրանսիայի հետ սահմանակից Լամպուրդանի նահանգը պաշտպանող զորք չկա: Հավանաբար այս պատճառով են կառլոսականները գնացել Լամպուրդան: Նրանք հույս ունեն հուլիսի 15-ին կայանալիք զորահավաքի ժամանակ երիտասարդության մեծ մասին իրենց կողմը գրավել: Բարսելոնայի զինվորական հրամանատարությունը զգուշացնում է, որ քաղաքի վրա կառլոսականները կարող են հանկարծակի հարձակվել, ուստի բոլոր կողմերից զորք են կանչում:

Մոնբլանի կողմերում գտնվող Մանուել Պալիա կուսակալը, իր

լրտեսներից լուր ստանալով, որ կառլոսականները մոտենում են Մոնբլանին, հուլիսի 2-ին իր զորքով շարժվեց նրանց ընդառաջ: «Եվրոպայի» ստացած տեղեկություններով կառլոսականներն ամենուրեք ավերածություններ են անում, իշխանությունների ներկայացուցիչներին սպառնում են պատժել, եթե իրենց պահանջները չկատարեն: Թերթը վկայակոչում է գնդապետ դոն Ռամոն Վիլելլայի տարածած թռուցիկը Իկուալատայում, որի բուն իմաստն այս էր. «Կամ ստակ կամ արյուն»:

Նավարրայից և բասկերի գավառներից 1847 թ. հուլիսի 12-ին նամակները հայտնում են, որ մոնտեմոլիստները որոշել են իրենց համախմբման վայրը դարձնել Պամպլոնը: Նրանք նահանգները բաժանել են փոքր գավառների և յուրաքանչյուրում նշանակել իրենց հրամանատարը: Ձորքի համար անհրաժեշտ գումարը պահում են Բայոնում և սպասում են պատերազմ սկսելու ազդանշանի [11, 23]:

Վիտտորիոյից ծանուցում են, գրում է «Եվրոպան», որ մոնտեմոլիստները նորից ջանքեր են գործադրում նոր ապստամբություն բարձրացնելու համար: Բուրգոսի գավառում հանգիստ է, բայց մյուս գավառներում կառլոսականների ու թագուհու զորքերի բախումները, փոքր կռիվներն անպակաս են [12, 31]:

Օգոստոսի 3-ին Փարիզից եկած լուրերով «Եվրոպան» հայտնում է Կատալոնիայում Վետրետասի մոտ տեղի ունեցած արյունալի ընդհարման մասին: Չորս ժամ շարունակ կռիվ է ընթացել չորս կողմից ժայռերով, դարավանդներով ու խորունկ կիրճերով շրջապատված անտառի մեջ: Կռվի ժամանակ գերի է ընկել կառլոսականների հրամանատար դոն Մանուել Հերարան, որին հաղթել է Վալենսիայի թագավորական գնդի հրամանատարներից դոն Ֆրանչեսկո դե Ցեպալան: Երբ այս կռվի լուրը հասավ Ժիրոնայի կառավարիչ գեներալ Էննային, նա անմիջապես զորք ուղարկեց տարբեր վայրեր, որտեղ պարտված ու ցաքուցրիվ եղած կառլոսականները կարող էին կրկին միավորվել:

Իսպանիայից ստացված լուրերով «Եվրոպան» գրում է, որ Սարագոսայում ռստիկանները փնտրում և չեն գտնում կառլոսականներից Սասարային: Նա մի ժամանակ կռվում էր գեներալ Ռ. Կաբրերայի հրամանատարության տակ: «Այս մարդն իր արիության համար, գրում է «Եվրոպան», կառլոսականների շրջանում մեծ անուն ունի»: Թերթը միաժամանակ հայտնում է, որ Կատալոնիայում կառլոսականների գնդերի հրամանատարությունը գեներալ Բենետ Տրիստանիի մահից հետո անցել է Բոգուիգային [13, 38]:

«Եվրոպայի» դիտարկմամբ՝ «Կատալոնիայի ապստամբությունը երթալով զօրանալու վրայ է, ու նոր կերպարանք մը կը ստանայ»: Կատալոնիայում գտնվող թագավորական զորքերի հրամանատարը օգոստոսի 12-ին կառավարությանը հայտնել է, որ երիտասարդներից շատերը միանում են կառուսականներին, որոնց թիվը հիմա կրկնապատկվել է: Օգոստոսի 21-ին Վինկենտիոսի շրջանում կառուսականների մեծ գունդ է երևացել և Կառլ VII-ի անունից ժողովրդին ելնելու կոչ արել: Այլ տեղերում նույնպես կառուսական գնդեր են հայտնվել, որոնցից մեկը Լա Սելմայի մոտ թագավորական զորքից պարտություն է կրել ու ցրվել: Լա Սելմայի շրջանում լրացուցիչ 9 հազար զինվոր է ուղարկվել, որտեղ թագավորական զորքի թիվը հասել է 30 հազարի: Մանրեսայի կողմերում թագավորական զորքի հրամանատարը գերի ընկած 15 կառուսականների գնդակահարել է, որոնց թվում է նաև գեներալ Մ. Հերրարան [14, 46]: «Եվրոպան» դա համարում է տեղի ունեցած դեպք, իրողություն, որին որևէ գնահատական չի տալիս: Թերթն անտեսում է այն իրողությունը, որ գերիներին առանց զինվորական դատարանի մահապատժի ենթարկելն անթույլատրելի է, զինվորական հանցագործություն:

1847 թ. սեպտեմբերի դրությամբ, գրում է «Եվրոպան», Կատալոնիայում կառուսականների թիվը կազմում է 4 հազար: Նրանք նահանգի քաղաքների ու գյուղերի վրա հարձակվում են և որքան կարողանում են դրամ, ձի կամ պարեն են ձեռք բերում ու օրեցօր շատանում են: Կառուսականների գնդեր են հայտնվել Բիսկայայի և Հին Կաստիլիայի սահմաններին, Կարանցայի դաշտերում: Նրանց դեմ թագավորական զորք է ուղարկվել Բիլբաո, Սանդոնա և Լարետա քաղաքներից:

Ներկայումս կառուսականների առաջնորդը Բոգուիգան է, ով գտնվում է Ռիբասի կողմերում: Նա իր տրամադրության տակ ունի 300 կամավորներ, որոնք զբաղվում են գումար հայթայթելով, որպեսզի ապստամբությունը շարունակեն: Վերին Կատալոնիայում կառուսական գնդերի առաջնորդները Բ. Տրիստանիի ազգականներն են, որոնց պայքարը շարունակելու համար միայն դրամ է պակասում: Կառուսականներն առանց դժվարությամբ համալրվում են Էբրո գետի մոտ, նրանց առանձին ջոկատներ նկատելի են նաև բասկերի գավառներում: Կառուսականների և թագուհու զորքի միջև արյունահեղ կռիվ է եղել Բեքթուսում [15, 58]:

Իսպանիայի կառավարությունը Կատալոնիայի սահմանը Պիրենեյան լեռների և Ֆրանսիայի կողմից պաշարողական վիճակի մեջ հայտա-

րարեց, որպեսզի Ֆրանսիայի հետ հաղորդակցությունը և առևտուրն իրականացվի միայն Եունգուերայի մաքսատնով: Դրանով իշխանությունները ցանկանում են մոնտեմոլիստների հաղորդակցությունը Ֆրանսիայի հետ կտրել, որպեսզի նրանք չկարողանան գենք կամ պատերազմի համար հարկավոր այլ բաներ ձեռք բերեն [16, 66]:

Կատալոնիայից ստացված լուրերը, գրում է «Եվրոպան», «շատ անհաջող են»: Մոնտեմոլիստներն օրեցօր հզորանում են: Գեներալ Մանուել Կոնչան, ով 20 հազար զորքով առանց դժվարության Պորտուգալիայի լավ ամրացված Օպորտո քաղաքը գրավել էր, այժմ 5 հազար զորքով չի կարողանում հաղթահարել 5 հազար մոնտեմոլիստների դիմադրությունը [17, 83]: Գեներալ Մ. Կոնչայի զործողություններից չափազանց դժգոհ է կառավարության ղեկավար Ռ. Նարվաեսը: Նա Կատալոնիայում գերի ընկած կառլոսականներին գեներալ Մ. Կոնչայի հրամանով գնդակահարելը «տկարութիւն կարծեց», ուստի նոյեմբերի 3-ին գեներալ Մ. Պավիային ուղարկեց Կատալոնիա, որպեսզի Մ. Կոնչային պաշտոնանկ անի: Ռ. Նարվաեսը պաշտոնանկ արեց նաև Բուրգոսի կառավարիչ Կամիներոնին, որի փոխարեն նշանակեց Ֆրանչեսկո Ֆուկոգիոյին [18, 90]:

«Եվրոպան», հղում անելով Պրուսիայի «Ընդհանուր լրագրին», գրում է, որ 1847 թ. նոյեմբերին Պերկա գյուղի մոտ սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ թագավորական զորքի և կառլոսականների միջև: Մոտ 60 կառլոսականներ սպանվել են: Բայց այդ կռիվներից եկած ճամփորդների պատմելով թագուհու զորքը ետ է քաշվել ու փախել, իսկ կառլոսականները Պերկա գյուղի մոտ եղած ռազմական բոլոր ամրություններն ավերել են: Այս անհաջողության համար մեղադրում են գեներալ Մ. Կոնչային, ով Կուիգոնա փոքրիկ քաղաքում դիրքավորված կառլոսականների վրա հարձակվելու նպատակով իր հետ մեծ ուժեր տարավ և անպաշտպան թողեց Պերկայի շրջանը: Կառլոսականները, կռահելով գեներալի մտադրությունը, թագուհու զորքի դուրս գալուց հետո հարձակվեցին անպաշտպան գյուղի վրա: «Եվրոպան» կառլոսյան պատերազմի ամբողջ ընթացքը, տեղի ունեցած իրադարձությունը, կռիվներն ու բախումները ներկայացնում է անկողմնակալ դիրքերից և բավական զուսպ ոճով: Բայց այս անգամ թերթը շեղվում է իր ստանձնած ուղեգծից և գնահատական է տալիս թագավորական զորքի գեներալ Մ. Կոնչային: «Շատ ցավալի բան է», գրում է «Եվրոպան», որ գեներալ Մ. Կոնչան «իր այս պաշտոնը ասանկավ լրմնացուց» [19, 95]: Կառլոսականները, ստացված այլ լուրերով, հանկարծակի հարձակվել են թագուհու զորքի վրա նաև այլ վայրերում, որը 200

գոհ է տվել: Ընդհանրապես նկատելի է, որ կառուցականները «երթալով շատ կը զորանան ու շատ կը վախճուի որ Սպանիայի մէջ քաղաքացիական կռիւը նորէն սկսի», եզրակացնում է «Եվրոպան» [19, 95]:

«Եվրոպան» տեղեկացնում է, որ 27 կառուցականներ, ապավինելով թագուհու ներման հրովարտակին, վերադառնալով հայրենիք, կառավարության ղեկավար Ռ. Նարվաեսի հրամանով ձերբակալվեցին ու բանտարկվեցին: Կատալոնիայում գտնվող թագուհու զորքը մտավ Անդորրա չեզոք հանրապետություն և 7 անգէն կառուցական բռնեց, որոնց գէներալ Մ. Պավիան գնդակահարել տվեց: Նա վերացրեց Կատալոնիայի սահմանի պաշարումը գէներալ Մ. Կոնչայի կողմից, որը հնարավորություն տվեց ապրանքների ազատ մուտքն Իսպանիա [20, 3]: Ինչպես երևում է, գրում է «Եվրոպան», Կատալոնիայում կառուցականների «բանը լըմնցած կ'երևայ»: Նոր կուսակալ Մ. Պավիան նրանց ամենուրեք ցրեց, որոնց ղեկավարները նորից փախչում են Ֆրանսիա: Նա մի հայտարարություն տարածեց, որով բոլոր կառուցականներին սպառնում է բանտարկությամբ կամ մահովամբ, եթէ նրանց մոտ գէնք հայտնաբերվի [21, 14]:

1848 թ. փետրվարի ֆրանսիական հեղափոխության հաղթանակը կառույցյան պատերազմի օրերին լայն արձագանք գտավ իսպանական հասարակության առաջադեմ խավերի շրջանում: Դրանից անհանգստացած՝ կառավարության ղեկավար Ռ. Նարվաեսը փետրվարի 28-ին կորտեսներին օրինագիծ ներկայացրեց անձի անձեռնմխելիության մասին 1845 թ. սահմանադրության 7-րդ կետը կասեցնելու վերաբերյալ: Մարտի 18-ին սենատը հավանություն տվեց այդ օրինագծին, իսկ մարտի 22-ին Իզաբելլա II-ը կորտեսները ցրեց: Դա առաջ բերեց առաջադիմականների զայրույթը, որոնք Մադրիդում ապստամբություն բարձրացրին: «Եվրոպան» հանգամանորեն անդրադառնում է մարտի 26-ի ապստամբությանը, որն անվանում է «խռովություն»: Ըստ թերթի՝ զինված մարդկանց խմբերը մտան Մոլան դե Կոնգրեսո, դե լա Սեբադա, Պլացա մայոր, Պլացա դե Սանտա Աննա հրապարակները, ապա հավաքվեցին մայրաքաղաքի Լավաբիես թաղամասում և սկսեցին գոռալ «կեցցե ազատությունը», «կեցցե սահմանադրությունը»: Ապստամբներից շատերը բացականչում էին «կեցցե հանրապետությունը» կամ «կեցցե Կառլոս հինգերորդը», «կորչեն բռնավորները»: Լա Սեբադա հրապարակում զինվորները նրանց վրա կրակ բացեցին, որոնք համախմբվեցին Պուերտա դել Մուլում, պատնեշներ կառուցեցին ու դիմադրություն ցույց տվեցին: Երկուստեք շատ կորուստներ ու վիրավորներ եղան, ի վերջո զինվորները հաղթեցին

և 300 ապստամբների բռնեցին ու բանտարկեցին: Ըստ թերթի տեղեկության՝ ապստամբության երևելիներն են կառավարության նախկին ղեկավար գեներալ Բ. Էսպարտերոյի օգնական Գանդարան, նախկին նախարար Էսդոսուրիայի եղբայրը, Սորբադոն և բանաստեղծ Աստուերինո եղբայրները: Ապստամբությունը ղեկավարում էին Կրեսպո և Ռոտա գեներալները: Նրանք հույս ունեին, որ «զինվորներից շատերն իրենց կողմը կ'անցնին, բայց շատ խաբուեցան» [22, 72]:

«Եվրոպան» բավականին հավաստի է ներկայացնում Մադրիդում տեղի ունեցած ապստամբությունը և դրա ղեկավարներին, որին մասնակցած 2 հազար քաղաքաբնակներից ու զինվորականներից 200-ը սպանվեցին և զրեթե նույնքան մարդ գերի ընկավ կառավարական զորքին: Կառավարությունը, մի կողմ թողնելով կառուսականների դեմ պայքարը, ուշադրությունը կենտրոնացրեց Մադրիդի անվտանգությանը, որի կայագործի թիվը հասցրեց 20 հազարի, իսկ մարտի 28-ին ձեռքավալեց 900 մարդ, որոնց աքսորեց Ֆիլիպիններ և Կանարյան կղզիներ [7, 337-339]: Ապստամբության ճնշումից օրեր անց «Եվրոպան» գրում է, որ Մադրիդում «խաղաղութիւն նորեն վրդովել է կառավարութեան անխոհեմ հրամանի» պատճառով, ոստիկանությունը փակել է Մադրիդի համալսարանը և արգելել ուսանողների մուտքը: Խռովություն է սկսել Բարսելոնայի համալսարանում, որտեղ ուսանողները բացականչել են «կեցցե հանրապետությունը»: Զինվորները նրանց վրա գենք են կիրառել, մեկ կին մահացել է, մի քանիսը վիրավորվել են [23, 91]:

«Եվրոպան» նկատի ունի ապրիլի 2-ի ուսանողական ընդվզումը Մադրիդի համալսարանում, Սան Կառլոս քոլեջում և մարտի 29-ի ապստամբությունը Բարսելոնայում, որոնք զորքը ճնշեց: Չնայած կառավարության կոշտ պատժամիջոցներին՝ Մադրիդում 1848 թ. մայիսի 7-ին նոր ապստամբություն սկսեց, որը զլխավորում էին լիբերալ գործիչ Խոսե լա Սալամանկան և նրա շուրջը համախմբված մարտի 26-ի ապստամբության կազմակերպիչ Գանդարան, սպաներ Բեդոյան, Բուսետան և ուրիշներ [7, 339]:

Դրան անդրադարձած «Եվրոպան» պատմում է, որ մայիսի 6-ի երեկոյան Մադրիդում իրենց զորանոցներում ապստամբեցին Եսպանա գնդի երկու ջոկերը: Նրանք զինաթափեցին իրենց հրամանատարներին և մի քանի քաղաքացիների առաջնորդությամբ գնացին Մեծ հրապարակը, որտեղ զինվորները նրանց վրա կրակ բացեցին: Մայիսի 7-ի առավոտյան ժամը 5-ին զորքը փակեց Մեծ հրապարակ տանող երկու փողոցները և

հարձակվեց ապստամբների վրա: Ապստամբ զինվորները, որոնք ընդամենը 300 հոգի էին, դիմադրություն ցույց տվեցին, բայց կորուստներ ունեցան ու անձնատուր եղան: Սկզբում նրանք ժողովրդին իրենց կողմը գրավելու նպատակով բացականչում էին «կեցցե թագուհին», «կորչեն նախարարները», բայց հետո սկսեցին գոռալ «կեցցե հանրապետությունը», «կեցցե ազատությունը»: Դրանից «ժողովրդեան աչքը բացուեցաւ, ու սկսան. Աս չէ, աս չէ, դէպ ի տուն, դէպ ի տուն կանչել ու ցրուիլ»: Այսպես, մնալով միայնակ, ապստամբ զինվորներից շատերը զոջացին իրենց արածի համար և անձնատուր եղան [24, 96; 25, 99]:

«Եվրոպայի» տեղեկությունը հավաստի է. ապստամբության 300 մասնակիցները բացառապես զինվորականներ էին, որոնք ազատություն էին պահանջում, բայց միաժամանակ ողջունում էին թագուհուն: Թագավորական զորքը գեներալ Լարսունդի հրամանատարությամբ արագ ճնշեց ապստամբությունը, իսկ Մադրիդի զինվորական նահանգապետ կապիտան-գեներալ Պեսուելան դաժան հաշվեհարդար տեսավ ապստամբների հետ: Մարտի 26-ի ապստամբությունը ճնշած գեներալ Բալբոայի գլխավորությամբ ստեղծված ռազմական դատարանի վճռով 13 դատապարտյալ զինվորականներ մայիսի 8-ի գիշերը գնդակահարվեցին Ալկալա նավահանգստի շրջակայքում հավաքված զինվորական կայազորի ներկայությամբ: 700 մարդ արտաքսվեց Բալեարյան կղզիներ ու գաղութներ: Ապստամբություն տեղի ունեցավ նաև «Ֆիգարո» ռազմանավում, որի մասնակիցներից երեքը սպանվեցին, իսկ վեցը գնդակահարվեցին [7, 339-340]:

«Եվրոպան» անդրադառնում է նաև 1848 թ. մայիսի 13-ին Սևիլիայում Գվադալախարայի գնդի ջոկատներից մեկի ապստամբությանը, որի մասնակիցները վանկարկում էին «կեցցե հանրապետությունը»: Թագուհու հավատարիմ զորքը նրանց պարտության մատնեց ու քշեց դեպի Պորտուգալիայի սահմանը: Այս գնդի հրամանատար Խոսե Պորտալն անգլիական դեսպանատան հետ կապ ունեցող մի տիկնոջ մերձավոր ազգականն էր, ուստի կասկածեցին, որ այս ապստամբությունը գրգռել է դեսպանատունը: Այդ պատճառով իշխանությունները Անգլիայի դեսպան Հենրի Բուլվերին հանձնեցին նրա անձնագիրն ու պահանջեցին 48 ժամվա ընթացքում Մադրիդից հեռանալ: «Եվրոպայի» կարծիքով «Այս պատճառը այնչափ հաւանական չերևար, բայց ինչ որ է նե՝ ժամանակաւ անտարակոյս կ'իմացուի» [26, 107]:

Իրականում Իսպանիայում ապստամբական խմբի հրամանատար

Խ. Պորտալը դեսպան Հ. Բուլվերի ընկերն էր, ում կառավարության ղեկավար Ռ. Նարվաեսը կասկածում էր ապստամբություն հրահրելու մեջ, ուստի նրան առաջարկեց լքել Մադրիդը: Խ. Պորտալն իր գնդով Սևիլիայից շարժվեց դեպի Ուելվե, որտեղ նրա վրա հարձակվեց գեներալ Շելլին ու հարկադրված եղավ նահանջել Սևիլիա: Չնայած դրան՝ Խ. Պորտալը որոշեց չշարունակել ապստամբությունը և անցավ Պորտուգալիայի սահմանը [7, 340]:

Սուգսբուրգի «Ընդհանուր լրագրի» տեղեկություններով «Եվրոպան» գրում է, որ Իսպանիայի կառավարության ղեկավար Ռ. Նարվաեսը կառուսականներին խոստացել է առաջիկայում Ազգային ժողովը բացվելուն պես առաջարկություն անել սալիչյան օրենքը նորից հաստատելու համար: Այս օրենքը պետք է ուժի մեջ մտնի Իզաբելլա թագուհու մահվանից հետո, որով ոչ թագուհու ամուսինը, ոչ նրա եղբայրը, ոչ դքսուհի Մոնպանսին և ոչ էլ կոմս Մոնտեմոլիմը չեն կարող ստանձնել Իսպանիայի թագը: Կառուսականներից ոմանք, հավատալով Ռ. Նարվաեսի անկեղծությանը, վտարանդիությունից վերադարձան Իսպանիա: Նրանց խոսքերից այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, գրում է լրագիրը, որ միտք չունեն որոշակի իշխանություն ձեռք բերելուց հետո սպասել Իզաբելլա II-ի մահվանը, որպեսզի դոն Կառլոսի ժառանգները գահ ստանան: Նրանք ավելի շատ հակված են իրենց «իրավունքը որչափ կարելի է շուտով պաշտպանելու», բայց տարակուսում են, թե արդյո՞ք Ռ. Նարվաեսը «իրենց բաղձանացը աս վերջին սահմանը հասնելու ձեռք պիտի բռնե թե չէ» [28, 134]:

Կառուսականները նման կասկածներ ունեին և վստահ չէին, որ Ռ. Նարվաեսը կկատարի իր խոստումը: Բանն այն է, որ 1848 թ. ամռանը իսպանական գրանդները Ռ. Նարվաեսին ուղերձ էին հանձնել և վստահեցրել, որ պատրաստ են նրա տրամադրության տակ դնել իրենց ունեցվածքը և անգամ կյանքը՝ ժողովրդական զանգվածների դեմ պայքարում: Հանրապետական Ֆրանսիայում աշխատավորների առաջ քաշած պահանջների մասին լուրերը խիստ մտառոտում էին Ռ. Նարվաեսի կառավարությանը, որի քաղաքական հենարան համարվող աջ ուժերը գնալով ավելի ու ավելի էին հակվում դեպի բացարձակապետությունը: Այդ պատճառով Իզաբելլա թագուհին և Ռ. Նարվաեսը շտապում էին հնարավորինս արագ ընկճել կառուսականների դիմադրությունը:

«Եվրոպայի» ստացած տեղեկություններով՝ 1848 թ. օգոստոսին կառուսականները նորից սկսել են ոտքի ելնել: Նրանց հրամանատարներ

Ֆորգատելը և Առնավը 5 հետևակ և 50 հեծյալ զինվորներով մտել են Կաստելանի գավառը ու գրավել Լուչենա քաղաքը, որը ժամանակին կառլոսականների դեմ գորավոր պատվար էր: Իսպանիայի տարբեր կողմերում, հատկապես անառիկ լեռնային վայրերում պարբերաբար խռովարարներ են հայտնվում [29, 165]: 1848 թ. աշնանը «Եվրոպան» գրում է, որ Կատալոնիայում Ռեուս գավառը քաղաքացիական պատերազմի կենտրոն է դարձել: Ներկայումս ապստամբական խմբերը փոքր չեն, այլ բազմաթիվ վաշտեր, որոնք հարձակվում են թագուհու զորքի վրա և կուրուստներ պատճառում: Օրերս 300 կառլոսականներ և նույնքան հանրապետականներ Վիլելայի գլխավորությամբ թագուհու զորքին ետ քշեցին մինչև Պիսպալ:

Այսպիսի դեպքեր տեղի են ունեցել նաև Արագոնայում: Պաշտոնական ծանոթագրությամբ սեպտեմբերի դրությամբ Կատալոնիայում 5-6 հազար զինված կառլոսականներ կան: Կառավարությունը Կատալոնիայի զինվորական հրամանատար գեներալ Մ. Պավիային ցանկանում է ետ կանչել, բայց նրան փոխարինող հարմար զինվորական չի գտնում: Սեպտեմբերի 1-ին Մադրիդից 3 հազար զինվոր ուղարկվեց Կատալոնիա, որոնք, թերթի կարծիքով, «դժվարաւ ապստամբները պիտի նուաճեն» [30, 178]:

1848 թ. կառլոսականների ապստամբությունները Նավարրայում, Էստրեմադուրում, Անդալուսիայում և Սանտանդերում անհաջող վախճան ունեցան: Չնայած դրան՝ գեներալ Ռամոն Կաբրերան կարողացավ Կատալոնիայում հավաքել 5-6 հազար մարդ և դիմադրել թագավորական զորքին [4, 353]:

Այս իրողությունը նկատի ունենալով՝ «Եվրոպան» գրում է, որ 1848 թ. սեպտեմբերի 23-ին Բարսելոնայից ստացված լուրերով կառլոսականների հրամանատարներ Կաբրերան, Էստավուրուը, Բլանտեմանդը, Սարտակադալը և հանրապետականների շատ առաջնորդներ Վիտրայի ու Մոնտեստուիի մոտ պետք է միավորվեն իրենց տրամադրության տակ եղած զորքով: Իսպանիայում կառլոսականներ ու հանրապետականները «միավորվել են թագուհու իշխանութեան դեմ»: Վերը նշված վայրերում ձի և գումար են պահանջում, որպեսզի կարողանան կռվել: Կառլոսականների գնդերը Անսոյում հանկարծակի հարձակում կատարեցին ու իրենց ուզածին հասնելով՝ ետ դարձան [31, 211]:

Կատալոնիայում կառլոսականները Ռ. Կաբրերայի հրամանատարությամբ կռվեցին մինչև 1849 թ. հունվարի 7-ը: «Եվրոպայի» ստացած

տեղեկություններով այդ օրերին Կատալոնիայում թագուհու գորքերի հրամանատար Ֆ. Կորդովան հրաժարական տվեց, նրա փոխարեն նշանակվեց գեներալ Մանուել դե լա Կոնչան: Ըստ թերթի՝ նրա հրաժարականի պատճառը կառուսականների տարած հաղթանակն է, որոնք 200 հոգով հարձակվեցին թագավորական 800 զինվորների վրա ու «շատ ջարդ տվեցին», նրանց հրամանատար Մանցանոյին գերեցին ու սպանեցին: «Եվրոպայի» տպավորությամբ այս հաղթանակից կառուսականները շատ են ոգևորվել և օրեցօր ավելանում են: Այդ պատճառով կառավարությունը մտադիր է Կատալոնիայում գորքի թիվը հասցնել 20 հազարի [32, 4]:

«Եվրոպայի» ունեցած տեղեկություններով՝ 1849 թ. մարտի դրությամբ կառուսականները բավական հզորացել են Գրանադա, Անդալուսիա, Կորդովա և Կատալոնիա նահանգներում: Նրանք տարբեր վայրերում անսպասելի հարձակումներ են գործում և հափշտակություններ կատարում: Կառավարությունը նրանց դեմ գորք ուղարկեց, մի քանի տեղերում հաղթեց ու ցրեց: Չնայած դրան՝ թագավորական գորքը Կատալոնիայում կառուսականների հետ սաստիկ կռիվների մեջ է [33, 76]:

«Եվրոպայի» ստացած լուրերը 1849 թ. գարնանը կառուսականների հաղթանակների մասին խաբուսիկ էին, որովհետև ապրիլի 23-ին գեներալ Ռ. Կաբրերան Պաստեռալեի կռվում վիրավորվեց ու չկարողացավ պայքարը շարունակել: Կառուսականների պարտությանը «Եվրոպան» արձագանքում է բավական զուսպ և կցկտուր տեղեկությամբ: Թերթը հայտնում է, որ 1849 թ. ապրիլին կառուսականները տարբեր տեղերում «ղարձյալ հնազանդվել են», որոնց հրամանատարներից մի քանիսը գերի են ընկել ու գնդակահարվել: Իզաբելլա թագուհին գերեվարված կառուսական գեներալ Մարսալին, ով Կաբրերայից հետո երկրորդ դեմք է, կյանք է շնորհել [34, 87]: Իսպանական պաշտոնական լրագրերը, գրում է «Եվրոպան», հաստատում են 1849 թ. ապրիլին տարածված լուրերն այն մասին, որ կառուսականների հրամանատար գեներալ Ռ. Կաբրերան թագուհու գորքից «չարաչար պարտություն է կրել», փախել Ֆրանսիա և ձերբակալվել: Բայց այլ աղբյուրներից ստացված լուրերը չեն հաստատում Ռ. Կաբրերայի պարտությունն ու փախուստը: Դրանք հայտնում են, որ նա Ֆրանսիայի սահմանն անցել է զումար ձեռք բերելու նպատակով և ապստամբությունը շարունակելու, որտեղ և ձերբակալվել է [35, 92]:

Իրականում իսպանական պաշտոնական լրագրերը իրավացի էին. 1849 թ. մայիսին Ռ. Կաբրերան հարկադրված անցավ Ֆրանսիա, այնուհետև տեղափոխվեց Անգլիա, որտեղ անցկացրեց կյանքի մնացած տարի-

ները: Ֆրանսիական իշխանությունները դոն Կառլոս կրտսերին թույլ չտվեցին անցնել սահմանը: Հուլիսի 9-ին կառլոսյան երկրորդ պատերազմն ավարտվեց, և համընդհանուր ներում շնորհվեց պատերազմի մեջ ներքաշված բոլոր մարդկանց [4, 353]:

«Եվրոպան» հայտնում է, որ 1849 թ. օգոստոսին Իզաբելլա թագուհին պարտություն կրած կառլոսականներին ներում շնորհելու ժամկետը երկարացրեց 20 օրով: Կառլոսականների ղեկավարներից մոտ 50 հոգի իրենց հպատակությունը հայտնեցին թագուհուն, ով նրանց զինվորական կոչումները նորից հաստատեց: Շատ կառլոսական զինվորներ ու պաշտոնյաներ ներկայացան թագուհուն և շնորհակալություն հայտնեցին իրենց ներում շնորհելու ու պաշտոններում վերահաստատելու համար [36, 183]:

Իզաբելլա թագուհին կառլոսյան երկրորդ պատերազմում հաղթանակ տարավ և պահպանեց իր գահը, բայց 1868 թ. սկսված կառլոսյան երրորդ պատերազմի ժամանակ հարկադրված եղավ 1870 թ. հունիսի 25-ին Փարիզում պաշտոնապես հրաժարվել գահից՝ հօգուտ իր զավակ դոն Ալֆոնսոյի, ով գահին անցավ միայն 1875 թ. հունվարին [5, 381; 6, 152; 4, 366]:

Եզրակացություն

Կառլոսյան երկրորդ պատերազմը լայն արձագանք գտավ «Եվրոպա» շաբաթաթերթում, որը բազմաթիվ հրապարակումներում անդրադարձավ այս թեմային: Թերթը պարբերաբար լուսաբանեց պատերազմի ամբողջ ընթացքը՝ անդրադառնալով գրեթե բոլոր կարևոր կոիվներին ու ընդհարումներին: Պարբերականը ջանում էր դրանց մասին հաղորդել հավաստի և ճշգրիտ լուրեր՝ ընդսմին պահպանելով անկողմակալություն: «Եվրոպան» պատերազմի վերաբերյալ դիրքորոշում չի արտահայտում՝ հավատարիմ մնալով Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները չեզոքության, անաչառության և հավաստի ներկայացնելու ստանձնած պարտավորությանը:

Գրականության ցանկ

1. Գալեմքեարեան Գ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա, 1893:
2. Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2, Երևան, 1960:
3. Испанские короли. Под ред. В. Л. Бернекера и др. Пер. с исп., Ростов-на-Дону, 1998.

4. История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо. т. 3, М., 1938.
5. История Испании. От войны за испанское наследство до начала XXI века. Ред. кол. О. В. Волосюк и др. т. 2, М., 2014.
6. Майский И. М. Испания. 1808-1917, М., 1959.
7. Революции 1848-1849. Под ред. Ф.В. Петемкина и А.И. Молока, т. 2, М. 1952.
8. «Եվրոպա», 1847, 6 հուլիսի, N 2:
9. «Եվրոպա», 1847, 13 հուլիսի, N 3:
10. «Եվրոպա», 1847, 20 հուլիսի, N 4:
11. «Եվրոպա», 1847, 3 օգոստոսի, N 6:
12. «Եվրոպա», 1847, 17 օգոստոսի, N 8:
13. «Եվրոպա», 1847, 31 օգոստոսի, N 10:
14. «Եվրոպա», 1847, 14 սեպտեմբերի, N 12:
15. «Եվրոպա» 1847, 5 հոկտեմբերի, N 15:
16. «Եվրոպա», 1847, 19 հոկտեմբերի, N 17:
17. «Եվրոպա», 1847, 16 նոյեմբերի, N 21:
18. «Եվրոպա», 1847, 30 նոյեմբերի, N 23:
19. «Եվրոպա», 1847, 7 դեկտեմբերի, N 24:
20. «Եվրոպա», 1848, 4 հունվարի, N 1:
21. «Եվրոպա», 1848, 18 հունվարի, N 4:
22. «Եվրոպա», 1848, 25 ապրիլի, N 17:
23. «Եվրոպա», 1848, 23 մայիսի, N 21:
24. «Եվրոպա», 1848, 30 մայիսի, N 22:
25. «Եվրոպա», 1848, 6 հունիսի, N 23:
26. «Եվրոպա», 1848, 20 հունիսի, N 25:
27. «Եվրոպա», 1848, 27 հունիսի, N 26:
28. «Եվրոպա», 1848, 1 օգոստոսի, N 31:
29. «Եվրոպա», 1848, 26 սեպտեմբերի, N 39:
30. «Եվրոպա», 1848, 17 հոկտեմբերի, N 42:
31. «Եվրոպա», 1848, 19 դեկտեմբերի, N 51:
32. «Եվրոպա», 1849, 2 հունվարի, N 1:
33. «Եվրոպա», 1849, 8 մայիսի, N 19:
34. «Եվրոպա», 1849, 29 մայիսի, N 22:
35. «Եվրոպա», 1849, 30 հոկտեմբերի, N 44:
36. «Եվրոպա», 1849, 6 նոյեմբերի, N 45:

Реакция на вторую карлистскую войну в еженедельной газете «Европа»

Мовсисян Феликс

Резюме

Ключевые слова: *Испания, престолонаследие, Фердинанд VII, Изабелла II, Наварра, карлисты, Каталония, Кабрера*

В 1846-1849 годах в Испании развернулась борьба за престолонаследие, известная как Вторая карлистская война. Еженедельная газета «Европа», представляющая армянское национально-консервативное течение, обязалась правдиво и достоверно отразить это европейское политическое событие, не приукрашивая и не искажая его. Придерживаясь этого курса, редакторы «Европы» представляли борьбу за испанский трон с максимально нейтральной и беспристрастной позиции. Мхитаристам была хорошо известна история Испании начала XIX века, которая после смерти короля Фердинанда VII стала ареной гражданской войны между законной королевской властью и сторонниками брата короля дона Карлоса, также претендовавшего на престол. Последних мхитаристы по праву называли карлистами, воюющими против королевы Изабеллы II и ее правительства. Весь ход Второй карлистской войны мхитаристы обстоятельно освещали, проявляя достаточную осведомленность прежде всего на основе публикаций европейской прессы и новостей, полученных из различных источников. Редакция «Европы» не отличалась придирчивостью и не делала различий между полученными новостями и публикациями в прессе. Они использовали как официальные новости и публикации, так и неофициальные и даже независимые источники информации. Газета старалась дать как можно больше информации о войне, поэтому не довольствовалась только новостями из Испании, но в равной степени использовала публикации прессы других европейских стран. «Европа» отмечала, что в 1848 г. под влиянием победы Февральской французской революции активизировались военные действия карлистов в Каталонии, в результате чего они одержали ряд побед. Газета представляла достоверные сведения о командирах и генералах как карлистских, так и монархических полков и сдержанно рассказывала об их победах. В некоторых случаях газета подчеркивала мужество или неудачу этих воинов. «Европа» не хвалила их за победы и не критиковала за поражения, а преподносила все как реальность и свершившиеся события. Газета рассказывала о всех сражениях, даже о незначительных стычках и жертвах, не оказавших существенного влияния на ход

войны. Периодическое издание характеризовала многие столкновения между конфликтующими сторонами как «ожесточенные» или «кровавые бои». «Европа» не скрывала и не игнорировала тот факт, что карлисты иногда прибегали к мародерству для получения оружия и боеприпасов или заставляли местные власти выделять на эти цели деньги. Характеризуя испанские события как борьбу за престолонаследие, «Европа» в то же время отмечала, что в стране идет гражданская война. Газета не выражала позицию по поводу окончания войны, а довольствовалась констатацией того, что побежденные карлисты были помилованы королевой. Некоторые из них подчинились Изабелле II, сохранив воинские звания и должности.

Reaction to the Second Carlos War in the “Europe” Weekly Newspaper

Movsisyan Felix

Summary

Key words: *Spain, succession, Ferdinand VII, Isabella II, Narváez, the Carlosians, Catalonia, Cabrera*

In 1846-1849, a struggle for the succession to the throne took place in Spain, which is known as the Second Carlos War. The "Europe" weekly newspaper, representing the Armenian national-conservative current, reacted to it in time, and was obliged to present the European political transition truthfully and reliably, without coloring or distorting them. Adhering to this assumed commitment, "Europe"'s editors present the struggle for the Spanish throne from a possibly neutral and impartial position. The Mkhitarianys were well aware of the history of Spain at the beginning of the 19th century, which, after the death of King Ferdinand VII, saw a civil war in Spain between the legitimate royal authority and supporters of the king's brother don Carlos, who claimed the crown. The Mkhitarianys rightfully call the latter Carlosians, who are fighting against Queen Isabella II and her government.

The Mkhitarianys present the entire course of the Second Carlos War thoroughly, with sufficient awareness, mainly on the basis of European press publications and news received from various sources. The editors of the "Europe" were not meticulous and did not distinguish between the received news or press publications. They use both official news and publications, as well as nonofficial and even independent sources of information. The newspaper tries to give as much information about the war as possible, that's why it

equally uses the news from Spain and press publications of other European countries.

The "Europe" notices that in 1848, under the influence of the victory of the February French Revolution, the military operations of the Carlosians activated in Catalonia, due to which they won a number of victories. The newspaper presents the commanders and generals of both the Carlosians and the monarchists with reliable information, and tells about their victories in a restrained style. In some cases, the newspaper highlights the courage or failure of those soldiers. The "Europe" does not praise them for their victories or criticize them for their defeats, but presents them as a reality, an event that happened. The newspaper delineates about all the battles, even minor conflicts that did not have a significant impact on the course of the war. The periodical characterizes many of the conflicts between the fighting parties as "severe" or "bloody fighting".

The "Europe" does not hide or ignore the fact that the Carlosian squads sometimes resorted to looting in order to obtain weapons and ammunition, or forced local authorities to allocate money for that purpose.

Describing the Spanish events as a struggle for the succession, the "Europe" stated the fact that a civil war was taking place in the country. The newspaper did not express a position regarding the end of the war, but it stated that the defeated Carlosians got royal pardons. Some of them obeyed Isabella II and kept their military ranks and positions.

Ներկայացվել է	14.10.2022 թ.
Գրախոսվել է	10.11.2022 թ.
Ընդունվել է տպագրության	25.11.2022 թ.

19-րդ դարի Կարինի հայ հասարակական ընկերությունները

Չատինյան Զոյա

***Հանգուցային բառեր.** բարենորոգումներ, հասարակական, կրթադաստիարակչական, մշակութային, առևտրատնտեսական ընկերություններ, եվրոպականացում*

Նախաբան

19-րդ դարի երկրորդ կեսին կարինահայերը լուրջ դերակատարում ունեին Օսմանյան կայսրության տնտեսական, հասարակական, մշակութային ու կրթական կյանքում: Դա պայմանավորված էր «Թուրքիան եվրոպականացնելուն» միտված սուլթան Աբդուլ Մեջիդի 1856 թ. փետրվարի 18-ի «Հաթըր հյումայուն» հրովարտակով: Հրովարտակի խոստումներից ոգևորված արևմտահայերը ինչպես Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում, այնպես էլ գավառներում, մասնավորապես Կարինում, հիմնեցին մի շարք հասարակական, մշակութային և կրթական միություններ ու ընկերություններ, որոնք Կարինի հանրային կյանքում կարևոր դեր խաղացին:

Հայ պատմագրության մեջ Կարինի հայ հասարակական ընկերությունների ստեղծման և գործունեության համառոտ պատմությանն անդրադարձել են Հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանը՝ արևմտահայ մշակութային ընկերություններին նվիրված աշխատությունում [2] և Հայր Հակոբ վարդապետ Քոսյանը կարինահայերի վերաբերյալ աշխատությունում [6]: Չնայած դրան՝ հայ պատմագրությունում 19-րդ դարի Կարինի հայ հասարակական ընկերությունները հիմնավոր ուսումնասիրված չեն: Այս իմաստով մեր նպատակն է ժամանակի հայ պարբերական մամուլի հրապարակումների հիման վրա լրացնել այդ բացը: Այդ հրապարակումների ուսումնասիրությունից հանգել ենք այն հետևության, որ 19-րդ դարում Կարինում գործող ընկերությունները, իրենց գործունեության բնույթից ելնելով, կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ կրթադաստիարակչական, մշակութային և առևտրատնտեսական:

19-րդ դարի Կարինի կրթադաստիարակչական ընկերությունները

Կրթադաստիարակչական բնույթի ընկերությունների շարքում իրենց գործունեությամբ առանձնանում են դպրոցներ ու նախակրթարաններ հիմնելու, աղքատ աշակերտներին գրենական պիտույքներով օգնելու և գործող հանրակրթական հաստատություններին ուսուցիչներով ապահովելու նպատակով հիմնված ընկերությունները: Դրանք էին Կարինի

դպրատան «Արծնյան», «Անձնուէր» «Ուսումնասիրաց», «Վարդանանց», «Դպրանց», «Ընթերցասիրաց», «Ընկերական վարժարանի», «Կրթական» ընկերությունը, «Ազգանվեր հայուհիներ», «Աղքատասիրաց», «Ընթերցասիրաց» ընկերությունները և «Բարձր Հայոց միությունը»:

«Արծնյան» ընկերությունը Կարինում գործող մեզ հայտնի առաջին հայ հասարակական ընկերությունն է: Ընկերությունը հիմնադրվել է 1851 թվականի վերջին Կարինի հոգևոր առաջնորդ Գրիգորիս վարդապետ Զորաբաբեյանի կողմից: Այն անվանակոչվել է ի պատիվ Մեծ Հայքի Արծն քաղաքի [2,73]: «Կարինի դպրատան Արծնյան» ընկերությունը հիմնադրվել է Կարինի դպրոցը (դպրատունը) և եկեղեցին բարեկարգելու նպատակով: Անդամագրության համար սահմանվել է ամսական 60 փարա: Հիմնադրումից մեկ շաբաթ անց ընկերությանը ուներ 600 անդամ [12, 1]:

Հ. Յ. Քոսյանը «Արծնյան» ընկերության հիմնադրումը համարում է 1856 թվականը, իսկ գործունեության ավարտը՝ 1859 թվականը [6, 245], այսինքն՝ մինչև հիմնադրի՝ Կարինի հոգևոր առաջնորդ Գրիգորիս վրդ. Զորաբաբեյանի մահը: Այս պնդումը տեղին չէ, քանզի ընկերության հիմնադրման և հետագա գործունեության մասին գրել են ժամանակի շատ հայ պարբերականներ: Պարբերականները 1852 թվականին արդեն խոսում են մեկ տարի առաջ հիմնադրված ընկերության, 1859 թվականից հետո՝ նաև գործունեության մասին:

«Կարինի դպրատան Արծնյան» ընկերությունը հոգում էր Կարինի հնագույն դպրոցի բոլոր ծախսերը, վերահսկում ուսուցիչների գործունեությունը և աշակերտների առաջադիմությունը: Դպրոցում դասավանդվում էին հետևյալ առարկաները՝ հայագիտություն, կրոնագիտություն, թվաբանություն, հայոց պատմություն և թուրքերեն [10,155]: Դպրոցը յոթամյա էր. այն ավարտողները հնարավորություն էին ստանում ուսումը շարունակել Սանասարյան վարժարանի միջնակարգ Ա դասարանում [5, 240]: Ընկերության ջանքերով 1858 թվականին Կարինի հնագույն Արծրունյաց Ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտները մեծ հաջողությունների են հասնում [10, 155]:

«Արծնյան» ընկերությունը Կարինում հիմնել է նաև Գրադարան-Ընթերցարան, որի վերատեսուչ է նշանակվել Պետրոս Օձնեցին [2, 74]: Ընկերության ընթերցարանը հիշատակվում է 1864 թվականի ապրիլի 5-ին Արծրունյաց Ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտների քննության առնչությամբ, որը տեղի է ունեցել 1000 և ավելի մասնակիցների ներկայությամբ [11, 128]:

Հիմնադրումից 17 տարի անց ընկերությունը թուլանում է, և ընկերության անդամները հայրենասեր մի քանի հայորդիների աջակցությամբ որոշում են վերակազմավորել «Արծնյանց» ընկերությունը: Կազմավորվում է ընկերության նոր Տնօրեն Վարչություն [17, 3], որի նախագահը Համագասպ քահանան էր, ատենապետը՝ Համագասպ Պալարյանը, ատենադպիրը՝ Մկրտիչ Խաչիկյանը:

Ընկերության ատենապետ Համագասպ Պալարյանը 1870-ական Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի 12 հայ պատգամավորներից մեկն էր՝ Կարինի ներկայացուցիչը: Իր գործունեության ընթացքում բազմիցս բարձրացրել է Կարինում քրդերի կողմից կազմակերպված հայերի ջարդերի հարցը [3, 562]:

Նորակազմ ընկերությունը մեծ հանդիսավորությամբ 1868 թվականի հոկտեմբերի 20-ին բացում է ընթերցարան, որի համար նախատեսում էր Կ. Պոլսի իր գործակատարի՝ Տրդատ Ներկիզյանի միջոցով ձեռք բերել Կ. Պոլսի բոլոր հայկական պարբերականները: «Արծնյանց» ընկերությունը հաճախ իր հիմնադրած ընթերցարանի կապակցությամբ կոչվել է «Արծնյան ընթերցասիրաց ընկերություն» [2, 75]:

1869 թվականի գարնանը ընկերությունը Կարինում կազմակերպում է կիրակնօրյա դասընթաց, որոնց հաճախողների թիվը հասնում էր 30-40-ի [18]: Նույն թվականին «Արծնյանց» ջանքերով Կարինում տեղ քահանա Գրիգորի գլխավորությամբ դպրոց է հիմնվում [2, 76]:

19-րդ դարի վերջին Կարինի Արծնյան վարժարանում ուսում էին ստանում 533 տղա, 70 աղջիկ [1, 70]:

1862 թվականին Կարինի «Գայանյան» աղջիկների վարժարանին նյութապես աջակցելու նպատակով հիմնվել է «Ուսումնասիրաց» ընկերությունը [8; 2, 78]: Ընկերությունը գործել է մինչև 1880 թվականը:

Կարինում «Գայանյան» աղջիկների վարժարանի գոյությունը 1862 թվականին կամ դրանից առաջ հարցականի տակ է, քանի որ ժամանակի մի շարք պարբերականներ հավաստում են, որ 1864 թվականին Կարինում չկար աղջիկների համար նախատեսված որևէ կրթական բարձրագույն հաստատություն, ինչը ցավալի են համարում, միաժամանակ նշելով, որ կարիսցիները նախատեսում են առաջիկայում այդպիսի վարժարան բացել [11, 135]:

1865 թվականի ապրիլի 5-ին Կարինի եկեղեցում շուրջ 1000 հայորդիների ներկայությամբ տեղի ունեցող Արծրունյան Ժառանգավորաց վարժարանի սաների հանդիսավոր քնության ժամանակ վաստակավոր ուսուցիչ Կարապետ Մ. Զաքարյանցը, իր ճառում գովելով կարիսցիներին

արական վարժարան ունենալու և տղաների կրթությանը նպաստելուն ուղղված քայլերը, ցավ է հայտնում, որ մինչև հիմա քաղաքում չկա աղջիկների համար նախատեսված վարժարան: Միաժամանակ նա առաջարկում է այդ նպատակով Կարինում հիմնել ընկերություն, իսկ ընկերության կողմից հիմնվելիք վարժարանը անվանակոչել «Հռիփսիմյան» [20, 38; 11, 127]:

Այս առաջարկությունը հանդիսատեսի կողմից արժանանում է ծափահարությունների, իսկ ներկաններից շատերը պատրաստակամություն են հայտնում անդամագրվել ընկերությանը: Նորաստեղծ ընկերության համար, որի անունը հայ պարբերական մամուլում չենք հանդիպել, սահմանվում է տարեկան 5 դուրուշ պարգևավճար: Կարինի հոգևոր առաջնորդ Հարություն արքեպիսկոպոս Վեհապետյանը ընկերության հայրենանվեր նպատակը խրախուսելու և իր հոտին օրինակ ծառայելու նպատակով 100 դուրուշ կամ 20 բաժին անդամավճար է տրամադրում: Ընկերությունը նախատեսում էր Հռիփսիմյաց վարժարան հիմնելուց հետո էլ շուրջ 3 տարի գործել, որպեսզի անհրաժեշտ դրամագումար ունենա, որը երկար ժամանակ կհոգա վարժարանի ծախսերը [2, 79-80]:

«Արծնեան» ընկերության տնօրենների ժողովի նախաձեռնությամբ [18] 1869 թվականի գարնանը Կարինում բացվում է 1860 թվականին Կ. Պոլսում հիմնված «Անձնուէր» ընկերության մասնաճյուղը: Ընկերության նպատակը պանդուխտ հայերին գրել ու կարդալ սովորեցնելն էր [20, 64]: Ժամանակի պարբերական մամուլը գրում է, որ Կարինում գործող «Անձնուէր» ընկերության մասնաճյուղը [14, 248], ինչպես Եվրոպկիայի մասնաճյուղը, հալածանքների է ենթարկվում [2, 80]:

1861 թվականի փետրվարի 7-ին՝ Վարդանանց տոնախմբության օրը [2, 76] ընթերցարան հիմնելու և կրթական գործը քաղաքում զարգացնելու [8, 1; 6, 245], ազգօգուտ պարբերականներ և ազգային պատմագրությունը վերծանելու նպատակով հիմնվում է Աշարունի ընկերությունը: «Աշարունի» ընկերության գործունեությունը միտված էր հայ պատմագիտական աշխատությունները վերծանելուն:

Ընկերության հիմնադրման թվականը տարբեր աղբյուրներում տարբեր է. եթե Պողոսյանը և Քոսյանը ընկերության հիմնադրման տարեթիվը համարում են 1861 թվականը, ապա ժամանակի պարբերականները [16] նշում են 1863 թվականի փետրվարի 7-ը: Քանի որ և՛ Քոսյանը, և՛ մի շարք պարբերականներ 1861 թվականին Կարինում ընթերցարան հիմնելու նպատակով հիմնված ընկերության անունը չեն նշում, ապա կամ խոսքն իրարից անկախ ընկերությունների մասին է, որոնք ստեղծվել են նույն

նպատակով, մի քանի տարվա տարբերությամբ, կամ հիմնադրման տարբեր տարեթվերի առկայությունը գուտ շփոթմունք է:

Ընկերության հիմնադրման առավել հավանական տարեթիվ համարում ենք 1863 թվականի փետրվարի 7-ը, քանի որ Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մասիս» պարբերականը, խոսելով «Աշարունի» (պարբերականում՝ «Աշարունյաց») ընկերության հիմնադրման մասին, վկայակոչում է 1863 թվականի փետրվարի 28-ով թվագրված նամակը, որը ստացել է խմբագրությունը: Նամակում նշվում է, որ նույն թվականի փետրվարի սկզբին մի շարք ուսումնասեր մարդիկ՝ իրենց աղքատ համաքաղաքացիների ընթերցանությանը նպաստելու նպատակով, հիմնել են «Աշարունյաց ընկերությունը» [16]:

1864 թվականի փետրվարի վերջին Կարինի Գավառական ժողովի անդամները Հակոբ Հովսեփյանի գլխավորությամբ հիմնում են «Աշարունի» ընկերության Ընթերցարանը: Ընկերության Ընթերցարանը ունեցել է 12 հոգվածից բաղկացած կանոնադրություն, որի 2-րդ հոդվածը պարզաբանում էր նաև «Աշարունի» ընկերության հիմնական նպատակը:

1864 թվականին Կարինի «Աշարունյան» ընկերության ընթերցարանում առկա էր 14 հայերեն պարբերական, իսկ Ընթերցարանը ավելի շատ որպես դպրոց էր ծառայում [2, 76-78]: 1878 թվականին ընկերությունը դեռևս շարունակում էր Կարինում կրթադաստիարակչական գործունեություն ծավալել [13]:

1880 թվականից առաջ Կարինում գործել են «Վարդանանց», «Դպրաց», «Ուսումնասիրաց» և «Ընթերցասիրաց» անունը կրող ընկերություններ, որոնք ժամանակի պարբերական մամուլում հիշատակվում են 1880 թվականին՝ միմյանց հետ միավորվելու և «Բարձր Հայոց Միություն» կազմելու կապակցությամբ [2, 81-82]:

Կարինի այս հասարակական չորս ընկերությունները նորանշանակ հոգևոր առաջնորդ գեր. Օրմանյանի առաջարկությամբ և օժանդակությամբ 1880 թվականին միավորվում են և կազմում «Բարձր Հայոց միությունը»: Այս ընկերությունները երկար ժամանակ մտադրություն են ունեցել միավորվելու, քանի որ գտնում էին, որ միությունը ուժ է: Սակայն ֆինանսական և տեխնիկական պատճառներով չէին կարողանում կյանքի կոչել այդ գաղափարը: Միությունը կարճ ժամանակահատվածում իր գործունեության արդյունքում կարողանում է արժանանալ քաղաքի բնակչության համակրանքին: 1881 թվականին ժամանակի հայ պարբերականները մեծ հիացմունքով ու համակրանքով են խոսում «Բարձր Հայոց միության» մասին՝ նշելով, որ այն քաղաքի միակ լուսավոր կետն է

և արժանագույնս ծառայում է ի նպաստ քաղաքի բարօրության և զարգացման: 1881 թվականին միությունը Կարինում հիմնում է Ընթերցարան, որտեղ կային հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լրագրեր: 1880-ական թվականներին Կարինում եղած օտարերկրացի մի ճանապարհորդի հուշերից իմանում ենք, որ Միության կողմից հիմնված Ընթերցարանի ճակատային մասում մեծ տառերով գրված է եղել «Ընթերցարան միության Բարձր Հայոց», սակայն Կարինի կուսակալին դուր չի եկել «Բարձր Հայոց» արտահայտությունը, և նրա պնդմամբ «Բարձր Հայոց» բառերը միությունը ջնջել է: Նույն թվականին միությունը հիմնադրել է նաև Կիրակնօրյա դպրոց, որտեղ դասավանդում էին հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն և թվաբանություն: 1881 թվականին միությունը նախնական աշխատանքներ է կատարել Կարինում Մատենադարան հիմնելու ուղղությամբ [2, 87-88]:

«Ընկերական վարժարանի» ընկերությունը հիմնվել է Կարինում 1873 թվականի գարնանը՝ նպատակ ունենալով կրթել ու դաստիարակել քաղաքի մանուկներին: Այդ նպատակով հիմնել է համանուն վարժարան, որտեղ սկզբնապես ուսում է ստացել 40 աշակերտ: 1879 թվականին վարժարանը ուներ 8 դասարան՝ կազմված 70-80 աշակերտից: Նույն թվականի ապրիլի 6-ին ընկերությունը կազմում է վարչություն: Վարչության ատենապետ է ընտրվում Ալեքսանդր Տ. Ներսիսյանը, իսկ ատենադպիր՝ Գրիգոր Մարյանը [2, 82-83; 19]:

1869 թվականի առաջին ամիսներին Կարինում մի քանի ազգանվեր արհեստավորների կողմից հիմնվել է Կարինի «Ուսումնասիրաց» անունը կրող 2-րդ ընկերությունը: Ընկերության նպատակը աղքատ ուսանողներին անվճար գրքեր, թուղթ և ուսման համար անհրաժեշտ այլ պարագաներ մատակարարելն էր [2, 80-81]:

1874 թվականի գարնանը ուսումնասեր մի քանի երիտասարդներ, անհանգստացած քաղաքի կրթական կյանքի անմխիթար վիճակով, Կարինում հիմնում են ընկերություն, որի նպատակը ուսուցման նոր մեթոդով առաջնորդվող դպրոց հիմնելն էր [2, 83]:

Ընկերությունը կազմված էր 40 անդամից, որոնցից յուրաքանչյուրը 6 օսմանյան լիրա է նվիրաբերում դպրոցի հիմնադրման համար: Ընկերությանը 1874 թվականին հաջողվում է Կարինում տղաների համար նախատեսված դպրոց հիմնել [21, 1]: Նորաստեղծ դպրոցում դասավանդելու համար ընկերությունը Կ. Պոլսից ուսուցիչ է հրավիրում, երկուսին էլ վարձակալում է Կարինում: Տղաների համար նախատեսված դպրոցում ուսումնասիրում էին հետևյալ առարկաները՝ հայերեն, թուրքերեն, ֆրան-

սերեն, բուսաբանություն, աշխարհագրություն, պատմություն, կրոն, գեղագրություն, գծագրություն, երաժշտություն և մարմնակրթություն: Հետագայում դպրոցի աշակերտների թիվը ավելացնելու նպատակով Տնօրենների խորհրդի նախաձեռնությամբ դպրոցին կից բացվում է տղաների համար նախատեսված 20 հոգանոց նախակրթարան [7, 246]: 1874 թվականի օգոստոսին ընկերությունը ևս երեք ուսուցիչ է հրավիրում Կ. Պոլսից, մեկը՝ արքունական դպրոցից, մյուս երկուսը՝ Ն. Շահնազարյանց դպրոցից: Ընկերությունը դպրոցի ծախսերը հոգալու համար չէր բավարարվում անդամների անդամավճարներով, այլ հաճախակի աշակերտների հետ թատերական ներկայացումներ էր բեմադրում, որից ստացած հասույթը ամբողջությամբ ուղղվում էր ի նպաստ աշակերտների կրթության: Մայիսի 7-ին ընկերության աջակցությամբ դպրոցի աշակերտները բեմադրում են «Ներսես Մեծ» ողբերգությունը, որին ներկա էին քաղաքի նշանավոր հայ ու թուրք պաշտոնյաներ, հասարակական ու քաղաքական մի շարք գործիչներ [21, 2]:

Կարինի «Կրթական ընկերությունը» հիմնվել է 1876-1878 թվականներին: Ընկերության նպատակն էր. ա) Կարինում նախակրթական դպրոց հիմնել, բ) քաղաքում ընթերցարան բացել և գ) Կ. Պոլսի ազգային լրագրերից մեկը հրատարակել Կարինում: Ընկերության անդամավճարը կազմել է մեկ քառորդ արծաթ մեճիտ [2, 85]:

Կրթական ընկերությունը, բացի իր հիմնական նպատակից՝ լուսավորության տարածումից, մտադրվել էր նաև հրապարակել «Գարուն» անունով թերթ: 1876 թ. ընկերության կազմակերպման հետ միաժամանակ իր աշխատանքներն է սկսում նաև «Կրթական» անունով վարժարանը [1, 73]:

1880 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին Կարինում քաղաքի հոգևոր առաջնորդի նախաձեռնությամբ հիմնվում է 1879 թվականին Կ. Պոլսում հիմնված «Ազգանվեր հայուհիների» ընկերության մասնաճյուղը: Մինչև 1908 թվականը ընկերության գործունեության վերաբերյալ հայ պարբերական մամուլում տեղեկություններ չենք գտել: Նույն թվականին ընկերությունը վերակազմավորվել և անվանվել է «Ազգանվեր հայուհիների միության» և սկսել ազգօգուտ գործունեություն ծավալել: 1910 թվականին միությունը հոգում է օրիորդ Երանուհի Մոմճյանի՝ Կ. Պոլսի Էսայան վարժարանում ուսման ծախսերը, պայմանով, որ նա ուսումը ավարտելուց հետո կվերադառնա Կարին և ուսուցչությամբ կգրադվի: Նույն ժամանակահատվածում «Ազգանվեր հայուհիների միության» ֆինանսական աջակցությամբ Կարինի Հռիփսիմյանց վարժարանում նոր

դասընթաց է ներդրվում: Վերակազմյալ միության ղեկավար մարմինը ընկերության վարչությունն էր. ատենապետ՝ Ե. Տիգրանյան, ատենադպիր՝ Ա. Դարբինյան [2, 85-86]:

1891-1892 թ.թ. Կարինում Վահան Գ. Շապանյանը, ստանալով Կարապետ եպիսկոպոս Քյուրյանի համաձայնությունը, հիմնում է «Աղքատասիրաց» ընկերությունը: Ընկերության նպատակը Կարինի հայ կաթոլիկ երեխաներին ուսում տալն էր: Այդ նպատակով «Աղքատասիրաց» ընկերությունը նախատեսում էր նախակրթարան հիմնել, որտեղ ուսումնառությունը բացառապես հայերենով էր լինելու: Ընկերության կազմակերպած առաջին հանգանակության ժամանակ հավաքվել է 2078 դուրուշ [2, 88-89]:

1895 թվականին Կարինում հիմնվել է «Ընթերցասիրաց ընկերությունը»: Ընկերությունը քաղաքի հայ բնակչության շրջանում ընթերցանությանը զարկ տալու նպատակով վարձակալել է շինություն, իր գումարով գնել կամ հայթայթել մեծաքանակ ու բազմահատոր գրքեր: Այն գործել է մինչև 1914 թվականը [6, 246; 2, 89]:

19-րդ դարի Կարինի մշակութային ընկերությունները

Մշակութային բնույթի ընկերություններից հիշատակության արժանի է «Թատերական» կամ «Ազգային թատերական» ընկերությունը [4, 38], որի նպատակն էր քաղաքում թատրոն հիմնել և թատերական ներկայացումներ տալ:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ 1878 թվականին Կարինում գտնվում էր ռուսական բանակը [4, 38] ապրիլի սկզբին այստեղ հիմնվում է «Թատերական» ընկերություն: «Թատերական» ընկերությունը նպատակ ուներ սեփական թատրոնի շենք ունենալ: Ընկերությունը նույն թվականին ստեղծում է վարչություն, որի նախաձեռնությամբ մայիսին Կարինի Մաքսի բազմահայ թաղամասում սկսում է թատերական շենքի շինության աշխատանքները [19; 2, 84-85]: 1878 թվականի օգոստոսի 9-ին ավարտվում է շենքի կառուցումը [1, 73], որի վրա ընկերությունը ծախսում է 1000 ռուբլի [19; 2, 84-85]:

1878 թվականի ապրիլի կեսերին ընկերությունը հիմնում է թատերախումբ, որն էլ ապրիլի 23-ից քաղաքում հանդես է գալիս մի շարք բեմադրություններով: Առաջինը բեմադրվում է «Վահեի պատերազմը Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ» հայրենասիրական թեմայով ներկայացումը, որը տևել է երեք ու կես ժամ: Ներկայացումները բեմադրվել են տեղական դերասանների ուժերով, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Սանասարյան վարժարանի ուսուցիչներն ու բարձր դասարանի աշա-

կերտները [1, 73-74]: Հ. Նշկյանը վկայում է, որ «ռուսահայ բնավ չկար թատերական ընկերության մեջ, ոչ ալ դերասաններ, կամ դերասանուհիներ բերված Պոլսեն» [4, 38]:

Երբ Բեռլինի կոնգրեսից հետո ռուսական զորքերը հեռանում են Կարինից (1878 թ. օգոստոսի 30), նահանգի Ֆազըլ փաշան թշնամաբար է տրամադրվում թատերական ներկայացումների նկատմամբ և իբր հանգստություն ապահովելու պատրվակով, նկատի առնելով ներկայացումներից մեկից հետո հայ-պարսկական ընդհարումը, դրանք որակում է «վնասակար», «ժողովրդի արթնանալուն» նպաստող, և առիթներ փնտրում ընկերության գործունեությունը դադարեցնելու համար [1, 73-74]: Չարըզը, սակայն, չի հաստատում Նշկյանի վկայությունը և նշում է, որ ընկերությունը գործունեությունը չի դադարեցրել 1878 թվականին, իսկ 1883-1900 թ.թ. գործել է ընդհատումներով [5, 219]:

19-րդ դարի Կարինի առևտրատնտեսական ընկերությունները

Առևտրատնտեսական բնույթի «Արհեստավորաց», «Միսական», «Երկրագործական» ընկերությունների գործունեությունը նպատակ էր հետապնդում քաղաքի արհեստավորներին ֆինանսապես օժանդակել և զարգացնել երկրագործությունը:

1860-ականների երկրորդ կեսին Կարինում Մկրտիչ Աղաբալյանի նախաձեռնությամբ հիմնվել է «Արհեստավորաց» ընկերությունը [2, 81]: Ընկերության նպատակը քաղաքում գործող արհեստավորների օգնականներին՝ վարպետներին ֆինանսապես օժանդակելն էր: Ընկերության ատենապետը հիմնադիր Մկրտիչ Աղաբալյանն էր, իսկ ատենադպիրը՝ Մկրտիչ Էֆենդի Պալլարյանը:

Ընկերության հիմնադիր Մկրտիչ Աղաբալյանը ծնվել է 1846 թվականին Կարինի Չայ-գարա թաղամասում: Աշակերտել է Կարինում մեծ հեղինակություն վայելող կրոնագետ, ուսուցիչ Կարապետ Զաքրյանին: 1866 թվականին նշանակվել է Կարինի Արծնյան Մայր վարժարանի կառավարիչ: Պաշտոնավարման տարիներին էլ հղացել է «Արհեստավորաց» ընկերության հիմնադրման գաղափարը: Մ. Աղաբալյանը զբաղեցրել է նաև Երուսաղեմի Ս. Հակոբ Ժառանգավորաց վարժարանի կառավարչի պաշտոնը, իսկ 1883 թվականի հիմնել է Աղաբալյան վարժարանը: Վարժարանը մեծ դեր է ունեցել Կարինի դաշտաբնակ գյուղացի երեխաների կրթությունը կազմակերպելու գործում [9, 1]: 19-րդ դարի վերջին Աղաբալյան վարժարանում ուսում էին ստանում 71 տղաներ [1, 70]:

«Արհեստավորաց» ընկերության դրամագլուխը հասել է 2000 օսմանյան ոսկու [9, 1]: «Արհեստասիրաց» ընկերության շաբաթական անդա-

մավճարը կազմում էր 20 փարա: Հիմնադրումից մի քանի ամիս անց ընկերությունը արդեն ուներ 600-700 անդամ և կանոնադրություն: Ընկերության ղեկավար մարմինը Գործադիր մարմինն էր, որը բաղկացած էր 12 անդամից: Կարճ ժամանակահատվածում ընկերության անդամներին հաջողվում է սեփական միջոցներով քաղաքում երկու առևտրական խանութ բացել [15, 3-4; 2, 81]: Ընկերությունը մեծածավալ աշխատանք է կատարում Կարինում. աջակցում տեղի բնակչությանը, արժանանում նրանց համակրությանը: Չնայած սրան՝ որոշ ժամանակ անց լուծարվում է [9, 1]:

1880 թվականի ամռանը Կարինում Նշկյան ընտանիքի նախաձեռնությամբ հիմնվում է «Երկրագործական» ընկերություն: Ընկերությունը նախատեսում էր Կարինի շրջակայքում տարածք ձեռք բերել՝ 10 նորաճ տուն կառուցելու նպատակով: Ընկերությունը յուրաքանչյուր տան վրա նախատեսում էր ծախսել 1000 օսմանյան լիրա: Իսկ երկրագործությունը զարգացնելու նպատակով նախաձեռնել էր Ամերիկայից և Եվրոպայից հերկող, ցանող և գտող մեքենաներ ներկրել: Նույն թվականին ընկերությունը Բասեանի կողմերը 2 հայկական գյուղ էր աչքի տակ վերցրել, որոնց տեղանքը հարմարավետ էր երկրագործությամբ զբաղվելու համար և դրանք գնելու նախապատրաստական աշխատանքներ էր իրականացնում [2, 86-87]:

Կարինում 1874-1878 թվականների շրջակայքում արհեստավորներին կրթություն տալու նպատակով հիմնվել է «Միսական» ընկերությունը [2, 84; 6, 246]:

Եզրակացություն

19-րդ դարում Կարինում գործող ընկերությունները, իրենց գործունեության բնույթից ելնելով, կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ կրթադաստիարակչական, մշակութային և առևտրատնտեսական:

Կրթադաստիարակչական բնույթի ընկերություններն էին Կարինի դպրատան «Արծնյան», «Անձնուէր», «Ուսումնասիրաց», «Վարդանանց», «Դպրանց», «Ընթերցասիրաց», «Ընկերական վարժարանի», «Կրթական» ընկերությունը, «Ազգանվեր հայուհիներ», «Աղքատասիրաց», «Ընթերցասիրաց» ընկերությունները և «Բարձր Հայոց միությունը»: Մշակութային բնույթի ընկերություններից հիշատակության արժանի է «Թատերական» կամ «Ազգային թատերական» ընկերությունը, իսկ առևտրատնտեսական բնույթի՝ «Արհեստավորաց», «Միսական», «Երկրագործական» ընկերու-

Գրականություն

1. Զատիկյան Հ., Կարինի նահանգը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 2013:
2. Հ. Եփրեմ Վ. Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, հ. Բ, Վիեննա, 1963:
3. Հակոբ Պարոնյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, Երևան, 1965:
4. Նշկյան Հ., Առաջին կայծերը, «Պայքարի» տպարան, 1930:
5. Չարըզ Դ., Յուշամատեան Բարձր Հայքի. Կարինապատում, Պէյրուք, 1957:
6. Քօսեյան Հ. Յ. «Բարձր Հայք», Կարին քաղաքը, հ. Ա, Վիեննա, 1925:
7. «Արևելյան մամուլ», Ջմյունիա, 1874, թիվ 6:
8. «Արևելք», 1898, թիվ 3854:
9. «Արևելք», Կ. Պ., 1899, թիվ 4165:
10. «Արծուի Վասպուրականի», 1858, էջ 155:
11. «Արծուի Վասպուրականի», Վան, 1864, թիվ 5:
12. «Արշալույս Արարատյան», Ջմյունիա, 1852, թիվ 408:
13. «Լոյս», Կ. Պ., 1878, թիվ 769:
14. «Մամուլ», Կ. Պ., 1869, թիվ 31:
15. «Մանգումեի էֆքեար», Կ. Պոլիս, 1870, թիվ 1233:
16. «Մասիս», 1863, թիվ 580:
17. «Մասիս», Կ. Պոլիս., 1868, թիվ 874:
18. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1869, թիվ 926:
19. «Մշակ», Թիֆլիս, 1878, թիվ 144:
20. «Սեր», Կ. Պոլիս, 1864:
21. «Օրագիր», Կ. Պոլիս, 1874, թիվ 1321:

Армянские общественные организации Карина 19-го века

Чатинян Зоя

Резюме

Ключевые слова: реформы, общественные, учебно-воспитательные, культурные и торгово-экономические организации, европеизация

Во второй половине XIX века армяне Карина играли важную роль в социальной, экономической, культурной и образовательной жизни Османской империи.

Это было обусловлено теми возможностями, которые представились с целью европеизации Османской империи 18 февраля 1856 г. под давлением крупных европейских держав с принятием указа «Хатт-и Хумайюн» султаном Абдул-Меджидом.

Западные армяне, воодушевленные возможностями, которые представлял указ, как в Константинополе и Смирне, так и в провинциях, в частности Карине, основали ряд социальных, культурных, образовательных организаций и союзов, сыгравших важную роль в общественной жизни Карина.

В армянской историографии отец Епрем Погосян в своей работе, посвященной западноармянским культурным организациям, и отец Акоп Косян в своем труде о каринских армянах, кратко рассказали о становлении и деятельности организаций в Карина. Тем не менее, в армянской историографии до конца не изучены армянские общественные организации Карина 19-го века. В этом смысле цель нашего доклада - восполнить этот разрыв на основе армянских периодических изданий того времени.

Изучив эти публикации, мы пришли к выводу, что организации в Карине 19-го века, в соответствии с целью их основания, можно классифицировать на три основные группы: образовательная, культурная и торгово-экономическая.

Среди организаций образовательного характера своей деятельностью выделяются организации, созданные для координации школ и дошкольных учреждений, помощи малоимущим учащимся канцелярскими принадлежностями, обеспечения учителей действующих общеобразовательных учреждений.

Это были организации «Արծնյան», «Ուսումնասիրաց», «Վարդանյան», «Դպրանց», «Ընթերցասիրաց», «Ընկերական վարժարան», «Կրթական», «Ազգանվեր հայուհիներ», «Աղրատասիրաց», и союз «Բարձր

Հայոց».

Одной из культурных организаций, которую стоит упомянуть, является организация «Թատերական», которая поставила перед собой цель создать в городе театр и давать театрализованные представления. Деятельность организации «Աշտուրնի» была направлена на интерпретацию армянских исторических произведений.

Деятельность организаций, занимающихся торгово-экономическими делами, как «Արհեստավորաց», «Միական» и «Երկրագործական», была направлена на финансовую поддержку ремесленников города и развитие сельского хозяйства.

Armenian Public Associations of Karin in the 19th Century

Chatinyan Zoya

Summary

Keywords: *reforms, public, social, cultural, educational associations, europeanization*

In the second half of the 19th century, the Armenians of Karin played an important role in the economic, social, cultural and educational life of Turkey.

This was due to the aim of Sultan Abdul-Mejid to “Europeanize” the Ottoman Empire on February 18, 1856 with the proclamation of the decree of “Hatt-i Humayun”.

Encouraged by the promises of the proclamation, the Western Armenians in Constantinople, in Smyrna, as well as in the provinces, particularly in Karin, established a number of social, cultural, educational associations and companies, which played an important role in the public life of Karin.

In Armenian historiography, Fathers Yeprem Poghosyan and Hakob Kosyan, in the work devoted to Western Armenian cultural societies, shortly spoke about the establishment and activities of Armenian Social Companies of Armenians in Karin.

However, the Armenian public organizations of the 19th century in Karin have not been thoroughly studied in Armenian historiography. So the purpose of our report is to fill that gap based on the Armenian press of the time. From the study of these publications we decided that the companies of 19th century Karin, based on the nature of their activities, can be divided into three groups:

educational, cultural, trade and economic.

Among the educational associations, organizations created to coordinate schools and preschool institutions, help poor students with stationery, and provide every essential thing to teachers of general education institutions, stand out for their activities.

Some of the associations were: “Արծնյանց”, “Ուսումնասիրաց”, “Վարդանանց”, “Դպրանց”, “Ընթերցասիրաց”, “Ընկերական վարժարան”, “Կրթական”, “Ազգանվեր հայուհիներ”, “Աղքատասիրաց”, and the unity of “Բարձր Հայոց”.

One of the cultural associations worth mentioning is the “Թատերական”, which was meant to establish a theater in the city and show performances. The “Աշարունի” organization aimed at interpreting Armenian historical works.

The activities of such commercial and economic organizations as “Արհեստավորաց”, “Սիսական” and “Երկրագործական” were intended to show financial support to city workers and develop Agriculture.

Ներկայացվել է	14.10.2022 թ.
Գրախոսվել է	01.11.2022 թ.
Ընդունվել է տպագրության	25.11.2022 թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ЭКОНОМИКА

ECONOMICS

Օպտիմալ արժութային գոտիների տեսությունների հայեցակարգային մոտեցումները

Ավագյան Միսակ

Հանգուցային բառեր. օպտիմալ արժութային գոտի, օպտիմալության չափանիշ, տնտեսական կոնվերգենցիա, տնտեսական և արժութային միություն, արժութային փոխարժեք, տարածաշրջանային արժութային համակարգ, արտաքին և ներքին հավասարակշռություն

Նախաբան

Արժութային գոտիների տեսաբանների առաջ քաշած հիմնադրություններն իրենց գործնական կիրառությունը ստացել են Եվրոպական միության և Եվրոպական արժութային համակարգի ձևավորման գործում, ինչը հանգեցրել է տարածաշրջանային միասնական արժույթի՝ եվրոյի ներդրմանը: Օպտիմալ արժութային գոտիների տեսության վերաբերյալ հետազայում ներկայացվել են նոր հետազոտություններ, որոնց կարևորությունը պայմանավորված էր համաշխարհային տնտեսական կապերի գլոբալացման աճով: Վերջինս հանգեցնում է համաշխարհային տնտեսությունում կապիտալի շարժի ծավալների աճին, որի արդյունքում ֆիքսված արժութային փոխարժեքի ռեժիմը համարվում է ոչ այդքան հուսալի գործիք, մինչդեռ լոգացող փոխարժեքին անցումն էլ, իր հերթին, ցույց է տալիս, որ այդ համակարգը նույնպես ի վիճակի չէ ապահովելու կենսունակ պայմաններ երկրների արտաքին տնտեսական գործունեության համար՝ արժութային փոխարժեքի խիստ անկայունության պատճառով: Օպտիմալ արժութային գոտիների տեսության շրջանակներում մի շարք հետազոտողների կողմից տարբեր ժամանակաշրջաններում ներկայացվել են օպտիմալության ապահովման տարբեր չափանիշներ (գների և աշխատավարձի ճկունություն, արտադրության գործոնների շարժունակություն, ֆինանսական շուկաների ինտեգրում, տնտեսական բացություն, արտադրության և սպառման բազմազանեցում, հարկաբյուջետային ինտեգրում, գնաճի տեմպերի նմանություն, քաղաքական ինտեգրում), որոնք միմյանց թե՛ լրացնում և թե՛ հակասում են: Չնայած դրան՝ տնտեսագետները միակարծիք են այն հարցում, որ գոյություն ունեն պայմաններ, որոնց առկայության դեպքում որոշ երկրների համար արտաքին և ներքին հավասարակշռություն ապահովելու տեսանկյունից ավելի նախընտրելի է համարվում ֆիքսված փոխարժեքի կիրառումը, որը հիմնավորող հիմնական փաստարկը հանդիսանում է վերջիններիս

տնտեսության վրա տարբեր շոկերի ազդեցության դեպքում լողացող և ֆիքսված փոխարժեքների առավելությունների, թերությունների համեմատական վերլուծությունը:

Նշված խնդիրներն ուսումնասիրելու նպատակով աշխատանքում ներկայացվել են արժութային ինտեգրման՝ որպես գլոբալացման պայմաններում համաշխարհային արժութային համակարգի զարգացման հիմնական միտումներից մեկի տեսական հիմնադրույթների և չափանիշների վերաբերյալ տարբեր հայեցակարգային մոտեցումների դիտարկումները, և դրանց հիման վրա վեր են հանվել արժութային ինտեգրման տեսական հիմնավորումների որոշ հիմնախնդիրներ: Մատնանշվել են նաև օպտիմալ արժութային գոտու ձևավորման և դրա չափանիշների սահմանման առաջնահերթությունները:

Օպտիմալ արժութային գոտիների չափանիշների տեսական վերլուծությունը

Ըստ օպտիմալ արժութային տեսության հիմնադիր Ռ. Մանդելի՝ օպտիմալ արժութային գոտու ստեղծումը հնարավոր է երկու հիմնական չափանիշների բավարարման դեպքում, որոնցից առաջինը երկրների միջև արտաքին շոկերի, այսինքն՝ առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդների նմանությունն է, իսկ երկրորդը՝ տարբեր շոկերի դեպքում արտադրության գործոնների շարժունակության բարձր աստիճանը [11, 661]:

Ըստ նրա՝ օպտիմալ արժութային գոտու ձևավորման նախաձեռնողները պետք է հանդիսանային հենց եվրոպական երկրները, քանի որ փոխադարձ առևտրի շրջանակներում փոքր երկրները, որոնք կազմում էին եվրոպական ինտեգրման մասնակիցների մեծ մասը, ստիպված էին կուտակել մեծ ծավալի արժութային ռեզերվներ՝ իրենց արժույթների ֆիքսված փոխարժեքը պահպանելու համար: Հենց ֆիքսված փոխարժեքն էլ հանդիսանում է օպտիմալ արժութային գոտիների առանցքային կատեգորիան: Եվրոպական փոքր երկրների համար արտաքին առևտրային գործարքներում արժութային կայունություն ապահովելու համար զգալի միջազգային արժութային պահուստների ձևավորումը կլիներ մեծ բեռ, ուստի, ըստ նրա, բավարար չափի պահուստային ապահովվածություն ունեցող ֆիքսված արժութային համակարգը միայն կարող էր հանդիսանալ այն գործիքը, որը ավտոմատ կերպով կմեղներ շոկերը (արժութային փոխարժեքների, արժութային պահուստների, վճարային հաշվեկշռի)՝ միաժամանակ չվնասելով ազգային արժույթների միջազգային իմիջը [12, 115]: Այլ կերպ ասած՝ փոքր երկրների համար, որոնք և՛ նախկինում, և՛

ներկայում կազմում են ԵՄ անդամ երկրների մեծ մասը, ընդհանուր արժույթի ֆիքսված փոխարժեքով գործող արժութային համակարգը պետք է շահավետ լիներ այն պարզ պատճառով, որ այդ երկրների համար ազգային մակարդակում ֆիքսված փոխարժեքի ապահովումը կարժենար բավականին թանկ՝ պայմանավորված կայուն փոխարժեքի պահպանման համար արժութային պահուստների ստեղծման բարձր ծախսերով: Հետևաբար՝ միասնական արժույթի օգտակարությունը Ռ. Մանդելի կողմից դիտվում էր, առաջին հերթին, որպես միջազգային առևտրի, կապիտալի շարժի, աշխատուժի միգրացիայի ապահովման միջոց: Ըստ էության, Ռ. Մանդելը այն գաղափարի կողմնակիցն էր, որ իդեալական արժութային համակարգը համարվում է ոսկու միջազգային ստանդարտի համակարգ [2, 60]: Մինչդեռ չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ ֆիքսված փոխարժեքի ռեժիմը թույլ չի տալիս կառավարությանը արագ արձագանքել ի հայտ եկող տնտեսական խնդիրներին և վարել ճկուն դրամավարկային ու հարկաբյուջետային քաղաքականություն, կիրառել արժութային քաղաքականության անհրաժեշտ գործիքակազմ, որի արդյունքում առաջանում են ֆիքսված փոխարժեքի ներդրման հետևանքով կիրառվող սահմանափակումների հետ կապված ծախսեր:

Ջ. Թալվասը գտնում է, որ եթե երկիրը արտադրության գործոնների, ֆինանսական գործարքների և ապրանքների առևտրի առումով որևէ աշխարհագրական տարածքի հետ ունի ինտեգրման խորը մակարդակ, հանդիսանում է փոքր բաց տնտեսություն և ունի բազմազանեցված արտադրական կառուցվածք, ապա տվյալ տարածքում ֆիքսված փոխարժեքը (կամ միասնական արժույթը) կարող է ավելի արդյունավետորեն ապահովել ներքին և արտաքին հավասարակշռություն, քան ճկուն փոխարժեքի դեպքում [13, 35]:

Ս. Դրոբիշևսկին և Դ. Պոլևոյը, ուսումնասիրելով Թ. Բայումիի, Լ. Ռիչիի, Ա. Ալեքիսայի և Ռ. Բարրոյի կողմից օպտիմալ արժութային գոտիների չափանիշների ամբողջական վերլուծության հիման վրա դրանց ֆորմալ մոդելները, ներկայացրել են վերջիններիս հիմնական արդյունքները, որոնք հետևյալն են.

1. արժութային միություն ստեղծելիս կամ արդեն գոյություն ունեցող միությանն անդամակցելիս նկատվում է տնտեսական գործակալների բարեկեցության աճ՝ պայմանավորված մատչելի ապրանքների քանակի ընդլայնման և տրանսակցիոն ծախսերի վերացման հաշվին արտադրության և սպառման աճով,

2. անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկրի չափը, քանի որ արժութային

միությանը միանալուց հետո ստացվող օգուտները, տրանսակցիոն ծախսերի վերացմամբ պայմանավորված, ավելի մեծ են փոքր երկրների համար, որոնց տնտեսության հիմնական մասնաբաժինը կազմում է արտաքին առևտրի ոլորտը,

3. արժութային ինտեգրման օգուտները մեծանում են դիտարկվող տնտեսությունների վրա ազդող իրական շոկերի կոռելացիայի աճին և այդ շոկերի տատանողականության նվազմանը զուգընթաց, ինչը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ շոկերը համանման ազդեցություն են թողնում միության մասնակից երկրների տնտեսությունների վրա, որի դեպքում անհրաժեշտություն չի առաջանում արժութային փոխարժեքն օգտագործել որպես կայունացման մեխանիզմ,

4. որքան մեծ է դրամային շոկերի տատանողականությունը արտասահմանում կամ արժութային միության ներսում, այնքան ավելի քիչ դրդապատճառներ է ունենում երկիրը՝ մտնելու արժութային միություն: Միաժամանակ որքան մեծ է դրամային շոկերի տատանողականությունը երկրի ներսում, այնքան վերջինս ավելի շատ կշահի արժութային ինտեգրումից, քանի որ այդ դեպքում երկիրը գործընկեր երկրներից «կներմուծի» ավելի ցածր գնաճ [1, 47-48]:

Լողացող փոխարժեքի տեսության ընդդիմախոսները, ընդհանուր առմամբ, նշում են, որ բոլոր երկրները համաշխարհային տնտեսությանն ինտեգրվելու առումով խիստ տարբերակված են, և հետևաբար այն երկրները, որոնք այդ գործընթացի մեջ ավելի մեծ չափով են ներգրավված, հակված են կիրառելու ֆիքսված արժութային փոխարժեք, քանի որ փոխարժեքի այդ ռեժիմն օպտիմալ է համաշխարհային առևտրի տեսանկյունից [2, 60]:

Ինչ վերաբերում է օպտիմալ արժութային գոտիների վերաբերյալ տեսությունների շրջանակներում ներկայացված չափանիշներին, ապա դրանցից ոչ բոլորն են դիմացել ժամանակի փորձությանը: Այսպես, մաքսային միության փուլում արտադրության և առևտրի կառուցվածքի միատարրության չափանիշը հակասում է օպտիմալ արժութային գոտու երկրների փոխադարձ առևտրի բարձր մակարդակի չափանիշին, իսկ աշխատուժի ներտարածաշրջանային ազատ տեղաշարժի չափանիշը ստեղծում է Ռ. Մանդելի կողմից առաջ քաշված օպտիմալ արժութային գոտու երկրներում աշխատուժի առաջարկի և աշխատավարձի մակարդակի նույն աստիճանի չափանիշի անհամապատասխանության ռիսկ աշխատանքային ռեսուրսների ազատ տեղաշարժի պայմաններում, քանի որ վերջիններիս բարձր միգրացիան աշխատանքի ազգային շուկաներում

առաջացնում է անհավասարակշռություն, այդ թվում՝ աշխատավարձերի մասով [4, 34]:

Չնայած այն հանգամանքին, որ օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսությունը տարիների ընթացքում լայն տարածում է ստացել, որի դրույթների հիման վրա տրվել է տարբեր ինտեգրացիոն խմբավորումների, այդ թվում՝ եվրոյի գոտու ձևավորման հիմնավորումը, այնուամենայնիվ փորձը ցույց է տալիս, որ արժույթային գոտու օպտիմալությունը անհասանելի է, քանի որ ցանկացած այդպիսի գործընթաց կապված է անխուսափելի այս կամ այն ծախսերի հետ, և ինտեգրման որոշ մասնակիցների շահը հաճախ սահմանափակում է դրա առավել թույլ այլ մասնակիցների հնարավորությունները՝ վերջիններիս կախվածության մեջ դնելով միության առաջատար երկրներից: Հետևաբար՝ արժույթային ինտեգրման տեսական հիմնավորումը պետք է կառուցվի ոչ թե արժույթային գոտու՝ օպտիմալ լինել-չլինելու հարցին պատասխանելու միջոցով, այլ վերլուծելով, թե որքանով են ինտեգրացիոն միությանը միանալու օգուտները գերազանցում համապատասխան ծախսերը [8, 54]: Ի. Իշխյաման, վերլուծելով օպտիմալ արժույթային գոտիների բոլոր չափանիշները, հանգել է այն եզրակացության, որ վերջիններիս օգուտները և վնասները ճշգրտորեն գնահատելու համար անհրաժեշտ է փոխարժեքի ֆիքսման դրական և բացասական կողմերը կշռել՝ ըստ դիտարկվող երկրին բնորոշ առանձնահատկությունների [10, 346]:

Ըստ Վ. Գ. Չապլիգինի՝ հետազոտությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ օպտիմալ արժույթային գոտիների դասական տեսությունը հենց այն բացն է, որն անցումային տնտեսություն ունեցող երկրները պետք է լրացնեն, վերանայեն և որին, հնարավորության դեպքում, հարմարեցվեն: Նրա պնդմամբ, օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսության դրույթները հետխորհրդային երկրներում կարելի է և պետք է օգտագործել մեծ գզուշավորությամբ, քանի որ այդ երկրներում միջպետական տնտեսական հարմարեցման շուկայական մեխանիզմները բավականին վատ են գործում [6, 132]: Անցումային տնտեսություն ունեցող երկրների միավորման գործընթացների դեպքում օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսությունը հանդիսանում է ընդամենը արժույթային միության ստեղծման հնարավորությունների և խնդիրների վերլուծության տարր: Այդ երկրներում օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսության կիրառման համար, բացի տնտեսական չափանիշներից (գների և աշխատավարձի ճկունություն, արտադրության գործոնների շարժունակություն, տնտեսության բացության աստիճան, տնտեսության բազմազանեցման բարձր

մակարդակ), անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև ոչ տնտեսական բնույթի նախադրյալները (լեզու, աշխարհագրական մերձություն, մշակույթ, կրոն և այլն) [5, 74]:

Հարկ է նշել, որ արժութային միության ձևավորումից հետո հնարավոր է միության աղքատ և հարուստ տարածաշրջանների միջև բարեկեցության մակարդակների տարբերությունների խորացումը: Ըստ Ջ. Ֆլեմինգի՝ միավորումից հետո ֆինանսական կապիտալի աճող հոսքերը կարող են ուղղվել առավելապես տնտեսական զարգացման բարձր տեմպեր ունեցող տարածաշրջաններ, քանի որ վերջիններիս ներդրումային գրավչությունը բավականին բարձր է: Այդ միտումները կարող են տեղի ունենալ մինչև արժութային միավորման պահը և շարունակվել ուժեղանալ դրանից հետո՝ պայմանավորված մասնակից երկրների միջև ֆինանսական կապիտալի տեղաշարժի սահմանափակումների վերացմամբ [9, 468]:

Բազմաթիվ տեսաբաններ և հետազոտողներ հանգել են այն եզրահանգման, որ օպտիմալ արժութային գոտիների տեսությունը կորցել է իր արդիականությունը, քանի որ չափանիշները, որոնք ընկած են այդ տեսության հիմքում, այլևս կիրառելի չեն և չեն համապատասխանում 21-րդ դարի համաշխարհային տնտեսության զլոբալացման ժամանակակից պայմաններին և մարտահրավերներին: Դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներին որպես տվյալ տեսության այլընտրանք և նոր ուղղություն՝ Տ. Վալովայայի կողմից մշակվել է տարածաշրջանային տնտեսական և արժութային միության տեսությունը և ներկայացվել տնտեսական և արժութային ինտեգրման գործընթացի օրինաչափությունների վերաբերյալ հայեցակարգ, որի պահպանումը հանդիսանում է տնտեսական և արժութային միության կայունության, ինչպես նաև միության անդամ պետությունների առավելությունների ավելացման և ծախսերի նվազեցման անփոխարինելի պայմանը: Նրա կողմից միաժամանակ հիմնավորվել է տնտեսական կոնվերգենցիաների, մակրոտնտեսական և մակրոֆինանսական չափանիշների մոտարկման, դրամական, վարկային, ֆինանսական քաղաքականության կոորդինացման ու կոնվերգենցիայի առաջնահերթությունը որպես տնտեսական և արժութային միության ստեղծման և դրա կայունության ապահովման նախադրյալ: Տ. Վալովայան եվրոպական տնտեսական և արժութային միության փորձի ուսումնասիրության արդյունքում հանգել է նաև եվրոպական արժութային ինտեգրման և արժութային բազմակենտրոնության միտումների միջև կապի առկայության մասին եզրակացության [4, 35]:

Լ. Կրասավինան գտնում է, որ տնտեսական միության ստեղծման հիման վրա (այլ ոչ թե դրա շրջանակներում) տնտեսական և արժութային միության փուլային ձևավորման օրինաչափությունն անվիճելի է: Ըստ նրա՝ տվյալ փուլայնության չպահպանումը եվրոպական ինտեգրման զարգացումը հետաձգել է մոտ 20 տարի: Օրինակ, ըստ նրա՝ Վերնենի պլանը անհաջողության մատնվեց, քանի որ այն հիմնված էր եվրոպական տնտեսական և արժութային միության ոչ թե փուլային, այլ զուգահեռ ձևավորման վրա: Ըստ Վալովայայի, ԵՄ-ում խախտված էր տնտեսական ինտեգրման փուլայնության օրինաչափությունը, քանի որ եվրոպական ինտեգրացիոն միության զարգացումը, մաքսային միությունից անցումը միանգամից տնտեսական միության կրճատել է միասնական տնտեսական տարածքի ձևավորման փուլը՝ ի տարբերություն եվրասիական ինտեգրման: Այս առումով Լ. Կրասավինան գտնում է, որ ԵԱՏՄ հիմքի վրա ապագա եվրասիական տնտեսական և արժութային միության ստեղծման նպատակով փուլայնության պահպանման համար անհրաժեշտ է արդյունավետ գործող ընդհանուր շուկա, ինչը պահանջում է ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատուժի ազատ շարժի ճանապարհին առկա մնացած արգելքների վերացում: Եվրոպական և եվրասիական ինտեգրման փորձը վկայում է դրանց զարգացման անհամաչափ օրինաչափությունների մասին՝ պայմանավորված մասնակից երկրների զարգացման, մակրոտնտեսական և ֆինանսական չափանիշների վերջիններիս համապատասխանեցման և տնտեսական քաղաքականության հիմնական ուղղությունների կոորդինացման տարբեր մակարդակներով [4, 36]:

Մինչ այժմ օպտիմալ արժութային գոտիների տեսությանն առնչվող հետազոտությունները հիմնականում վերաբերել են նախնական միջպետական կոնվերգենցիալությանը և բավականին քիչ չափով՝ այն անհամապատասխանությունների համահարթեցման հիմնախնդիրներին, որոնք պահպանվել են արժութային միության մեկնարկի պահին կամ կարող են ի հայտ գալ դրա գործունեության ընթացքում: Բացի այդ, արժութային միությունը կարող է ստեղծվել, հաջողությամբ գործել, սակայն հնարավոր է, որ ինչ-որ պահի միության անդամներից որևէ մեկը հետագայում որոշում կայացնի այդ միությունից դուրս գալու համար: Այդ դեպքում որոշ պետք է լինեն նման իրավիճակի կանխմանն ուղղված գործնական միջոցառումները, և պետությունն ինչպիսի՞ մեթոդաբանական զարգացումների վրա պետք է հիմնվի՝ արժութային միություն մտնելու կամ դրանից դուրս գալու «կողմ» և «դեմ» փաստարկներն օբյեկտիվորեն

գնահատելու համար: Օրինակ, մինչ Եվրոպական արժույթային միությանը պետությունների անդամակցությունը՝ տեղի ունեցող բազմակողմանի քննարկումների արդյունքում մշակվեց Եվրոպական արժույթային համակարգից անդամ պետությունների դուրս գալու պլան: Ռ. Վաուբելի աշխատությունում առաջարկվում էր իրականացնել միասնական արժույթին անցում կատարելու տարբեր ուղիների համեմատական վերլուծություն և Եվրոպայում ձևավորել միասնական արժույթային տարածք: Ելնելով օպտիմալ արժույթային գոտիների վերաբերյալ արդեն իսկ գոյություն ունեցող տեսություններից՝ նա փորձել է արժույթային միության ստեղծումը հիմնավորել ոչ թե տնտեսական կոնվերգենցիայի՝ որպես որոշակի հիմնարար սկզբունքի, այլ միասնական արժույթի ներդրման միջոցով տնտեսական ոլորտում առկա անհամապատասխանությունների համահարթեցման անխուսափելիության տեսանկյունից: Այդ իսկ պատճառով Ռ. Վաուբելը գտնում է, որ արժույթային միավորման գործընթացները չեն կարող դիտարկվել բացառապես Ռ. Մանդելի տեսության պրիզմայով, այլ դրանք պետք է ենթարկվեն համապարփակ ուսումնասիրության: Եվ ինչպես ներկայացվում է, օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսության չափանիշների ապահովումը պետության կողմից արժույթային միությանը միանալու կամ չմիանալու որոշման ընդունման վրա անվերապահ ազդեցություն ունենալու որոշիչ գործոն չէ [6, 132-133]:

Այնուամենայնիվ, օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսությունները հանդիսանում են միջպետական տնտեսական կոնվերգենցիաների առանձին պարամետրերի հավաքածու, որոնց պահպանումը պայմաններ է ստեղծում արժույթային միությանն անցում կատարելու համար: Մինչդեռ, ըստ Վ. Չապլիգինի, միասնական արժույթային գոտիների ձևավորումը նկարագրող դինամիկ մոդելների վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ արժույթային միությունների ստեղծման ժամանակ տնտեսական կոնվերգենցիաները ոչ միշտ են հաշվի առնվել և առնվում [7, 63]: Այսպես, վերլուծություններից մեկի համաձայն՝ ԵՄ երկրները եվրոյի ներդրման պահին չեն ապահովել օպտիմալ արժույթային գոտու ձևավորումը: Ճիշտ է, ամբողջությամբ ապահովվել է միմյանց նկատմամբ տնտեսությունների բացմանը վերաբերող չափանիշը, սակայն մյուսները չեն կատարվել կամ կատարվել են մասամբ: Ըստ այդմ, արտադրության գործոնների ազատ շարժի չափանիշն ապահովվել է մասնակի, քանի որ չնայած այն հանգամանքին, որ կապիտալի շարժի սահմանափակումները վերացվել էին ամբողջությամբ, աշխատուժի շարժի ազատականացման մասով առկա էին խնդիրներ: Աշխատավարձի և գների ճկունության

չափանիշը ևս հիմնականում չի ապահովվել: Տնտեսության կառուցվածքի բազմազանեցման բարձր մակարդակ ապահովելու չափանիշը, բացառությամբ որոշ երկրների (օրինակ՝ Հունաստան, Պորտուգալիա, Լյուքսեմբուրգ), իրականացվել է ամբողջությամբ: Մյուս չափանիշը, որը վերաբերում է արժույթային միության մասնակից երկրների տնտեսությունների՝ ներքին և արտաքին շուկերին միանման արձագանքելուն, դեռևս ենթակա է խորը ուսումնասիրության [3, 61]:

Եզրակացություն

Այսպիսով, արժույթային գոտու ձևավորման հիմնական արդյունքը պետք է լինի ինտեգրվող երկրների ազգային տնտեսությունների կայունությունն ու բարձր արդյունավետության ապահովումը՝ հաշվի առնելով համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող ընդհանուր տնտեսական զարգացումները: Անշուշտ, արժույթային գոտու ստեղծման նպատակահարմարությունը պետք է հիմնված լինի դրա օպտիմալության չափանիշների ապահովման վրա: Սակայն վերջիններիս մի մասի՝ էմպիրիկ հետազոտությունների արդյունքներով բացահայտված հակասությունները և ամբողջովին հիմնավորված չլինելը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ օպտիմալ արժույթային գոտիների ձևավորման հիմքում պետք է ընկած լինի մասնակից երկրների համար այդ գործընթացից օգուտների և վնասների համադրումը: Ի վերջո, պետք է նկատի ունենալ, որ արժույթային գոտիների օպտիմալության չափանիշները մշակվել են այն ժամանակահատվածում (1960-ական թթ.), երբ ամբողջական գործող ինտեգրացիոն խմբավորում դեռևս գոյություն չուներ, ուստի այդ չափանիշները տևական ժամանակ կրում էին առավելապես տեսական, քան պրակտիկ բնույթ:

Գրականություն

1. Дробышевский С.М., Полевой Д.И. Проблемы создания единой валютной зоны в странах СНГ. М.: ИЭПП, 2004, 110 с.
2. Дубянский А.Н. Теория оптимальных валютных зон и единая европейская валюта // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2014, N 2, с. 57-69.
3. Кондратов Д.И. О некоторых актуальных проблемах европейской экономики // Деньги и кредит. 2012. N 8, с. 61-66.
4. Красавина Л.Н. Концепция регионального экономического и валютного союза: отличие от теории оптимальных валютных зон // Деньги и кредит. 2015, N 7, с. 33-40.
5. Сибирская А. Методологические аспекты валютной интеграции // Беларуская думка. 2014, N 10, с. 71-75.
6. Чаплыгин В.Г. Генезис валютно-финансовой интеграции // Вестник Оренбургского государственного университета. 2003, N 6, с. 129-133
7. Чаплыгин В.Г. Общетеоретические аспекты валютно-финансовой интеграции // Экономическая наука современной России. 2004, N 1, с. 58-66
8. Янишевская Я.А. Теоретические основы единой валюты и причины возникновения валютных союзов в современном мире // Право и управление. 2021, N 2, с. 52-59.
9. Fleming J.M. On Exchange Rate Unification // The Economic Journal. 1971, Vol. 81, no. 323, pp. 467-488
10. Ishiyama I. The Theory of Optimum Currency Areas: A Survey // IMF Staff Papers, 1975, no. 22, pp. 344-383
11. Mundell R.A. A Theory of Optimum Currency Areas // American Economic Review. 1961, Vol. 51, Issue 4, pp. 657-665
12. Mundell R.A. Uncommon Arguments for Common Currencies, // The Economics of Common Currencies, London, Allen and Unwin, 1973, pp. 114-132
13. Tavlas G.S. The Theory of Optimum Currency Areas Revisited // IMF, Finance & Development/June 1993, Vol. 0030: Issue 002, pp. 32-35

Концептуальные подходы к теориям оптимальных валютных зон

Авагян Мисак

Резюме

Ключевые слова: оптимальная валютная зона, критерий оптимальности, экономическая конвергенция, экономический и валютный союз, валютный курс, региональная валютная система, внешний и внутренний баланс

Принципы, выдвинутые теоретиками валютных зон, получили свое практическое применение при формировании Европейского союза и европейской валютной системы, что привело к введению единой региональной валюты – евро. Позднее были представлены новые исследования по теории оптимальных валютных зон, важность которых была обусловлена усиливающейся глобализацией мирохозяйственных связей. Последнее приводит к увеличению объема движения капитала в мировой экономике, в результате чего режим фиксированного валютного курса считается менее надежным инструментом, а переход к плавающему валютному курсу, в свою очередь, показывает, что эта система также не в состоянии обеспечить жизнеспособные условия для внешнеэкономической деятельности стран из-за крайней волатильности обменного курса. В рамках теории оптимальных валютных зон рядом исследователей в разное время были представлены разные критерии обеспечения оптимальности (гибкость цен и заработной платы, мобильность факторов производства, интеграция финансовых рынков, экономическая открытость, диверсификация производства и потребления, фискальная интеграция, сходство темпов инфляции, политическая интеграция), которые как дополняют, так и противоречат друг другу. Несмотря на это, экономисты сходятся во мнении, что существуют условия, при которых для некоторых стран предпочтительнее использовать фиксированный обменный курс с точки зрения обеспечения внешнего и внутреннего баланса. Основным аргументом, подтверждающим ее, является сравнительный анализ преимуществ и недостатков плавающего и фиксированного валютных курсов при воздействии различных шоков на экономику стран.

В целях изучения указанных проблем в работе представлены наблюдения за различными концептуальными подходами относительно теоретических основ и критериев валютной интеграции как одной из основных тенденций развития мировой валютной системы в условиях глобализации,

и на их основе были подняты некоторые проблемы теоретического обоснования валютной интеграции. Также были указаны приоритеты формирования оптимальной валютной зоны и определения ее критериев.

Подводя итоги, было отмечено, что, несмотря на то, что целесообразность создания валютной зоны должна основываться на обеспечении ее критериев оптимальности, выявленные по результатам эмпирического исследования, противоречия и неполная обоснованность некоторых из них, формируют оптимальные валютные зоны на сочетании выгод и издержек процесса для стран-участниц.

Conceptual Approaches to Theories of Optimum Currency Areas

Avagyan Misak

Summary

Key words: *optimum currency area, optimality criterion, economic convergence, economic and monetary union, exchange rate, regional monetary system, external and internal balance*

The principles put forward by the theorists of currency areas have received their practical application in the formation of the European Union and the European monetary system, which led to the introduction of a single regional currency – the euro. Later, new studies were presented on the theory of optimum currency areas, the importance of which was due to the increasing globalization of world economic relations. The latter leads to an increase in the volume of capital movement in the world economy, as a result of which the fixed exchange rate regime is considered a less reliable instrument, and the transition to a floating exchange rate, in turn, shows that this system is also unable to provide a viable conditions for the foreign economic activity of countries due to extreme exchange rate volatility. Within the framework of the theory of optimum currency areas, a number of researchers at various times presented different criteria for ensuring optimality (flexibility of prices and wages, mobility of production factors, integration of financial markets, economic openness, diversification of production and consumption, fiscal integration, similarity of inflation rates, political integration) which both complement and contradict each other. Despite this, economists are of the same opinion that there are conditions under which it is preferable for some countries to use a fixed exchange rate from the point of view of ensuring external and internal balance. The main argument confirming it is a

comparative analysis of the advantages and disadvantages of floating and fixed exchange rates under the impact of various shocks on the economies of countries.

In order to study these problems, the paper presents observations of various conceptual approaches regarding the theoretical foundations and criteria of monetary integration as one of the main trends in the development of the world monetary system in the context of globalization, and on their basis some problems of the theoretical justification of monetary integration were raised. The priorities for the formation of an optimum currency area and the definition of determining its criteria were also indicated.

Summing up, it was noted that, despite the fact that the expediency of creating a currency area should be based on ensuring its optimality criteria, the contradictions and incomplete validity of some of them, identified by the results of an empirical study, give grounds for the conclusion that the formation of optimum currency areas should be based on the combination of benefits and costs of the process for participating countries.

Ներկայացվել է	27.09.2022 թ.
Գրախոսվել է	19.10.2022 թ.
Ընդունվել է տպագրության	25.11.2022 թ.

Պետական կառավարման արդյունավետության գնահատումը և մեթոդաբանության հիմքերը

Բաղդյան Տիգրան

Հանգուցային բառեր. «Պետական կառավարում», կառավարման արդյունավետություն, սոցիալական կառավարում, կազմակերպչական համակարգ, կառավարման մեթոդներ, սոցիալական արդյունավետություն, պետության ներուժ, գնահատման ցուցիչ, գնահատման համալիր մեթոդաբանություն, մրցակցայնության աճի ցուցիչ

Նախաբան

Պետական կառավարման համակարգի արդյունավետության գնահատումը իրենից ներկայացնում է պետական և հանրային կառավարման, տեսությունների ինքնուրույն և խրթին հիմնախնդիր: Սակայն նախքան այդ հստակեցնենք «պետական կառավարում» հասկացության էությունը:

Այս համատեքստում պետություն հասկացությունը սահմանվում է որպես անկախ կենտրոնացված սոցիալ-քաղաքական կազմակերպություն, որն ունի բարդ և բազմաշերտ կառավարման համակարգ: Այդ համակարգում ապրող հասարակության անդամների միջև գոյություն ունեն բարդ ու բազմակողմանի սոցիալական փոխհարաբերություններ, որոնց կարգավորման համար գործում են բազմաթիվ գործիքակազմեր՝ ուղղված այդ խնդիրների կարգավորմանը:

Պետական կառավարման համակարգի նկարագիրը

Հասարակությունը տեղակայված է որոշակի տարածքում և կազմված է երկու հիմնական շերտերից՝ կառավարողներից և կառավարվողներից: Այս շերտերի միջև հարաբերությունները բնութագրվում են առաջինների քաղաքական տիրապետմամբ և երկրորդների հարկային պարտականություններով: Այդ հարաբերությունները օրինականացված են հասարակության նվազագույնը մեկ մասի կողմից ընդունելի գաղափարախոսությամբ, որի հիմքում ընկած է «փոխադարձության սկզբունքը» [1]: Պետությունը հասարակության հրապարակային ու լեգիտիմ (նորմատիվորեն արտահայտված) ուժն է [2], քաղաքական համակարգի հիմնական ինստիտուտը, հրապարակային քաղաքական իշխանության

կազմակերպման ձև [3], որը իրենից քաղաքական ամբողջականություն է ներկայացնում և ստեղծված է ազգային կամ բազմազգային հանրության կողմից որոշակի տարածքի վրա՝ ունենալով լեգիտիմ իրավունք բռնություն գործադրելու, կառավարում իրականացնելու հիմնավորմամբ [4]:

Կառավարումը տարաբնույթ կազմակերպչական համակարգի գործառույթ է: Կառավարման առավել ընդհանուր գործառույթներն են համակարգային բնութագրիչների աջակցությունը, համակարգի նկատմամբ ներքին ու արտաքին գործընթացների վրա սոցիալական ազդեցությունը, բազմազանության ստեղծումը, նպատակադրություն ձևավորումը, կարգավորումը և վերահսկողումը [5]:

Պետական կառավարումը սոցիալական կառավարման տարատեսակ է, որի բնույթն ու առանձնահատկությունը սահմանվում են միայն կառավարման այդ տեսակին հատուկ որակներով: Լայն իմաստով «պետական կառավարում» հասկացությունը բնութագրում է պետական իշխանության մարմինների և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեությունը, որոնք լիազորված են իրականացնելու պետական-իշխանական գործառույթներ: Ավելի նեղ իմաստով պետական կառավարումը կատարողական-բաշխողական գործունեություն է, որն ունի գործառույթային բնույթ, իրեն տարբերակում է պետական իշխանության իրագործման այլ ձևերից: Պետական կառավարումը սոցիալական սուբյեկտների առաջնայնության դաշտն է. այդ սուբյեկտները ընդհանրացված ձևով կարելի է ձևակերպել որպես պետական իշխանության օրենսդրական և կատարողական-բաշխողական մարմիններ կամ պետական կառավարման մարմիններ: Պետական կառավարման հիմնական ուղղվածությունն է օրենքների ու ենթաօրենսդրական ակտերի մշակումն ու իրագործումը, կառավարման տարբեր մակարդակներում կառավարման իրականացմանն ուղղված տարբեր մեթոդների կիրառումը [6]:

Ըստ մասնագետների՝ այս հիմնախնդրի բարդությունն այն է, որ պետական հատվածում չկա արդյունքների որոշակի հստակ միասնական ցուցիչ, ինչպիսին, օրինակ, ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտում համարվում է շահույթը, ինչպես նաև այն հանգամանքով, որ «պետական հատվածի արտադրությունը, որպես կանոն, դժվար է չափել և մրցակցության համար նախատեսված չէ» [7]:

Համաշխարհային բանկի մոտեցման շրջանակներում, որն իրագործվում է արդյունավետության հետազոտման բազում տարիների ընթացքում, օգտագործվում է պետության ներուժ հասկացությունը, որը սահմա-

նում է պետության ունակությունը իրագործելու և քարոզելու կոլեկտիվ գործողություններ. «արդյունավետություն» հասկացությունը բնութագրվում է համապատասխան միջոցների (բարիքի) հանդեպ հասարակության պահանջմունքների բավարարման ներուժով [8]:

Դրանից բացի՝ պետական կառավարման արդյունավետության գնահատումը սահմանված է նաև նրանով, որ այն ենթադրում է ոչ միայն ուղղակի, այլև անուղղակի հետևանքներ և ներառում է չափման մի շարք պահեր (տնտեսական, քաղաքական, ուղղակի կառավարչական, էթիկական, հոգեբանական և այլն): Դրա արդյունքում, ինչպես նաև սոցիալական կառավարման գործընթացի բազմագործոնության հետ կապված, որը ենթադրում է տարաբնույթ ուժերի (սոցիալական և բնական, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ, անհատական և կոլեկտիվ և այլն) փոխգործակցություն, արդյունավետության աղեկվատ գնահատականը ենթադրում է փոխգործողության համակարգի «կառավարման սուբյեկտ – փոխգործակցություն – կառավարվող օբյեկտ» առանցքի դիտարկում և իր մեջ ներառում է այնպիսի կատեգորիաներ, ինչպես կարգավիճակն ու արտադրողականությունը, գործառնության արդյունքն ու որակը, արտադրանքի կառուցվածքը, ծավալը և արդիականությունը [9]:

Առավել ընդհանուր ձևով արդյունավետություն հասկացությունը այս համատեքստում ընկալվում է որպես հստակ դրական արդյունքների և թույլատրելի ծախսերի հարաբերություն: Լուծումը կարելի է արդյունավետ համարել, եթե լավագույն արդյունք է արձանագրվել նվազագույն ծախսերով կամ եթե տվյալ արդյունքը ստացվել է ընտրության առավել ցածր ծախսերի ընտրությամբ [10]:

Կառավարչական արդյունավետության չափման բազմազանությունը պայմանավորում է նրա ներքին տարաբաժանվածությունը (կազմակերպչական, տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և այլն), արդյունավետության տարբեր տեսակների գնահատման այս կամ այն չափման և չափանիշի պահանջվածությունը որոշվում է «արդյունավետություն» հասկացության պոտենցյալ կիրառման ոլորտով: Սա առավել ընդունելի է կիրառել պետական կառավարման ոլորտում, որի նպատակն է համընդհանուր բարիքին հասնելը: Իսկ նույն այդ համընդհանուր բարիքը չափազանց դժվար ընկալելի երևույթ է ու իր մեջ ներառում է մի շարք բաղադրատարրեր: Հայտնի տնտեսագետ Ջ. Ստիգլիցը գտնում է, որ պետական կառավարումը հասարակական առավել կարևոր ապրանքներից մեկն է [11]:

Պետական կառավարման արդյունավետության գնահատման մեջ պատմականորեն գերակայում էր տնտեսական արդյունավետության չափանիշը, ժամանակակից մոտեցումները ձևավորվում են լայն սոցիալական ընդգրկմամբ, որը ներառում է ոչ միայն հասարակական հարաբերությունների կառուցվածքի մասին ընդհանուր պատկերացումները, այլև հասարակական արտադրանքի արտադրման և սպառման գործընթացը:

Սոցիալական արդյունավետություն հասկացությունը

Վերջին շրջանում գիտական շրջանառության մեջ է մտել սոցիալական արդյունավետություն հասկացությունը՝ որպես տնտեսական (կամ մեխանիկական) արդյունավետության այլընտրանք:

Այս համատեքստում սոցիալական արդյունավետություն հասկացությունը սահմանում է տրանզակցիոն ծախսերի գործառույթի մինիմիզացիան և անուղղակիորեն կապված է սոցիալական փոխգործակցության համակարգման մեխանիզմի գործառնության արդյունավետության հետ: «Սոցիալական արդյունավետություն» հասկացությունը հայեցակարգային բնույթ է ստանում՝ հիմնվելով հետևյալ նախադրյալների վրա.

- կառավարման սոցիալական արդյունավետությունը ենթադրում է մակրոմակարդակի վրա քաղաքական անհատակության նվազեցում, խաղի հստակ կանոնների ձևակերպում և դրանց իրականացման վերահսկողություն,
- Սոցիալական արդյունավետությունը այնքանով է բարձր պետության մեջ, որքան պետությունը ունակ է «կոլեկտիվ միջոցառումներ արդյունավետ իրագործել և քարոզել այն» [12],
- Պետության ներուժի, ըստ այդմ նաև որպես այդ ներուժի կիրառման արդյունքում սոցիալական արդյունավետության բարձրացման առանցքային միջոց է հանդիսանում նորմերի ու կանոնների արդյունավետ համակարգը, որը հստակեցնում է սոցիալական փոխգործակցությունը և սահմանափակում է տարբեր բնույթի ռիսկերը [13]:

Ժամանակակից հետազոտական գրականության մեջ սոցիալական արդյունավետության գնահատման մոտեցումները հիմնավորապես կերտվում են սոցիալական արդյունավետ հասկացությունը ընդհանուր, հատուկ և կոնկրետ կատեգորիաների տարաբաժանմամբ:

- Կառավարման ընդհանուր սոցիալական արդյունավետությունը բնութագրում է կառավարչական համակարգի գործառնության

արդյունքներն ու հետևությունները: Պետական կառավարման համակարգի հետ կապված այդ կատեգորիան բնութագրում է պետական կառավարման համակարգի ներդրումը հասարակության՝ որպես կառավարման օբյեկտի, որակական զարգացման մեջ:

- Հատուկ սոցիալական արդյունավետությունը հանդիսանում է կառավարման սուբյեկտի կազմակերպման որակի գնահատական դրա բովանդակության և կառուցվածքագործառնական բնութագրիչների (գործունեության բովանդակությունն ու իմաստը, կառուցվածքը, գործառնությունները, գործառնության տեխնոլոգիաները և այլն) տեսանկյունից: Պետական կառավարման համակարգի առջնությամբ այդ ցուցիչը միտված է բնութագրելու պետական կառավարման ապարատի գործառնության արդյունավետությունը:
- Կոնկրետ սոցիալական արդյունավետությունը համադրվում է կառավարման գործընթացի կազմակերպման առանձին մասերի յուրահատկությունների հետ (պետական կառավարման դեպքում գործ ունենք պետական ապարատի համակարգի կոնկրետ տարրերի ու յուրահատկությունների գործառնության հետ) [14]:

Գնահատման սկզբունքային բարդությունն այն է, որ արդյունավետության գնահատման չափանիշները պայմանական բնույթ ունեն, այսինքն՝ գնահատման համընդհանուր ճանաչում ունեցող և միանշանակ հիմք չկա:

Անդրադառնանք պրակտիկորեն շրջանառվող առանձին գնահատման ցուցիչներին:

Պետական կառավարման արդյունավետության գնահատման ցուցիչները (միջազգային փորձի օրինակով)

Ազգային (պետական) մակարդակի վրա պետական կառավարման արդյունավետության գնահատման մեթոդի մշակումը, բնականաբար, հստակ պրակտիկ նշանակություն ունի: Որոշ երկրներում այդ գնահատականները ներառված են գործադիր իշխանության համակարգի մեջ և համարվում են դրա մարմինների մոնիտորինգի և գործառնության վերահսկողության տարրեր:

ԱՄՆ-ում պետական կառավարման որակի գնահատումը կազմակերպված է որպես ոչ կոմերցիոն ծրագիր (GPP - government performance

project), որը ֆինանսավորվում է դոնոր կազմակերպությունների կողմից: Գնահատման են ենթակա կառավարման համակարգը՝ ըստ արդյունքների, ֆինանսական մենեջմենտի մակարդակը, անձնակազմի կառավարումը, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, կապիտալ ծախսերի արդյունքները [15]: Այդ բաժիններով համեմատվում են նահանգների և կոմսությունների ադմինիստրացիաները:

Ըստ փորձագետների՝ այս ծրագրի դրական կողմն այն է, որ մշակվում են գործադիր իշխանության որակի ապահովման լավագույն պրակտիկայի և պայմանների չափանիշներ, բայց ոչ դրանց վերջնական արդյունավետությունը: Բարձր արդյունավետության հասնելու պայմաններն են ֆինանսական մենեջմենթը, անձնակազմի կառավարումը, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արդյունավետ կառավարումը, կապիտալ ծախսերի արդյունավետ կառավարումը, արդյունքի ուղղությամբ նպատակամղված կառավարումը:

Այս ծրագիրն ուղղված է գործադիր իշխանության որակի բարձրացման հիմնախնդրին և առավել ընդունելի պրակտիկայի չափանիշների մշակում, տվյալների բազայի ստեղծում՝ կազմակերպչական նորարարությունների վերաբերյալ տեղեկատվության փոխանակման համար:

Պետական կառավարման համակարգի և պետական ծառայությունների որակի արդյունավետության գնահատման համալիր մեթոդաբանություն է մշակվել մեկ այլ ամերիկյան հիմնարկի՝ Քեմպբելի պետական կառավարման ինստիտուտի կողմից [16]:

1996 թվականից այս մեթոդաբանությունը կիրառվել է ամերիկյան բոլոր նահանգների, մի քանի տասնյակ խոշոր քաղաքների և շրջանների կառավարման արդյունավետության գնահատման համար: Այս մեթոդաբանությունը ենթադրում է պետական կառավարման արդյունավետությունը գնահատել գործունեության հետևյալ ոլորտներով՝ կապիտալի կառավարում, մարդկային ռեսուրսների կառավարում, մենեջմենթ՝ ըստ արդյունքների, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կառավարում [17]:

Բավական դրական գնահատական է ստացել Վիրջինիա նահանգի և Կանադայի Ալբերտա պրովինցիայի մշակած մեթոդաբանությունը: Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում կիրառվում է որակի գնահատման մեկ այլ մեթոդաբանություն (CAF -Common Assessment Framework), որը մշակվել է ԵՄ անդամ երկրների մասնագետների կողմից 1990-ականների վերջերին: Այդ մեթոդաբանության հիմնական սկզբունքն է պետական կառավարման ադմինիստրացիայի մոդելների համադրումը

տարաբնույթ կազմակերպությունների հետ և գնահատման համար պետական ոլորտի կազմակերպությունների աշխատանքի որակի գնահատման յուրահատկության համար [18]:

Շվեդիայում ֆինանսական մենեջմենթի և ադմինիստրատիվ գործընթացների որակի գնահատման համար կիրառվում է գործադիր իշխանության մարմինների ֆինանսական կառավարման որակի վարկանիշը՝ Ազգային ֆինանսական կառավարման վարկանիշի միջոցով: Այս գործիքը ուղղված է ֆինանսական ընթացակարգերի մոնիտորինգին և դրանց համաձայնեցումը նախանշված նորմերին, ինչպես նաև գործադիր իշխանության մարմինների կողմից կառավարչական գործընթացների վրա:

Բելգիայում բյուրակրատիայի որակների գնահատմամբ զբաղվում է ադմինիստրատիվ կառավարման պետական քարտուղարությունը, որը իրականացնում է օրենսդրական ակտերի և ադմինիստրատիվ ընթացակարգերի վերլուծություն, ինչպես նաև համակողմանի մոնիտորինգ: Ադմինիստրատիվ համակարգի բնութագրիչների ընդհանուր որակը հաշվարկում է «Կաֆկայի ինդեքսը», որն արտացոլում է պետական բյուրոկրատիայի անարդյունավետությունը: Եթե ցուցանիշը բարձր է, ուրեմն նախանշվում է առկա ադմինիստրատիվ գործընթացների վերանայում և ըստ այդմ, օրենսդրության փոփոխություն [19]:

Պետական (ազգային) մեթոդաբանություններից բացի, որոնք միջազգային համեմատության համար կիրառելի են, առկա են որոշ ցուցիչներ, որոնք ուղղված են պետական կառավարման առումով պետությունների մեջ առկա փորձի համադրմանը: Պետական կառավարման որակը արտացոլող ցուցիչներ մշակում են բազում միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական կազմակերպություններ: Առավել հայտնի միջազգային ցուցիչ (ինդեքս) է այսպես կոչված GRICS (Governance Research Indicator Country Snapshot) ցուցիչը, որը 1996 թվականից յուրաքանչյուր երկու տարին մեկ համադրում է գրեթե 200 երկրներ: Այդ ցուցիչը պետությունը գնահատում է 6 չափանիշներով՝ ձայնի իրավունքը և պատասխանատու լինելը, քաղաքական կայունությունը և բռնության բացակայությունը, տնտեսության նորմատիվ կարգավորման որակը, օրենքի գերակայության սկզբունքին հետևելը, կոռուպցիայի ընկալումը հասարակության մեջ և համապատասխանաբար կառավարման արդյունավետությունը (պետական ծառայությունների և բյուրոկրատիայի որակը, քաղաքացիական ծառայողների մրցակցային բնույթը, քաղաքական ճնշումներ-

րից քաղաքացիական ծառայության անկախության մակարդակը և հասարակության վստահությունը գործադիր իշխանության ինստիտուտների նկատմամբ):

Վերջին տարիներին որպես արդյունավետ ցուցիչ է հանդես գալիս մրցակցայնության աճի ցուցիչը, որը չափվում է Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի կողմից 2002 թվականից մինչ օրս և ներառում է հասարակական ինստիտուտների որակների գնահատականը [20]:

Եզրակացություն

Ամփոփելով կատարված վերլուծությունը՝ կարող ենք փաստել, որ

- Թվարկված ինդեքսները հիմնվում են փորձագիտական գնահատականների և պետական համակարգի գործառնության տարբեր կողմերի համեմատական գնահատման վրա:
- Դրանք նախատեսված չեն կառավարչական որոշումների ընդունման համար, բայց ազդարարում են այս կամ այն ոլորտում առկա հիմնախնդրի մասին:
- Նշված մոտեցումները կիրառելի են բոլոր տեսակի պետությունների պետական կառավարման արդյունավետության գնահատման համար:
- Հստակ է, որ պետական կառավարման արդյունավետության գնահատումը իրենից ներկայացնում է բազմամակարդակ գործընթաց, որը ենթադրում է համընդհանուր, առանձին բաժինների և մասնավոր չափանիշների կիրառություն:

Նման տիպի տարաբնույթ չափանիշների ու մոտեցումների կիրառությունը նախևառաջ արտացոլում է պետական գործունեության տարբերակված բնույթը: Վերջնական հաշվով դա ընկալում է տալիս այն մասին, որ պետական ապարատի ոլորտներից մեկում արձանագրված հաջողությունները կարող են համադրվել մեկ այլ ոլորտի միանգամայն անբավարար աշխատանքների հետ: Այսինքն՝ պետությունը իր գործունեության տարբեր հարթակներում կարող է դրսևորել տարբեր աստիճանի արդյունավետություն:

Այդպիսով՝ պարզ է այն հանգամանքը, որ պետական կառավարման արդյունավետությունը բավականին դժվար ընկալվող ու առավել ևս գնահատման ենթակա ոլորտ է, սակայն միաժամանակ չափազանց կարևոր նշանակություն ունի ցանկացած երկրի համար:

Գրականություն

1. Claessen H. J. M. State // Encyclopedia of Cultural Anthropology. Vol. IV. New York. 1996, p. 1255
2. Энциклопедия государственного управления в России. В 2 тт. Под общ. ред. В. К. Егорова, отв. ред. И. Н. Барциц. — М.: Изд-во РАГС, 2008.
3. Социологическая энциклопедия в 2 тт. / Национальный общественно-научный фонд. — М.: Мысль, 2003.
4. Философия. Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 2006.
5. Урбанович А. А., Психология управления, Минск, 2007, 640 с:
6. Государственная служба. Энциклопедический словарь. Под общ. ред. В. Н. Егорова, И. Н. Барцица. М.: Изд-во РАГС, 2008.
7. Государственная политика и управление. Под ред. Л. В. Сморгунова. Ч.1. М.: Росспэн. 2006, 221 с.
8. Отчет о мировом развитии — 1997. — М.: Прайм-ТАСС, 1997, 4 с.
9. Атаманчук Г. В. Управление: сущность, ценность, эффективность. — М.: Академический проект, 2006, С. 394-395.
10. Государственная политика и управление. Под ред. Л. В. Сморгунова. Ч.1. М.: Росспэн. 2006, 221 с.
11. Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора. — М.: МГУ-Инфра-М., 1997, 141 с.
12. Государство в меняющемся мире. Отчет Всемирного банка, 1997г.
13. Государственная политика и управление. Под ред. Л. В. Сморгунова. Ч.1. М.: Росспэн. 2006, 301 с.
14. Атаманчук Г. В. Управление: сущность, ценность, эффективность. — М.: Академический проект, 2006, С. 411-412.
15. <http://www.maxwell.syr.edu/gpp/about/goals.asp>
16. <http://www.maxwell.syr.edu/gpp/about/index.asp>
17. Государственная политика и управление. Под ред. Л. В. Сморгунова. Ч.1. М.: Росспэн. 2006, 302 с.
18. Государственная политика и управление. Под ред. Л. В. Сморгунова. Ч.1. М.: Росспэн. 2006, С.308:
19. Клименко А. В. Исполнительная власть как объект мониторинга и оценки. Материалы научного семинара. — М.: Научный эксперт, 2007.
20. <http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/index.htm>

Оценка эффективности государственного управления и основы методологии

Бадоян Тигран

Резюме

Ключевые слова: «Государственное управление», эффективность управления, социальное управление, организационная система, методы управления, социальная эффективность, потенциал государства, показатель оценки, методология комплексной оценки, показатель роста конкурентоспособности

Оценка эффективности системы государственного управления является отдельной и сложной проблемой теории государственного и общественного управления. Но перед этим уточним сущность понятия «государственное управление».

В данном контексте понятие государства определяется как самостоятельная централизованная общественно-политическая организация, имеющая сложную и многоуровневую систему управления. Между живущими в этой системе членами общества существуют сложные и многогранные социальные отношения, для регуляции которых существует множество инструментов, направленных на регулирование этих проблем.

Assessment of State Administration Efficiency and Foundations of Methodology

Badoyan Tigran

Summary

Key words: *“State management”, management efficiency, social management, organizational system, management methods, social efficiency, state potential, evaluation indicator, complex evaluation methodology, competitiveness growth indicator*

Evaluating the efficiency of the state administration system is a separate and complex problem in the theory of state and public administration. But before that, let's clarify the essence of the concept of “state administration”.

In this context, the concept of state is defined as an independent centralized socio-political organization that has a complex and multi-layered management system. There are complex and multifaceted social relationships between the members of society living in the system, for the regulation of which there are a number of tools aimed at the regulation of these problems.

Ներկայացվել է 04.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 31.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

ԱՀ Ասկերանի շրջանի որոշ համայնքների բյուջեների վերլուծությունը

*Բարսեղյան Լյուդմիլա
Հարությունյան Սուսաննա
Հարությունյան Իրենա
Ղուլիսանյան Նելլի*

Հանգուցային բառեր. *համայնքային բյուջե, սեփական եկամուտներ, դոտացիա, ծախսեր, կատարողական, տոկոս*

Թեմայի **արդիականությունը** պայմանավորված է շրջափակման, համավարակի, պատերազմի ժամանակ և ռուսական խաղապահների ներկայությամբ տնտեսությունը զարգացնող, հողը մշակող, կրթություն ստացող և խաղաղության ձգտող Ասկերանի շրջանի համայնքների ֆինանսական պլանների վերլուծության և կատարողականի գնահատման վրա՝ հաշվի առնելով գործընթացի բոլոր շահագրգիռ կողմերի հետաքրքրվածությունը:

Թեմայի **նպատակն է** ներկայացնել նախապատերազմական և հետպատերազմյան շրջաններում Ասկերանի մի քանի համայնքների բյուջեների կատարողականները՝ անշուշտ, նշելով պետական բյուջեից համապատասխան հատկացումները:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրվում ենք հետևյալ **դրույթները**.

1. Ներկայացնել բյուջեի եկամուտները և ծախսերը՝ նշելով պլանային և փաստացի տվյալները, կատարողականները:
2. Յուրաքանչյուր համայնքային բյուջեի եկամուտների ավելացման առաջին երաշխիքն անվտանգության ապահովումն է և կանխատեսումները ապագայի նկատմամբ:
3. Հետպատերազմյան ԱՀ-ում առևտրային բանկերը ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվողներին վարկեր չեն տրամադրում, որը լուրջ ֆինանսական կացության մեջ է դնում բիզնես կազմակերպողին: Հետևաբար, միայն պետական բյուջեի հաշվին համայնքների զարգացման և բարգավաճման հարցը իրատեսական չէ:

ԱՀ Ասկերանի շրջանը բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցող շրջաններից մեկն է, որի տարածքը մինչև 2020 թ. պատերազմը կազմում էր հանրապետության ընդհանուր տարածքի 10.4 %-ը: Շրջանը ընդգրկում էր 42 համայնք: Բնակչության մեծամասնությունը զբաղվում էր հացահա-

տիկի և բանջարաբուստանային կուլտուրաների մշակմամբ, այգեգործությամբ և անասնապահությամբ:

2020 թվականին Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմից հետո ԱՀ որոշ շրջաններ, համայնքներ անցան թշնամու տիրապետության տակ: Ասկերանի շրջանի Ակնաղբյուր, Ավետարանոց, Արմենակավան, Մադաթաշեն, Մոխշմիատ, Ջրաղացներ, Սոնախ և Ուղտասար գյուղերը բռնազավթեցին Ադրբեջանի կողմից, իսկ Քարագլուխ և Ուրախաշ գյուղերը ռազմական գործողություններից հետո բնակեցված չեն: Փաստորեն մի շարք համայնքներ դարձան սահմանամերձ. որն էլ խոչընդոտում է ոչ միայն լիարժեք գործունեությանը, այլ նաև լուրջ վտանգներ է սպառնում մարդկանց կյանքին:

Հասարակության պահանջմունքները բավարարելու համար անհրաժեշտ է ծավալել գործունեություն տարբեր բնագավառներում՝ գյուղատնտեսություն, արդյունաբերություն, առևտուր, կապ, տրանսպորտ: Համայնքների զարգացումը լուրջ ուշադրության է արժանանում պետության կողմից: Մի շարք ծրագրեր են կյանքի կոչվել ու դեռևս իրականացման փուլում են, որոնք կնպաստեն տնտեսության զարգացմանը, բնակչության զբաղվածությանը, եկամտի ավելացմանը և կարող են կանխել բնակչության արտահոսքը: Յուրաքանչյուր համայնք ունի իր բյուջեն, որի եկամուտների ձևավորման և ծախսերի իրականացման կարգը սահմանվում է համապատասխան օրենսդրությամբ: Պետությունն իր հնարավորությունների շրջանակներում միջոցներ է հատկացնում համայնքների համաչափ զարգացումն ապահովելու համար:

Ուսումնասիրենք և վերլուծենք Ասկերանի շրջանի առանձին համայնքների բյուջեների եկամուտների և ծախսերի կատարողականները 2019-2021 թթ.:

Ասկերան քաղաքի 2019 թ. բյուջեի եկամուտները պլանավորվել էր 30663.0 հազ. դրամ, փաստացի մուտքերը կազմել են 28649.2 հազ. դրամ կամ կատարողականը կազմել է 93.4%: Ընդ որում, սեփական եկամուտները պլանավորվել էր 23845.0 հազ. դրամ, որը փաստորեն կատարվել էր 22719.3 հազ. դրամով կամ 95.3 %-ով: Դոտացիան նշված ժամանակահատվածում պլանավորված էր 6818.0 հազ. դրամ, որը փաստորեն կատարվել է 5929.9 հազ. դրամով կամ կազմել է 87%: Ասկերան համայնքի բյուջեի ծախսերը պլանավորվել էր 2019 թ. 30663.0 հազ. դրամ, փաստացին կազմել էր 24481.2 հազ. դրամ կամ կատարողականը 79.8 % էր [2]:

Ասկերանի 2020 թ. բյուջեի եկամուտները նախատեսված էր 64492.0 հազ. դրամ, փաստացի մուտքերը կազմել են 51067.3 հազ. դրամ կամ կա-

տարվել էր 79.2 %, թերակատարումը պայմանավորված էր համավարակով և պատերազմական իրավիճակով: Մեփական եկամուտները նշված ժամանակահատվածում պլանավորվել էր 25540. 0 հազ դրամ, սակայն փաստացին կազմել է 67. 3%: Դոտացիան պլանավորված էր 38952.0 հազ. դրամ, բայց փաստացի պետական բյուջեից հատկացվել էր 33872.5 հազ. դրամ, կամ այն կազմել է 87 % [2]:

2020 թվականի Ասկերանի համայնքային բյուջեի ծախսային մասը պլանավորված էր 70745.2 հազ. դրամ, փաստացի այն կազմել է 56574.8 հազ դրամ, կամ կատարողականը կազմել է 80 %:

2021 թ. Ասկերանի բյուջեի մուտքերը պլանավորվել էր 70445.2 հազ. դրամ, փաստացի եկամուտները կազմել են 62195.3 հազ. դրամ կամ կատարվել է 88.3 %՝ սեփական եկամուտները նախատեսված էր 23540.0 հազ. դրամ, փաստացի կատարողականը կազմել է 22053.9 հազ. դրամ կամ 93.7%: Դոտացիան նախատեսված էր 46905.2 հազ. դրամ, փաստորեն ֆինանսավորվել էր 40141.4 հազ. դրամ կամ կազմել է 85.6 %: Բյուջեի ծախսերը նշված ժամանակահատվածում նախատեսվել էր 71345.2 հազ. դրամ, փաստացի արձանագրվել է 58147.8 հազ. դրամ կամ կատարվել է 81.5 %-ով:

Ասկերանի շրջանի խոշոր համայնքներից է Նորագյուղը: 2019 թ. համայնքային բյուջեի եկամուտները պլանավորվել էր 15560.8 հազ. դրամ. փաստացի մուտքագրվել է 15146.7 հազ. դրամ, կամ կատարողականը կազմել է 97.3 %, ընդ որում սեփական եկամուտները նախատեսված էր 11779.4 հազ. դրամ, փաստացին կազմել է 11794.6 հազ. դրամ՝ ապահովելով 100.1 % աճ: Պետական բյուջեից նախատեսված դոտացիան 3781.4 հազ. դրամ էր, փաստացի տրամադրվել է 3352.1 հազ. դրամ, որը կազմել է 88.6 % [4]:

Համայնքի բյուջեի ծախսերը նշված ժամանակաընթացքում նախատեսված էր 18560.8 հազ. դրամ, փաստացին կազմել էր 17702.5 հազ. դրամ, որը կազմում էր 95.4 %:

2020 թ. Նորագյուղի համայնքային բյուջեի եկամուտները նախատեսված էր 14818.7 հազ. դրամ, փաստացին կազմել էր 10071.1 հազ. դրամ կամ կատարվել էր 68 %, սեփական եկամուտները պլանավորված 8483.0 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 3736.1 հազ. դրամով, կամ կատարողականը կազմել էր 44 %: Դոտացիան նախատեսված 6335.7 հազ. դրամ, որը լրիվ ֆինանսավորվել է, կատարողականը կազմել է 100 %:

2020 թ. Նորագյուղի բյուջեի ծախսերը պլանավորված էր 13024.1 հազ. դրամ, որից փաստացին կազմել էր 10668.8 հազ. դրամ կամ կատար-

վել է 81.9 % [2]:

2021 թ. համայնքային բյուջեի եկամուտները նախատեսված էր 15224.1 հազ. դրամ, փաստացի մուտքերը կազմել են 14745.9 հազ. դրամ կամ կատարվել էր 96.9 %, սեփական եկամուտները՝ 10483.0 հազ. դրամի փոխարեն արձանագրվել է 10657.9 հազ. դրամ կամ կատարողականը կազմել է 101.7 % [2]:

Դոտացիան նշված ժամանակահատվածում 4741.1 հազ. դրամի փոխարեն տրամադրվել է 4088.0 հազ. դրամ կամ 86.2 %: 2021 թվականին բյուջեի ծախսերի նախատեսված 15024.1 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 14047.7 հազ. դրամ կամ 91.5 %:

Ի տարբերություն մնացած համայնքների՝ Նորագյուղի վերոնշյալ տվյալները գոհացուցիչ են:

Ակնադրյուր գյուղը պատերազմից հետո մնաց թշնամու տիրապետության տակ: 2019 թ. համայնքային բյուջեի եկամուտները նախատեսված 10335.9 հազ. դրամի փոխարեն փաստացի կատարվել էր 9845.2 հազ. դրամով կամ կազմել էր 95.3 %, ընդ որում սեփական եկամուտները 4043.7 հազ. դրամի փոխարեն կազմել էր 4572.0 հազ. դրամ, կատարողականը՝ 110.3 %: Դոտացիան պլանավորված 6192.2 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 5273.2 հազ. դրամով կամ 85.2 %: Ծախսերը նշված ժամանակահատվածում պլանավորված 10335.9 հազ. դրամի փոխարեն կազմել են 9334.9 հազ. դրամ կամ 90.3 % [2]:

2020 թ. Ակնադրյուրի համայնքային բյուջեի մուտքերը նախատեսվել էր 10719.9 հազ. դրամ, սակայն փաստացին կազմել էր 8337.0 հազ. դրամ կամ 77.8 %: Սեփական եկամուտները պլանային 4013.8 հազ. դրամի փոխարեն 2179.7 հազ. դրամ էր կամ 54.3 %:

Պետության կողմից սահմանված դոտացիան 6706.1 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 6157.3 հազ. դրամ կամ կատարվել էր 91.8 %: Նշված ժամանակահատվածում բյուջեի ծախսերը պլանավորված 11681.3 հազ. դրամի դիմաց կազմել է 8848.4 հազ. դրամ կամ 75.7 % [2]:

2021 թ. Ակնադրյուրի համայնքային բյուջեի եկամուտները նախատեսված էր 8606.0 հազ. դրամ, փաստացին կատարվել է 7839.9 հազ. դրամ կամ 91.1 %: Քանի որ գյուղը հետպատերազմյան շրջանում լրիվությամբ անցավ Ադրբեջանի վերահսկողության տակ, հետևաբար, չկան նաև սեփական եկամուտներ, սակայն դոտացիան պլանավորված 8606.1 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 7839.9 հազ. դրամ կամ կատարվել է 91.1 %: Ծախսերը նախատեսված 8606.0 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 7839.9 հազ. դրամ կամ 91.1 %:

Այգեստանի բյուջեի եկամուտները 2019 թ. նախատեսված էր 9435.4 հազ. դրամ, փաստացի մուտքերը կազմել են 9409.9 հազ. դրամ կամ 99.7 %, որից սեփական եկամուտները պլանավորված 6019.5 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 6502.5 հազ. դրամ կամ 107.7 %: Դոտացիան նախատեսված 3395.9 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 2907.4 հազ. դրամ կամ 85.6 %: Բյուջեի ծախսերը 2019 թ. պլանավորված 9435.4 հազ. դրամի փոխարեն կատարվել է 8226.6 հազ. դրամով կամ 87.2 %-ով [2]:

Համայնքային բյուջեի մուտքերը 2020 թ. պլանավորված էր 11676.6 հազ. դրամ, փաստացին կազմել է 8034.7 հազ. դրամ կամ 68.8 %: Նշված մուտքերից սեփական եկամուտները պլանավորված 6139.6 հազ. դրամի փոխարեն կատարվել են 4834.2 հազ. դրամով կամ 78.7 %: Դոտացիան պլանավորված 5337.0 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 3200.5 հազ. դրամ կամ կատարվել է 58.8 %:

2020 թ. համայնքային բյուջեի ծախսերը 11676.6 հազ. դրամի փոխարեն՝ 5372.1 հազ. դրամ էր կամ կազմել է 46 %: 2021թ. Այգեստանի համայնքային բյուջեի մուտքերը պլանավորվել էր 11676.6 հազ. դրամ. փաստացին կազմել է 10250.0 հազ. դրամ կամ կատարվել է 87.8 %, որից սեփական եկամուտները նախատեսված էր 6139.6 հազ. դրամ, փաստացին՝ 6340.3 հազ. դրամ՝ կատարողականը կազմելով 103.3 %: Դոտացիան նախատեսված 5537.0 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 3909.9 հազ. դրամ կամ 70.6 %: Բյուջեի ծախսերը նախատեսված 11976.6 հազ. դրամի փոխարեն կատարվել են 5346.6 հազ. դրամով կամ 44.6 %-ով:

Խնապատ համայնքի բյուջեի մուտքերը 2019 թ. սահմանված էր 9822.7 հազ. դրամ, որը փաստացի կազմել է 9696.6 հազ. դրամ., կատարողականը՝ 98.7 %: Սեփական եկամուտները պլանային 4730.6 հազ. դրամի փոխարեն կատարվել է 5262.2 հազ. դրամով կամ 111.2 %-ով: Դոտացիան նախատեսված 5092.1 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 4434.4 հազ. դրամով կամ 87.1 %-ով: Խնապատի համայնքային բյուջեի ծախսերը նախատեսված 10572.7 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 10148.6 հազ. դրամ կամ 96 %: 2020 թ. համայնքային բյուջեի մուտքերը նախատեսված էին 11250.0 հազ. դրամ, փաստացին կազմել էր 8337.4 հազ. դրամ կամ 74.1 %, սեփական եկամուտները պլանի 5395.8 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 2830.5 հազ. դրամ, կատարողականը՝ 52.5 %, դոտացիան՝ 5854.2 հազ. դրամի դիմաց ֆինանսավորվել է 5506.9 հազ. դրամ կամ կատարվել է 94.1 %-ով: Նշված ժամանակաընթացքում համայնքի բյուջեի ծախսերը պլանավորված 10853.6 հազ. դրամի փոխարեն կատարվել է 8681.0 հազ. դրամով կամ 80 %-ով: 2021 թ. համայնքի բյուջեի մուտքերը պլանավոր-

ված 10853.6 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 8024.7 հազ. դրամ կամ 91.8 %, որից սեփական եկամուտները՝ 2880.3 հազ. դրամի դիմաց հավաքագրվել է 2886.9 հազ. դրամ կամ 100.2%: Դոտացիան նախատեսված 5864.8 հազ. դրամի փոխարեն տրամադրվել է 5137.8 հազ. դրամ կամ 87.6 %: Նույն ժամանահատվածում կատարողականը կազմել է 8023.3 հազ. դրամ կամ 91.7 % [2]:

Հաջորդ ուսումնասիրվող համայնքը Իվանյան համայնքն է: 2019 թ. համայնքային բյուջեի մուտքերը պլանավորված 9852.9 հազ. դրամի դիմաց հավաքագրվել է 9576.8 հազ. դրամ կամ 97.2 %, որից սեփական եկամուտները նախատեսված 7723.5 հազ. դրամի դիմաց փաստացի կազմել է 7767.0 հազ. դրամ կամ 100.6 %: Պետական բյուջեից տրվող դոտացիան պլանավորված 2129.4 հազ. դրամի դիմաց ֆինանսավորվել է 1809.8 հազ. դրամ կամ 85%: Բյուջեի ծախսերը 2019 թ. պլանավորված 11362.9 հազ. դրամի փոխարեն կատարվել է 9808.0 հազ. դրամով կամ 86.3 %-ով: Իվանյանի համայնքային բյուջեի մուտքերը 2020 թ. նախատեսված 11509.7 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 8411.0 հազ. դրամ կամ 73 %, որից սեփական եկամուտները պլանավորված 9821.9 հազ. դրամի փոխարեն փաստացի կազմել է 6463.8 հազ. դրամ կամ 69.2 %: Դոտացիան նախատեսված 2187.8 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 1936.3 հազ. դրամով կամ կազմել է 88.5%: Բյուջեի ծախսերը նշված ժամանակաշրջանում ծրագրավորված 12480.0 հազ. դրամի փոխարեն կազմել է 9869.1 հազ. դրամ կամ 79.1 % [2]:

2021 թ. Իվանյան համայնքի բյուջեի մուտքերը պլանավորված 13459.2 հազ. դրամի դիմաց կազմել են 11045.3 հազ. դրամ կամ 82.1%, որից սեփական եկամուտները 9321.9 հազ. դրամի փոխարեն հավաքագրվել է 9360.6 հազ. դրամ կամ 100.4 %: Դոտացիան 4137.3 հազ. դրամի փոխարեն ֆինանսավորվել է 1684.7 հազ. դրամով կամ կազմել է 40.7 %: Ծախսերը նախատեսված 11508.8 հազ. դրամի փոխարեն կազմել են 5481.3 հազ. դրամ կամ 47.6 %:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրելով ԱՀ Ասկերան քաղաքի և որոշ համայնքների բյուջեների եկամուտները և ծախսերը 2019, 2020, 2021 թ.թ., առանձնացնելով սեփական եկամուտները և պետական բյուջեից տրվող դոտացիաները՝ կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ ուսումնասիրված համայնքների բյուջեները, առանց դոտացիոն հատկացումների, սեփական եկամուտներով չեն կարող ապահովել հիմնական ծախսերը: Անշուշտ շատ համայնքներ, տարիների ընթացքում աստիճանաբար ավելացնելով սեփական եկամուտները և տարբեր աղբյուրներից ստանալով նյութական և ֆինանսական միջոցներ, կարող էին որոշակի հաջողությունների հասնել, եթե չլիներ 2020 թ. պատերազմը: Պատերազմը խոր հետք թողեց ամբողջ Արցախի վրա:

Անշուշտ իրավիճակը կարգավորելու կարևոր պայմաններից մեկն անվտանգության ապահովումն է. եթե լինի կայուն, խաղաղ իրավիճակ, արցախցին երբեք չի լքի դարերով ստեղծած և արյունով շաղախված իր փոքրիկ հողակտորը:

Գրականություն

1. ԱՀ կառավարության պաշտոնական կայք. <http://gov.nkr.am/hy/>
2. ԱՀ Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության պաշտոնական կայք. <https://minfin-nkr.am/>
3. ԱՀ Տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարություն պաշտոնական կայք. <https://www.mtai.am/>
4. ԱՀ Վիճ. ծառայության պաշտոնական կայք. <http://www.stat-nkr.am/>
5. ԱՀ ՊԵԿ պաշտոնական կայք. <https://www.tax.nk.am/>
6. <https://anau.am/>

Анализ бюджетов некоторых общин Аскеранского района Республики Арцах

Барсебян Людмила

Арутюнян Сусанна

Арутюнян Ирена

Долуханян Нелли

Резюме

Ключевые слова: *общинный бюджет, собственные доходы, субсидии, расходы, исполнение, процент*

Аскеранский район Республики Арцах является одним из регионов исключительной важности. В состав района входят 42 общины, количество населенных пунктов – 45. Большинство населения занимается растениеводством и животноводством. После войны, развязанной Азербайджаном в 2020 году, ряд сел Аскеранского района - Акнахбюр, Аветаранец, Арменакаван, Мадаташен, Мохшмхат, Джрагацнер, Сгнак и Ухтасар остались оккупированы противником, а села Караглух и Урахач необитаемы после военных действий. Развитие общины заслуживает серьезного внимания со стороны государства. Реализован и реализуется ряд программ, которые будут способствовать развитию экономики, занятости населения, увеличению доходов и предотвратят отток населения из республики. У каждой общины есть свой бюджет, который определяется правительством с указанием источников доходов и порядка осуществления расходов. Меры противодействия выделяются громадам из государственного бюджета (фонд) для обеспечения доходов. Были исследованы доходы бюджетов нескольких общин, выделив собственные доходы и выделяемые субсидии, а также указав расходы. Одним из представленных общин является село Акнахбюр, которое в настоящее время находится под контролем Азербайджана. Однако большая часть перемещенного населения, найдя пристанище в Арцахе и различных районах Республики Армении, вовлечена в определенную сферу трудовой деятельности и не собирается покидать Арцах. В работу включены анализ доходов муниципальных бюджетов Аскерана, Норагюха, Акнахпюра, Айгестана, Хнапата и Иваняна (собственные доходы - субсидии и расходы за 2019-2021 годы).

Доходы бюджета города Аскерана на 2019 год планировались в размере 30663,0 тыс. драмов, фактические поступления составили 28649,2 тыс драмов, а исполнение составило 93,4%. При этом собственные доходы планировались в размере 23845,0. тыс. драмов, что было фактически

выполнено на 22719,3 тыс. драмов или 95,3%. В указанный период субсидия составляет 5929,9 тыс. драмов или 87%. Бюджетные расходы общины Аскеран в 2019 году составили 24481,2 тыс. драмов или 79,8%. Доходы бюджета Аскерана на 2020 год составили 51 067,3 тыс драмов, но фактическое исполнение составило 80%. Доходы бюджета 2021 года планировались осуществить как в 2020 году – произведено 81,5 % затрат. Аналогичное исследование и анализ были проведены в нескольких общинах, упомянутых выше. В заключительном разделе, обобщая доходы, собственные поступления, дотацию и расходы общин Аскеранского района за 2019-2021 гг., мы приходим к выводу, что ни одна община в настоящее время не имеет возможности покрывать свои расходы без государственной поддержки, субсидий, на уровне собственных доходов. Война оказала негативное влияние на весь Арцах. Но на этом вопрос существования арцахского населения не закончился. Здесь продолжают творить, созидать и защищать родную землю.

Budget Analysis of some Communities in Askeran Region of the Republic of Artsakh

*Barseghyan Lyudmila
Harutyunyan Susanna
Harutyunyan Irena
Dolukhanyan Nelli*

Summary

Key words: *community budget, own income, subsidies, expenses, performance, percentage*

Askeran region of the Republic of Artsakh is one of the regions of exceptional importance. The district includes 42 communities, the number of settlements - 45. The majority of the population is engaged in crop production and animal husbandry. After the war unleashed by Azerbaijan in 2020, a number of villages in the Askeran region - Aknakhbyur, Avetaranots, Armenakavan, Madatashen, Mohshmhath, Jragatsner, Sgnak and Ukhtasar remained occupied by the enemy, and the villages of Karaglukh and Urakhach were uninhabited after hostilities. The development of the community deserves serious attention from the state. A number of programs have been implemented and are being implemented in order to contribute to the development of the economy, employment of the population, increase in income and prevent the outflow of the population from the republic. Each community has its own

budget, which is determined by the government, indicating the sources of income and the procedure in which expenditures are made. Countermeasures are allocated to communities from the state budget (fund) to ensure income. The revenues of the budgets of several communities were studied, highlighting their own income and subsidies, as well as indicating the expenditure. One of the communities represented is the village of Aknakhbyur, which is currently under the control of Azerbaijan. However, the majority of the displaced population, having found shelter in Artsakh and various regions of the Republic of Armenia, now is involved in some sphere of labor activity in Artsakh and is not going to leave it. The work includes an analysis of the income of the municipal budgets of Askeran, Noraghyugh, Aknakhpyur, Aygestan, Khnapat and Ivanyan (own income – subsidies and expenses for 2019-2021).

The budget revenues of Askeran for 2019 were planned in the amount of 30663.0 thousand drams, the actual revenues amounted to 28649.2 thousand drams, which was done to 93.4%. At the same time, own incomes were planned in the amount of 23845.0 thousand drams, which was actually performed for 22719.3 thousand drams or 95.3%. During this period, the subsidy is 5929.9 thousand drams or 87%, actual expenses are 24481.2 thousand drams or 79.8%. In 2020 Askeran's budget was almost doubled, but the actual execution was 80%. Budget income for 2021 was planned as much as in 2020 - 81.5% of the expenses were made. A similar study and analysis has been carried out in several communities mentioned above. There is the same situation in almost each one of them. In the final section, summarizing the incomes, own income, subsidies and expenses of the communities of the Askeran region for 2019-2021, we come to the conclusion that no single community currently has the opportunity to cover its expenses without state support. The war had a negative impact on the whole Artsakh. Thus the existence matter of the Artsakh population did not end there: they continue living, creating and protecting their land.

Ներկայացվել է 16.07.2022 թ.

Գրախոսվել է 12.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Հայաստանը որպես ապագա համաշխարհային տեխնոլոգիական կենտրոն

Բարսեղյան Նարինե

***Հանգուցային բառեր.** տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, օտարերկրյա ներդրողներ, ստարտափներ, էկոհամակարգեր, մարդկային ներուժ, սկսնակ ընկերություն*

Նախաբան

Ներկայումս Հարավային Կովկասի ամենափոքր հանրապետությունը՝ ՀՀ-ն, իր տեխնոլոգիական ներուժի առումով աստիճանաբար ձեռք է բերում ավելի ու ավելի մեծ դերակատարում: Եթե նախկինում այս լեռնային երկիրը քիչ էր հետաքրքրում օտարերկրյա ներդրողներին, ապա ներկայումս պետության անմիջական հոգածության ներքո գտնվող SS ոլորտը գնահատվում է որպես շահավետ ոլորտ՝ ներդրումների արագ ետգնման, բարձր շահութաբերության և նպաստավոր հարկային քաղաքականության շնորհիվ: Հոդվածում **նպաստակադրել** ենք ընդգծել SS ոլորտի այն առավելությունները, որոնք կարող են առավել հետաքրքրական և շահեկան լինել օտարերկրյա ներդրողների համար, միաժամանակ լուծումներ փնտրել ոլորտի առավել զգայուն **հիմնախնդիրների** վերաբերյալ: Իհարկե, ՀՀ-ի աշխարհագրական դիրքը, արևելյան և արևմտյան հարևանների հետ մշտապես առկա կոնֆլիկտները որոշակիորեն նսեմացնում են Հայաստանի ընդհանուր տնտեսական նկարագիրը, սակայն սույն հոդվածում օտարերկրյա ներդրողների համար փորձել ենք ընդգծել հանրապետության տնտեսության, մասնավորապես SS ոլորտի դրական կողմերը և առավելությունները, որով էլ հիմնավորվում են հոդվածում ընտրված **թեմայի արդիականությունը և հրատապությունը**:

Հոդվածի բովանդակությունը

Ներդրումները ՀՀ-ում դիտարկվում են որպես տեխնոլոգիական ոլորտի ներուժ: Եթե համեմատենք ՀՀ-ն տարածաշրջանի մյուս երկրների՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ, որոնք միավորվել են ենթակառուցվածքների զարգացման բազմաթիվ խոշոր ռազմավարական նախագծերում, օրինակ՝ Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթգծի շինարարություն, նրանք արևելքի և արևմուտքի միջև հաստատել են ցամաքային կապ, և այդ պայմաններում Հայաստանը հայտնվել է երկրորդային պլանում: Այս գործընթացը, որն առաջին հայացքից բացասական երևույթ է ՀՀ-ի համար, ունի նաև դրական կողմեր: Կառավարությունը, ամբողջո-

վին ծանրաբեռնված չլինելով «Մետաքսի ճանապարհի» բազմագործոն խնդիրներով, հնարավորություն է ձեռք բերել կենտրոնանալ տեխնոլոգիական ոլորտի վերածննդի և կատարելագործման աշխատանքների վրա, որտեղ ներկայումս ներդրվում է հսկայական ներուժ:

Հետազոտություն

Հայաստանը դասվում է այն երկրների շարքին, որոնք չունեն նպաստավոր աշխարհագրական դիրք, ելք դեպի ծով, բնական ռեսուրսները խիստ սահմանափակ են, առկա են երկար ու փակ սահմաններ, լարված առևտրատնտեսական, դիվանագիտական հարաբերություններ և՛ արևելյան, և՛ արևմտյան հարևանների հետ: Այնուամենայնիվ նրանք, ովքեր պլանավորում են ներդրումներ իրականացնել Հայաստանում, պետք է իմանան, որ այստեղ առկա է հսկայական մարդկային ներուժ, և այն անընդհատ ընդլայնվում է: Դրա հիմքը բարձր տեխնոլոգիական մշակումների և հետազոտությունների խորքային գործընթացների իրականացումն է, որն իրապես կարելի է անվանել ազգային գերակայություն և առաջնահերթություն:

Ներկայումս համարձակ կարելի է պնդել, որ նման ռազմավարությունը թույլ է տալիս հարավկովկասյան այս փոքր պետությանը դուրս գալ համաշխարհային հարթակ՝ վերացնելով հայկական տեխնոլոգիական ոլորտի շուրջ ստեղծված շրջափակումը: Իրականում տեխնոլոգիական ոլորտի հսկայական ներուժը կուտակվել է երկար տարիների ընթացքում, սակայն ներկայիս «բումը» ծնունդ է վերջին մի քանի տարիների, երբ աշխարհի քարտեզում խորը թաքնված լեռնային երկիրը սկսեց դրսևորվել որպես համաշխարհային տեխնոլոգիական հսկա:

Գոյություն ունեն մի շարք նախադրյալներ, որոնք ՀՀ-ում ներդրումների իրականացումը և բիզնեսի հիմնադրումը դարձնում են գրավիչ և հեռանկարային: Եթե նախկինում Հայաստանը համարվում էր տարբեր երկրների ազդեցությանն ու անմիջական ներգործությանը պարբերաբար ենթարկվող երկիր, ապա ներկայումս ՀՀ-ն բազմաթիվ չափանիշներով համարվում է ազատ և դեմոկրատ երկիր, որտեղ առկա են նորամուծությունների իրականացման համար հսկայական ներուժ և տեղեկատվական տեխնոլոգիական ոլորտի բարձրակարգ և նպատակամետ մասնագետների մեծ բանակ: Դա է պատճառը, որ հայկական ստարտափներում ներդրումները միաժամանակ գտնում են աջակցություն և չեն առաջացնում լուրջ խնդիրներ՝ կադրերի որոնման առումով:

ՀՀ կառավարությունը, կարևորելով SS-ի արդյունաբերության զարգացումը ոչ միայն որպես առանձին ոլորտ, այլ նաև որպես Հայաստանի

տնտեսության ընդհանուր առաջընթացի, արտադրողականության բարձրացման և համաշխարհային տնտեսության մեջ մրցունակությունն ապահովելու հիմնական գործոն, հատուկ շեշտադրել է Հայաստանում SS-ի ոլորտի արդյունավետության շարունակական աճի ապահովումը, տնտեսության այլ բնագավառներում ոլորտի արտադրանքի և ծառայությունների կիրառումն ու երկրում տեղեկատվական հասարակության ձևավորումը [1, 1]:

Ներդրումները ՀՀ-ում շահավետ են այն առումով, որ բնութագրվում են արագ ետգնեցիկությամբ, բարձր շահութաբերությամբ և սպառման լայն շուկայով: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ հատկապես բարձրակարգ երիտասարդ մասնագետների ներուժի արդյունավետ ներդրումը կարող է երկիրը դուրս բերել ներկա ծանր տնտեսական իրավիճակից և նպաստել SS ոլորտի զարգացմանը: Հատկապես նրանք են դառնում խորքային տեխնոլոգիական նորամուծությունների հենասյունը, որի արդյունքը կարող է դրսևորվել SS ոլորտի կտրուկ զարգացմամբ:

ՀՀ տնօրինում է անհրաժեշտ ռեսուրսների և բարձր տեխնոլոգիաների, որոնք կարող են նպաստել ՀՀ-ի կողմից տնտեսական ճգնաժամի հաղթահարմանը և կրթական ու մտավոր, գիտական արդյունքի արտահանմանը այլ երկրներ: Բազմաթիվ ծրագրերի մշակումը, բարձր տեխնոլոգիական ստարտափները և համաշխարհային նշանավոր ընկերությունների աջակցությունը ոլորտը դարձնում են նշանակալի և հեռանկարային: Հատկապես նրանք են ձևավորում SS ոլորտում ազգային հենքի հիմնասյունը:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության գործունեության առաջնայնություններից մեկը եղել և մնում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ոլորտի զարգացումը: Ներկայումս բազմաթիվ ծրագրեր են իրականացվում ոլորտի որակյալ կադրերի պատրաստման և վերապատրաստման, ոլորտում արտահանման և ներդրումների ծավալների մեծացման, ձեռներեցության խթանման, սկսնակ ընկերությունների ձևավորմանն աջակցման ու աշխատատեղերի ստեղծման ուղղությամբ, որոնք ի վերջո կնպաստեն Հայաստանի տնտեսության արտադրողականության և մրցունակության բարձրացմանը, գիտելիքահենք տնտեսության ձևավորմանը, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմանը, տեղական ընկերությունների արտադրանքի և ծառայությունների արտահանմանն ու Հայաստանի՝ որպես տեղեկատվական, հեռահաղորդակցման և բարձր տեխնոլոգիաներ ունեցող երկրի վարկանիշի բարձրացմանը [2, 1]:

Ներկայումս ՀՀ-ում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները մեծամա-

սամբ ուղղվում են տեխնոլոգիական ոլորտ: Իրականում բազմաթիվ համաշխարհային նշանավոր ընկերություններ (Intel, Microsoft, Google, IBM, Synopsys և Cisco) արդեն ունեն իրենց ներկայացուցչությունները հանրապետությունում, միայն 2018 թ.-ին ոլորտի աճը կազմել է 33 %, իսկ շահույթը՝ 2500 մլն. \$: Իհարկե, եթե այս ցուցանիշը համեմատենք տեխնոլոգիական առումով առաջատար հանդիսացող բազմաթիվ խոշոր այլ երկրների հետ, այն կհամարվի ցածր ցուցանիշ, բայց քիչ բնակչությամբ հարավկովկասյան փոքր պետության համար նշված ցուցանիշը բավականին բարձր է: Եվ այստեղ հարկ է ընդգծել ստարտափների դերը. ՀՀ-ում ներդրումներ կատարվում են ներդրումային այնպիսի ընկերությունների կողմից, որոնք արդյունավետորեն միավորում են գիտական և տեխնոլոգիական նախագծերը, մշակումներն ու արդյունքները:

Հայկական սփյուռքի բազմաթիվ ընկերությունների աջակցությամբ՝ համաշխարհային հեղինակություն վայելող և 1 մլրդ. \$ կապիտալ ունեցող Service Titan և հայկական բազմաթիվ ընկերություններ, ինչպես օրինակ 2015 թ. Apple Design Award ընկերության կողմից պարգևի արժանացած Shadowmatic ընկերությունը, համատեղ բազմաթիվ ստարտափների ներդրման շնորհիվ կարողացել են ստեղծել գործունեության միասնական էկոհամակարգ:

Հաջողակ բիզնեսի վառ օրինակ է հայտնի քրաուդֆանդինգային Crowdfunding Formula մարքեթինգային ընկերությունը, ընդ որում ընկերության առաջին Kickstarter ստարտափը ձախողվել է, որից հետո հիմնադիրը սկսել է նորից ուսումնասիրել քրաուդֆանդինգ գրոյական սկզբնակետից: Տեղեկատվության հավաքագրման հիմնական մոտեցումը դարձել է այլ հաջողակ քրաուդֆանդինգային ընկերությունների ղեկավարների հետ համագործակցությամբ առանցքային խնդիրների հետ կապված հարցերի համակողմանի պարզաբանումը, որի մասին մանրամասնորեն ներկայացրել է ընկերության հիմնադիր Նարեկ Վարդանյանն իր կողմից հրատարակված «Քրաուդֆանդինգի 57 գաղտնիքները» հեղինակային գրքում: Նշենք, որ գիրքը ակնթարթային հեղնակություն է ձեռք բերել և վաճառվել այն բանից հետո, երբ վաճառահանվել է «Amazon» ընկերության կողմից կազմակերպված աճուրդում [7]:

Հիմնվելով նշված օրինակի վրա՝ կարելի է վստահորեն նշել, որ ՀՀ-ում ստարտափների տեսքով ներդրումների կատարումը գտնվում է ամուր հիմքերի վրա և ցուցաբերում է զարգացման լուրջ ներուժ: Նշենք նաև, որ օտարերկրյա ներդրողը չի հանդիպում մասնագետների սակավություն, իսկ տեղական կրթական հաստատությունների շրջանավարտ-

ները ցուցաբերում են գիտելիքների և հմտությունների բարձր մակարդակ նման լուրջ նախագծերում աշխատելու համար: SS ոլորտի առաքելությունը այն է, որ անհրաժեշտ է ոչ միայն բազմապատկել սեփական կապիտալը, այլև գիտակցել, որ այդ աշխատանքով ներկայացվում է ՀՀ SS ոլորտի երիտասարդ մասնագետների առաջին հաջողությունները համաշխարհային SS հարթակում:

ՀՀ-ում ներդրումների ներգրավման ակտիվացումը գնահատվում է որպես SS ոլորտում պետության կարևոր ձեռքբերում: Որպես օրինակ կարելի է նշել աշխարհահռչակ ֆոտոնկարներ և տեսանյութեր խմբագրող PicsArt ստարտափի մասին. ընկերությունն սկսել է իր գործունեությունը 10 աշխատակցի ներգրավմամբ, մեծամասամբ՝ ուսանողներ, որոնք ստեղծել են հավելվածի առաջին տարբերակը: Առաջին ամսում հավելվածը ներբեռնվել է մոտ 1 մլն անգամ, իսկ 2020-ին այդ ցուցանիշը հասել է 600 մլն-ի: Կարճ ժամանակահատվածում PicsArt-ը ստացել է բազմաթիվ պարգևատրումներ և խրախուսումներ, զբաղեցրել է հինգերորդ վարկանիշային հորիզոնականը Forbes ամսագրի լավագույն հիսուն ստարտափների ցուցակում: Ներկայումս ընկերությունը 500 աշխատատեղ ունեցող ընկերություն է, որի գրասենյակները զբաղեցնում են մեծ աշխարհագրություն՝ Սան Ֆրանցիսկո, Երևան, Պեկին, Մոսկվա, Տոկիո, Լոս Անջելես:

Ներկայումս ոլորտի հաջողակ օրինակների շարքին կարելի է դասել Zoomerang տեսաերիզները խմբագրող հավելվածը՝ իր 10 մլն օգտատերերով և «gg Taxi» ընկերությունը, որը հասանելի է նաև Վրաստանում և ՌԴ-ում [8]:

ՀՀ SS ոլորտում ներդրումները կարևորում են նաև այն առումով, որ նպաստում են հանրապետության տնտեսության զարգացմանը, բյուջեի համալրմանը, տնտեսության աշխուժացմանը, ինչը հիմնավորվում է նորարարական ընկերությունների աճող թվաքանակով: Ներկայումս ՀՀ-ում ներդրումներ կատարելու և ստարտափներ հիմնելու համար չի պահանջվում պարտադիր գտնվել հանրապետությունում, կարելի է համակարգը ղեկավարել նաև հանրապետությունից դուրս գտնվելով. դրա համար ստեղծվել են համապատասխան նպաստավոր պայմաններ:

ՀՀ կառավարությունը SS ոլորտին տրամադրել է հարկային բազմաթիվ արտոնություններ, այս ոլորտին պատկանող ընկերությունները եկամտային հարկ վճարում են 10 %, տեղեկատվական արդյունքի արտահանման մասով ազատվում են ԱԱՀ-ի վճարումից, ազատված են նաև շահութահարկի վճարումից [3, 10-րդ հոդված, 1-ին մաս, 1.1-րդ կետ], [4,

հոդվածներ 10 և 16], [5, 8-րդ հոդված]:

SS ոլորտը գերակա ճյուղ հայտարարելուց և պետական աջակցության մասին օրենքն ընդունելուց հետո լուրջ առաջընթաց է գրանցել: Սակայն քիչ չեն նաև խնդիրները, որոնց բախվում են այս ոլորտի ընկերությունները [6, 1]:

ՀՀ կառավարությունը «բաց դռների» քաղաքականության ներդրման միջոցով հեշտացրել է բիզնեսի հիմնադրման գործընթացը, որը նպատակադրվել է հեշտացված պայմանների առաջարկման միջոցով ներգրավել հնարավորինս մեծաքանակ օտարերկրյա ձեռներեցների և ներդրողների: Համաձայն ՀԲ-ի «Doing Business» զեկույցի՝ ՀՀ-ն աշխարհում 10-րդ երկիրն է, որտեղ հեշտացված է բիզնեսի հիմնադրման գործընթացը:

ՀՀ-ում ներդրումների իրականացումը հիմնադիրների համար նաև յուրօրինակ ուսուցողական գործընթաց է, որը հնարավորություն է ընձեռում ձեռք բերել համապատասխան փորձ և հմտություններ: Այն ձեռներեցները, որոնք պլանավորում են ձեռնարկատիրական գործունեություն հիմնել ՀՀ-ում, պետք է հաշվի առնեն այն հանգամանքը, որ հանրապետությունն ունի մրցունակ կրթական համակարգ, որը հնարավորություն է ընձեռում.

- աշխատանքներում ներառել տեխնիկական կրթություն ունեցող ազգաբնակչության ներուժը,
- առկա մասնագետների ներգրավմամբ խթանել տնտեսության զարգացումը,
- համաշխարհային տեխնոլոգիական քարտեզում բարձրացնել ՀՀ-ի դիրքորոշումը,
- հետազոտական խոշոր կենտրոն հանդիսացող «Սիլիկոնյան Հովտում» զբաղեցնել նպաստավոր դիրք,
- գործունեության մեջ ներգրավել ինչպես գիտությունը, այնպես էլ կրթական համակարգը,
- ստեղծել հետազոտական տարատեսակ լաբորատորիաներ:

Armat ինժեներական լաբորատորիայի շնորհիվ հայ ուսանողների կողմից տեխնոլոգիական հետազոտությունների իրականացումը դարձել է կարևոր առաքելություն: 2014-ին ծրագրի ստեղծման նպատակը հանրապետության գյուղական դպրոցներում տեխնիկական լաբորատորիաների ստեղծումն էր: Նման ծրագիրը հնարավորություն էր ընձեռում նաև միջնակարգ կրթություն ունեցող անձանց ներգրավվել ծրագրում: Անվճար ծրագիրն արագ մեծ տարածում գտավ և ներկայումս ՀՀ-ում և Վրաստանում հաշվարկվում են Armath-ի շուրջ 575 լաբորատորիաներ,

որտեղ սովորում են շուրջ 15000 սաներ: Նրանց գերակշիռ մեծամասնությունը հետագայում ուսումը շարունակում է տեխնիկական բուհերում:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ներկայումս ՀՀ-ում SS ոլորտի ձեռնարկությունների համար ապահովվել են լավագույն պայմաններ՝ զարգանալու և միջազգային շուկա դուրս գալու համար: Ստեղծվել են բիզնեսի գրանցման հեշտացված և արագացված պայմաններ, առկա են լավագույն մտահղացումները և նախագծերը կապիտալիզացնելու արդյունավետ հնարավորություններ, հարկային համակարգի կողմից ներդրվել են հարկերի վճարման արտոնյալ պայմաններ, ոլորտը ազատված է մաքսատուրքերի վճարումից: Կրթական որակյալ համակարգը թույլ է տալիս արագ հավաքագրել բարձրակարգ մասնագետների խմբեր: Հանրապետությունում առկա է նոր տեխնոլոգիաների մշակման և գիտական հետազոտությունների իրականացման համար անհրաժեշտ հմտություններ և կարողություններ ունեցող գիտնականների և երիտասարդ մասնագետների ամուր քաղա, SS ոլորտի ձեռնարկությունները հնարավորություն ունեն արագ ֆինանսավորում ստանալ տեխնիկական ուղղվածություն ունեցող ձեռնարկություններին աջակցող տարատեսակ մասնավոր և պետական ֆոնդերից: ՀՀ-ում ներդրված ստարտափները ստանում են արագ և արդյունավետ զարգանալու ու ընդլայնվելու հնարավորություն, որն այլ երկրներում աստիճանաբար դժվարանում է:

Գրականություն

1. «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի խթանման ծառայությունների 2010 թ. ծրագիրը», հավելված N 1, ՀՀ կառավարության 2010 թ.-ի մայիսի 20-ի N 666 - Ն որոշում:
2. «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի խթանման ծառայությունների 2013 թ. ծրագիրը», հավելված N 1, ՀՀ կառավարության 2013 թ. ապրիլի 18-ի N 442-Ն որոշում:
3. «Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ օրենք:
4. «ԱԱՀ-ի մասին» ՀՀ օրենք:
5. «Շահութահարկի մասին» ՀՀ օրենք:
6. Ռուզան Թադևոսյան, «Տեղեկատվական ոլորտի զարգացումները» ամփոփագիր, մայիս-հոկտեմբեր, ՀՊՏՀ, Երևան, 2018 թ.:
7. [https://am.linkedin.com/ Нарек Варданын](https://am.linkedin.com/НарекВарданын) «57 секретов краудфандинга»
8. <https://incrussia.ru/fly/gg-shuttle/>

Армения как будущий глобальный технологический центр

Барсегян Нарине

Резюме

Ключевые слова: *информационные технологии, иностранные инвесторы, стартапы, экосистемы, человеческий потенциал, стартап-компания*

Подводя итог размышлениям, в настоящее время для предприятий ИТ-сферы в Республике Армения созданы наилучшие условия для развития и выхода на международный рынок. Созданы более простые и быстрые условия регистрации бизнеса, существует много эффективных возможностей для капитализации лучших идей и проектов, налоговая система вводит льготные условия уплаты налогов, сфера свободна от уплаты таможенных пошлин. Эффективная система обучения позволяет быстро набирать группы высококлассных специалистов. В Республике Армения существует мощная база ученых и молодых специалистов, обладающих необходимыми навыками и умениями для разработки новых технологий, а также проведения научных исследований, а предприятия ИТ-сферы имеют возможность быстрого получения финансирования от различных частных и государственных фондов, поддерживающих предприятия технического направления. Еще один ключевой фактор, который нужно помнить: с одной стороны, стартапы, инвестированные в Армению, получают возможность быстро и эффективно развиваться, расширяться, с другой стороны, в других странах это становится все сложнее.

Armenia as a Future Global Technology Center

Barseghyan Narine

Summary

Key words: *information technology, foreign investors, startups, ecosystems, human potential, start-up company, tax exemption*

Nowadays the best conditions are provided in order to develop and enter into international market for enterprises of the IT sphere in the Republic of Armenia. Easy and fast conditions of business enrollment registration have been created, there are so many effective opportunities to capitalize the best ideas and projects, privileged conditions of tax payment are input by the tax system, the sphere is free of customs duty payment. An effective educational system allows to quickly recruit groups of highly qualified specialists. There is a base of scientists and young specialists who have the necessary skills and abilities for developing new technologies as well as carrying out scientific researches in the Republic of Armenia, the enterprises of the IT sphere have an opportunity of getting fast funding from various private and state funds supporting enterprises. On the one hand the startups invested in Armenia get an opportunity to develop and expand fast, but on the other hand this process becomes more and more difficult in other countries.

Ներկայացվել է 19.09..2022 թ.

Գրախոսվել է 08.11.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Գործարար ակտիվության անկման հետևանքները արտասահմանյան
ներդրումների կրճատման համատեքստում**

Հայրապետյան Աննա

***Հանգուցային բառեր.** օտարերկրյա ուղղակի գույտ ներդրումներ, արտաքին առևտրաշրջանառություն, արտահանում, ներդրումային միջավայրի գրավչություն, կապիտալի արտահոսք, մակրոտնտեսական իրավիճակ, ռազմաքաղաքական անկայունություն, տնտեսական անկում*

Նախաբան

Համաշխարհային տնտեսության մասշտաբով ներդրումների և տնտեսական ցուցանիշների անկման առումով 2020-2021 թ.թ.-ը կարելի է բնութագրել որպես ճգնաժամային տարիներ: Յուրաքանչյուր պետություն այս կամ այն չափով իր վրա է կրում համաշխարհային տնտեսական ինտեգրացիոն գործընթացների ազդեցությունը: Ուստի համաշխարհային տնտեսության վայրկյվերումների պայմաններում առանձնակի կարևորություն են ձեռք բերում երկրների տնտեսական անվտանգության հարցերը, վերանայվում են պետական քաղաքականության, այդ թվում՝ ներդրումային ծրագրերը: Սույն հոդվածը նվիրված է տնտեսական անկման և ներդրումային գործընթացների միջև փոխադարձ կապի ուսումնասիրությանը և առկա իրավիճակում ներդրումային քաղաքականության բարելավման ուղիների առաջարկմանը:

**Գործարար ակտիվության վրա ազդող գործոնների
ակնարկային բնութագիրը**

Որպես կանոն փոքր տնտեսություն ունեցող երկրները զգայուն են ներքին, առավել ևս՝ արտաքին ազդակների հանդեպ: Ուսումնասիրության համար կառանձնացնենք այն ներքին և արտաքին գործոնները, որոնցից յուրաքանչյուրն իր բացասական հետևանքն է թողել Հայաստանի տնտեսության վրա նախորդող տարիների ընթացքում: Որպես արտաքին գործոն՝ կոլիտարկենք համաշխարհային տնտեսական անկման միտումները, իսկ որպես ներքին գործոն՝ ներքաղաքական գործընթացները: Արտաքին և ներքին գործոնների սոցիալ-տնտեսական հետևանքները գնահատելու համար որպես տնտեսական ակտիվության/տնտեսական կրճատման չափանիշ վերցրել ենք օտարերկրյա ներդրումների, տնտեսական աճի և արտահանման ցուցանիշները:

Ցանկացած երկրի տնտեսական զարգացման և կայուն աճի հիմնական շարժիչ ուժը ներդրումներն են: Օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման և ճիշտ (արդյունավետ, նպատակային) օգտագործման համար պահանջվում է պետական մոտեցում: Պատահական չէ, որ ներդրումների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը կազմում է պետության մակրոտնտեսական քաղաքականության առանցքային հարցերից մեկը և պետք է համապատասխանի տվյալ երկրի հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրերին: Սակայն բավական են փոքր տատանումներ, անորոշություն և ռիսկ, որպեսզի երկիրը կորցնի իր ներդրումային գրավչությունը: Թեև Հայաստանը տարիներ շարունակ վարել է ներդրումային «բաց դռների» քաղաքականություն, սակայն իրականությունը ցույց տվեց, որ ռիսկերի ազդեցությամբ չեզոքացվում են նույնիսկ ամենալավ մշակված ներդրումային ծրագրերը: Այս օրինաչափությունը բացահայտելու համար դիտարկենք օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների զուտ հոսքի դինամիկան նախորդող 3 տարիների համար:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Վերլուծության նպատակով հոդվածում կիրառվել է համեմատական հետազոտության մեթոդ՝ բացարձակ և հարաբերական ցուցանիշների նկատմամբ: Ընդհանուր գործարար ակտիվության և մակրոտնտեսական կայունության գնահատման համար հիմք են ընդունվել օտարերկրյա զուտ ներդրումների, տնտեսական աճի, պետական պարտքի, արտաքին առևտրաշրջանառության, մասնավորապես՝ արտահանման ցուցանիշները, ինչպես նաև միջազգային վարկանշավորման համակարգում Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը: Վերոնշյալ ցուցանիշների մասով ներկայացվել են հարաբերական և միջին մեծություններ, իսկ վերջիններիս դինամիկան արտացոլելու համար կիրառվել է գրաֆիկական պատկերման մեթոդաբանություն:

Հարաբերական ցուցանիշների վերլուծությունը թույլ է տվել բացահայտել դիտարկվող ցուցանիշների միջև առկա կապերը և ի հայտ բերել ուսումնասիրվող երևույթի դրևորման ու զարգացման միտումները:

Վերլուծություն

Վերլուծության համար որպես ելակետային տվյալներ են հանդիսացել նյութական արտադրության այն ճյուղերը, որոնք մեծ տեսակարար կշիռ ունեն ՀՀ արտահանման կառուցվածքում և ներդրումներ-տնտեսական աճ կապի ուսումնասիրության համար առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Աղյուսակ 1.

**Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների գուտ հոսքը խոշոր ճյուղերի կտրվածքով
2019-2021 թթ. և 2022 թ. առաջին կիսամյակի դրությամբ (մլն դրամ)¹**

	2019	2020	2021	2022 հունվար -հունիս
Ընդամենը	56 905,5	-25 229,3	-8 228,4	2 707,3
Հանքարդյունաբերություն	-7 468,8	-7 109,5	-13 914,1	904,5
Մանրի արտադրություն	1 204,8	923,7	31,6	28,1
Խմիչքների արտադրություն	-178,5	1 952,9	908,7	159,7
Շենքերի շինարարություն	-27,6	685,5	-9,7	-8,2
Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ	-174,8	379,3	188,6	104,8

Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների դինամիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ 2019 թ.-ից հետո, մասնավորապես՝ 2020-2021թթ.-ին օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների գուտ հոսքն ունեցել է կայուն անկման միտում, 2020-2021թթ. գուտ հոսքը եղել է բացասական, այսինքն տեղի է ունեցել օտարերկրյա կապիտալի արտահոսք երկրից: Ներդրումային հոսքերը տնտեսության առանձին ճյուղերում դրսևորել են դրական միտումներ, սակայն նվազել է ներդրումների գումարային մեծությունը (աղյուսակ 1):

2020 թ.-ին արձանագրվել է ՀՀ տնտեսության իրական հատվածում կատարված գուտ ներդրումների՝ վերջին 10 տարիների ամենաբացասական ցուցանիշը: Ամենախոշոր դրամական արտահոսքը տեղի է ունեցել մետաղական հանքաքարի արդյունահանման (-21 731.3 մլն դրամ), հիմնական մետաղների արտադրության (-6 488,7 մլն դրամ) և հեռահաղորդակցության (-51 006 մլն դրամ) ոլորտներում: Հանքարդյունաբերության և շինարարության ոլորտներում ներդրումների անկման միտումները պահպանվել են 2021 թ.:

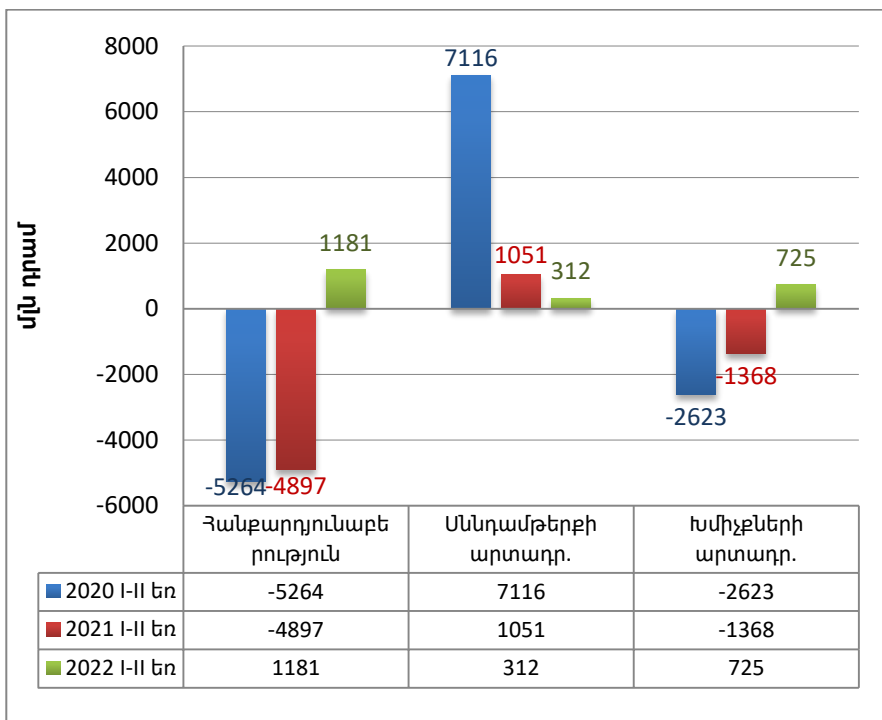
2022 թ. առաջին կիսամյակի դրությամբ նշված բոլոր ճյուղերում նկատվել են ներդրումային հոսքերի դրական միտումներ:

¹ Աղյուսակի կազմման համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի տարեգրքերը:

Մինչև 2022 թ.-ը ուսումնասիրվող ցուցանիշների անկման պատճառները գտնվել են կանխատեսելիության և կայունության անկման տրամաբանության մեջ, քանի որ կապիտալը սիրում է հանգիստ, կանխատեսելի միջավայր: Համավարակը և պատերազմը չէին կարող իրենց հետևանքները չթողնել արտասահմանյան ներդրումների վրա: Արտաքին քաղաքական զարգացումներով պայմանավորված անորոշությունը անխուսափելիորեն պասիվացնում է ներդրումային ծրագրերը և նվազեցնում արտաքին ներդրողների հետաքրքրությունը տվյալ երկրի հանդեպ: Համեմատության համար ասենք, որ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները նշված ժամանակահատվածին նախորդող տարիների դրությամբ գտնվել են բարձր մակարդակի վրա. ցուցանիշը 2016 թ.-ին կազմել է 81 581,3 մլն դրամ, 2017 թ.-ին՝ 93 043,9: 2018 թ.-ին նվազման տեմպը նախորդ տարվա համեմատությամբ կազմել է մոտավորապես -20 %: 2019-2021 թթ.-ին արձանագրվել են նվազման հետևյալ տեմպերը՝ -24 %, -117% և -52 %: Եվ որպեսզի ավելի պարզ դառնա, թե ինչ միտումների մասին է խոսքը, նշենք, որ միայն վերջին 3 տարվա ընթացքում օտարերկրյա զուտ ներդրումները կրճատվել են միջին հաշվով մոտավորապես 64 %-ով:

Քանի որ 2020-2021 թթ. ստեղծված իրավիճակի առաջացմանը մեծապես նպաստեցին համավարակն ու պատերազմը, հետևաբար կարելի է ասել, որ ներդրումային հոսքերի նվազման գլխավոր, եթե ոչ միակ պատճառը եղել է Հայաստանում ձևավորված ոչ բարենպաստ ներդրումային միջավայրը: Դրա վառ ապացույցը անկանխատեսելիության պայմաններում ներդրողների վստահության ցածր մակարդակն է: Ուստի, կարելի է ասել, որ ՀՀ-ում բավական բարձր են ներդրումային ռիսկերը, իսկ ներդրումային ոչ արդյունավետ քաղաքականությունը կրում է ինստիտուցիոնալ բնույթ՝ հիմքում ունենալով մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններ: Ռիսկի գործոնից բացի ներդրումների կրճատման վրա ազդել է նաև ժամանակի գործոնը: Հայտնի է, որ առանց ռիսկի ու ժամանակի գործոնի պատշաճ գնահատման ոչ մի ներդրումային նախագիծ չի կարող կյանքի կոչվել:

Սակայն պետք է նշել, որ 2021 թ.-ին անկման տեմպերը նվազել են, որոշ ճյուղերում արձանագրվել է կապիտալի ներհոսք: Իսկ 2022 թ. առաջին կիսամյակի դրությամբ կապիտալի ներհոսքը գերազանցել է արտահոսքին, ինչի շնորհիվ գումարային ցուցանիշը (զուտ հոսքը) եղել է դրական: Այնուամենայնիվ, շինարարության ոլորտում ներդրումների ներհոսք չի արձանագրվել, այլ՝ արտահոսք:

Գծապատկեր 1. Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների զուտ հոսքը 2020-2022 թթ. հունվար-հունիսին խաշոր ճյուղերի կտրվածքով (մլն դրամ)²

Ուղղակի զուտ ներդրումները 2020-2022 թթ. առաջինից երկրորդ եռամսյակների համար կազմել են համապատասխանաբար 311,1 մլն դրամ, 1 362,8 մլն դրամ և 4 554,7 մլն դրամ:

2020 թ. հունվար-հունիսին ուղղակի զուտ ներդրումները նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատ նվազել են 123 անգամ: 2021 թ. ցուցանիշը նախորդ տարվա նույն ժամանակաշրջանի համեմատությամբ ունեցել է աճի միտում. աճել է 4,4 անգամ, իսկ 2022 թ. ցուցանիշը նախորդ տարվա նույն ժամանակաշրջանի համեմատությամբ աճել է մոտավորապես 3,3 անգամ: Անկումը և աճը պայմանավորված են եղել համաշխարհային տնտեսական գործընթացներով: Այսպիսով, հետպատերազմյան իրակա-

² Գծապատկերի կազմման համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի հրապարակումները:

նության պայմաններում ունեցել ենք զուտ ներդրումների խիստ ցածր մակարդակ՝ 2019 թ. առաջին-երկրորդ եռամսյակի համեմատությամբ: Անկումը կազմել մոտավորապես 70 % (կամ ցուցանիշը նվազել է 15 անգամ):

Կապիտալի ամենամեծ արտահոսքը եղել է հանքարդյունաբերության ոլորտում: Ոլորտի վրա իր բացասական հետևանքն է ունեցել Ջանգեգուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի աշխատանքների տևական խաթարումը 2021 թ. ընթացքում:

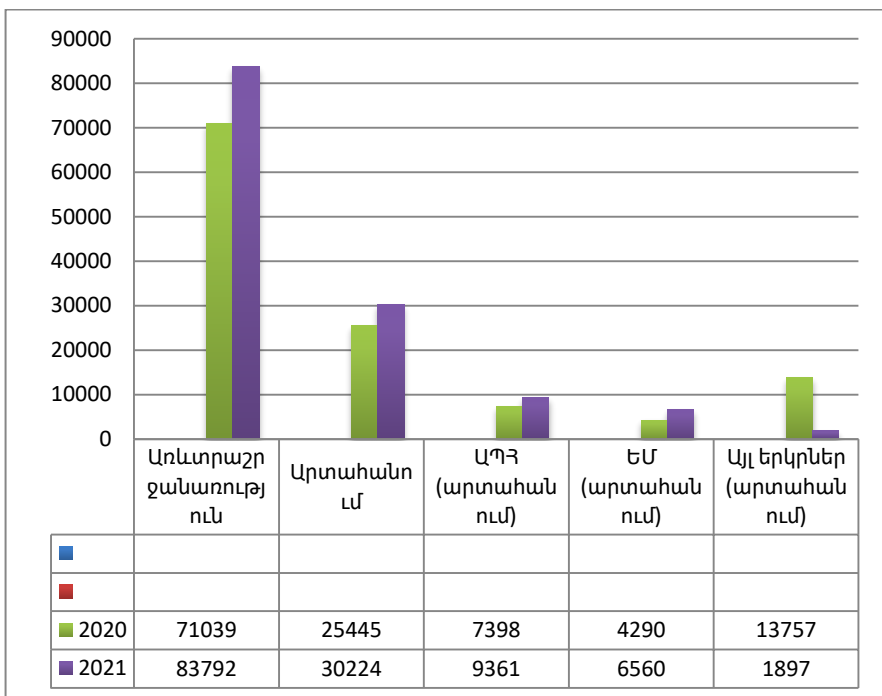
Ներդրումային ծրագրերի համատեղ ֆինանսավորման բացակայության հետևանքով մեծ վնասներ են կրում տնտեսության իրական հատվածն ու սոցիալական ոլորտը:

Արժույթի միջազգային հիմնադրամի՝ 2021 թ. ապրիլի 21-ի հաշվետվության մեջ նշվում է, որ 2020 թվականին ՀՀ համախառն ներքին արդյունքը նվազել է 7,6 %-ով [10]: Նույն հաշվետվության մեջ նշվում է նաև, որ ՀՀ պետական պարտքն ավելացել է և 2020 թ.-ին հասել ՀՆԱ-ի 60 % շեմը: 2022 թ. սեպտեմբերի դրությամբ ՀՀ պետական պարտքը կազմել է ՀՆԱ-ի շուրջ 60,2 %-ը:

2020-2022 թթ. որոշակիորեն վատթարացել են նաև բիզնես միջավայրը բնութագրող ցուցանիշները, որոնց գծով Հայաստանը միջազգային վարկանիշային սանդղակում հետընթաց է ունեցել նախորդող մի քանի տարիների համեմատությամբ: Այդ ընթացքում Հայաստանի դիրքը նվազել է 9 կետով՝ գրավելով 47-րդ հորիզոնականը: Այս ցուցանիշը հասանելի է բիզնեսի կարգավորման ուղղությամբ Համաշխարհային բանկի կողմից հրապարակված առնվազն երկու զեկույցներում [9, 4]:

Ըստ Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի տարեկան զեկույցների՝ գլոբալ մրցունակության ինդեքսով Հայաստանը 141 երկրների շարքում գրավել է 69-րդ տեղը դիտարկվող ժամանակահատվածի ամենաձգնաժամային փուլում [11, 81]:

Գործարար ակտիվության անկման հետևանքով տուժել է նաև արտահանումը:

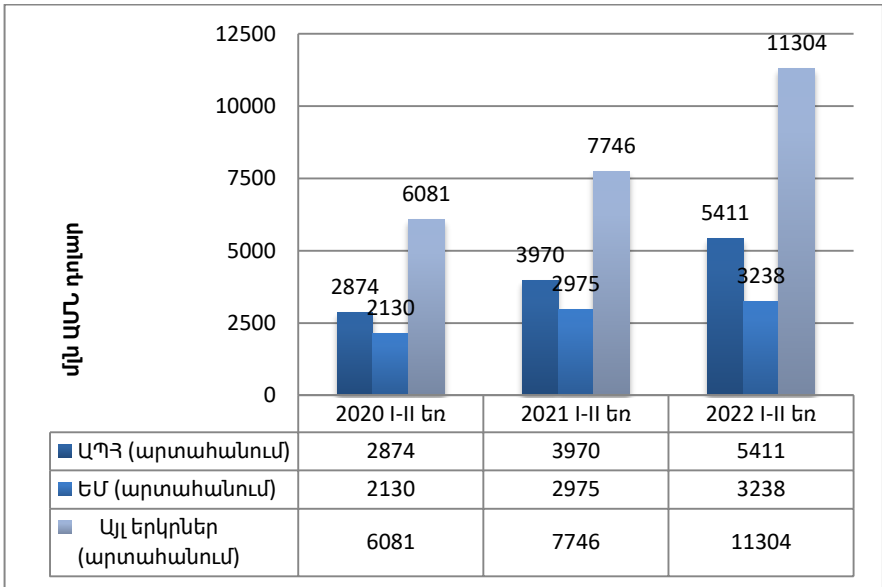

Գծապատկեր 2. Արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքի դինամիկան՝ ըստ երկրների, 2020-2021 թթ. (մլն ԱՄՆ դոլար)³

ԱՊՀ և ԵՄ պետությունները հանդիսանում են առևտրային հիմնական գործընկեր-երկրները Հայաստանի համար: 2020 թ. արտահանումը նախորդ տարվա համեմատությամբ նշված ուղղություններով կրճատվել է միջինը 17 %-ով, ընդ որում՝ դեպի ԵՄ երկրներ արտահանումն ավելի մեծ չափերով է կրճատվել (25,8 %): Դեպի ԱՊՀ երկրներ արտահանման ծավալների կրճատումը կազմել է 8,5 %:

2021 թ. և 2022 թ. հունվար-հունիս ամիսների արտահանման ցուցանիշները նշված ուղղություններով ունեցել են աճի միտում:

³ Գծապատկերի կազմման համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի հրապարակումները:

Գծապատկեր 3. 2020-2022 թթ. առաջին-երկրորդ եռամսյակների արտաքին առևտրաշրջանառության կառուցվածքի դինամիկան՝ ըստ երկրների (մլն ԱՄՆ դոլար)*

Այսպիսով, համեմատելով 2021-2022 թթ. ցուցանիշները, կարելի է ասել, որ 2020 թ.-ը բնութագրվել է անկումնային նաև արտաքին առևտրաշրջանառության տեսանկյունից. մասնավորապես արտահանման տեմպերի անկում է արձանագրվել ԱՊՀ և ԵՄ երկրների ուղղությամբ: Նախորդ տարվա համեմատությամբ անկումը նշված ուղղություններով կազմել է համապատասխանաբար 18 % և 21 %, ինչը հանդիսանում է գործարար ակտիվության անկման ևս մեկ կարևոր ցուցիչ: Այդուհանդերձ, հաջորդող տարիներին նկատվել է որոշակի աշխուժացում արտաքին առևտրաշրջանառության ոլորտում:

* Գծապատկերը կառուցվել է ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի հրապարակումների հիման վրա:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ընդհանրացնելով ներդրումային և գործարար միջավայրերում առկա հիմնախնդիրներն ու բացասական միտումները, կարելի է արձանագրել հետևյալը.

1. Տեղի է ունեցել օտարերկրյա ներդրումների կտրուկ անկում, կապիտալի փախուստ Հայաստանի Հանրապետությունից:
2. Նվազել է ներդրումային միջավայրի գրավչությունը: Ներդրումների կրճատման վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել երկրի ներքաղաքական իրավիճակի փոփոխությունը, այնուհետև՝ համավարակը և պատերազմը:
3. Մեծացել է գործարարների անորոշությունը Հայաստանի հետ կապված, ավելին՝ շատ գործարարներ հեռանկար չեն տեսնում Հայաստանում: Տվյալ դեպքում հաճախ հետաձգվում են ներդրումային նախագծերը:
4. Քաղաքական և ռազմաքաղաքական անկայունության հետևանքով նվազել է Հայաստանի վարկն ու հեղինակությունը, գործարար աշխարհում՝ մրցակցային առավելությունները:
5. Քաղաքական և ռազմաքաղաքական անկայունության հետևանքով Հայաստանը հայտնվել է ռիսկային երկրների շարքում: Բիզնես միջավայրի գնահատման չափանիշներով Հայաստանը գտնվում է «B» դասի ռիսկային խմբում: Վերջինս ընդհանուր գծերով բնութագրվում է որպես բարձր ռիսկային կամ որպես ցածր վարկանիշ: Շեշտենք, որ տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է ներդրումային ռիսկին [7]:
6. Բացակայում են ներդրումների խթանման գործուն պետական ծրագրերը:

Նշենք, որ ՀՀ-ում օտարերկրյա ներդրումները կարգավորվում են 1994 թ.-ին ընդունված «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքով: ՀՀ ներդրումային քաղաքականության հիմնադրույթներն ամրագրված են 2015 թ.-ին ընդունված ՀՀ ներդրումային քաղաքականության հայեցակարգում, որով ստեղծվել են ներդրումային հարաբերությունների ազատականացման, ներդրումների պաշտպանության, օտարերկրյա ներդրողների համար բարենպաստ ռեժիմի ապահովման, այն է՝ ներդրողների իրավունքների, օրինական շահերի և գույքի պաշտպանության հիմքեր: Սակայն օրենսդրական բարեփոխումների ուղղությամբ գործնական քայլեր չեն արվել վերջին տարիներին: Այս հանգամանքը նույնպես ներդրումային արդյունավետ քաղաքականության բացթողումներից է:

Առկա բացթողումների և հիմնախնդիրների ուղղությամբ անհրաժեշտ են

1. Առաջին հերթին ներդրողների համար ապահովել կանխատեսելիության մթնոլորտ՝ ներդրումային միջավայրի քաղաքական բաղադրիչի միջոցով: Դրան հասնելու համար անհրաժեշտ է ռազմաքաղաքական կայունություն:
2. Քաղաքական կայունությունից ոչ պակաս կարևոր է տնտեսական կայունությունը, տնտեսության «խաղի կանոնների» հստակությունը, մրցակցային դաշտը, գների, փոխարժեքի կայունությունը, բարենպաստ հարկային, մաքսային օրենսդրությունը, պետության տնտեսական օժանդակությունը, ցածր վարչարարությունը, վարկային և այլ ֆինանսական արտոնությունները:
3. Բարենպաստ իրավական դաշտը, այն է՝ ներդրողների իրավունքների պաշտպանությունը, պետական աջակցությունը, օրենքի գերակայությունը: Այս հարցը պահանջում է ինստիտուցիոնալ և օրենսդրական լուծումներ, այլ կերպ ասած՝ պետության «բարի կամք»: Նշենք, որ օտարերկրյա ներդրումների պաշտպանության պետական երաշխիքներ ներկայումս չկան Հայաստանում, այդ թվում՝ ներդրողի օգտին վեճերի լուծման ինստիտուտներ և մեխանիզմներ:
4. Ներդրումային միջավայրի գրավչության մեծացման նպատակով կարևորում ենք ներդրումային ռազմավարության ընդունումը, որը թույլ կտա վեր հանել ներդրումների առաջնահերթ ոլորտները՝ ելնելով ճյուղերի ռազմավարական նշանակությունից և ներդրումային հոսքերն ուղղորդել դեպի այդ ոլորտներ:
5. Անհրաժեշտ է ստեղծել ազգային վենչուրային հիմնադրամ՝ ստարտափների ֆինանսավորման նպատակով:

Գրականություն

1. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-հունիսին, էջ 129-132,
https://armstat.am/file/article/sv_06_20a_411.pdf
2. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 137-138,
https://armstat.am/file/article/sv_12_20a_411.pdf

3. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021 թ. հունվար-հունիսին, էջ 123-124,
https://armstat.am/file/article/sv_06_21a_411.pdf
4. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 134-135,
https://armstat.am/file/article/sv_12_21a_411.pdf
5. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022 թ. հունվար-հունիսին, էջ 136-140,
https://armstat.am/file/article/sv_06_22a_411.pdf
6. Օտարերկրյա ներդրումները 2022 թվականի հունվար-փետրվարին, էջ 92-93,
https://www.armstat.am/file/article/sv_02_22a_420.pdf
7. Coface for Trade, Comparative Table of Country Assessments,
[https://www.coface.com/Economic-Studies-and-Country-Risks/Comparative-table-of-country-assessments/\(geo\)/3509/\(bca\)/207](https://www.coface.com/Economic-Studies-and-Country-Risks/Comparative-table-of-country-assessments/(geo)/3509/(bca)/207)
8. Doing Business 2020, Comparing Business Regulation in 190 Economies, World Bank Group, p. 4,
<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf>
9. Doing Business 2021, Comparing Business Regulation in 190 Economies, World Bank Group, p. 4,
<https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/armenia/ARM.pdf>
10. IMF Staff Concludes Visit to Republic of Armenia, Press Release No. 21/111, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/04/21/pr21111-armenia-imf-staff-concludes-visit-to-republic-of-armenia>
11. The Global Competitiveness Report, Special Edition 2020, Klaus Schwab, World Economic Forum p. 81,
http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf
12. The World Bank Data on Measuring Business Regulations, Ease of Doing Business in Armenia,
<https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/armenia>

Последствия сокращения деловой активности в контексте сокращения иностранных инвестиций

Айрапетян Анна

Резюме

Ключевые слова: *прямые иностранные инвестиции, внешняя торговля, экспорт, инвестиционная привлекательность, отток капитала, макроэкономическая ситуация, военно-политическая нестабильность, экономический спад*

В данной статье рассматриваются последствия глобального экономического спада, эпидемии, войны на макроэкономическую стабильность Республики Армения, деловую активность и на национальную экономику Республики Армения в целом. С целью выявления негативных тенденций были изучены показатели инвестиций, экономического роста, государственного долга, в том числе внешнего долга, а также международной торговли. По средним оценкам, за последние 3-4 года инвестиции в Армению сократились, отток капитала из страны, сократился экспорт, увеличился государственный долг, а основной макроэкономический показатель, по данным международных организаций, имеет тенденцию к снижению в 2020, т.е. был не экономический рост, а экономический спад. По расчетам тех же международных структур, государственный долг РА превысил установленный допустимый порог, в результате чего Армения оказалась в группе рискованных стран.

Отчеты, опубликованные Всемирным банком по регулированию бизнеса, свидетельствуют о том, что в 2020г. ухудшились показатели, характеризующие бизнес-среду, по которым Армения отстала в международной рейтинговой шкале по сравнению с предыдущими 4 годами. За это время позиция Армении снизилась на 9 пунктов.

Согласно годовому отчету Всемирного экономического форума, в указанный период в Армении также наблюдалось снижение индекса глобальной конкурентоспособности.

Проблемы и негативные тенденции, представленные в работе, носили институциональный характер, и были внесены несколько предложений по их преодолению.

The Consequences of Decline in Business Activity in the Context of Foreign Investment Reduction

Hayrapetyan Anna

Summary

Key words: *foreign direct investment, foreign trade, exports, investment attractiveness, capital outflow, macroeconomic situation, military-political instability, economic downturn*

This article discusses the effects of the global economic downturn, epidemic and war on the macroeconomic stability of the Republic of Armenia, its business activity, and the national economy of the Republic of Armenia in general. The indicators of investments, economic growth, state debt, including foreign debt, as well as international trade were studied in order to reveal the negative tendencies. According to average estimates, over the last 3-4 years, investments in Armenia have decreased, capital outflow from the country, exports have decreased, public debt has increased, and the main macroeconomic indicator, according to international organizations, tends to decrease in 2020, i.e. it was not an economic growth, but economic recession. According to the calculations of the same international structures, the state debt of the Republic of Armenia exceeded the established permissible threshold, as a result of which Armenia found itself in the group of risky countries.

Reports published by the World Bank on business regulation demonstrate that in 2020, indicators characterizing the business environment have deteriorated, in terms of which Armenia has fallen behind in the international rating scale compared to the previous 4 years. During that time, the position of Armenia decreased by 9 points.

According to the annual report of the World Economic Forum, Armenia also had a decline in the global competitiveness index during the mentioned period.

The problems and negative tendencies presented in this article were of an institutional nature, and several suggestions were made to overcome them.

Ներկայացվել է 29.08.2022 թ.

Գրախոսվել է 29.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Թոչնաբուծական արտադրանքի արտադրության կազմակերպման
կատարելագործման և տնտեսական արդյունավետության
բարձրացման ուղիները Արցախի Հանրապետության
Մարտունու շրջանի «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ում**

*Հարությունյան Սուսաննա
Հարությունյան Բրենա
Բարսեղյան Լյուդմիլա
Ղուլիսանյան Նելլի*

Հանգուցային բառեր. *աշխատանքային ռեսուրսներ, աշխատանքի
արտադրողականություն, մթերատվություն, համախառն արտադրանք,
համախառն եկամուտ, շահույթ, զուտ եկամուտ, շահութաբերության
մակարդակ*

Նախաբան

Հասարակության տնտեսական առաջընթացի հիմքը հասարակա-
կան արտադրության արդյունավետ կազմակերպումը և տնտեսական
արդյունավետության բարձրացումն է:

Արտադրության կազմակերպումը ուղղված է արտադրական
ռեսուրսների առավել ռացիոնալ և արդյունավետ օգտագործմանը: Իսկ
արտադրական ռեսուրսների լրիվ և արդյունավետ կազմակերպումը
շուկայական տնտեսության պայմաններում խիստ կարևոր է, քանի որ
արտադրվող արտադրանքի տեսականին և ծավալները որոշվում են՝
հիմք ընդունելով առաջարկը, պահանջարկը և կազմակերպության ար-
տադրական ռեսուրսները:

Թոչնաբուծության զարգացումը կարևոր դեր ունի Արցախի տնտե-
սության զարգացման գործում. այն կարևոր նշանակություն ունի երկրի
արտաքին ու ներքին ապրանքաշրջանառության մեջ:

Հաշվի առնելով թոչնաբուծական արտադրանքների արտադրության
կարևորությունը՝ ներկայումս հրատապ է թոչնաբուծական արտադրան-
քի արտադրության կազմակերպման կատարելագործումն ու տնտեսա-
կան արդյունավետության բարձրացումը:

Հոդվածի հետազոտության նպատակը ԱՀ Մարտունու շրջանի
«Լուսակերտ» ՍՊԸ-ում թոչնաբուծական արտադրանքի արտադրության

կազմակերպման կատարելագործումը և տնտեսական արդյունավետության բարձրացումն է:

Առաջարկված նպատակին հասնելու համար կարևոր է հետևյալ խնդիրների լուծումը.

- բացահայտել թոշնաբուծական արտադրանքի արտադրության կազմակերպման կատարելագործման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները,
- վերլուծել ընկերության թոշնաբուծական արտադրանքի արտադրության ներկա վիճակը,
- բացահայտել թույլ տրված բացթողումները, ներկա պայմաններում թոշնաբուծական արտադրանքի արտադրության կազմակերպման և տնտեսական արդյունավետության անկման պատճառները,
- մշակել ու հիմնավորել ընկերության թոշնաբուծական արտադրանքի արտադրության կազմակերպման կատարելագործման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները:

Հետազոտության մեթոդները

1. Մարտունու շրջանի «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ն արտադրատնտեսական գործունեության համառոտ բնութագիրը

ԱՀ Մարտունու շրջանի «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ը կազմավորվել է 2002 թ. փետրվարին:

Կազմավորումից անմիջապես հետո սկսվել են հիմնական միջոցների՝ շենքերի ու սարքավորումների վերանորոգման և վերականգնողական աշխատանքները: Պատրաստի արտադրանք է սկսել թողարկել 2002 թ. մայիս ամսից:

Ընկերությունն աճեցնում է ROSS 308 տեսակի բրոյլեր թռչուն. ունի ինկուբացիոն կայան, թռչնի աճեցման համար նախատեսված վեց թռչնանոցից բաղկացած արտադրական գոտի, կերի և ապրանքային պահեստներ, համակցված կերի պատրաստման արտադրամաս, մորթի արտադրամաս, պատրաստի արտադրանքի պահպանման և պահեստավորման սառնարանային տնտեսություն, իրացման բաժին, կաթսայատուն ու տրանսպորտային սեփական ծառայություն:

Ներկայումս ընկերության արտադրանքի տեսականին թարմ և սառեցված վիճակում կազմում է 41 հատ՝ ամբողջական հավ, կտրտված վիճակում թռչնի տարբեր մասեր, ապուխտներ, կիսաֆարրիկատներ, հավի մսից նրբերշիկ, թռչնի ենթամթերքներ և այլն:

Ընկերության արտադրանքը իրացվում է ԱՀ և ՀՀ տարածքում: Առևտուր իրականացնող կազմակերպություններին արտադրանքը մատակարարվում է թարմ և սառեցված վիճակում՝ ընկերությանը պատկանող հատուկ կահավորված (այսինքն՝ սառնարաններ տեղադրված) «Ֆորդ» մակնիշի բեռնատար ավտոմեքենաներով:

Ընկերությունը ԱՀ Ստեփանակերտ քաղաքում և շրջաններում, ՀՀ տարածքի Կապան քաղաքում ունի ֆիրմային խանութներ, որտեղ մամլթերքի մատակարարումը թարմ և սառեցված վիճակում կատարվում է ամենօրյա:

Մորթի արտադրամասի աշխատանքի վարձատրությունը գործարքային է, իսկ մնացած աշխատողներինը՝ ժամավարձային:

Ընկերության արտադրական ստորաբաժանումները հիմնականում ապահովված են ժամանակակից սարքավորումներով, որոնց շնորհիվ աշխատանքները հիմնականում մեքենայացված են:

Ելնելով թոչնամսի շուկայի (ԱՀ և ՀՀ տարածք) իրավիճակից՝ ընկերությունը չի աշխատում իր արտադրական հզորությունների լրիվ ծանրաբեռնվածությամբ:

Ընկերության ինկուբացիոն կայանում հնարավոր է միաժամանակ ինկուբացիայի ենթարկել երեք խմբաքանակ ինկուբացիոն ձու՝ այսինքն, միաժամանակ համալրել երեք թոչնանոց, բայց դրանցում աճեցված թոչուններից ստացված արտադրանքը հնարավոր չէ իրացնել շուկայի սահմանափակ լինելու պատճառով:

Ընկերությունը էլեկտրաէներգիա է ստանում երկու տարբեր էլեկտրամատակարարման գծերից, լրիվությամբ գազաֆիկացված է, ջրամատակարարման համար ունի սեփական արտեզյան ջրհոր, 600 տոննա տարողությամբ երկու ջրավազան, բացի դրանից՝ ջուր է ստանում նաև «Զրամատակարարում և ջրահեռացում» ՓԲԸ-ից:

Ընկերությունը զբաղեցնում է 12,5 հա արտադրական տարածք՝ Մարտունի քաղաքից 3 կմ հեռավորության վրա, Էկոլոգիապես լրիվությամբ մաքուր տարածքում, որից զգալիորեն կախված է արտադրանքի որակը:

Թոչունների կերակրման համար օգտագործվող կերերից եգիպտացորենը, ցորենը և բուսական յուղը մթերվում են ԱՀ տարածքում արտադրող ֆիզիկական և իրավաբանական անձանցից: Ընդ որում համակցված կերի մնացած բաղադրամասերը, որոնք ձեռք են բերվում ԱՀ տարածքում, կազմում են կերի ավելի քան 60 %-ը: Իսկ մնացած մասը և համակցված

կերի մնացած բաղադրամասերը ձեռք են բերվում ՀՀ տարածքի կազմակերպություններից:

Ընկերության առկա աշխատանքային ռեսուրսների, աշխատաժամանակի տարեկան հնարավոր ֆոնդի օգտագործման, աշխատավարձի ֆոնդի և միջին ամսական աշխատավարձի ցուցանիշների մասին պատկերացում կազմելու համար ներկայացնենք աղյուսակ 1-ը.

Աղյուսակ 1

«Լուսակերտ» ՍՊԸ-ի աշխատանքային ռեսուրսները 2020-21թթ.[1]

Հ/հ	Ցուցանիշներ	Չափման միավոր	Տարիներ	
			2020թ.	2021թ.
1	2	3	4	5
1.	Ընդամենը աշխատանքային ռեսուրսներ	մարդ	148	144
2.	Տարվա ընթացքում նրանք աշխատել են ընդամենը	մարդ-օր	44992	43776
3.	Մշտական մեկ աշխատողը տարեկան աշխատել է	օր	304	304
4.	Աշխատողների կազմը՝			
	- բանվորներ (մշտական)	մարդ	144	140
	- կառավարման ապարատի աշխատողներ	մարդ	4	4
5.	Տարեկան աշխատավարձի ֆոնդը	մլն. դրամ	202.6	236.6
6.	Միջին ամսական աշխատավարձը	հազ. դրամ	114.1	136.9

Անասնաբուծությունում աշխատաժամանակի տարեկան հնարավոր ֆոնդը կարող է հասնել մինչև 300 օրվա: Քանի որ թռչնաբուծությունը անասնաբուծության կարևորագույն ճյուղերից է, հետևաբար ընկերությունում աշխատաժամանակի տարեկան հնարավոր ֆոնդի օգտագործումը բարձր է. այն կազմել է 101.3 %:

Տարեկան աշխատավարձի ֆոնդը իր մեջ ներառում է միայն հիմնական աշխատողների աշխատավարձը: Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ ընկերության աշխատողների միջին ամսական աշխատավարձը բարձրացել է՝ 114.1 հազ. դրամից հասնելով 136.9 հազ. դրամի: Աշխատողների միջին տարեկան թիվը նվազել է 4 մարդով:

2. Թռչնաբուծական արտադրանքի արտադրության կազմակերպումը «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ում

Թռչնաբուծական արտադրանքի արտադրության տեխնոլոգիական ցիկլն սկսվում է ինկուբացիոն կայանից, որի համար Վրաստանի և ՀՀ-ի թռչնաֆաբրիկաներից ներմուծվում է բրոյլեր տեսակի թռչնի ինկուբացիոն ձու: Ինկուբացիայի ժամանակահատվածը կազմում է 21 օր 8 ժամ, որից հետո ինկուբատորից հանված մեկ օրական ճտերի խմբաքանակը տեղափոխվում է ըստ արտադրական ծրագրի նախապատրաստված հերթական թռչնանոց, որտեղ էլ աճեցվում են 35-40 օր, որից հետո, ըստ իրացման բաժնի կողմից ներկայացված պահանջարկի, օրական որոշակի քանակությամբ ուղարկվում է մորթի արտադրամաս՝ մորթման, մաքրման, սառեցման, փաթեթավորման և իրացման բաժին՝ առաքման համար: Մեկ խմբաքանակի մորթման ժամկետը կազմում է 15 օրացուցային օր: Թռչնանոցում աճեցման ժամանակաշրջանը և օրական մորթվող թռչնի քանակը կախված է տարվա տվյալ ժամանակաշրջանում թռչնամսի շուկայում տիրող իրավիճակից և պահանջարկից:

Թռչունների ջրամատակարարումը և կերամատակարարումը ավտոմատացված են, մորթի արտադրամասում թռչնի մորթը, փետրահանումը և կերի արտադրամասում համակցված կերի պատրաստումը մեքենայացված են:

Ընկերության կողմից աճեցվող ROSS 308 տեսակի բրոյլեր թռչունը ունի մթերատվության նորմատիվային ցուցանիշներ, որոնք ձեռք են բերվում գլխաքանակի պահպանման օպտիմալ պայմաններում՝ օգտագործելով արդյունավետ տեխնոլոգիա: Նորմատիվային ցուցանիշների վրա կարող են ազդել հետևյալ գործոնները.

- կերի հասանելիությունը, որը կարող է սահմանափակել սննդաբար էլեմենտների մարսելիության մակարդակը,
- էքստրեմալ կլիմայական պայմանները, որոնք կարող են իջեցնել մթերատվությունը,
- տնտեսական նախադրյալները, որոնք կարող են սահմանափակել արտադրության համակարգի ընտրությունը: Այսինքն՝ մթերատվության միջին ցուցանիշները կարող են ցածր լինել նորմատիվային ցուցանիշներից:

ROSS 308-ը ուժեղ, արագ աճող բրոյլեր թռչուն է. ունի արդյունավետ կերակոնվերսիա և բարձր մսային ցուցանիշներ: Թռչնամսի արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը կախված է արտադրության

բարձր մթերատվությունից, որին հասնելու համար կարևոր է տեխնոլոգիայի պահպանումը:

Ընկերության արտադրական ստորաբաժանումները հիմնականում ապահովված են ժամանակակից սարքավորումներով, որոնց շնորհիվ աշխատանքները հիմնականում մեքենայացված են:

Ամռանը, շոգի պատճառով, հնարավոր չէ ճտերի աճեցումը թռչնանոցում թռչնի բարձր խտության պայմաններում: Այդ իսկ պատճառով միևնույն թռչնանոցը տարվա տարբեր ժամանակաշրջաններում համարվում է տարբեր թվաքանակ ունեցող խմբաքանակներով:

Կախված տարվա տարբեր ժամանակաշրջաններից՝ մեկ խմբաքանակ մեկ օրական ճուտ ստանալու համար ինկուբացվում է 29.000-34.000 ինկուբացիոն ձու, որից ստացվում է միջին հաշվով 23.000-27.000 մեկ օրական ճուտ:

Ներկայումս ընկերության ինկուբացիոն կայանում յուրաքանչյուր ամիս ինկուբացիայի է ենթարկվում 2-2,5 խմբաքանակ՝ տարեկան կտրվածքով 24-30 խմբաքանակ: Ոչ լրիվ ծանրաբեռնվածությամբ են աշխատում ընկերության 6 թռչնանոցները, որոնցից չորսում տեղադրված են Բելգիայի արտադրության լրիվ ժամանակակից սարքավորումներ՝ կերի և ջրի մատակարարման համար:

Կախված թռչնամսի շուկայի պահանջարկից՝ թռչունը մորթվում է 1.8-2.2 կգ կենդանի քաշի դեպքում, երբ մեկ գլուխ թռչնից ստացվում է 1.3-1.6 կգ մաքուր միս:

Հետազոտության արդյունքները և վերլուծությունը

Թռչնաբուծական արտադրանքի արտադրության տնտեսական արդյունավետության վերլուծությունը «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ում

Մարտոնու «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ն թռչնաբուծական արտադրանքի արտադրության տնտեսական արդյունավետության վերլուծության նպատակով ներքոհիշյալ աղյուսակով ներկայացնենք տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշները 2020-21 թթ. համար (աղ. 2):

**«Լուսակերտ» ՄՊԸ-ն տնտեսական արդյունավետության
ցուցանիշները 2020-21թթ. [2]**

Հ/Հ	Ցուցանիշները	2020թ.	2021թ.	Աճի տեմպը (%)
1	Համախառն արտադրանքը (հազ. դր.)	1098600.0	1134700.0	103.3
2	Նյութական ծախսերը (հազ. դր.)	567960.0	645490.0	113.7
3	Համախառն եկամուտը (հազ. դր.)	530640.0	489210.0	92.2
4	Արտադրական ծախսերը (հազ. դր.)	702540.0	788390.0	112.2
5	Զուտ եկամուտը (հազ. դր.)	396060.0	346310.0	87.4
6	Իրացման ծախսերը (հազ. դր.)	72745.0	76680.0	105.4
7	Լրիվ ինքնարժեքը (հազ. դր.)	775285.0	865070.0	111.6
8	Իրացումից ստացված հասույթը (հազ. դր.)	1062998.0	1245534.0	117.2
9	Շահույթը (հազ. դր.)	287713.0	380464.0	132.2
10	Շահութաբերության մակարդակը (%)	37.11	43.98	118.5
11	Աշխատանքի արտադրողականությունը մեկ աշխատողի հաշվով (հազ. դր.)	7423.0	7879.9	106.2
12	Աշխատանքի արտադրողականությունը աշխատանքային ծախսումների միավորի հաշվով (հազ. դր.)	24.4	25.9	106.2
13	Աշխատատարությունը (մարդ-օր)	0.041	0.039	95.1

Վերը նշված աղյուսակի տվյալներից պարզվում է, որ նախորդ տարվա համեմատ 2021-ին.

- նյութական ծախսերը աճել են 13.7 %-ով, որը բացասական երևույթ է, քանի որ չնայած արտադրանքի ծավալը աճել է 3.3 %-ով, սակայն միաժամանակ 9.6 %-ով աճել են միավոր արտադրանքի վրա կատարված նյութական ծախսերը,

- համախառն եկամուտը նվազել է 7.8 %-ով: Քանի որ համախառն եկամուտը կազմակերպության կողմից տնօրինվող եկամուտն է և օգտագործվում է երկու նպատակով՝ աշխատանքի վարձատրության և կուտակման, հետևաբար համախառն եկամտի նվազումը իր բացասական ազդեցությունն է գործում աշխատանքի վարձատրության և կուտակման ֆոնդերի վրա,
- արտադրական ծախսերը աճել են 12.2 %-ով, որը բացասական երևույթ է, քանի որ չնայած արտադրանքի ծավալը աճել է 3.3 %-ով, սակայն միաժամանակ 8.8 %-ով աճել են միավոր արտադրանքի վրա կատարված արտադրական ծախսերը,
- զուտ եկամուտը նվազել է 12.6 %-ով, որը բացասական երևույթ է, քանի որ չնայած համախառն արտադրանքը աճել է 3.3 %-ով, սակայն միաժամանակ 8.8 %-ով աճել են նաև միավոր արտադրանքի վրա կատարված արտադրական ծախսերը,
- իրացման ծախսերը աճել են 5.4 %-ով, որը բացասական երևույթ է, քանի որ չնայած արտադրանքի ծավալը աճել է 3.3 %-ով, սակայն միաժամանակ միավոր արտադրանքի հաշվով իրացման ծախսերը աճել են 3.0 % -ով,
- իրացումից ստացված հասույթը աճել է 17.2 %-ով, որը դրական երևույթ է: Իսկ աճը գրանցվել է ի հաշիվ գնաձի,
- շահույթը աճել է 32.2 %-ով, իսկ շահութաբերության մակարդակը աճել է 18.5 %-ով, որը դրական երևույթ է,
- մեկ աշխատողի հաշվով աշխատանքի արտադրողականությունը աճել է 6.2 %-ով, որը դրական երևույթ է կազմակերպության համար, քանի որ աշխատողների միջին տարեկան թիվը նվազել է 4 մարդով, իսկ արտադրանքի ծավալը աճել է 3.3 %-ով,
- աշխատանքի արտադրողականությունը աշխատանքային ծախսումների միավորի հաշվով աճել է 6.2 %-ով, որը դրական երևույթ է, քանի որ աշխատանքային ծախսումները նվազել են 2.7 %-ով, իսկ արտադրանքի ծավալը աճել է 3.3 %-ով,
- միջին ամսական աշխատավարձը աճել է 20 %-ով, իսկ աշխատանքի արտադրողականությունը մեկ աշխատողի հաշվով աճել է 6.2 %-ով, որը ցանկալի չէ, քանի որ աշխատավարձի աճի տեմպը գերազանցել է աշխատանքի արտադրողականության աճի տեմպին:

Եզրակացություն

ԱՀ Մարտունու «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ն թռչնաբուծական արտադրանքի արտադրության կազմակերպման կատարելագործման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման նպատակով առաջարկում ենք.

1. բարձրացնել արտադրության մթերատվությունը՝ պահպանելով տեխնոլոգիայի հետևյալ ասպեկտները.
 - օպտիմալացնել ճտերի որակը, օգտագործելով ինկուբացիայի, պահպանման և տեղափոխման արդյունավետ տեխնոլոգիական մեթոդներ,
 - ստեղծել ճտերի վաղ աճեցման պայմաններ,
 - օգտագործել հեշտ մարսվող ստարտային կեր, որը պետք է ունենա աննդարար էլեմենտների օպտիմալ բալանս,
 - ճտերը պահպանել օպտիմալ ջերմաստիճանային ռեժիմում,
 - պահպանել սանիտարահիգենիկ բարձր ռեժիմ՝ հիվանդությունների ռիսկը իջեցնելու համար,
2. բարձրացնել թռչունների արդյունավետության ցուցանիշը, որի համար անհրաժեշտ է բարձրացնել թռչունների պահպանման տոկոսը և մեկ գլուխ թռչնի միջին կենդանի քաշը, նվազեցնել մորթի սկզբին թռչնի տարիքը և մեկ կիլոգրամ կենդանի քաշի արտադրության վրա ծախսված կերը,
3. նվազեցնել միավոր արտադրանքի արտադրության և իրացման վրա կատարվող նյութադրամական ծախսերը,
4. բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականության աճի տեմպը աշխատանքի վարձատրության աճի տեմպի համեմատ,
5. ԱՀ կառավարության կողմից մշակել համապատասխան ծրագրեր ընկերությունում օգտագործվող կերաբաղադրամասերից բուսական յուղը, արևածաղկի և սոյայի շրոտը ԱՀ տարածքում ամբողջությամբ ձեռք բերելու ուղղությամբ,
6. կատարելագործել արտադրանքի իրացման ուղիները:

Գրականություն

1. Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի «Լուսակերտ» ՄՊԸ Աշխատողների թվաքանակի և աշխատավարձի մասին Ձև1-Ա» 2021թ. տարեկան հաշվետվություն:
2. Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի «Լուսակերտ» ՄՊԸ «Տնտեսական գործունեության ցուցանիշների մասին Ձև1-SԳ» և «Հիմնական ֆինանսական ցուցանիշների մասին Ձև1-Ֆ» 2021 թ. տարեկան հաշվետվություններ:
3. Դավթյան Գ., Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, Եր., 2004, 431 էջ:
4. Հակոբյան Լ., Ճեպեճյան Շ., Գյուղատնտեսության էկոնոմիկա, Երևան, 2012, 265 էջ:
5. Հակոբյան Լ., ՀՀ ագրարային աշխատանքի էկոնոմիկա, Երևան, 2014, 327 էջ:
6. Ղազարյան Է., Գյուղացիական տնտեսության կազմակերպում, Եր. 2012, 220 էջ:
7. Малыш М., Аграрная экономика, Санкт-Петербург, 2002.- 688 с.
8. Коваленко Н., Экономика сельского хозяйства, Москва, 2004.-364 с.
9. <http://www.agroecoarm.com/> ,
10. <https://www.animalmarket.am/> ,
11. <http://www.vesti.belal.by/>:

**Пути совершенствования организации птицеводства и
повышения экономической эффективности в Республике Арцах
в ООО “Лусакерт” Мартунинского района**

*Арутюнян Сусанна
Арутюнян Ирена
Барсегян Людмила
Долуханян Нелли*

Резюме

***Ключевые слова:** трудовые ресурсы, производительность труда, продуктивность, валовая продукция, валовой доход, прибыль, чистый доход, уровень рентабельности*

Для выполнения цели исследования, нами была изучена производственно-хозяйственная деятельность предприятия.

За исследуемый период представлены имеющиеся трудовые ресурсы предприятия, показатели использования годового фонда рабочего времени, фонд оплаты труда и среднемесячная заработная плата. Изучено текущее состояние организации производства продукции птицеводства компании.

За исследуемый период проведен анализ экономической эффективности производства продукции птицеводства. В основу анализа положены натуральные и стоимостные показатели, характеризующие экономическую эффективность предприятия по производству продукции птицеводства. Натуральный показатель, комбикорм для бройлеров, был положен в основу расчета стоимостных показателей: валового продукта, валового дохода, чистого дохода, прибыли и рентабельности.

В результате анализа выявлены допущенные упущения, причины снижения организации производства продукции птицеводства и экономической эффективности в текущих условиях.

Таким образом, по результатам анализа мы выяснили, что хотя объем выпуска продукции за исследуемый период увеличился, но одновременно увеличились производственные, материальные и сбытовые затраты на единицу продукции, что противоречит эффективной организации производства. Оно должно быть направлено на наиболее рациональное и эффективное использование производственных ресурсов.

Увеличение издержек производства на единицу продукции привело к уменьшению чистого дохода, а чистый доход является основным источником дальнейшего расширенного воспроизводства и роста общественного

фонда спроса.

Хотя по результатам анализа предприятие имело прибыль в исследуемый период времени и считалось прибыльным, однако увеличение себестоимости продукции и себестоимости реализации на единицу продукции негативно сказалось на размере прибыли.

То есть чем выше масса прибыли, тем больше возможности расширенного воспроизводства.

Поскольку основным экономическим показателем, характеризующим эффективность использования трудовых ресурсов, является производительность труда, мы рассчитали этот показатель для исследуемого периода времени. По результатам анализа мы выяснили, что в расчете на одного работающего, производительность труда хотя и увеличилась, но и среднемесячная заработная плата работников за тот же период увеличилась, причем ее рост превысил рост производительности труда, что нежелательно, так как рост производительности труда должен превышать темпы роста заработной платы.

**Ways to improve the Organization of Poultry Farming
and increase Economic Efficiency in the Republic of Artsakh
in “Lusakert” LLC of Martuni Region**

Harutyunyan Susanna

Harutyunyan Irena

Barseghyan Lyudmila

Dolukhanyan Nelly

Summary

Key words: *labor resources, labor productivity, productivity, gross output, gross income, profit, net income, profitability level*

We have studied the production and economic activity of the company to fulfill the purpose of the research.

For the period of our study, the available labor resources of the enterprise, indicators of the use for annual working time fund, the salary fund and the average monthly salary are presented.

The current state of the company's poultry production organization has been studied.

During the study period, an analysis of the economic efficiency of poultry production was carried out. The analysis was based on natural and cost indicators characterizing the economic efficiency of an enterprise for the production of poultry products. The natural indicator, broiler feed, was used as the basis for calculating the cost indicators: gross output, gross income, net income, profit and profitability.

As a result of the analysis, we identified our mistakes, the reasons for the decline in the organization of poultry products' production and the economic efficiency under the current conditions.

Thus, according to the results of the analysis, we have found out that although the production volume increased, production, material and sales costs per unit of product also increased, which contradicts the effective organization of production. It should be aimed at the most rational and efficient use of production resources.

The increase in production costs per unit of output has led to a decrease in net income, and net income is the main source of further expanded reproduction and growth in the public demand fund.

Although, according to the results of the analysis, the enterprise had profit that's why it was considered profitable, however the increase in production

costs and sales costs per unit of product negatively affected the amount of profit.

That is, the higher the mass of profit, the greater the possibilities of extended reproduction.

Since the main economic indicator characterizing the efficiency of the use of labor resources is labor productivity, therefore, we calculated that indicator as well. Based on the results of the analysis, we found out that, although labor productivity increased, the average monthly salary of employees also increased in the same period, and its increase exceeded the increase in labor productivity, which is not desirable, because the growth of labor productivity should exceed the growth rate of wages.

Ներկայացվել է 24.08.2022 թ.

Գրախոսվել է 12.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Աշխատուժի միջազգային միգրացիա. ռեցիպիենտ և դոնոր երկրների համար դրական և բացասական կողմերը

Շահինյան Անդրանիկ

Հանգուցային բառեր. *միջազգային միգրացիա, աշխատուժ, ռեցիպիենտ, անկանոն արտագաղթ, կանոնավոր արտագաղթ, կամավոր միգրանտներ, փախստականներ*

Հոդվածում աշխատուժի միջազգային միգրացիայի որոշ օրինաչափությունների հայեցակետերից (մասնավորապես **ռեցիպիենտ** և **դոնոր** երկրների **դրական** և **բացասական** կողմերով պայմանավորված) ուսումնասիրվել են ժամանակակից համաշխարհային տնտեսությանը բնորոշ հատկանիշներ. բնակչության լայնածավալ միգրացիա և, առաջին հերթին, աշխատանքային միգրացիա՝ մարդկանց շարժ՝ կապված բնակչության վայրի և աշխատանքի փոփոխության հետ: Ըստ արված վերլուծությունների՝ այն ձևավորում է նոր աշխատանքի շուկաներ և նոր ֆինանսական ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ: **Կանոնավոր** և, հիմնականում, **անկանոն** արտագաղթը այն կարևոր երևույթներից են, որը ազդում են երկրի տնտեսության բոլոր կողմերի վրա:

Աշխատանքային միգրացիան լուրջ ազդեցություն ունի երկրի տնտեսական զարգացման գործում, հատկապես մեծ է ազդեցությունը երկրի համախառն ներքին արդյունքի վրա: Աշխատանքային միգրացիան բացասական ազդեցություն է ունենում երկրի ներքին աշխատաշուկայի վրա՝ ստեղծելով աշխատաշուկայում առաջարկի և պահանջարկի անհամապատասխանություն: ՀՀ-ում աշխատանքային միգրացիան կանոնակարգելը երկրի կարևորագույն խնդիրներից է: Համընդհանրացման պայմաններում ավելի մեծ թվով երկրների սոցիալ-ժողովրդագրական և տնտեսական զարգացման կարևորագույն գործոններից կարելի է համարել բնակչության միջազգային միգրացիան, որը նպաստում է աշխատանքի ճկուն շուկայի ձևավորմանը, գիտատեխնիկական առաջընթացի նվաճումներին զարգացող երկրների հարմարեցմանը, աշխատանքային ռեսուրսների առավել ռացիոնալ օգտագործմանը, համաշխարհային քաղաքակրթությունների փոխազդեցությանը և փոխհարստացմանը: **Աշխատանքի միջազգային շուկայի** ձևավորումը վկայու-

թյունն է այն բանի, որ միասնացման գործընթացներն ընթանում են ոչ միայն տնտեսական և տեխնոլոգիական ոլորտներում, այլև ընդգրկում են սոցիալական և աշխատանքային հարաբերությունների անհամեմատ ավելի բարդ բնագավառներ:

Վերջին ժամանակներս **դոնոր** և **ռեցիպիենտ** երկրներում դիտվող միգրացիոն գործընթացների ակտիվացումը արտահայտվում է ինչպես **քանակական**, այնպես էլ **որակական** ցուցանիշների մեջ. փոխվում են աշխատուժի միգրացիայի հոսքերն ու դրանց ուղղությունները:

Բնակչության և աշխատուժի ներագգային և միջազգային մեծածավալ շարժը հանդիսանում է մարդկանց տնտեսական և սոցիալ-մշակութային կյանքի դրսևորումներից մեկը, ինչպես նաև առաջ է գալիս որպես միջպետական սրված հակամարտությունների, տարբեր երկրների ու ազգերի միջև տեղի ունեցող ուղղակի բախումների, արտակարգ իրավիճակների և տարերային աղետների հետևանք: Դրանք կարող են լինել **և՛ կամավոր միգրանտներ**, որոնք օգտվում են համաշխարհային քաղաքականության և աշխատանքի միջազգային շուկաների կողմից իրենց ընձեռված իրավունքներից ու հնարավորություններից՝ ընտրելու իրենց բնակության և աշխատանքի վայրը, **և՛ փախստականներ** ու հարկադրված միգրանտներ, որոնք լքում են հայրենիքը ոչ թե իրենց կամքով, այլ ստեղծված «հանգամանքների» ճնշման տակ [1]:

Միջազգային հանրությունը, որը դեռևս ոչ վաղուց չէր տեսնում միգրացիոն պրոցեսների չափերը, յուրահատկություններն ու հետևանքները համաշխարհային մակարդակով, բախվեց միգրացիոն հոսքերի կարգավորման և սրված իրավիճակների լուծման համար շատ երկրների ուժերի կոորդինացման անհրաժեշտության հետ: Ստեղծված **կազմակերպա-ինստիտուցիոնալ, նորմատիվա-իրավական** և **ֆինանսական** կարգավորման մեխանիզմները թույլ են տալիս աստիճանաբար թոթափել ստեղծված լարվածությունը [3]:

Ժամանակակից բնակչության միջազգային շարժի մեջ հիմնական դերը պատկանում է աշխատուժի միգրացիային: Այս առումով երկրները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի.

1. **Երկրներ, որոնցում գերակշռում է բնակչության էմիգրացիան, այսինքն՝ նրանք հանդիսանում են աշխատուժ մատակարարող երկրներ: Այս տեսակ երկրներին անվանում են նաև դոնոր երկրներ:**

2. **Բմիգրացիայի բարձր ցուցանիշներ ունեցող երկրներ՝ աշխատուժ ներկրող կամ այսպես կոչված ռեցիպիենտ երկրներ:**

Աշխատուժի *միջազգային (արտաքին)* միգրացիայի տակ հասկանում ենք աշխատանքային ռեսուրսների մեկնումը տվյալ երկրի սահմաններից դուրս՝ այլ երկրի գործատուի հետ աշխատանքային հարաբերությունների մեջ մտնելու նպատակով: Այն ներկայանում է աշխատանքային տարիքում գտնվող անձանց տեսքով, որոնք լքում են իրենց բնակության երկիրը ավելի բարձր վարձատրությամբ աշխատանք գտնելու նպատակով: Նրանք չեն խզում հայրենիքի հետ ունեցած կապերը, պարբերաբար դրամական փոխանցումներ են կատարում ընկերներին ու հարազատներին և պայմանագրի լրանալուն պես վերադառնում են: Այսինքն՝ աշխատուժի միգրացիան, որպես կանոն, վերջին հաշվով ենթադրում է վերադարձ մշտական բնակության վայրը [2]:

Աշխատուժի միջազգային միգրացիան միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամենաբարդ տարրերից մեկն է: Դա բացատրվում է նրանով, որ, ի տարբերություն ապրանքափոխանակության և կապիտալի միջազգային շարժի, այս գործընթացի մեջ ներգրավված են կենդանի մարդիկ: Այս պրոցեսի արդյունքում արտասահման է տեղափոխվում յուրահատուկ ապրանք՝ աշխատուժ: Աշխատուժը՝ որպես արտադրության կարևորագույն գործոն, փնտրում է իր առավել արդյունավետ օգտագործումը ոչ միայն ազգային, այլ նաև միջազգային տնտեսության շրջանակներում: Աշխատուժը հանդիսանում է արտադրության գործոն վերջիններիս համար և *հավելյալ արժեքի ստեղծող* [4]: Աշխատուժի միգրացիային չեն վերաբերում ծառայողական գործուղման շրջանակներում արտասահման մեկնող անձինք (արտերկրյա գործատուի հետ պայմանագրի բացակայության պայմաններում):

Միջազգային միգրանտները բաժանվում են հինգ հիմնական կատեգորիաների.

1. ***Իմիգրանտներ***՝ օրինական հիմքերով երկիր մուտք գործող անձինք: 80-90-ական թվականներին այս տեսակ իմիգրանտների թիվը կտրուկ աճեց, իսկ արդեն 2000-2021 թթ.-ին առավել շատացավ:

2. ***Պայմանագրով աշխատող միգրանտներ:*** 2000-ական թվականներին նրանց թիվը աշխարհում կազմում էր ավելի քան 37 մլն:

3. ***Անօրինական իմիգրանտներ:*** Նրանց թիվը 2000-ական թվականների վերջին հատում էր 40 մլն-ի սահմանը: Գրեթե բոլոր ինդուստրիալ երկրներում կան անօրինական իմիգրանտներ:

4. ***Ապաստան խնդրող անձինք:*** Մինչև 80-ական թվականները այս տեսակ միգրանտների թիվը խիստ աննշան էր, սակայն 90-ականների

վերջին նրանց թիվը կտրուկ աճեց և հասավ մինչև 1 մլն մարդու, իսկ 2000-ականներին հատեց միլիոնի սահմանը: Մարդիկ դիմում են ապաստան ստանալու համար հիմնականում քաղաքական դրդապատճառներով, ինչպես նաև իրենց երկրում ունեցած ծանր տնտեսական վիճակի հետևանքով:

5. **Փախստականներ:** ՄԱԿ-ի տվյալներով 90-ական թվականների վերջին աշխարհում հաշվվում էր ավելի քան 22 մլն փախստական: Ներկայումս փախստականների մեծամասնությունը ապրում է հատուկ ճամփաներում:

Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի արդյունքում առաջանում է **աշխատանքի համաշխարհային շուկան:** Աշխատանքի համաշխարհային շուկան ընդգրկում է այն բոլոր աշխատանքային ռեսուրսների տարողոված հոսքերը, որոնք հատում են ազգային սահմանը: Աշխատանքի համաշխարհային շուկան միավորում է ազգային և տարածաշրջանային աշխատանքի շուկաները: Այն գործում է մյուս, ինչպես, օրինակ, ապրանքների և ծառայությունների, կապիտալի և տեղեկատվության համաշխարհային շուկաների կողքին [5]:

Վերջին ժամանակներս ավելացել են նաև անօրինական ներգաղթի ծավալները: **Չինացիները մեկնում են ԱՄՆ և Ռուսաստան, կուբացիները՝ Ֆլորիդա, ալժիրցիները՝ Ֆրանսիա, պակիստանցիները՝ Անգլիա** և այլն: Այսպիսի անօրինական ներգաղթը հնարավորություն է տալիս ձեռներեցներին ամենացածր ծախսումներով ձեռք բերել անհրաժեշտ աշխատուժ և այդ կերպ ստանալ հսկայական շահույթներ:

Աշխատուժի միջազգային միգրացիան մշտապես բազմակողմանի դեր է խաղացել մարդկության զարգացման մեջ՝ նրա համար հանդես գալով որպես փոփոխվող պայմաններին հարմարվելու միջոց: Ներկայումս այն հասել է մեծ չափերի և աստիճանաբար դառնում է արդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին բնորոշ երևույթ: Ամեն տարի էմիգրացիայի է դիմում 2-3 մլն մարդ: Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ աշխատուժի միգրացիան անառարկելի առավելություններ է ընձեռում ինչպես այն **ընդունող**, այնպես էլ **մատակարարող** երկրներին [7]:

Պատճառները: Միգրացիայի պատճառները հիմնականում ծագում են երկրների միջև սոցիալ տնտեսական զարգացվածության և բնական աճի էական տարբերությունների արդյունքում: Իմիգրացիայի աշխարհագրական կենտրոններ են հանդիսանում առավել զարգացած երկրները,

ինչպիսիք են *ԱՄՆ-ն, Կանադան, Ավստրիան*, արևմտաեվրոպական երկրների մեծամասնությունը:

Տարբերում են աշխատուժի միջազգային միգրացիայի հինգ հիմնական ուղղություններ.

- 1. Միգրացիա՝ ուղղված զարգացող երկրներից զարգացած արդյունաբերական երկրներ:*
- 2. Զարգացած արդյունաբերական երկրների շրջանակներում տեղի ունեցող միգրացիա:*
- 3. Զարգացող երկրներով սահմանափակված միգրացիա:*
- 4. Նախկին խորհրդային երկրների բնակչության միգրացիան դեպի զարգացած արդյունաբերական երկրներ (սա նման է առաջին դեպքին):*
- 5. Գիտաշխատողների՝ որակյալ մասնագետների միգրացիա, որն ուղղված է զարգացած արդյունաբերական երկրներից դեպի զարգացող երկրներ:*

Աշխատուժի միջազգային միգրացիայի վերը նշված յուրաքանչյուր ուղղության մեջ ընդգրկված միգրացիոն ալիքները առաջանում են՝ հիմքում ունենալով տարբեր ու բազմաբնույթ պատճառներ: Չնայած որ վերջիններս բավական լավ ուսումնասիրված են, այնուամենայնիվ բնակչության և աշխատուժի տեղաշարժի դրդապատճառները միշտ չէ, որ պարզ են դառնում: Ի վերջո ինչն է ստիպում մարդկանց տեղափոխվել մի երկրից մյուսը [6]: Դրանք կարող են լինել.

- 1. Տնտեսական բնույթի պատճառներ, որոնց հիմքում ընկած են առանձին երկրների տնտեսական զարգացվածության մակարդակների էական տարբերությունները:*
- 2. Ոչ տնտեսական բնույթի պատճառներ, որոնց թվին են դասվում՝ քաղաքական, ազգային, կրոնական, ռասսայական, ընտանեկան և այլ պատճառներ:*

Որպես աշխատուժի միջազգային միգրացիան պայմանավորող էական տնտեսական գործոն, պետք է նշել նաև որոշ, հատկապես հետամնաց երկրներում առկա մասսայական գործազրկությունը:

Ավելացնենք նաև հետպատերազմյան շրջանում Եվրոպայում առաջ եկած մարդկանց կյանքի և գործունեության հետ կապված խնդիրները:

1. Առաջինը այսպես կոչված *«ուղեղների արտահոսքն»* է, այսինքն՝ քարձր որակավորում ունեցող մասնագետների և նրանց ընտանիքների հաստատուն հոսանքը դեպի Հյուսիսային Ամերիկա:

2. Երկրորդ խումբն ընդգրկում է Հունգարիայում 1956 թվականի հակախորհրդային ապստամբության պարտությունից, 1974-1975 թվականների վիետնամական պատերազմի ընթացքում «հարավցիների» նկատմամբ «հյուսիսցիների» տարած հաղթանակից հետո նշված երկրներից, ինչպես նաև 1980 թվականին Կուբայից փախստականների հոսքերը:

3. Երրորդ ալիքը հիմնականում բաղկացած է Մեքսիկայից, Կարիբյան ավազանի երկրներից և Ասիայից դեպի ԱՄՆ ուղղված աշխատուժի արտահոսքից: 90-ական թվականներին բոլոր իմիգրանտների 84 % ը ժամանել էին այս շրջաններից:

Եթե նշված առաջին երկու դեպքերում միգրացիա առաջանում է հիմնականում քաղաքական ենթատեքստով, ապա երրորդում դրանք կրում են զուտ տնտեսական բնույթ: Այսպես, օրինակ, Մեքսիկայից վերաբնակվել ցանկացողների թիվը ճիշտ համապատասխանում է տվյալ ժամանակաշրջանի ընթացքում ԱՄՆ-ում 4 դոլար/ժամ վարձատրությամբ լրացուցիչ աշխատողների նկատմամբ ունեցած պահանջարկին:

Աշխատուժի միջազգային շարժի գործընթացների մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում 19-20-րդ դարերին Չինաստանից դեպի Հարավարևելյան Ասիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի երկրներ ուղղված միգրացիան: Այն հանդես է գալիս հիմնականում նշված երկրներում մշտական բնակչություն հաստատողների տեսքով և գնահատվում է 70 ից մինչև 100 մլն մարդ:

2-րդ աշխարհամարտի ավարտից հետո (հատկապես 60-ական թվականների սկզբից) Եվրոպայում նույնպես դիտվում է աշխատուժի միգրացիայի ինտենսիվացում: Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Հունաստանի, Հարավսլավիայի աշխատուժը օգտագործվում է Եվրոպայի զարգացած արդյունաբերական երկրների տնտեսություններում:

Զարգացած արդյունաբերական երկրներում ընթացող աշխատուժի միգրացիան ավելի շուտ կապված է ոչ թե տնտեսական, այլ ոչ տնտեսական գործոնների հետ: Միևնույն ժամանակ այս երկրներին նույնպես խորթ չէ «ուղեղների արտահոսքը»:

«Խարտիայի» մեջ շարադրվում է, որ ընդհանուր տնտեսական միջավայրի կառուցումը ամրապնդվում է սոցիալական ապահովվածության միջոցով:

Որոշ սոցիոլոգների կարծիքով ԵՄ-ի ներսում «Խարտիայի» կիրառումը կարող է հանգեցնել նրան, որ բարձր որակավորում ունեցող մաս-

նագետները կենտրոնական առավել զարգացած շրջաններում:

Միգրացիան, որն ուղղված է զարգացած արդյունաբերական երկրներից դեպի զարգացող երկրներ, հիմնականում իրենից ներկայացնում է **Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի** երկրներից զարգացող երկրներ ուղղված որակավորված կադրերի համեմատաբար ոչ մեծ միգրացիոն հոսքերը: Սրա հիմքում ընկած են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ կենցաղային բնույթի պատճառներ:

Հատկապես մեծ ուշադրության է արժանի նախկին սոցիալիստական, ինչպես նաև ԱՊՀ երկրներում ընթացող միգրացիան: Իր ժամանակին ԽՍՀՄ-ը աշխատուժ էր ներկրում Բուլղարիայից, Վիետնամից, Հյուսիսային Կորեայից: Ռուսական պետության առաջացումից հետո դրանց թվին ավելացավ նաև Չինաստանը: Ներկայումս, պաշտոնական տվյալներով, Ռուսաստանում աշխատում է 40 հազ. չինացի: Միգրացիոն հոսքերը ուղղված են հատկապես դեպի մայրաքաղաք: Մոսկվայում աշխատում են աշխարհի 78 երկրներից եկած աշխատողներ ու մասնագետներ: ***Իմիգրանտները կազմում են Մոսկովյան շինարարների 46 %-ը, քաղաքային տրանսպորտի աշխատակիցների 34 %-ը:***

Այս ամենի հետ պետք է նշել նաև, որ հատկապես նպատակահարմար է սահմանամերձ և հարևան երկրների աշխատուժի օգտագործումը: Դրա առավելությունը այն է, որ աշխատուժի առաքման ժամանակ տրանսպորտային ծախսերը հասցվում են նվազագույնի, ինչպես նաև այն, որ ***Ճոճանակային միգրացիայի*** դեպքում տեղավորման և վերաբնակեցման հետ կապված առանձնապես մեծ ծախսեր չեն պահանջվում [7]:

Աշխատուժի միջազգային միգրացիան ***ռեցիպիենտ*** և ***դոնոր*** երկրների տնտեսական ու սոցիալական զարգացման վրա ունենում է դրական և բացասական ազդեցություն: Ռեցիպիենտ երկրների համար դրական կողմերը հետևյալն են.

1. Այդ երկրները միգրանտների հաշվին ունենում են ավելի էժան աշխատուժ, որը տեղական ֆիրմաներին հնարավորություն է տալիս կրճատել ծախսերը և համաշխարհային շուկայում բարձրացնել իրենց արտադրած ապրանքների մրցակցությունը: Միգրանտների աշխատանքի ցածր վարձատրությունը մի կողմից բարձրացնում է տվյալ ֆիրմայի շահույթի նորման, մյուս կողմից էժան աշխատուժի առկայությունը ճնշում է գործադրում երկրի աշխատավարձի ընդհանուր մակարդակի վրա:

2. Ընդունող երկիրը ստանում է պատրաստի աշխատուժ՝ ավելի քիչ

ծախսեր կատարելով միգրանտների կրթության և նրանց մասնագիտական որակավորման բարձրացման համար: Միգրանտներն իրենց հետ բերում են նոր գաղափարներ, մասնագիտական ունակություններ և փորձ, դրանք ներդնում են արտադրության մեջ և առաջընթաց են մտցնում առանձին ճյուղերի զարգացման գործում:

3. Միգրանտներն ընդլայնում են ներքին սպառողական շուկան, քանի որ նրանք իրենց հերթին ներկայացնում են ապրանքների և ծառայությունների լրացուցիչ պահանջարկ, որն էլ խթանում է արտադրության աճը և ստեղծում լրացուցիչ զբաղվածություն:

4. Միգրանտների բանկային հաշիվներում կուտակված միջոցներն օգտագործվում են տվյալ երկրի տնտեսության զարգացման համար:

5. Միգրանտների վճարած հարկերի հաշվին ավելանում են ռեցիպիենտ երկրի պետական բյուջեյի եկամուտները:

6. Միգրանտները ավելացնում են տվյալ երկրի աշխատուժի առաջարկը, որի հետևանքով աճում է այդ երկրում արտադրվող ազգային եկամուտը: Վերջինիս աճի այդ մասն անվանում են **իմիգրացիոն ավելցուկ**, որի մեծությունը կախման մեջ է իմիգրանտների որակական կազմից:

7. Աշխատուժի՝ որպես տնտեսական ռեսուրսի ներմուծումը մեծացնում է ռեցիպիենտ երկրի արտադրական ներուժը և արտադրական հնարավորությունների կորը տեղափոխում է դեպի աջ:

Ռեցիպիենտ երկրի համար աշխատուժի ներմուծումն ունի նաև բացասական հետևանքներ.

- Ռեցիպիենտ երկրում հաճախ ծագում են սոցիալական լարվածություն և ազգամիջյան թշնամանք:
- Տեղական բնակչության և իմիգրանտների միջև հաճախակի առաջացող տարաձայնությունները հասցնում են տարբեր աստիճանի բախումների, որոնց հետևանքներն անկանխատեսելի են:
- Միգրանտների մեծ հոսքերը բարձրացնում են գործազրկության մակարդակը և բացասական ազդեցություն ունենում զարգացած երկրների աշխատավորների տնտեսական դրության վրա:
- Միգրանտները հայրենիք վերադառնալիս իրենց հետ տանում են ձեռք բերած արտադրական փորձը և կապիտալը:

Ղռուռ երկրների վրա աշխատանքի միջազգային միգրացիայի ունեցած դրական հետևանքներն են.

1. Աշխատունակ բնակչության մի մասի արտագաղթը ինչ-որ

չափով բարելավում է դոնոր երկրի աշխատուժի շուկան, կրճատում գործազրկությունը, մասնակիքեն թեթևացնում է զբաղվածության սուր հիմնախնդիրը, թուլացնում տվյալ երկրի սոցիալական լարվածությունը, կրճատում պետության կողմից կատարվող սոցիալական ծախսերը:

2. Աշխատող միգրանտները զգալի դրամական միջոցներ են փոխանցում հայրենիք՝ իրենց հարազատներին: Այդ միջոցների հաշվին բարձրանում է բնակչության եկամուտների մակարդակը և դրական ազդեցություն ունենում երկրի ֆինանսական վիճակի բարելավման վրա:

Աշխատուժի միգրացիայի առավել ***բացասական կողմերն են.***

- Երկիրը կորցնում է ակտիվ տարիքում գտնվող աշխատանքային ռեսուրսների մի մասը, փոխում է բնակչության ժողովրդագրական կազմը և այլն:
- Երկիրը կորցնում է այն միջոցները, որոնք ծախսվել են աշխատունակ մարդկանց կրթության և մասնագիտական որակավորման բարձրացման վրա:
- Մեծանում է երկրի աշխատավորների հարկային բեռը, քանի որ նրանք ստիպված են վճարել ավելի շատ հարկեր՝ ապահովելու համար պետության բոլոր տեսակի ծախսերի ֆինանսավորումը:

Հետազոտված ժամանակահատվածում (2020-2022 թթ.), ըստ ՄԱԿ-ի սահմանած մեթոդաբանության, միջազգային միգրանտները կազմել են երկրից 3 ամիս և ավելի ժամկետով բացակա տ/տ (տնային տնտեսություններ) անդամների (չվերադարձների) շուրջ 84 %-ը (մոտ 85 000 հազ. մարդ), որոնցից կարճաժամկետ միգրանտները՝ 3-12 ամիս տևողությամբ երկրից բացակայածները (ներառված չեն՝ հանգստի, ընկերներին/բարեկամներին այցելության, արձակուրդի, գործնական, բուժման մեկնածները) կազմել են 68 %, իսկ երկարաժամկետ միգրանտները՝ մեկ տարի և ավելի ժամկետով բացակայողները, կազմել են 32 %: Հետազոտության արդյունքներով արձանագրվել է, որ 2020-2022 թթ. միջակայքում 3 ամիս և ավելի տևողությամբ ՀՀ-ից մեկնած և 2022 թ.-ի դրությամբ դեռևս չվերադարձած տ/տ միգրանտ անդամների գնահատված միջին տարեկան թվաքանակը կազմել է շուրջ 16 հազ. մարդ:

Հետազոտության արդյունքներով արձանագրվել է նաև, որ տ/տ անդամների շուրջ 3.7 %-ը մտադրություն է ունեցել մոտակա 12 ամիսների ընթացքում մեկնել այլ երկիր, 0.5 %-ը՝ ք.Երևան կամ ՀՀ այլ մարզ, իսկ 95.8 %-ը նման մտադրություն չի ունեցել:

**ՀՀ բնակչության միջպետական տեղաշարժերի
վարչական գրանցումներն ըստ երկրների, 2020-2022թթ., %**
**Distribution of interstate movements registered in the
administrative records by countries, 2020-2022, %**

	Հաշվառված/Registered		
	2020	2021	2022
Ռուսաստան/Russia	25.0	26.2	19.5
Վրաստան/Georgia	16.3	14.2	18.1
Իրան/Iran	6.2	6.2	13.6
Սիրիա/Syria	16.3	16.2	11.0
Լիբանան/ Lebanon	4.6	5.1	7.9
ԱՄՆ/USA	10.2	10.4	11.6
Ուկրաինա/Ukraine	4.3	4.6	0.1
Ղազախստան/Kazakhstan	1.5	1.1	1.8
Ֆրանսիա/Franse	7.4	7.6	8.0
Հունաստան/Gteece	1.0	1.1	0.7
Գերմանիա/Germany	2.0	1.3	0.7
Բելառուս/Belarus	0.5	0.4	0.5
Ուզբեկստան/Uzbekistan	0.5	0.2	0.5
Այլ /Other	5.2	5.4	6.0
Ընդամենը/Total	100	100	100

	Հաշվառումից հանված/Deregistered		
	2020	2021	2022
Ռուսաստան/Russia	25.8	28.9	30.7
Վրաստան/Georgia	7.7	9.3	9.9
Իրան/Iran	4.4	4.6	2.7
Սիրիա/Syria	0.4	1.0	1.5
Լիբանան/ Lebanon	0.1	1.1	1.3
ԱՄՆ/USA	15.2	13.3	12.5
Ուկրաինա/Ukraine	4.1	4.2	0.4
Ղազախստան/Kazakhstan	4.4	5.3	4.0
Ֆրանսիա/Franse	12.8	9.2	12.4
Հունաստան/Gteece	3.0	2.5	3.4
Գերմանիա/Germany	6.2	5.8	7.0
Բելառուս/Belarus	2.3	1.2	1.0
Ուզբեկստան/Uzbekistan	0.1	0.3	0.2
Այլ /Other	13.5	12.3	13.0
Ընդամենը/Total	100	100	100

Այսպիսով, հողվածի շրջանակներում գրականության վերլուծությունը և ուսումնասիրությունները մեզ բերեցին այն համոզման, որ **աշխատուժի միջազգային միգրացիան** արտահանող և ներմուծող երկրների վրա ունենում է **դրական** և **բացասական** հետևանքներ: Սոցիալական ոլորտի մասնագետների մեծամասնությունն այն կարծիքին է, որ **դոնոր երկրները** կորցնում են ավելի շատ, քան ձեռք են բերում աշխատուժի արտահանումից, իսկ **ռեցիպենտ երկրները**, ընդհակառակը, ավելի շատ շահում են, քան կորցնում: Սակայն որքան էլ մեծ լինի միգրանտների մուտքի կամ ելքի երկրների զանգվածային տեղաշարժը, և՛ ռեցիպիենտ, և՛ դոնոր երկրներում առաջանում են տարբեր խնդիրներ, որոնց լուծումը պարտադիր ենթադրում է աշխատուժի միջազգային միգրացիայի պետական, միջպետական, տարածաշրջանային և միջազգային կարգավորում:

Գրականություն

1. Աթոյան Կ. , Բնակչության միգրացիայի կարգավորման արդի գերակայությունները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, Տնտեսագետ հր. , 2015. 304 էջ:
2. Մարգարյան Զ. , Մարկոսյան Զ. , Խաչատրյան Ն. , Միգրացիայի դիպերը և մարդկային կապիտալի վերարտադրությունը. հարցադրումներ, հարցումներ, համադրումներ, Երևան, ԵՊՀ հր. , 2016, 140 էջ:
3. Մանուկյան Ս. , Միգրացիայի կառավարման գործոնները Հայաստանում, Երևան, «Այ Փի Էս Սի» քաղաքական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների ինստիտուտի հր. , 2013, 33 էջ:
4. Մանուկյան Ս. , Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի որակի հետազոտություն, Երևան, «Այ Փի Էս Սի» քաղաքական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների ինստիտուտի հր. , 2016, 175 էջ:
5. Հարությունյան Լ. , Հայկական միգրացիայի նոր վայրիվերումները. ամբողջական պատճառները և հնարավոր հետևանքները, Հայ սոցիոլոգիական մտքի անթոլոգիա, ԵՊՀ հր. , Կազմող խմբ.՝ Մկրտչյան Ա. Ե. , Վերմիշյան Զ. Ռ. , Երևան, 2018, էջ 395-396:
6. Տատունց Ս. , Իմիգրացիոն գործոնները գլոբալացվող աշխարհում. հիմնախնդիրներ և միտումներ, Հայ սոցիոլոգիական մտքի անթոլոգիա, ԵՊՀ հր. , Կազմող խմբ.՝ Մկրտչյան Ա. Ե. , Վերմիշյան Զ. Ռ. , Երևան, 2018, էջ 346-349:
7. Алексеенкова Е., ЕАЭС к 2025 г.: приоритеты и ожидания государств-членов. Перспективы развития проекта ЕАЭС к 2025 году. Рабочая тетрадь. Спецвыпуск. 2017; Российский совет по международным делам (РСМД). 2017, М.: НП РСМД, 92 с.

**Международная трудовая миграция.
Положительные и отрицательные стороны
для стран-реципиентов и доноров**

Шагинян Андраник

Резюме

***Ключевые слова:** международная миграция, трудовая сила, получатель, незаконная эмиграция, регулярная эмиграция, добровольные мигранты, беженцы*

В статье рассматриваются характерные особенности современной мировой экономики с точки зрения некоторых моделей международной трудовой миграции (в частности, в связи с положительными и отрицательными сторонами стран-реципиентов и стран-доноров): масштабная миграция населения, и прежде всего трудовая миграция - перемещение людей, связанное с местом жительства и сменой работы. Согласно выявленным анализам, это создает новые рынки труда, новые финансовые и социально-экономические отношения. И регулярная, и чаще всего нелегальная эмиграция является одним из важных явлений, который воздействует на все части страны.

Трудовая миграция оказывает значительное влияние на экономическое развитие страны, особенно на валовой внутренний продукт страны. Трудовая миграция оказывает негативное влияние на внутренний рынок труда страны, создавая несоответствие между спросом и предложением на рынке труда. Регулирование трудовой миграции в Армении является одним из важнейших вопросов в стране. Одним из важнейших факторов социально-демографического и экономического развития большого количества стран является международная миграция населения, которая способствует формированию гибкого рынка труда, адаптации развивающихся стран к научно-техническому прогрессу, более рациональное использование трудовых ресурсов, взаимодействие мировых цивилизаций. Возникновение международного рынка труда свидетельствует о том, что интеграционные процессы происходят не только в экономической и технологической сферах, но и в несравненно более сложных сферах социально-трудовых отношений.

International Labor Migration. Positive and Negative Sides for Recipient and Donor Countries

Shahinyan Andranik

Summary

Key words: *international migration, labor force, interpreter, irregular emigration, regular emigration, voluntary migrants, refugees*

The article examines the features of the modern world economy (particularly due to the positive and negative aspects of recipient donor countries) from the perspective of international labor migration, large-scale migration of the population and, above all, labor migration, movement of people with a change in place and work.

According to the analysis, it forms new labor markets, new financial and socio-economic relations. Both regular and mainly irregular emigration is one of the important phenomena affecting all sides of the country.

Labor migration has a significant impact on the economic development of the country, especially on the gross domestic product of the country. Labor migration has a negative impact on the domestic labor market of the country, creating a mismatch between supply and demand in the labor market. The regulation of labor migration in Armenia is one of the most important issues in the country. One of the most important factors of socio-demographic and economic development of a large number of countries is the international migration of the population, which contributes to the formation of a flexible labor market, adaptation of developing countries to scientific and technological progress, more rational use of labor resources, interaction of world civilizations.

The emergence of the international labor market indicates that integration processes occur not only in the economic and technological spheres, but also in incomparably more complex spheres of social and labor relations.

Ներկայացվել է 01.06.2022 թ.

Գրախոսվել է 31.08.2022 թ.

Հեղուկվել է սպագրության 25.11.2022 թ.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, СОЦИОЛОГИЯ

JURISPRUDENCE, SOCIOLOGY

**Խորհրդարանական վերահսկողության առկա գործիքակազմի
կիրառելիության հիմնահարցերը
Հայաստանի Հանրապետությունում**

Չախալյան Արմինե

***Հանգուցային բառեր և բառակապակցություններ.** խորհրդարան, խորհրդարանական վերահսկողություն, գործիքակազմ, Կառավարություն, պաշտոնատար անձ, պատասխանատվություն, խորհրդարանական հարցուպատասխան, խորհրդարանական հարցում, վստահության հայտնում, քաղաքական ուժ*

Նախաբան: Գիտական հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է խորհրդարանական վերահսկողության գործիքակազմի վերաբերյալ իրականացված գիտական ուսումնասիրությունների սակավությամբ: Արդիականությունը հիմնավորող առաջին պատճառը այն է, որ ՀՀ իրավական և դոկտրինալ պրակտիկայում բացված չէ «խորհրդարանական վերահսկողություն» հասկացությունը, առկա չէ հստակ և ուղիղ ձևակերպում: «Ազգային Ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքը չի նախատեսում խորհրդարանական վերահսկողության նպատակները, ինչը նույնպես խոչընդոտում է նրա բովանդակությունը բացահայտելու գործում:

Անդրադառնալով խորհրդարանական վերահսկողությանը, նրա գործիքակազմի վերաբերյալ արտահայտված գիտական մտքերին՝ կարող ենք արձանագրել, որ այստեղ նույնպես առկա չէ միակարծություն:

Երկրորդ պատճառն այն է, որ սույն գիտական հոդվածում դասակարգվել է խորհրդարանական վերահսկողության գործիքակազմը, որի արդյունքում առանձնացվել է. 1) պետական բյուջեի նկատմամբ վերահսկողությունը կամ խորհրդարանական բյուջետային ընթացակարգային և վերջնական վերահսկողությունը, 2) այլ հարցերին առնչվող կամ խորհրդարանական ընթացակարգային վերահսկողությունը, 3) պետական մարմինների զեկույցները, հաղորդումները և հաշվետվությունները շրջանառության մեջ դնելու և քննարկելու հետ կապված վերահսկողությունը կամ խորհրդարանական վերջնական վերահսկողությունը: Խորհրդարանական վերահսկողության գործիքակազմի առանձին տարրերի ուսումնասիրությունը, ինչպիսիք են, օրինակ, ՀՀ Ազգային ժողովի

հետ ՀՀ կառավարության հարցուպատասխանը, խորհրդարանական հարցումը, ՀՀ կառավարության հաշվետվությունը ՀՀ Ազգային ժողովի առջև, թույլ է տվել առանձնացնել խորհրդարանական վերահսկողության առանցքային խնդիրը, այն է՝ պաշտոնատար անձանց պատասխանատվության ենթարկելու մեխանիզմների բացակայությունը, այլ կերպ ասած՝ իրավական սանկցավորման թերի մակարդակը: Որպես օրինակ կարելի է նշել Վարչապետի և/կամ Կառավարության անդամի գործունեության անբավարար գնահատականի դեպքում նրանց պաշտոնից ազատման հնարավորության բացակայությունը, Կառավարության անդամի նիստին չներկայանալու դեպքում նման հնարավորությունը, Կառավարության գործունեության գնահատման մեխանիզմների բացակայությունը:

Արդիականությունը հիմնավորող երրորդ պատճառը այն է, որ սույն գիտական հոդվածում անդրադարձ է կատարվել խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող որոշ երկրներում իրականացվող խորհրդարանական վերահսկողությանը և վեր են հանվել վերջինիս երեք դրսևորումներ՝ որոշումների բացասական հետևանքների կանխարգելումը՝ խորհրդարանի կողմից հավանության չարժանացած գործադիր իշխանության մարմնի կողմից ներկայացված օրինագծի արգելափակումը, Կառավարությանը վստահության հայտնումը և Կառավարության ծրագրին հավանություն տալը:

Սույն հոդվածի գիտական նորույթը այն է, որ. 1) առաջարկվում է «խորհրդարանական վերահսկողություն» հասկացության հստակ սահմանում՝ նշելով, որ «խորհրդարանական վերահսկողությունը իրենից ներկայացնում է պետական վերահսկողության ձև, որը օգտագործելով վերահսկողության սահմանված գործիքակազմը, ուղղված է գործադիր իշխանության մարմիններում ենթադրյալ չարաշահումների և խախտումների բացահայտմանը և վերհանմանը», 2) առաջարկվում են սահմանել խորհրդարանական վերահսկողության նպատակները՝ 23. 04. 2013 թ. «խորհրդարանական վերահսկողության մասին» ՌԴ դաշնային օրենքի օրինակով, 3) առանձնացվել է խորհրդարանական վերահսկողության առանցքային խնդիրը, այն է՝ վերջինիս շրջանակներում վերհանված հարցերի առնչությամբ պաշտոնատար անձանց պատասխանատվության ենթարկելու մեխանիզմների բացակայությունը, այլ կերպ ասած՝ իրավական սանկցավորման թերի մակարդակը:

Անդրադառնալով «խորհրդարանական վերահսկողություն» հասկացությանը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ ՀՀ նորմատիվ-իրավական ակտերում այն չունի հստակ և ուղիղ ձևակերպում: Մասնավորապես, «ՀՀ

ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 1-ին հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն. «Ազգային ժողովը վերահսկողություն է իրականացնում գործադիր իշխանության նկատմամբ, ընդունում է պետական բյուջեն և իրականացնում Սահմանադրությամբ սահմանված այլ գործառույթներ»:

«Խորհրդարանական վերահսկողություն» հասկացության վերաբերյալ գիտական հանրությունը նույնպես համակարծիք չէ: Այսպես, Ա. Ռ. Գիզդատովի պնդմամբ, խորհրդարանական վերահսկողությունը իրենից ներկայացնում է պետական իշխանության օրենսդիր-ներկայացուցչական մարմնի, խորհրդարանականների և մոնիթորինգ իրականացնող համակարգային մարմինների համար գործադիր մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից իրենց գործառույթների իրականացման օրինականության ստուգման սահմանադրաիրավական հնարավորություն՝ դրանց գործունեության հետագա գնահատականի՝ ազդեցության միջոցների հնարավոր կիրառման համար [3]:

Ավելի տարածական մեկնաբանությամբ է հանդես գալիս Ա. Ս. Զուբարևը, ով «Խորհրդարանական վերահսկողություն» հասկացության տակ հասկանում է օրենսդիր մարմնի կողմից իրականացվող իրավական միջոցների համակարգ, որն ուղղված է օրենքների կիրառմանն առնչվող գործադիր իշխանության մարմինների գործունեության՝ Սահմանադրությանը և օրենսդրությանը համապատասխանության պարզմանը [4]:

Մ. Մ. Ուսոյաշևի և Ա. Ա. Կոռնիլևայի պատկերացմամբ «խորհրդարանական վերահսկողությունը» իրենից ներկայացնում է պետական իշխանության բարձրագույն օրենսդիր (ներկայացուցչական) մարմնի կողմից՝ համակարգի ստուգմանն ու մշտադիտարկմանը ուղղված միջոցառումների իրականացում, ինչպես նաև ստուգման արդյունքում հայտնաբերված խախտումների վերացում և նոր հնարավոր անհամապատասխանությունների կանխում [8]:

Ս. Վ. Բենդյուրինան, քննարկելով դաշնային խորհրդարանական վերահսկողությունը, եկել է այն եզրակացության, որ այն խորհրդարանի՝ իր սեփական և համատեղ մարմինների, ինչպես նաև առանձին ներկայացուցիչների օրինական գործունեություն է, որը բնութագրվում է որպես իրավաբանական ուղղվածություն ունեցող պետական իշխանության մարմինների կամ պաշտոնատար անձանց կողմից նորմատիվային հանձնարարականների կատարման խախտումների, սխալների և չարաշահումների, ինչպես նաև, որպես հետևանք, ի հայտ եկած կամ չառաջա-

ցող իրավական հետևանքների մոնիտորինգ, հայտնաբերվում և կանխարգելում [1]:

Ս. Ս. Սավչենկոյի և Ե. Ն. Ժիրովայի՝ «խորհրդարանական վերահսկողությանը» վերաբերող գիտական դիրքորոշումը համընկնում է Ս. Վ. Բենդյուրինայի գիտական դիրքորոշման հետ, մասնավորապես, այն հարցում, թե խորհրդարանական վերահսկողության նշանակում է պետական իշխանության մարմինների կամ պաշտոնատար անձանց կողմից, նորմատիվ իրավական ակտերի կիրառման ընթացքում թույլ տված չարաշահումների և խախտումների հայտնաբերումն ու կանխարգելումը [7]:

Ամբողջացնելով խորհրդարանական վերահսկողության վերաբերյալ օրենսդրական բնորոշումը և գիտնականների վերոգրյալ դիրքորոշումները՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ խորհրդարանական վերահսկողությունը իրենից ներկայացնում է պետական վերահսկողության ձև, որը, օգտագործելով վերահսկողության սահմանված գործիքակազմը, ուղղված է գործադիր իշխանության մարմիններում ենթադրյալ չարաշահումների և խախտումների բացահայտմանը և վերհանմանը:

Հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ «ՀՀ ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքում հայտնաբերված չեն խորհրդարանական վերահսկողության նպատակները, ապա մեր կողմից անդրադարձ է կատարվել 23. 04. 2013 թ. ընդունված «Խորհրդարանական վերահսկողության մասին» ՌԴ դաշնային օրենքին, որի 2-րդ հոդվածում սահմանված են խորհրդարանական վերահսկողության հիմնական նպատակները: Հիմք ընդունելով սահմանված նպատակները ՀՀ իրականությանը համապատասխան՝ կարելի է առանձնացնել.

ՀՀ սահմանադրության, ՀՀ սահմանադրական օրենքների և օրենքների կատարման ապահովումը, Սահմանադրությամբ երաշխավորված մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը, օրինականության և իրավակարգի ամրացումը, ՀՀ պետական մարմինների գործունեության մեջ տեղ գտած խնդիրների հայտնաբերումը, պետական կառավարման համակարգի արդյունավետության բարձրացումը, ինչպես նաև համապատասխան պետական մարմինների և պաշտոնատար անձանց ուշադրության հրավիրումը այն թերություններին, որոնք ի հայտ են եկել խորհրդարանական վերահսկողության իրականացման ընթացքում՝ դրանց վերացման նպատակով, կոռուպցիայի հակազդումը, ՀՀ օրենսդրության կիրառման պրակտիկայի ուսումնասիրությունը, ՀՀ օրենսդրության կատարելագործմանը ուղղված հանձնա-

բարականների մշակումը և դրա կատարման արդյունավետության բարձրացումը:

Խոսելով խորհրդարանական վերահսկողության նպատակներից, մասնավորապես՝ կոռուպցիայի հակազդումից՝ չի կարելի չանդրադառնալ Մ. Ս. Սալվենկոյի և Ե. Ն. Ժիրովայի այն դիրքորոշմանը, թե «*Մերօրյա ժամանակներում մեծ ուշադրություն է դարձվում կոռուպցիայի դեմ պայքարին: Այստեղից ակնհայտ է, որ Ռուսաստանի Դաշնությունում, օրենսդրությամբ ամրագրված, խորհրդարանական վերահսկողության նպատակներից մեկն է կոռուպցիայի հակազդումը: Այս նպատակից ելնելով, հակակոռուպցիոն քաղաքականության ոլորտում կիրառվող խորհրդարանական վերահսկողությանը ներկայացվող հիմնական պահանջն է հանդիսանում կոռուպցիայի հակազդման ոլորտում իրավապահ մարմինների կողմից վարվող գործերի վերլուծությունն ու գնահատումը: Այսպիսով, կոռուպցիայի դեմ պայքարի կարևոր ուղղություններից մեկն է հանդիսանում ներկայացուցչական իշխանության որակի բարձրացումը՝ խորհրդարանական վերահսկողության արդյունավետության բարձրացման միջոցով*» [7]:

Վերոնշյալ նպատակներին հասնելու համար «ՀՀ ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքով նախատեսված է խորհրդարանական վերահսկողության գործիքակազմ: Խորհրդարանական վերահսկողությանը նվիրված է «ՀՀ Ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի բաժին 5-ը՝ «Խորհրդարանական վերահսկողություն» վերտառմամբ: Նշված բաժինը բաղկացած է երեք գլխից. առաջինը՝ Գլուխ 24՝ «Պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ վերահսկողությունը», երկրորդը՝ «Խորհրդարանական վերահսկողությանն առնչվող այլ հարցերի քննարկման կարգեր», երրորդը՝ «Պետական մարմինների գեկույցները, հաղորդումները և հաշվետվությունները»:

ՀՀ-ում խորհրդարանական վերահսկողության **առաջին** միջոցն է պետական բյուջեի նկատմամբ վերահսկողությունը կամ **խորհրդարանական բյուջետային ընթացակարգային և վերջնական վերահսկողությունը**, որը կատարվում է հետևյալ ընթացակարգերով.

- Պետական բյուջեի կատարման ընթացքի մասին ՀՀ Կառավարության կողմից եռամսյակային տեղեկանքների ներկայացում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 114-րդ հոդվածի 1-ին մաս):
- Պետական բյուջեի կատարման ընթացքի մասին Հաշվեքննիչ պալատի ընթացիկ եզրակացությունների ներկայացում («ԱԺ կանոն-

նակարգ» սահմանադրական օրենքի 115-րդ հոդվածի 1-ին մաս):

- Պետական բյուջեի կատարման ընթացքի մասին ՀՀ Կառավարության կողմից տարեկան տեղեկանքների ներկայացում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 116-րդ հոդվածի 1-ին մաս):
- Մշտական հանձնաժողովներում պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվության նախնական քննարկումներ («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 117-րդ հոդված):
- Ազգային ժողովի նիստում պետական բյուջեի կատարման մասին տարեկան հաշվետվության քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 118-րդ հոդված):

Խորհրդարանական վերահսկողության **երկրորդ** միջոցը, որը վերաբերում է խորհրդարանական վերահսկողությանն առնչվող այլ հարցերին կամ **խորհրդարանական ընթացակարգային վերահսկողությունը**, կատարվում է հետևյալ ընթացակարգերով.

- Կառավարության անդամներին գրավոր հարցերի ուղղում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 119-րդ հոդվածի 1-ին մաս):
- Կառավարության անդամներին բանավոր հարցերով դիմում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 120-րդ հոդված):
- Խմբակցությունների գրավոր հարցապնդումներ («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 121-րդ հոդվածի 1-ին մաս):
- Մշտական հանձնաժողովների խորհրդարանական վերահսկողություն («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 122-րդ հոդված):
- Հասարակական հետաքրքրություն ներկայացնող հրատապ թեմայով քննարկումների անցկացում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 123-րդ հոդված):
- Պատգամավորների հայտարարություններ («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 124-րդ հոդված):
- Խորհրդարանական լսումներ («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 125-րդ հոդված):

Խորհրդարանական վերահսկողության **երրորդ** միջոցը պետական մարմինների գեկույցները, հաղորդումները և հաշվետվությունները շրջանառության մեջ դնելու և քննարկելու հետ կապված վերահսկողությունը կամ **խորհրդարանական վերջնական վերահսկողությունն է**, որը կատարվում է հետևյալ ընթացակարգերով.

- Կառավարության ծրագրի կատարման ընթացքի և արդյունքների

մասին տարեկան զեկույցի ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 127-րդ հոդված):

- Գլխավոր դատախազի հաղորդման ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 128-րդ հոդված):
- Մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին տարեկան հաղորդման ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 129-րդ հոդված):
- Հաշվեքննիչ պալատի գործունեության վերաբերյալ տարեկան հաղորդման ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 130-րդ հոդված):
- Կենտրոնական բանկի գործունեության վերաբերյալ տարեկան հաղորդման ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 131-րդ հոդված):
- Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի գործունեության վերաբերյալ հաղորդման ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 132-րդ հոդված):
- Տեղեկատվության ազատության վիճակի մասին Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի տարեկան հաղորդման ներկայացում և քննարկում («ԱԺ կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 133-րդ հոդված):

Սույն հոդվածում ցանկանում ենք քննարկել և ուշադրություն դարձնել խորհրդարանական վերահսկողության այնպիսի մեխանիզմների, ինչպիսիք են՝ ՀՀ Ազգային ժողովի հետ ՀՀ կառավարության հարցուպատասխանը, խորհրդարանական հարցումը, ՀՀ կառավարության հաշվետվողականությունը ՀՀ Ազգային ժողովի առջև՝ անդրադարձ կատարելով խորհրդարանական վերահսկողության արդյունավետությանը, փոխկապակցելով այն ՀՀ կառավարության պաշտոնատար անձանց պատասխանատվության և խորհրդարանական քննության մեխանիզմների կատարելագործման հետ:

Հարկ ենք համարում նշել, որ ՀՀ Ազգային ժողովի և ՀՀ կառավարության փոխգործակցության սահմանադրաիրավական հիմքն է ՀՀ սահմանադրության 4-րդ հոդվածով նախատեսված՝ իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սկզբունքը: Ըստ այդ սկզբունքի՝ պետական իշխանությունն իրականացվում է Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման հիման վրա, ինչի շրջանակնե-

րում ՀՀ Ազգային ժողովը վերահսկողություն է իրականացնում ՀՀ կառավարության գործունեության նկատմամբ:

Լ. Ա. Նուդենկոյի և Լ. Ա. Թխաբխիսիմովայի պնդմամբ՝ խորհրդարանական վերահսկողության նշված ձևի վերլուծությունը մատնանշում է նրա բավականին թույլ արդյունավետությունը, որը հեղինակները կապում են Կառավարության անդամի նիստին չներկայանալու հնարավորությամբ, ինչը թույլ է տալիս վերջինիս խուսափել անձնական պատասխանատվությունից՝ իր փոխարեն ուղարկելով իրեն փոխարինող անձին: Հեղինակները նշում են, որ Ռուսաստանի Դաշնությունում 2007 թվականից Դաշնային Խորհրդի կանոնակարգով սահմանված է ՌԴ Կառավարության ղեկավարի այց խորհրդարան ոչ ուշ, քան տարին մեկ անգամ՝ խորհրդարանական ժամի շրջանակներում, սակայն ՌԴ Կառավարության ղեկավարը այդպես էլ նման այց չի ունեցել: Հեղինակները ուշադրություն են դարձնում այն հանգամանքին, որ եթե նույնիսկ նրա գործունեության արդյունքները խորհրդարանի կողմից ճանաչվեն ոչ բավարար, ապա խորհրդարանը չունի բավարարաչափ իրավական լծակներ նրան պաշտոնից ազատելու համար, այլ կարող է դիմել ՌԴ նախագահին, խորհրդարանական հարցման մասին որոշում կայացնելու նպատակով, վերջինս էլ կարող է ընդունել ստացված տեղեկատվությունն ի գիտություն կամ տալ հանձնարարականներ [6]:

«ՀՀ Ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքի 152-րդ հոդվածի 1-2 մասերի համաձայն. «1. Վարչապետին անվստահություն կարելի է հայտնել նրա նշանակումից ոչ շուտ, քան մեկ տարի հետո: 2. Արտակարգ կամ ռազմական դրության ժամանակ վարչապետին անվստահություն հայտնելու մասին Ազգային ժողովի որոշման նախագիծ չի կարող ներկայացվել կամ քննարկվել»:

«Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին» օրենքի 6-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն. Վարչապետը պարտավոր է հրաժարական ներկայացնել հետևյալ դեպքերում. 1) նա կորցրել է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիությունը կամ ձեռք է բերել այլ պետության քաղաքացիություն, 2) նա խախտել է սույն օրենքով սահմանված անհամատեղելիության պահանջները:

Սույն իրավադրույթներից երևում է, որ խորհրդարանի կողմից նրա գործունեության ոչ բավարար գնահատումը հիմք չէ նրան զբաղեցված պաշտոնից ազատելու համար: Վերհանված խնդրի շուրջ առաջարկում ենք նախատեսել վարչապետի և/կամ Կառավարության անդամի պաշտո-

նից ազատման հնարավորություն՝ գործունեության անբավարար գնահատականի դեպքում:

Խորհրդարանական վերահսկողության հաջորդ քննարկվող միջոցառումը խորհրդարանական հարցումն է: Խորհրդարանական հարցումների ցածր արդյունավետությունը պայմանավորված է նրանով, որ գործադիր մարմնի պաշտոնատար անձինք կամ արհամարհում են հարցումը, կամ պատասխանում են ոչ ամբողջությամբ, կամ պատասխանում են ձևական և անբովանդակ: Խնդրահարույցն այն հանգամանքն է, որ չկա դրա համար պատասխանատվություն նախատեսող նորմ և անբավարար արդյունքի դեպքում խորհրդարանական հարցումը պետք է ուղարկել կրկին: Ինչպես նշում է Օ. Ի. Վասիլյան, եթե պաշտոնատար անձինք խախտում են պատասխան ներկայացնելու ժամկետները, խուսափում են տեղեկատվություն տրամադրելուց կամ տրամադրում են կեղծ տեղեկատվություն, ապա Քրեական օրենսգրքով և Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքով նախատեսված պատասխանատվության միջոցները նրանց հանդեպ չեն կիրառվում [2]:

Ցանկանում ենք նշել նաև, որ, մեր կարծիքով, արդյունավետության ցածր մակարդակ ունի խորհրդարանական վերահսկողությունը՝ ՀՀ Ազգային ժողովի առջև ՀՀ կառավարության գործունեության մասին տարեկան հաշվետվության մասով, քանի որ վերջինս չի կարող կիրառել Կառավարության նկատմամբ կոնկրետ սանկցիաներ՝ հաշվետվությունը հավանության չարժանանալու դեպքում: Ա. Վ. Չեպուսի պնդմամբ, Կառավարության հաշվետվությանը առաջադրվող պահանջները նորմավորեն սահմանված չեն [9], ինչը թույլ կտա գործադիր մարմնին չներառել հաշվետվությունում այնպիսի հանգամանքներ, որոնք վերջինիս ձեռնտու չեն լինի:

Խորհրդարանական վերահսկողության գործիքակազմի բազմակողմանի ուսումնասիրության նպատակով հարկ ենք համարում անդրադարձ կատարել նաև խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող երկրներում իրականացվող խորհրդարանական վերահսկողությանը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ շուրջ 140 երկիր ընտրել է խորհրդարանական կառավարման ձև, որից ավելի քան 10 երկրները համարվում են դաշնային հանրապետություններ [5], առավել քան հետաքրքիր է դառնում այդ երկրներում խորհրդարանական վերահսկողության ինչպես տեսական ամրագրման, այնպես էլ գործնականում դրա իրականացման արդյունավետության ուսումնասիրությունը:

Իրենից հետաքրքրություն է ներկայացնում խորհրդարանական վերահսկողության նախնական ձևը, որը կայանում է գործադիր իշխանության մարմինների կողմից կայացված որոշումների բացասական հետևանքների կանխարգելման, Կառավարությանը վստահություն հայտնելու և Կառավարության ծրագրին հավանություն տալու մեջ: Որպես օրինակ կարող ենք դիտարկել խորհրդարանի կողմից հավանության չարժանացած գործադիր իշխանության մարմնի կողմից ներկայացված օրինագծի արգելափակումը: Նշենք, որ գործնականում այն իրականացվում է գործադիր իշխանության կոլեկտիվ պատասխանությամբ, մասնավորապես՝ Կառավարության քաղաքական ուղեգծին հավանություն չտալու դեպքում խորհրդարանի կողմից անվստահություն է հայտնվում Կառավարության ամբողջ կազմին: Այսպես. Իսպանիայի սահմանադրության 108-րդ հոդվածի համաձայն, Կառավարությունը՝ Կոնգրեսի պատգամավորների առջև, կրում է համապարտ պատասխանատվություն իր քաղաքական գործունեության համար:

Բավականին մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Չեխիայի, Իտալիայի և Սլովակիայի սահմանադրական կարգավորումները, ըստ որոնց, խորհրդարանական վերահսկողությունը իրականացվում է՝ նորաստեղծ Կառավարության կողմից խորհրդարան վստահության մասին հարցում ուղարկելով: Չեխիայի Հանրապետության սահմանադրության 68-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն, ոչ ուշ, քան Կառավարության կազմավորման 30-րդ օրը, այն պետք է կանգնի խորհրդարանի առջև և խնդրի վստահություն հայտնել: Իտալիայի սահմանադրության 94-րդ հոդվածի համաձայն՝ Կառավարությունը ոչ ուշ, քան կազմավորման 10-րդ օրը, պետք է ներկայանա խորհրդարան՝ պալատների կողմից վստահություն ստանալու համար: Սլովակիայի սահմանադրության 113-րդ հոդվածի համաձայն՝ Կառավարությունը պարտավոր է իր նշանակումից հետո 30-օրյա ժակետում կանգնել Սլովակիայի Հանրապետության Ազգային խորհրդի առջև՝ առաջարկելով իր ծրագիրը և խնդրելով վստահության հայտնում:

Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարության վստահության հայտնումը և ՀՀ կառավարության ծրագրի ներկայացումը իրականանում են առանձին և միմյանց հետ փոխկապակցված չեն: Մասնավորապես, Սահմանադրության 151-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Կառավարության կազմավորումից հետո՝ քանօրյա ժամկետում, վարչապետն Ազգային ժողով է ներկայացնում Կառավարության ծրագիրը: Սահմանադրության 157-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ Կառավարությունն իր

ներկայացրած օրենքի նախագծի ընդունման առնչությամբ կարող է դնել իր վստահության հարցը: Կառավարությանը վստահություն հայտնելու մասին որոշման նախագիծը քվեարկության է դրվում այն ներկայացվելուց ոչ ուշ, քան յոթանասուներկու ժամվա ընթացքում: Որոշումն ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ՝ անվանական քվեարկությամբ:

Եզրակացություն: Ամփոփելով գիտական հոդվածի արդյունքները՝ ցանկանում ենք արձանագրել հետևյալը.

1. Խորհրդարանական վերահսկողությունը իրենից ներկայացնում է պետական վերահսկողության ձև, որը, օգտագործելով վերահսկողության սահմանված գործիքակազմ, ուղղված է գործադիր իշխանության մարմիններում ենթադրյալ չարաշահումների և խախտումների բացահայտմանը և վերհանմանը:
2. Առանձնացված են խորհրդարանական վերահսկողության միջոցների առնվազն 3 խմբեր, այն է՝ խորհրդարանական բյուջետային ընթացակարգային և վերջնական վերահսկողությունը, խորհրդարանական ընթացակարգային վերահսկողությունը, խորհրդարանական վերջնական վերահսկողությունը:
3. Առկա է խորհրդարանական վերահսկողության միջոցների իրավական սանկցավորման ցածր մակարդակ:
4. Միջազգային փորձի ուսումնասիրության արդյունքում վեր է հանվել նախնական խորհրդարանական վերահսկողություն, որը գործադիր իշխանության մարմինների կողմից կայացված որոշումների բացասական հետևանքների կանխարգելումը, Կառավարությանը վստահություն հայտնելը և Կառավարության ծրագրին հավանություն տալն է:

Հաշվի առնելով վերը շարադրվածը՝ առաջարկում ենք. 1) «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքում լրացնել խորհրդարանական վերահսկողության սահմանումը և սույն գիտական հոդվածում մատնանշված նպատակները, 2) նախատեսել Վարչապետի և/կամ Կառավարության անդամի պաշտոնից ազատման հնարավորությունը՝ նրա գործունեության անբավարար գնահատականի դեպքում, ինչպես նաև սահմանել Կառավարության գործունեության գնահատման հստակ չափանիշներ և դրանք կիրառելու համապատասխան մեխանիզմներ, 3) «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենքում նախատեսել իրավապահ մարմինների հետ համագործակցության ընթացակարգ:

Գրականություն

1. ՀՀ Սահմանադրություն URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510> (հասանելիություն: 09.08.2022):
2. «ՀՀ Ազգային ժողովի կանոնակարգ» սահմանադրական օրենք URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=169105> (հասանելիություն: 09.08.2022):
3. Бендюрина С. В. Федеральный парламентский контроль в Российской Федерации: конституционно-правовое исследование [Электронный ресурс], <https://www.dissercat.com/content/federalnyi-parlamentskii-kontrol-v-rossiiskoi-federatsii-konstitutsionno-pravovoe-issledovan> (дата обращения: 09.08.2022).
4. Васильева О. И. Парламентский запрос как форма парламентского контроля [Электронный ресурс], <https://elibrary.ru/item.asp?id=21484145> (дата обращения: 09.08.2022).
5. Гиздатов А. Р. Сущность и формы парламентского контроля в Российской Федерации [Электронный ресурс], <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-i-formy-parlamentskogo-kontrolya-v-rossiyskoy-federatsii> (дата обращения: 06.08.2022).
6. Зубарев А.С. К вопросу об аутентичном толковании понятия "парламентский контроль" [Электронный ресурс], <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=33820095&selid=18830529> (дата обращения: 09.08.2022) .
7. Каримова Г.Ю. Институт парламентского контроля в зарубежных странах [Электронный ресурс], <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-parlamentskogo-kontrolya-v-zarubezhnyh-stranah> (дата обращения: 10.08.2022).
8. Нудненко Л.А., Тхабисимова Л.А. Конституционные основы парламентского контроля деятельности Правительства Российской Федерации, <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnye-osnovy-parlamentskogo-kontrolya-za-deyatelnostyu-pravitelstva-rossiyskoy-federatsii> (дата обращения: 09.08.2022).
9. Савченко Марина Станиславовна, Жирова Елена Николаевна Парламентский контроль: понятие и назначение [Электронный ресурс], <https://cyberleninka.ru/article/n/parlamentskiy-kontrol-ponyatie-i>

paznachenie (дата обращения: 06.08.2022).

10. Утяшев М. М. Контрольные функции региональных парламентов: сравнительный анализ [Электронный ресурс], https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-311 (дата обращения: 06.08.2022).
11. Чепус А. В. Парламентский финансовый контроль в отношении Правительства Российской Федерации, <https://cyberleninka.ru/article/n/parlamentskiy-finansovyy-kontrol-v-otnoshenii-pravitelstva-rossiyskoy-federatsii> (дата обращения: 11.10.2022).

Основные вопросы применения имеющихся инструментов парламентского контроля в республике Армения

Чахалян Армине

Резюме

Ключевые слова: парламент, парламентский контроль, инструментарий, правительство, должностное лицо, ответственность, парламентский вопрос-ответ, парламентский запрос, выражение доверия, политическая сила

В данной научной статье обсуждается научная характеристика «Парламентского контроля», а также представляется его классификация. В частности, определены 3 группы мер парламентского контроля - промежуточный и конечный бюджетный парламентский контроль; промежуточный парламентский контроль; конечный парламентский контроль.

В рамках научной статьи освещаются проблемы конституционно-правовой ответственности должностных лиц органов исполнительной власти. При этом, обращается внимание на эффективность парламентского контроля, связывая ее с совершенствованием механизмов ответственности должностных лиц Правительства РА в рамках вопроса-ответа между Правительством РА и Национальным Собранием РА, парламентского запроса, отчетности Правительства РА перед Национальным Собранием РА. Изучается международный опыт по части предварительного парламентского контроля, который включает в себя превенцию отрицательных

последствий решений, принятых органами исполнительной власти, выражение доверия Правительству и одобрение программы Правительства.

По результатам научной статьи, нами были сделаны следующие выводы: во-первых, парламентский контроль представляет собой форму государственного контроля, который используя установленный инструментарий, направлен на выявление и устранение возможных злоупотреблений и нарушений в органах исполнительной власти. Во-вторых, разграничены, как минимум, 3 группы мер парламентского контроля. В-третьих, имеет место быть проблема низкого уровня правовой санкционированности механизмов парламентского контроля. В-четвертых, в результате изучения международного опыта выявлен предварительный парламентский контроль, заключающийся в превенции отрицательных последствий решений, принятых органами исполнительной власти, выражение доверия Правительству и одобрение программы Правительства.

На основании проведенного исследования предложено внести ряд дополнений в конституционный закон РА «Регламент Национального Собрания».

Basic Issues of the Applicability of the Existing Instrumentation of Parliamentary Control in the Republic of Armenia

Chakhalyan Armine

Summary

Key words: *parliament, parliamentary control, tools, government, official, responsibility, parliamentary question-answer, parliamentary request, expression of confidence, political force*

In this article the scientific characteristics of “Parliamentary control” are discussed. The article also presents its classification and in particular, 3 groups of parliamentary control measures: intermediate and final budgetary parliamentary control; intermediate parliamentary control; ultimate parliamentary control.

Within the framework of the scientific article, the problems of the constitutional and legal responsibility of officials of the executive authorities are consecrated. At the same time, attention is drawn to the effectiveness of parliamentary control, linking it to the improvement of the mechanisms for the

RA Government officials' responsibility in the framework of the question-answer between the RA Government and the RA National Assembly, the parliamentary request, the reporting of the RA Government to the National RA Assembly. International experience is being researched in terms of preliminary parliamentary control, which includes the prevention of negative consequences from the decisions made by executive authorities, the expression of confidence in the government and approval for the government's program.

Based on the results of the scientific article, we draw the following conclusions: firstly, parliamentary control is a form of state control, which, using the established tools, is aimed at identifying and eliminating possible violations among the executive authorities. Secondly, at least 3 groups of parliamentary control are distinguished. Thirdly, there is a problem connected with a low level of legal sanctioning for the mechanisms of parliamentary control. Fourthly, after the study of international experience, preliminary parliamentary control was revealed, which consists in preventing the negative consequences of decisions taken by executive authorities, expressing confidence in the government and approving the government program.

It was proposed to introduce a number of additions to the RA constitutional law "Rules of Procedure of the National Assembly".

Ներկայացվել է	14.10.2022 թ.
Գրախոսվել է	02.11.2022 թ.
Ընդունվել է սպագրության	25.11.2022 թ.

Տավուշի մարզի բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակը և բնական աճի միտումները

Պողոսյան Վլադիմիր

***Հանգուցային բառեր.** հասարակական ինստիտուտներ, ժողովրդագրական ռեգրեսիա, հետազոտության մեթոդաբանություն, վերարտադրող սերունդ, բնակչության աճ, տեղային խնդիրներ, բնական շարժ*

Նախաբան

Ժողովրդագրական գործընթացները ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների և վերափոխումների կարևորագույն բնութագրիչներից են: Հանդիսանալով հասարակական կյանքի, աշխարհաքաղաքական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական, բնապահպանական և բազմաթիվ այլ արտաքին և ներքին գործընթացների արդյունք և պատճառ՝ այն որոշարկվում է բազմաբնույթ գործոնների փոխազդեցությամբ: Մարդկային հասարակության զարգացման ժամանակակից միտումների համատեքստում ոչ միայն կարևոր, այլև անհրաժեշտ է ոչ միայն կենտրոնանալ ժողովրդագրական ընթացող փոփոխությունների գնահատման, ներկա միտումների վրա, այլև գնահատել և կանխատեսել առաջիկա ռիսկերն ու հնարավորությունները:

Հայաստանի Հանրապետության ժամանակակից ժողովրդագրական միտումների երկարաժամկետ հետևանքները 21-րդ դարի երրորդ և հաջորդ տասնամյակում ոչ միայն կարող են հանգեցնել ծնելիության նվազմանը, բնակչության ծերացմանը, այլև հասարակական (սոցիո-նորմատիվ) ինստիտուտների լարվածության հիմքերի ստեղծմանը: Ըստ ուսումնասիրողների՝ ժողովրդագրական գործընթացների արդի միտումները ՀՀ ազգային անվտանգության իրական մարտահրավերների շարքում են [1, 148]: Պետք է նշել, որ հանրապետական ցուցանիշների իրավիճակը ավելի կայուն է՝ ի հակադրություն տեղային մարզային ցուցանիշների: Այս առումով Տավուշի մարզի ժողովրդագրական գործընթացների արդի միտումների համապատկերում դիտարկելի են դառնում առկա բոլոր տեսակի բացասական և դրական միտումների ազդեցությունները:

Սույն հոդվածի նպատակն է համապարփակ ուսումնասիրության ենթարկել Տավուշի մարզի բնակչության բնական աճի ներկա վիճակն ու միտումները, և այս նպատակի իրագործման ճանապարհին խնդրառել Տավուշի մարզի բնակչության բնական աճի ներկա ցուցանիշները,

դիտարկել բնակչության տարիքային կազմի փոփոխության մոտակա և հեռակա ազդեցությունը, կարևորել տեղային խնդիրների վերհանման և գիտական ուսումնասիրությունների անհրաժեշտությունը՝ կիրարկելով ժողովրդագրության գիտաչափական տարաբնույթ սկզբունքները:

Կատարված հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ձևակերպել և հիմնավորել հեղինակի կողմից առաջ քաշված և գիտական նորույթ պարունակող վերլուծությունները, որոնք վերաբերում են Տավուշի մարզի ժողովրդագրական իրավիճակին՝ միայն բնական աճի միտումների համատեքստում:

Մույն հոդվածում կիրառվել են արդի ժողովրդագրության մեջ կիրառվող տեղային ուսումնասիրության միտումները՝ միայն Տավուշի մարզի առկա ցուցանիշները: Աղյուսակներում կիրառվել է պատմահամեմատական մեթոդը՝ նախորդ տարիների ցուցանիշների համեմատության ենթախորքով:

Տավուշի մարզի բնակչության թվաքանակի և կառուցվածքի դինամիկան

Ժողովրդագրական գործընթացների փոփոխությունները մի կողմից ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական զարգացման և հասարակության սոցիալ-քաղաքական վիճակի արդյունք են, մյուս կողմից դրանք ազդում են հասարակության զարգացման հեռանկարների վրա՝ կա՛մ խթանելով հասարակության առաջանցիկ զարգացումը, կա՛մ խոչընդոտելով այն: Այս համատեքստում Հայաստանի Հանրապետության և նրա վարչատարածքային միավորների ժողովրդագրական անվտանգության հիմնախնդիրն առաջնային և կենսական է:

Աշխարհի բնակչությունը, որը 2020 թվականին կազմում էր շուրջ 7,8 միլիարդ մարդ, արագորեն աճում է, և ակնկալվում է, որ առաջիկա տասնամյակներում կշարունակի աճել, թեև աստիճանաբար ավելի դանդաղ տեմպերով: Միավորված ազգերի կազմակերպության կանխատեսումները ցույց են տալիս, որ 21-րդ դարի վերջում գլոբալ բնակչության թիվը կարող է հասնել գրեթե 11 միլիարդի [12]: Ակնկալվում է, որ գլոբալ բնակչության չափը կկայունանա մոտ 2100 թվականին՝ վերջ դնելով արագ աճի ներկայիս դարաշրջանին, որը սկսվել է մոտ 1800 թվականին որոշ տարածաշրջաններում և 20-րդ դարի կեսերին համաշխարհային մասշտաբով: ՄԱԿ տնտեսական և սոցիալական գործերի վարչության բնակչության բաժանմունքը հրատարակել է «World Population Prospects 2019» զեկույցը, որի համաձայն՝ ՀՀ մշտական բնակչությունը 2050-ին նվազելու է՝ հասնելով 2, 816 միլիոնի, իսկ 2100-ին՝ 2,039 միլիոնի [13]: Բնականա-

բար, այս հետազոտություններն արդյունք են մի շարք ցուցանիշների համադրության և կանխատեսելիության որոշակի գործակիցների, որտեղ տեղային բնական և արհեստական ռիսկերը (պատերազմներ, սոցիոինստիտուտների ճգնաժամ և առողջապահական) գնահատված են այսօրվա կտրվածքով, և այս հետազոտության ենթախորքին կանխատեսելի է, որ համամասնորեն Տավուշի մարզի բնակչությունը 2050-ին նկատելիորեն կնվազի՝ հասնելով մոտ 113-114 հազար բնակչի:

Համաձայն ՀՀ ԱՎԾ վիճակագրական տվյալների՝ ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2022 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմում է 2,961.4 միլիոն [11], որից Տավուշի մարզի բնակչությունը համամասնորեն ներկայացնում է 119.7 հազար [11] կամ հանրապետության բնակչության 4,04 տոկոսը (աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

ՀՀ բնակչությունը՝ ըստ մարզերի, 2015-2022 թթ.-ի, տարեսկիզբ, հազ. մարդ

ՄԱՐԶ	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Հայաստան	3010.6	2998.6	2986.1	2972.7	2965.3	2959.7	2963.3	2961.4
Արագածոտն	131.3	129.8	128.5	127.1	125.4	124.7	124.5	124.6
Արարատ	260.1	258.9	258.4	257.8	256.7	256.6	256.6	256.6
Արմավիր	267.0	266.6	265.8	264.6	263.9	263.8	264.0	264.4
Գեղարքունիք	233.0	231.8	230.7	229.7	228.3	227.7	227.3	227.8
Լոռի	228.0	225.0	221.1	217.4	215.5	213.3	212.6	211.7
Կոտայք	255.0	253.9	252.8	251.6	251.6	250.9	251.2	251.1
Շիրակ	246.4	243.2	239.3	235.4	233.3	231.4	231.0	230.4
Սյունիք	140.2	139.4	138.9	138.4	137.6	137.3	135.8	134.7
Վայոց ձոր	51.4	50.8	50.3	49.6	49.0	48.5	48.1	47.6
Տավուշ	126.7	125.5	124.5	123.5	122.2	121.5	120.5	119.7

Մեր զեկույցում կկենտրոնանանք Տավուշի մարզի վրա. մի տարածաշրջան, որը ցույց է տալիս ժողովրդագրական զարգացման բոլոր հնարավոր ցուցանիշների չափազանց անբարենպաստ դինամիկա, որն ավելի ճիշտ կարելի է անվանել *ժողովրդագրական ռեգրեսիա*: Նախ պետք է նշել, որ 1991 թվականից ի վեր մարզի բնակչության թիվը անշեղորեն նվազում է՝ երբեք չհասնելով դրական արժեքների: Այս ժամանակահատվածում մարզային ժողովրդագրական ցուցանիշը 2006 թվականի 134,4 հազարից [9] նվազել է՝ 2022 թվականի հունվարին հասնելով 119,7

հազարի [11]: Մարզի բնակչության ընդհանուր կորուստը վերջին տարիներին գերազանցել է 14,7 հազարը: Ակնհայտորեն, այս իրավիճակը չի կարող բացատրվել միայն բնակչության կառուցվածքի, միգրացիոն գործընթացների և ծնելիության ցածր մակարդակի առանձնահատկություններով, քանի որ այս միտումները բնորոշ են նաև այլ շրջանների մեծամասնությանը: Պետք է ընդունել, որ ներկայիս իրավիճակը հիմնված է վարքագծային գործոնների վրա, որոնց թվում առաջատար դերը պատկանում է կենցաղին, ընտանեկան ինստիտուտի կազմաքանդմանը, համաշխարհայնացման գաղափարների և հասարակության եվրոպականացման այլազան ձգտումներին և պատկերացումներին¹:

Ընդհանուր համապատկերում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գոյություն ունեցող ժողովրդագրական ճգնաժամում հստակորեն առանձնանում են երկու շերտ՝ բնակչության բնական շարժի (ծնելիության և մահացածության հարաբերակցություն) և բնակչության մեխանիկական շարժի (ներգաղթի ու արտագաղթի հարաբերակցություն) խիստ անցանկալի պատկեր և միտումներ [2, 206]: Իսկ պատճառների մեջ նույնպես կարելի է առանձնացնել երկու խումբ՝ ներքին և արտաքին: Եվ բնական շարժընթացի, և միգրացիոն հոսքերի ազդեցությունը տեղային՝ մարզային մակարդակով հստակ նկատելի է: Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ վերջին հինգ տարիների կտրվածքով Տավուշի մարզի ծնելիության տարեկան միջին գործակիցը 11.2-ից նվազել է 9.7-ի, իսկ մահացության գործակիցը՝ 11.2-ից աճել է՝ հասնելով 13.2-ի:

Պետք է նաև շեշտել, որ պտղաբերության ընդհանուր գործակցի առանձնահատկությունը [1, 134-135] կապված է տարբեր տարիքային խմբերի քանակի հետ, որոնք տարբեր ժամանակներում ընդգրկված են բնակչության վերարտադրության գործընթացում և նպաստում են դրա քանակի ավելացմանը: Տավուշի մարզի ծնելիության համեմատաբար ցածր ցուցանիշները պայմանավորված են մարզի բնակչության տարիքային կառուցվածքի առանձնահատկություններով. ամենաբազմամարդ (կանանց) խմբերը (35-39 տարեկան՝ համապատասխանաբար 8.2 %, 30-34 տարեկան՝ համապատասխանաբար 7.9 %, կամ ընդհանուրի 16.1-16.5 %-ը) գործնականում իրացրել է իր վերարտադրողական ներուժը՝ հիմնական ներդրումն ունենալով մարզի բնակչության ընդհանուր թվի ձևավորման գործում: Նրան հաջորդող խումբը (25-29 տարեկան) քանակապես փոքր է, իսկ 20-24 տարեկանների խումբը՝ առաջիկա տարիներին

¹ Այս համատեքստում համադրելի է նաև այն միտքը, որ հասարակության ներսում ավելի գերակա է ԵՄ-ի ազդեցությունը, քան ՄԵՆԲ վճռականությունը:

վերարտադրողական վարքագծի հիմնական դերակատարները, վերջիններից պակաս է ևս 318-ով, պարզ ասած՝ ծննդաբերող չկա, ինչը որոշակիորեն արժեզրկում է ծնելիությունը խթանելու առաջարկները: Այս ցավալի պատկերի առկայությունն օրակարգային է դարձնում հանրապետական և մարզային գիտակարգային հետազոտությունների անցկացումը, որը թույլ կտա որոշարկել խնդիրների և ռիսկերի այն շրջանակը, որը արգելակում է Տավուշի մարզի բնական վերատադրությանը, զանազանելու ոչ միայն անվտանգային, տնտեսական, այլև սոցիալ-հոգեբանական հիմնախնդիրները, առանձնացնելու մոտիվացիոն այն շարժառիթները, որոնց խթանմամբ հնարավոր կլինի որոշակիորեն բարելավել առկա ցուցանիշները: Այդպիսի հետազոտության մեթոդաբանական հիմք կարող է հանդիսանալ «Երեխաների արժեքը» հայեցակարգը [5, 70–79; 7, 464], որի գիտաչափական մեթոդներով հնարավոր է առանձնացնել և թիրախային լուծել տարբեր տարիքային կազմերի առանձնահատկությունները, վերարտադրության շուրջ հասարակության տարբեր տարիքային կազմերի ներկայացուցիչների մոտեցումները: Այս հայեցակարգը պարառում է երեխա ունենալու երեք հիմնական խմբերի դրդապատճառների վերլուծություն: Առաջինը ուտիլիտար-տնտեսական ասպեկտն է, որը հատկապես բնորոշ է զարգացող երկրներին, որտեղ ընտանիքի յուրաքանչյուր նոր անդամ տնտեսական բարելավման, աշխատուժի մեծացման դերակատարմամբ է առանձնացվում, և համալրման մոտիվը ընտանիքի կենսաապահովման պայմանների բարելավումն է (այս ասպեկտով կարելի է բացատրել Տավուշի մարզի խորհրդային ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական աճի շարժառիթները): «Երեխաների արժեք» հայեցակարգի երկրորդ ասպեկտը սոցիալ-հոգեբանական է, որի մոտիվների այս խումբը բնորոշ է զարգացած երկրներին, որտեղ երեխաներ ունենալու հիմնական դրդապատճառը դրական հուզական փորձառությունների ցանկությունն է, որն ուղեկցում է երեխայի ծննդին և դաստիարակությանը [6, 395], ինչն առավել բնորոշ է այսօրվա Տավուշի մարզի քաղաքային բնակչությանը: Շարժառիթների երրորդ խումբը (երեխաների արժեքի) դիտարկվում է խորհրդանշական մոտեցմամբ, և երեխայի առկայությունը վերածվում է «լիարժեք» ընտանիքի հատկանիշի, դառնում ամուսնության «նորամածության» հիմնական ցուցիչ՝ արժեզրկելով ամուսնության ինստիտուտի արժեքը: Հաստատապես, այս ասպեկտը հայաստանյան՝ ի մասնավորի տավուշյան բնակչության վերարտադրողական վարքագծում գերակայություն չունի, և կարելի է այս ենթախորքով չդիտարկել հիմնախնդիրը:

Հարկ է նշել, որ հայաստանյան ծնելիության էքստրապոլյացիոն միտումները բնորոշ են նաև զարգացած երկրներին: Հաջորդ բաղադրիչը, որն ուղղակիորեն ազդում է բնակչության բնական շարժի վրա, մահացության գործակիցն է, որի ցուցանիշները Հայաստանում վերջին մեկ-երկու տարիների ընթացքում բարձր մակարդակի վրա են, և ըստ հետզոտությունների՝ հետագայում այս տենդենցը պահպանվելու է [1, 141]: 2021 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ 2016-ի համամեմատ Տավուշի մարզի բնական հավելաճի գործակիցը նվազել է՝ 3.8-ից հասնելով -4-ի, ինչը ասիականացող ցուցանիշ է, ինչի արդյունքում մահացությունը 424-ով գերազանցել է ծնվածներին թվին: 2021-ի դրությամբ մահացությունը ևս գերազանցում է ծնելիությանը, և 1284 ծնվածին բաժին է հասնում 1633 մահացած, կամ մահացությունը գերազանցում է 349-ով: 2021-ի Տավուշի մարզի բնական համեմաճի գործակիցը կազմում է -2,9, և այս առումով նախորդ տարվա բացասական ցուցանիշը բարելավվել է 1,1-ով [3, 157] (աղյուսակ 2, 3):

Աղյուսակ 2

Բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները

1 000 բնակչի հաշվով

	Ծնվածներ			Մահացածներ			Բնական աճ		
	2020	2021	2022*	2020	2021	2022*	2020	2021	2022*
Հայաստանի Հանրապետության բնակչություն	10.3	12.4	11.2	12.2	11.7	10	0.1	07	1.2
Տավուշի մարզ	9.7	10.7	11.4	13.2	13.6	12.7	-3.5	-2.9	-1.3
*ՀՀ բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշներն ըստ ՀՀ մարզերի և ք.Երևանի, 2022թ. հունվար-հունիս [4, 160]									

Աղյուսակ 3

Բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները

	Ծնվածներ			Մահացածներ			Բնական աճ		
	2020	2021	2022*	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Հայաստանի Հանրապետության բնակչություն	36 353	36585	16511	36 170	34658	14679	183	1927	1832
Տավուշի մարզ	1 175	1284	676	1 599	1633	754	-424	-349	-78
*ՀՀ բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշներն ըստ ՀՀ մարզերի և ք.Երևանի, 2022թ. հունվար-հունիս [4, 160]									

Ինչպես երևում է ներկայացված տվյալներից, Տավուշի մարզի ծնելիության մակարդակը չի հասել հանրապետական միջինին, մինչդեռ

մարզը ժողովրդագրական փոփոխությունների ընդհանուր միտում է ունեցել, քանի որ ցուցանիշների տատանումները եղել են բավականին համաժամանակյա:

Եզրակացություն

1. Տավուշի մարզի բնակչության բնական աճի առկա վիճակը և հեռանկարում հնարավորությունները ցույց են տալիս, որ 2020, 2021 և 2022 թվականներին բնակչության աճը ոչ միայն ունի նվազման միտում, այլև մահացության հետ համեմատության դեպքում տալիս է բացասական ցուցանիշներ: Իհարկե վերջին 5 ամսվա տվյալներով ծնելիություն/մահացություն ցուցանիշը ունի բարելավման միտում, սակայն պահպանելով բացասականությունը:

2. Վերջին տարիներին փոխվել է բնակչության տարիքային կազմը, և դոմինանտում է 30-40 տարեկանների խումբը, որը, ըստ էության, վերարտադրողական հիմնական խնդիրը իրացրել է, իսկ նրան փոխարինող վերարտադրող սերունդը քանակապես նվազ է, և ապագա հեռանկարում ծնունդների աճ կարող է լինել պետական քաղաքականության, երկարաժամկետ սոցիալական օժանդակության հիման վրա:

3. Պետք է նշել, որ յուրաքանչյուր մարզ ունի իրեն հատուկ ժողովրդագրական առանձնահատկությունները, և տեղային ուսումնասիրություններն ավելի համընդգրկուն պատկեր կարող են ապահովել: Տավուշի մարզում որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվել ընտանիքի ինստիտուտը, և հետազոտությունները հնարավորություն կտան տեղային և հանրապետական իշխանություններին գործունե և թիրախային քայլեր իրականացնել այս ուղղությամբ: Տավուշի մարզի բնակչության բնական շարժընթացի հետազոտության մեթոդաբանական հիմք կարող է հանդիսանալ «Երեխաների արժեքը» հայեցակարգը:

Գրականություն

1. Մալխասյան Մ., Խաչիկյան Ա., Մալխասյան քին. Ա., Հայաստանի Հանրապետության բնակչության բնական աճը ժողովրդագրական անցման արդի փուլի համատեքստում. միտումներ և մարտահրավերներ | «Հայագիտության հարցեր», 2021, հմ 1, էջ 131-154:
2. Ներսիսյան Ա. Հ., ՀՀ-ը սպառնացող ժողովրդագրական աղետ: Մարտահրավերներ, հեռանկարներ, Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան, Գիտական տեղեկագիր, 2019, հմ 2, էջ 204-216:

3. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021 թվականի հունվար-դեկտեմբերին», Երևան, 2022, 157 էջ:
4. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022 թվականի հունվար-հուլիսին», Երևան, 2022, 160 էջ:
5. Курамшев А.В., Кутявина Е.Е., Судьин С.А. Бабушка в системе внутрисемейных отношений: социологический анализ // Женщина в российском обществе. – 2017. – № 3. – С. 70–79.
6. Саралиева З.Х., Балабанов С.С. Дети как жизненная ценность россиян // Россия реформирующаяся. 2009. № 8. С. 395.
7. Kagitcibasi C. Family, self, and human development across cultures: Theory and applications. – Hillsdale, N.Y.: Erlbaum, 2007. – 464 p.
8. «ՀՀ Տավուշի մարզը թվերով 2021. վիճակագրական ժողովածու», <https://armstat.am/file/doc/99527768.pdf> (Հղված է 16. 08. 2022)
9. Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզը թվերով - 2009, <https://armstat.am/file/doc/99458453.pdf> (Հղված է 16. 08. 2022)
10. Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզը թվերով – 2021, <https://armstat.am/file/doc/99527768.pdf> (Հղված է 16. 08. 2022)
11. Հայաստանի Հանրապետության մշտական բնակչության թվաքանակը 2022 թ.-ի հունվարի 1-ի դրությամբ, https://www.armstat.am/file/article/population_01_22.pdf (Հղված է 05. 10. 2022)
12. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2021). Global Population Growth and Sustainable Development. [Electronic resource] - Access mode: URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2022_global_population_growth.pdf (accessed 16. 08. 2022)
13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). World Population Prospects 2019, Volume II: Demographic Profiles, [Electronic resource] - Access mode: URL: https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Volume-II-Demographic-Profiles.pdf (accessed 01. 05. 2022)

Демографическая ситуация и естественный прирост населения Тавушской области

Погосян Владимир

Резюме

Ключевые слова: социальные институты, демографическая регрессия, методологические исследования, воспроизводящее поколение, рост населения, локальные проблемы, естественное движение

Демографические процессы являются одной из важнейших характеристик современных социально-экономических изменений и преобразований. Являясь результатом и причиной общественной жизни, геополитических, политических, экономических, социальных, демографических, экологических и многих других внешних и внутренних процессов, она определяется взаимодействием различных факторов. Долгосрочные последствия современных демографических тенденций РА в третьем и следующем десятилетии 21 века могут не только привести к снижению рождаемости, старению населения, но и создать почву для напряженности в общественных (социо-нормативных) институтах.

Целью данной статьи является всестороннее изучение текущего состояния и тенденций естественного роста населения Тавушской области. На пути реализации цели мы поставили задачу изучить нынешние показатели естественного роста населения Тавушской области, рассмотреть ближайшее и отдаленное влияние изменения возрастного состава населения, выделить необходимость выявления местных проблем и научных исследований, применяя различные научно-метрические принципы демографии.

Отдел народонаселения Департамента по экономическим и социальным вопросам ООН опубликовал отчет «World Population Prospects 2019», согласно которому постоянное население РА сократится до 2.816 млн. в 2050 г. и до 2.039 млн. в 2100 году. Естественно, эти исследования являются результатом сочетания ряда показателей и определенных коэффициентов предсказуемости, где оцениваются локальные природные и искусственные риски (войны, кризис социоинститутов и здравоохранения), и предсказуемо, что население Тавушской области к 2050 году уменьшится, достигнув 114 330 жителей, или каждый год население области будет уменьшаться на 213 жителей.

Текущее состояние естественного прироста населения Тавушской области и возможности в будущем показывают, что прирост населения в

2020, 2021 и 2022 годах не только имеет тенденцию к снижению, но и показывает отрицательные показатели по сравнению со смертностью. Конечно, по данным последних 5 месяцев рождаемость/смертность имеет тенденцию к улучшению, при этом сохраняя негативность.

В последние годы возрастной состав населения изменился и доминирует 30-40-летняя группа, которая, по сути, выполнила основную репродуктивную задачу, тогда как сменяющее ее репродуктивное поколение количественно меньше, и в перспективе, может быть увеличение рождаемости на основе государственной политики и долгосрочной социальной поддержки.

Demographic Situation of the Tavush Region Population and Natural Growth Trends

Poghosyan Vladimir

Summary

Key words: *social institutions, demographic regression, methodological research, reproducing generation, population growth, local problems, natural movement*

Demographic processes are one of the most important characteristics of modern socio-economic changes and transformations. Being the result and cause of public life, geopolitical, political, economic, social, demographic, environmental and many other external and internal processes, it is determined by the interaction of various factors. The long-term consequences of current demographic trends in the Republic of Armenia in the third and next decade of the 21st century can not only lead to a decrease in the birth rate, the aging of the population, but also create ground for tension in public (socio-normative) institutions.

The purpose of this article is a comprehensive study of the current state and trends in the natural growth of the Tavush region population. On the way to achieving the goal, we set the task of studying the current indicators of the natural growth of the Tavush region population, considering the immediate and long-term impact of changes in the age composition of the population, highlighting the need to identify local problems and scientific research using various scientific and metric principles of demography.

The Population Division of the UN Department of Economic and Social Affairs published the «World Population Prospects 2019» report, according to

which the permanent population of the Republic of Armenia will decrease to 2,816 million in 2050 and to 2,039 million in 2100. Naturally, these studies are the result of a combination of numerous indicators and certain predictability coefficients, where local natural and artificial risks (wars, crisis of social institutions and healthcare) are assessed in today's conditions. It is predicted that the population of the Tavush region will decrease by 2050, reaching 114,330 inhabitants, or every year the population of the region will decrease for 213 inhabitants.

The current state of natural population growth in the Tavush region and its future predictions show that population growth in 2020, 2021 and 2022 not only tends to decrease, but also shows negative indicators compared to mortality. Of course, according to the data of the last 5 months, the birth / death rate tends to improve, while maintaining the negative.

In recent years, the age range of the population has changed and the 30-40-year-old group dominates, which, in fact, completed the main reproductive task, while the reproductive generation that replaces it is quantitatively smaller and in future, there might be an increase in birth rate based on state policy and long-term social support.

Ներկայացվել է 27.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 18.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ПСИХОЛОГИЯ

PSYCHOLOGY

Բուժաշխատողների հուզական այրման համախտանիշի և էմպատիայի առանձնահատկությունները

*Ավագիսյան Հայկ
Արզումանյան Մվետյանա*

Հանգուցային բառեր. *անձնային առանձնահատկություններ, ապրում-
մակցում, լարվածության փուլ, հյուծման փուլ, ռեզիտենցիայի փուլ*

Նախաբան: Մեր հասարակության զարգացման ժամանակակից փուլում սոցիալ-տնտեսական անկայունության, աշխատաշուկայում մրցակցության, սոցիալական սթրեսների, հետհամաճարակային և հետ-պատերազմյան պայմաններում աճում են անձի մասնագիտական կոմ-պետենտության նկատմամբ պահանջները: Ոչ բոլորն են կարողանում հարմարվել, արդյունավետորեն իրագործել իրենց մասնագիտական գոր-ծունեությունը և սոցիալական դերը, այդ պատճառով աճում է անբարե-նպաստ հոգեկան վիճակների զարգացման հավանականությունը:

Հոդվածի բովանդակությունը: Բուժաշխատողի մասնագիտությունը վերաբերում է աշխատանքի բարդ տեսակներին, որը սուբյեկտից պա-հանջում է բազմակողմանի կրթվածություն, մասնագիտացման գործըն-թացի շարունակականություն, նաև անձնային ու մասնագիտական որակների տիրապետում [6, 27]:

Բուժաշխատողը պետք է օժտված լինի պարտքի զգացումով, ապրու-մակցումով, անսպառ համբերությամբ, դիտողականությամբ, ինտուի-ցիայով, վճռականությամբ, լավատեսությամբ և այլն: Մասնագիտական գործունեության տարածության մեջ մարդը դրսևորում է միայն զուտ իր սուբյեկտիվ որակները՝ հատուկ ընդունակությունները և գիտելիքները, իսկ անձնային որակները նա կարող է դրսևորել միայն «մերձաշխատան-քային» ոլորտում:

Բուժաշխատողների աշխատանքը պատասխատու է, պահանջում է դիմացկունություն, ենթադրում է բարձր և մշտական հոգեհուզական ծան-րաբեռնվածություն, նաև արտակարգ իրավիճակներում որոշումների ընդունման անհրաժեշտություն: Ինքնին բուժաշխատողների մասնագի-տական գործունեությունը ենթադրում է հուզական հազցվածություն և սթրես առաջացնող գործոնների մեծ հավանականություն: Հույզերը, որպես կանոն, ամբիվալենտ են՝ բավարարվածություն հաջողությամբ կատարված վիրահատությունից կամ բուժումից, սեփական կարևորու-

թյան զգացում, գործընկերների աջակցություն և հարգանք, նաև ցավ, ճնշվածություն սխալ ախտորոշման կամ ոչ ճիշտ բուժման պատճառով, հիասթափությունը մասնագիտությունից և այլն:

Առողջապահության ոլորտի աշխատակիցների մասնագիտական գործունեությունը իր մեջ կրում է ՀԱՀ-ի զարգացման հավանականություն: Հուզական անկայունության, վեհերոտության, կասկածամտության, մեղքի զգացման հակման, պահպանողականության, իմպուլսիվության, լարվածության, ինտրավերսիայի անձնային հատկանիշներն ունեն որոշակի նշանակություն ՀԱՀ-ի ձևավորման մեջ [1, 105]:

Բժիշկը հուզական վերապրման մակարդակում մշտապես գործ ունի մահվան հետ: Այն բժշկի համար կարող է հանդես գալ երեք ձևերով.

1. Իրական՝ վերակենդանացնող միջոցառումների անիմաստ լինելը, մահ վիրահատության ընթացքում:
2. Հավանական՝ բժշկի գործունեության արդյունքներից, նրա արհեստավարժությունից կախված է մարդու առողջությունը, հնարավոր է, նաև կյանքը:
3. Երևակայական՝ դրա տեսքով կարող են հանդես գալ կասկածամիտ մարդու բողոքները առողջությունից, քրոնիկ հիվանդի վախը և տագնապը, ծանր հիվանդների ազգականների հետ փոխհարաբերությունները և նույնիսկ հասարակական գիտակցության մեջ պատկերացումը մահվան մասին [2]:

Յուրաքանչյուր դեպքում բժշկի համար գոյություն ունի սեփական զգացմունքների, իրադրության մեջ չներգրավվելու խնդիր: Դա ոչ միշտ է հաջողվում, քանի որ այդ բոլոր կազմավորումների հետ (իրական, հավանական, երևակայական) նրան անհրաժեշտ է կառուցել հարաբերություններ: Բնական է, որ միայն հուզականորեն հասուն, ամբողջական անձը ի վիճակի կլինի լուծել այդ խնդիրները և հաղթահարել նման դժվարությունները:

ՀԱՀ-ի առաջացման ռիսկով առաջատար տեղերից մեկը գրավում է բուժքրոջ մասնագիտությունը: Նա աշխատանքային օրվա ընթացքում մշտապես սերտորեն շփվում է մարդկանց, հիմնականում հիվանդների հետ, որոնք մշտական հոգատարության և ուշադրության կարիք ունեն: Բախվելով նեգատիվ հույզերի՝ բուժաշխատողը ակամա և իր կամքից անկախ ընդգրկվում է դրանց մեջ, ինչի հետևանքով ինքն էլ սկսում է ունենալ Բարձր հուզական լարվածություն: ՀԱՀ-ի առաջացման ռիսկի ավելի շատ ենթակա են մարդիկ, որոնք չափից ավելի մեծ պահանջներ են ներկայացնում իրենց անձին: Իրական բուժաշխատողը իրենց

պատկերացմամբ մասնագիտական անխոցելիության և կատարելության կերպար է: Այդ կատեգորիայի մեջ մտնող անձինք իրենց աշխատանքը գուգորդում են նախանշման, առաքելության հետ, այդ պատճառով նրանց մոտ խզվում է սահմանը աշխատանքի և մասնավոր կյանքի միջև:

Գոյություն ունի սերտ կապ բուժքույրերի մոտ մասնագիտական այրման և գործունեության մոտիվացիայի միջև: Այրումը կարող է հանգեցնել մասնագիտական մոտիվացիայի նվազման. լարված աշխատանքը աստիճանաբար վերափոխվում է անբովանդակ զբաղմունքի, ի հայտ է գալիս անտարբերություն, նույնիսկ նեգատիվիզմ աշխատանքային պարտականությունների նկատմամբ, որոնք հանգեցվում են անհրաժեշտ մինիմումի: Հաճախ «աշխատամոլությունը» և ակտիվ հրապուրվածությունը սեփական մասնագիտական գործունեությամբ բուժքույրերի մոտ նույնպես նպաստում են այրման համախտանիշի զարգացման: Հաճախ երկարատև մասնագիտական սթրեսին ենթակա աշխատակիցների մոտ նկատվում է ներքին կոգնիտիվ դիսոնանս. որքան լարված է աշխատում մարդը, այնքան ակտիվորեն է նա խուսափում ներքին այրման հետ կապված մտքերից և զգացմունքներից [3, 28]:

Պարադոքսն այն է, որ բուժաշխատողների սեփական նեգատիվ հույզերը մերժելու ընդունակությունը կարող է վկայել ուժի մասին, բայց երբեմն դա դառնում է նրանց թուլությունը: Այդ պատճառով օգտակար է հիշել այն մասին, որ մենք ինքներս ենք միշտ կամ մեր խնդիրների մասը կազմում, կամ դրանց լուծման մասը կազմում [3, 29]:

Այսպիսով, բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեության յուրահատկությունը հուզական այրման համախտանիշի զարգացման նախադրյալ է: Բժշկական աշխատողների մոտ այդ վիճակի զարգացմանը նպաստում են որոշակի անձնային առանձնահատկություններ՝ նեյրոտիզմի բարձր մակարդակը, բարձր ինքնավերհսկողությունը, հատկապես հույզերի դրսևորման ժամանակ դրանք ճնշելու ձգտումը, սեփական վարքի մոտիվների ռացիոնալիզացիան, բարձր տազնապայնության և դեպրեսիվ ռեակցիաներին հակումը, ռիզիկո անձնային կառուցվածքը:

Բուժաշխատողների աշխատանքը պատասխանատու է, պահանջում է դիմացկունություն, ենթադրում է մեծ և մշտական հոգեհուզական ծանրաբեռնվածություն, նաև որոշումների ընդունման անհրաժեշտություն արտակարգ իրավիճակներում: Բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեությունը ենթադրում է հուզական հագեցվածություն և գործունեի մեծ համախումբ, որոնք առաջացնում են սթրես: Այդ կապակցությամբ առողջապահության ոլորտի աշխատակիցների մասնագիտական

գործունեությունը իր մեջ կրում է հուզական այրման համախտանիշի հնարավոր զարգացման վտանգ:

Հետազոտության մեթոդները, փորձարարական վերլուծությունը և արդյունքները: Հետազոտությունը կատարվել է Վանաձորի բժշկական կենտրոնում 2022թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին: Հետազոտությունն իրագործվել է մի քանի փուլերով.

1. Առաջին փուլում սահմանվել է հիմնախնդիրը: Ուսումնասիրության արդիականությունը սահմանվում է բուժաշխատողների մոտ մասնագիտական գործունեության բարդ պայմանների և անձնային առանձնահատկությունների ազդեցության տակ հուզական այրման առաջացման մեծ հավանականությամբ: Մասնագիտությունների շարքում, որոնցում հուզական այրման համախտանիշը հանդիպում է ավելի հաճախ, անհրաժեշտ է նշել բուժաշխատողներին:
2. Երկրորդ փուլում մեր կողմից սահմանվել է հետազոտվողների ընտրանքը: Հետազոտությանը մասնակցել են 28 բժիշկ և 28 բուժքույրեր՝ ընդհանուր առմամբ 56 բուժաշխատող: Ընտրանքը կազմել են 9 արական սեռի բժիշկներ, 19 իգական սեռի բժիշկներ և 28 իգական սեռի բուժքույրեր՝ 25-50 տարեկան:
3. Հետազոտությունը կատարելու համար երրորդ փուլում կատարել ենք մեթոդիկաների ընտրություն: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են հետևյալ մեթոդիկաները՝ Ի. Մ. Յուսուպովի էմպատիայի միտումների մակարդակի ուսումնասիրություն [5] և Վ. Վ. Բոյկոյի «Հուզական այրման մակարդակի անտրոշման մեթոդիկան» [6]:
4. Չորրորդ փուլում կատարվել է բուժաշխատողների հոգեախտորոշիչ հետազոտություն, որն անց է կացվել յուրաքանչյուր մասնագետի հետ առանձին:
5. Հինգերորդ փուլում կատարվել է առաջնային տվյալների մշակում: Մեր կողմից որոշվել են հուզական այրման համախտանիշի և էմպատիայի մակարդակի քանակական բնութագրերը բուժաշխատողների մոտ, կատարվել է տվյալների վիճակագրական և համահարաբերակցային վերլուծություն:

Տվյալ *հետազոտության նպատակն* է էմպատիայի տարբեր բնութագրեր ունեցող բժիշկների և բուժքույրերի հուզական այրման համախտանիշի ձևավորման մակարդակի ուսումնասիրությունը:

Հետազոտության օբյեկտն էր բուժաշխատողների էմպատիայի մակարդակը:

Հետազոտության առարկան հուզական այրման համախտանիշի կապն է բժիշկների և բուժքույրերի էմպատիայի մակարդակի հետ:

Հետազոտության խնդիրներն են.

1. Որոշել էմպատիայի մակարդակը բուժաշխատողների մոտ:
2. Բացահայտել հուզական համախտանիշի ձևավորման աստիճանը բուժաշխատողների մոտ:
3. Բացահայտել հուզական այրման համախտանիշի արտահայտվածության կապը բուժաշխատողների էմպատիայի բնութագրման հետ:
4. Կատարել հուզական այրման դրսևորման աստիճանի համեմատական վերլուծություն բժիշկների և բուժքույրերի մոտ:

Ի. Մ. Յուսուպովի «էմպատիայի միտումների մակարդակի ուսումնասիրության» մեթոդիկայի կիրառության արդյունքում ստացել ենք հետևյալ պատկերը: Ախտորոշման արդյունքներն՝ ըստ բժիշկների և բուժքույրերի բաշխման էմպատիայի միտումների, ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1 .Բուժաշխատողների էմպատիայի միտումները ըստ Ի.Մ.Յուսուպովի մեթոդիկայի

Մակարդակ	Բժիշկներ		Բուժքույրեր	
	քանակը	%	քանակը	%
Բարձր	3	10,5	3	10,5
Միջին	23	81,5	25	89
Ցածր	2	7	0	0

Բժիշկների և բուժքույրերի բաշխումն ըստ էմպատիայի դրսևորման մակարդակների ցույց է տվել, որ գերակշռում են բուժաշխատողներ էմպատիայի միջին մակարդակով (81,5 % բժիշկների մոտ և 89 %՝ բուժքույրերի), ինչը վկայում է նրանց մոտ էմպատիայի նորմալ մակարդակի մասին, որը բնորոշ է մարդկանց մեծամասնությանը: Զգայունության մակարդակը նման բժշկական աշխատողների մոտ գտնվում է միջին մակարդակի վրա, միջանձնային հարաբերություններում նրանք հակված են ուրիշների մասին դատել իրենց արարքներով, քան վստահել տպավորությունների: Նրանց օտար չեն հուզական դրսևորումները, սակայն մեծամասամբ գտնվում են ինքնավերահսկողության տակ: Հաղորդակցման մեջ նման բուժաշխատողները ուշադիր են, աշխատում են հասկանալ ավելի շատ, քան ասված է խոսքերով, սակայն զրուցակցի զգացմունքների ավելորդ ազդեցության դեպքում կորցնում են համբերությունը, բայց

Էմպատիայի միջին մակարդակով բուժաշխատողները դժվարանում են կանխատեսել մարդկանց միջև հարաբերությունների զարգացումը, այդ պատճառով, պատահում է, որ նրանց արարքները անսպասելի են բուժաշխատողների համար:

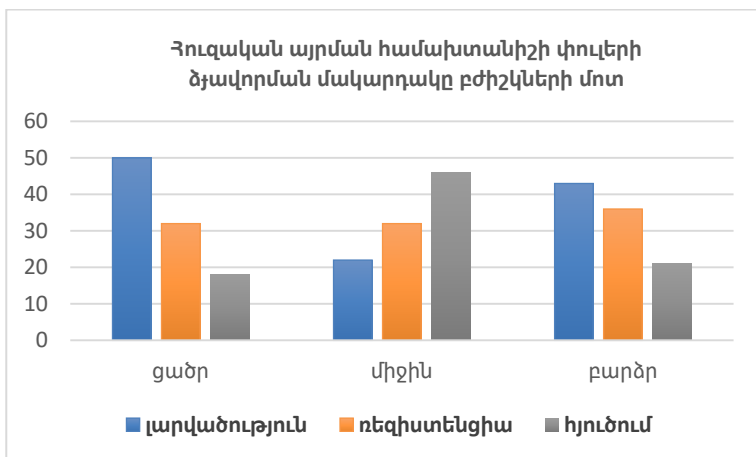
Էմպատիայի բարձր մակարդակ ունի բուժաշխատողների 10,5%-ը: Նրանց բնորոշ է զգայունությունը շրջապատողների կարիքների և խնդիրների նկատմամբ, մեծահոգությունը, ամեն ինչ նրանց ներելու հակումը: Նրանք անթաքույց հետաքրքրությամբ են վերաբերվում մարդկանց, հուզականորեն արձագանքող են, արագ շփումներ են հաստատում շրջապատողների հետ և ընդհանուր լեզու են գտնում իրենց հետ, աշխատում են թույլ չտալ կոնֆլիկտներ և գտնել փոխզիջումային որոշումներ: Իրադարձությունների գնահատման մեջ ավելի շատ վստահում են իրենց զգացմունքներին և ինտուիցիային, քան վերլուծական եզրակացություններին, դրա հետ միասին նախընտրում են աշխատել մարդկանց հետ, քան միայնակ, մշտապես սեփական գործողությունների սոցիալական աջակցության կարիք ունեն:

Էմպատիայի ցածր մակարդակն արտահայտված է բժիշկների 7%-ի մոտ: Նրանց բնորոշ է մարդկանց հետ շփումների հաստատման դժվարությունը, նրանք նախընտրություն են տալիս կոնկրետ աշխատանքով մեկուսացած զբաղմունքներին, այլ ոչ թե մարդկանց հետ աշխատանքին: Նախընտրում են հստակ ձևակերպումներ և ռացիոնալ որոշումներ: Նրանց գնահատում են գործնական որակների և պայծառ մտքի, քան նրբազգացողյան և բարեսրտության համար:

Ըստ փուլերի բժիշկների և բուժքույրերի մոտ հուզական այրման համախտանիշի ձևավորման մակարդակի բաշխման արդյունքները ներկայացված են նկար 2-4-ում:

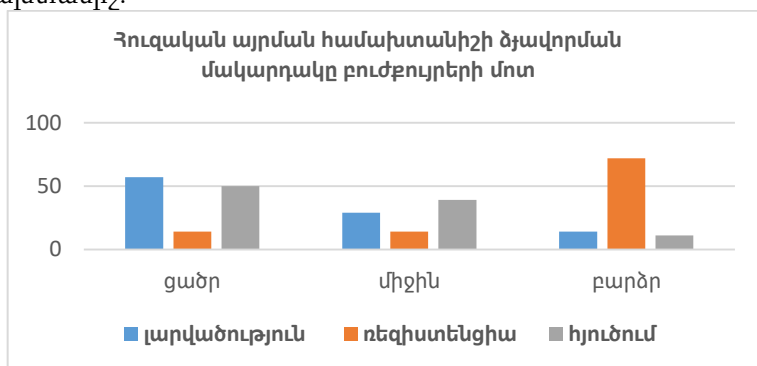
Նկար 1-ից մենք տեսնում ենք, որ բժիշկների մեծամասնության մոտ (46%) ձևավորված է ռեզիստենցիայի փուլը: Դա խոսում է տվյալ մասնագետների մոտ զարգացած հոգեբանական պաշտպանության, դիմադրության մեխանիզմների առկայության մասին:

Լարվածության փուլը մեծամասնության մոտ (50%) ձևավորված չէ, ինչպես նաև հյուծման փուլը (43%): Յուրաքանչյուր երրորդ բժշկի մոտ ձևավորման մեջ են գտնվում բոլոր երեք փուլերը՝ լարվածությունը (32%), ռեզիստենցիան (32%), հյուծումը (36%)։ Դա խոսում է այն մասին, որ մասնագետների մեծամասնությունը աշխատանքային գործունեության ընթացքում ունենում է հոգեհուզական լարվածություն և սթրես, որոնք նպաստում են հուզական այրման համախտանիշի զարգացմանը:

Նկար 1. Հուզական այրման համախտանիշի ձևավորման մակարդակը բժիշկների մոտ

Նկար 2-ից տեսնում ենք, որ բուժքույրերի մեծամասնության մոտ (72%), ինչպես բժիշկների մոտ, ձևավորված է ռեզիստենցիայի փուլը, միևնույն ժամանակ լարվածության և հյուծման փուլերը մեծամասնության մոտ ձևավորված չեն (57 % և 50 % համապատասխանաբար): Լարվածության փուլը ձևավորման մակարդակում է 29 % փորձարկվողների մոտ, ռեզիստենցիայի փուլը՝ 14 %-ի մոտ, իսկ հյուծման՝ 39 %-ի մոտ: Դա նաև վկայում է այն մասին, որ բուժքույրերը բժիշկների նման ունենում են հոգեհուզական լարվածություն, որն առաջացնում է հուզական այրման համախտանիշ:

Նկար 2. Հուզական այրման համախտանիշի ձևավորման մակարդակը բուժքույրերի մոտ

Դիտարկենք հուգական այրման համախտանիշի փուլերի առանձին ախտանիշների ձևավորման մակարդակը բժիշկների և բուժքույրերի մոտ:

Աղյուսակ 2. ՀԱՀ-ի լարվածության փուլի ախտանիշների ձևավորման մակարդակը բուժաշխատողների մոտ (%)

№	Ախտանիշներ	Չձևավորված		Ձևավորվող		Ձևավորված	
		բժիշկ	բուժքույր	բժիշկ	բուժքույր	բժիշկ	բուժքույր
1	Հոգետրավմատիկ հանգամանքների վերապրում	18	25	25	18	57	57
2	Դժգոհությունը սեփական անձից	82	72	14	25	3	3
3	«Վանդակի մեջ հայտնված»	72	79	11	7	18	14
4	Տագնապ և դեպրեսիա	50	72	29	14	21	14
Լարվածության փուլ		50	57	32	29	18	14

Լարվածության փուլի ախտանիշների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ «հոգետրավմատիկ հանգամանքների վերապրում» հուգական այրման ախտանիշը ձևավորված է 57 % բժիշկների ու բուժքույրերի մոտ: Լարվածության փուլում տվյալ ախտանիշը առավել արտահայտված է բուժաշխատողների մոտ և դրսևորվում է մասնագիտական գործունեության հոգետրավմատիկ գործոնների ուժեղացող գիտակցմամբ, որոնք դժվար է կամ ընդհանրապես հնարավոր չէ վերացնել, զրգռումը աստիճանաբար աճում է, կուտակվում են հուսահատությունը և դժգոհությունը: Իրադրության անելանելիությունը հանգեցնում է այրման այլ երևույթների զարգացման: Բժիշկների 25 %-ի մոտ և բուժքույրերի 18 %-ի մոտ տվյալ ախտանիշը գտնվում է ձևավորման փուլում:

«Դժգոհությունը սեփական անձից» ախտանիշը ձևավորված է 3 %-ի մոտ: Այդ բուժաշխատողները ունենում են դժգոհություն իրենցից, ընտրված մասնագիտությունից, զբաղեցրած պաշտոնից, կոնկրետ պարտականություններից: Գործում է «հուգական փոխանցման» մեխանիզմը. էներգետիկան ուղղորդվում է ոչ միայն և ոչ այնքան դեպի դուրս, որքան սեփական անձի վրա: Տպավորությունները գործունեության արտաքին

գործոններից մշտապես վնասում են անձին և խթանում են նրան կրկին վերապրել մասնագիտական գործունեության հոգետրավմատիկ տարրերը: Այդ սխեմայում հատուկ նշանակություն են ձեռք բերում հայտնի ներքին գործոնները, որոնք նպաստում են հուզական այրման առաջացման՝ պարտականությունների, դերի, գործունեության հանգամանքների ինտենսիվ ներքնայնացումը, չափից ավելի խղճի և պատասխանատվության զգացումը: Այրման սկզբնական փուլերում դրանք ավելացնում են լարվածությունը, իսկ հետագա փուլերում նպաստում են հոգեբանական պաշտպանությանը: Բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ տվյալ ախտանիշը ձևավորված չէ:

«Վանդակի մեջ հայտնվածի» ախտանիշը ձևավորված է բուժաշխատողների 16 %-ի մոտ: Տվյալ ախտանիշը հանդես է գալիս զարգացող սթրեսի տրամաբանական շարունակություն: Այսինքն, հոգետրավմատիկ հանգամանքները ազդում են բուժաշխատողների վրա, նրանք վերապրում են անելանելիության զգացում: Դա ինտելեկտուալ-հուզական փակուղու զգացում է:

Հուզական այրման «տագնապ և դեպրեսիա» ախտանիշը ձևավորված է բժիշկների 21 %-ի և բուժքույրերի 14 %-ի մոտ, բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ (50 % բժիշկների և 72 % բուժքույրերի) տվյալ ախտանիշը ձևավորված չէ: Այդ ախտանիշը բացահայտվում է մասնագիտական գործունեության հետ կապված հատուկ բարդ հանգամանքներում, որոնք խթանում են հուզական այրման՝ որպես հոգեբանական պաշտպանության միջոցի: Սեփական անձից և աշխատանքից դժգոհության զգացումն առաջացնում է հզոր էներգետիկ լարվածություններ իրադրային կամ անձնային տագնապի, սեփական անձից, ընտրված մասնագիտությունից, կոնկրետ պաշտոնից հիասթափության վերապրման ձևով:

Ռեզիստենցիայի փուլը ձևավորված է բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ. վերլուծենք նրա առանձին ախտանիշների ձևավորման մակարդակը: Ռեզիստենցիայի փուլի ախտանիշների ախտորոշման արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 3-ում:

**Աղյուսակ 3. Բուժաշխատողների բաշխումն ըստ հուզական այրման
համախտանիշի ռեզիստենցիայի փուլի ձևավորման (%)**

№	Ախտանիշներ	Չձևավորված		Ձևավորվող		Ձևավորված	
		բժիշկ	բուժքույր	բժիշկ	բուժքույր	բժիշկ	բուժքույր
1	Ոչ համարժեք հակազդեցություն	14	14	29	14	57	72
2	Հուզական-բարոյական ապակոդմնորոշման	32	36	39	43	29	21
3	Հույզերի խնայողության ոլորտի ընդլայնում	46	36	21	21	33	43
4	Մասնագիտական պարտականությունների ռեզուկցիա	25	18	28	25	46	57
Ռեզիստենցիայի փուլ		22	14	32	14	46	72

«Ոչ համարժեք հակազդեցության» համախտանիշը առավել արտահայտվածն է տվյալ փուլում. այն ձևավորված է 57 % բժիշկների և 72 % բուժքույրերի մոտ: 29 % բժիշկների և 14 % բուժքույրերի մոտ այն գտնվում է ձևավորման փուլում: Տվյալ ախտանիշի արտահայտվածությունը այրման անառարկելի հատկանիշ է. այն ցույց է տալիս, որ բուժաշխատողները դադարում են ընկալել տարբերությունը երկու սկզբունքներն տարբերվող երևույթների միջև՝ հույզերի խնայողական դրսևորման և ոչ համարժեք ընտրողական հուզական հակազդեցությանը՝ ցուցադրելով վերջինը:

«Հուզական-բարոյական ապակոդմնորոշման» ախտանիշն արտահայտված է 29 % բժիշկների և 21 % բուժքույրերի մոտ, այն դեպքում, երբ բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ այն գտնվում է ձևավորման փուլում: Տվյալ ախտանիշը խորացնում է ոչ համարժեք հակազդեցությունը այցելուների և գործընկերների հետ հարաբերություններում: Հետևաբար, բժիշկների մեծ մասն ունենում է ինքնարդարացման պահանջմունք: Չցուցաբերելով պատշաճ հուզական վերաբերմունք սուբյեկտի նկատմամբ՝ նրանք պաշտպանում են սեփական ռազմավարությունը:

«Հույզերի խնայողության ոլորտի ընդլայնում» ախտանիշը ձևավորված է բժիշկների 33 %-ի մոտ և 46 %-ի մոտ այն ձևավորված չէ, միննույն

ժամանակ բուժքույրերի մոտ տվյալ ախտանիշը ձևավորված է 43%-ի մոտ և ձևավորված չէ 36 %-ի մոտ: Տվյալ ախտանիշի ձևավորվածությունը վկայում է այն մասին, որ բուժաշխատողները աշխատավայրում հոգնում են շփումներից, խոսակցություններից, հարցերին պատասխանելուց, ցանկություն չունեն հաղորդակցվել նույնիսկ մտերիմների հետ: Եվ հաճախ տան անդամներն են դառնում հուզական այրման առաջին «գոհերը»: Աշխատավայրում մասնագետները դեռևս շփվում են նորմա-տիվներին և պարտականություններին համապատասխան, իսկ տանը մեկուսանում են:

«Մասնագիտական պարտականությունների ռեդուկցիայի» ախտա-նիշը ձևավորված է 46 % բժիշկների և 57 % բուժքույրերի մոտ տվյալ ընտ-րանքում, 28 % բժիշկների և 25 % բուժքույրերի մոտ տվյալ ախտանիշը գտնվում է ձևավորման փուլում: Ռեդուկցիան դրսևորվում է պարտակա-նությունները կրճատելու կամ թեթևացնելու փորձերում, որոնք պահանջում են հուզական ծախս՝ այցելուների նկատմամբ ուշադրության պակաս:

Հյուծման փուլի ախտանիշների ձևավորման մակարդակով բաշ-խումը բժիշկների և բուժքույրերի մոտ ներկայացված է աղյուսակ 4-ում:

Աղյուսակ 4. Հուզական այրման համախտանիշի հյուծման փուլի ախտանիշների ձևավորման մակարդակը բուժաշխատողների մոտ (%)

№	Ախտանիշներ	Չձևավորված		Ձևավորվող		Ձևավորված	
		բժիշկ	բուժքույր	բժիշկ	բուժքույր	բժիշկ	բուժքույր
1	Հուզական դեֆիցիտ	43	46	28	32	29	21
2	Հուզական օտարացում	50	61	21	36	29	4
3	Անձնային օտարացում (դեպերսոնալիզացիա)	46	61	25	32	29	7
4	Հոգեամառիկ և հոգեվեգետատիվ խանգարումներ	61	43	18	36	21	21
Հյուծման փուլ		43	50	36	39	21	11

Բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ հյուծման փուլը գտնվում է ձևավորման մակարդակում: Տվյալ մակարդակը բնութա-

գրվում է քիչ թե շատ արտահայտված ընդհանուր էներգետիկ տոնուսի անկումով և նյարդային համակարգի թուլացումով: Հուզական պաշտպանությունը այրման ձևով դառնում է անձի անբաժանելի խորհրդանիշ:

Աղյուսակ 5-ից երևում է, որ «հուզական դեֆիցիտի» ախտանիշը ձևավորված է 29 % բժիշկների և 21 % բուժքույրերի մոտ, բուժքույրերի (46%) և բժիշկների (43 %) մեծամասնության մոտ տվյալ ախտանիշը ձևավորված չէ: Տվյալ ախտանիշի դեպքում հուզականորեն մարդն արդեն չի կարողանում օգնել իր գործունեության սուբյեկտներին, ի վիճակի չէ մտնել նրանց դրության մեջ, մասնակցություն ունենալ և ապրումակցել, արձագանքել իրադրություններին, որոնք պետք է խթանեն, ուժեղացնեն ինտելեկտուալ, կամային և բարոյական հակազդեցությունը: Աստիճանաբար ախտանիշն ուժեղանում է և ձեռք է բերում ավելի բարդ ձև՝ ավելի հազվադեպ են դրսևորվում դրական հույզերը ու ավելի հաճախ՝ բացասականները: Կոպտությունը, գրգռվողականությունը, քմահաճույքները, վիրավորանքները լրացնում են հուզական դեֆիցիտի ախտանիշը:

«Հուզական օտարացման» ախտանիշը ձևավորված է 29% բժիշկների և 3 % բուժքույրերի մոտ, ախտանիշը ձևավորված մակարդակում է 21 % բժիշկների և 36 % բուժքույրերի, բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ տվյալ ախտանիշը ձևավորված չէ: Տվյալ ախտանիշի ձևավորման դեպքում բժիշկները լիովին բացառում են հույզերը մասնագիտական գործունեության ոլորտից: Նրանց գրեթե ոչինչ չի հուզում. հուզական արձագանք չեն առաջացնում ո՛չ դրական, ո՛չ էլ բացասական հանգամանքները: Դա հուզական ոլորտի առաջնային արատ չէ, ռիզիկոյության հատկանիշ չէ, այլ տարիների ընթացքում ձեռք բերված մարդկանց սպասարկելու հուզական պաշտպանություն է: Մարդն աստիճանաբար սովորում է աշխատել որպես ռոբոտ, որպես անհոգ ավտոմատ: Մակայն այլ ոլորտներում նա ապրում է լիարժեք հույզերով: Առանց զգացմունքների և հույզերի հակազդեցությունը այրման վառ ախտանիշ է: Այն վկայում է անձի մասնագիտական դեֆորմացիայի մասին և վնաս է հասցնում սուբյեկտի հաղորդակցմանը:

«Անձնային օտարացման կամ դեպերսոնալիզացիայի» ախտանիշը ձևավորված է 29 % բժիշկների և 7 % բուժքույրերի մոտ. բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ այն ձևավորված չէ: Տվյալ համախտանիշը դրսևորվում է մասնագետի մտադրությունների և արարքների լայն դիապազոնում հաղորդակցման պրոցեսում: Նախևառաջ նկատվում է մարդու՝ որպես մասնագիտական գործողության սուբյեկտի նկատմամբ հետաքրքրության ամբողջական կամ մասնակի կորուստ: Նա ընկալվում

է որպէս անշունչ առարկա, օբյեկտ մանիպուլյացիաների համար: Օբյեկտը ծանրաբեռնում է իր խնդիրներով, պահանջմունքներով, նրաներկայության, նույնիսկ նրա գոյության փաստը տհաճ է: Առաջանում է դեպերսոնալիզացված պաշտպանական հուզականային հակահումանիստական տրամադրվածություն: Անձը պնդում է, թէ աշխատանքը մարդկանց հետ հետաքրքիր չէ, չի պատճառում հաճույք, չի ներկայացնում սոցիալական արժէք:

«Հոգեւորատիկ և հոգեվեգետատիվ խանգարումների» ախտանիշը ձևավորված է 21 % բժիշկների և բուժքույրերի մոտ: Բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ այն ձևավորված չէ: Տվյալ ախտանիշը դրսևորվում է ֆիզիկական և հոգեկան ինքնազգացողության մակարդակում: Առհասարակ այն կազմավորվում է նեգատիվ տեսակի պայմանական ռեֆլեկտորային կապերով. մասնագիտական գործունեության սուբյեկտների հետ առնչվող երևոյթների մեծ մասը հանգեցնում է շեղումների սումատիկ կամ հոգեկան վիճակներում: Երբեմն նույնիսկ նման սուբյեկտների մասին միտքը և շփումը նրանց հետ առաջացնում են վատ տրամադրություն, անքնություն, վախի զգացողություն, տհաճ զգացողություններ սրտի շրջանում, քրոնիկ հիվանդությունների սրում:

Այսպիսով, հուզական այրման ախտորոշման ընթացքում մենք պարզեցինք, որ բժիշկների մոտ առավել արտահայտված են հուզական այրման հետևյալ ախտանիշները՝ «հոգետրավմատիկ հանգամանքների վերապրում» (57 %-ի մոտ ախտանիշը ձևավորված է), «անհամարժեք հուզական հակադդեցությունը» (57 %-ի մոտ ախտանիշը ձևավորված է), «մասնագիտական պարտականությունների ռեդուկցիա» (46 %-ի մոտ ախտանիշը ձևավորված է):

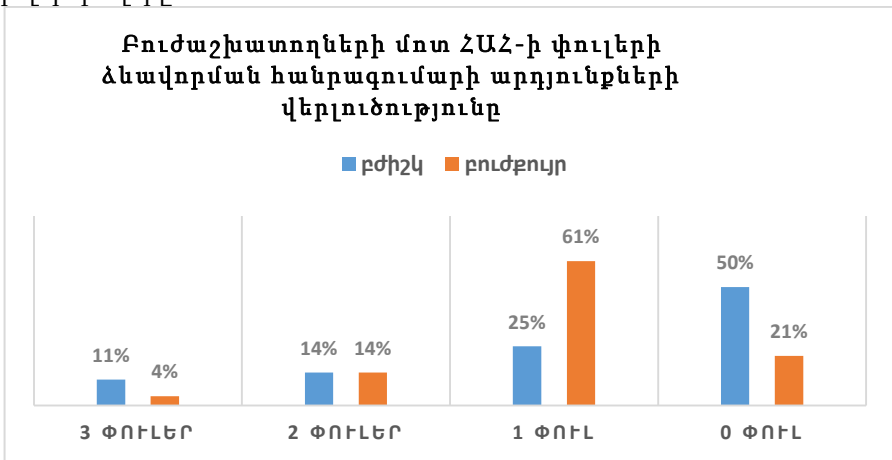
Հուզական այրման ամենաքիչ արտահայտված ախտանիշներն են «դժգոհությունը սեփական անձից» (ախտանիշը ձևավորված է 3 %-ի մոտ), «վանդակի մեջ հայտնվածի» (ախտանիշը ձևավորված է 18 %-ի մոտ):

Բուժքույրերի համար առավել արտահայտված են հուզական այրման հետևյալ ախտանիշները՝ «հոգետրավմատիկ հանգամանքների վերապրում» (ախտանիշը ձևավորված է 57 %-ի մոտ), «անհամարժեք հուզական հակադդեցությունը» (ախտանիշը ձևավորված է 72 %-ի մոտ), «մասնագիտական պարտականությունների ռեդուկցիա» (ախտանիշը ձևավորված է 57 %-ի մոտ), «հույզերի խնայողության ոլորտի ընդլայնում» (ախտանիշը ձևավորված է 43 %-ի մոտ):

Առավել քիչ են արտահայտված հուզական այրման հետևյալ

ախտանիշները բուժքույրերի մոտ՝ «ղժգոհությունը սեփական անձից» (ախտանիշը ձևավորված է 4 %-ի մոտ), «հուզական օտարացումը» (ախտանիշը ձևավորված է 4 %-ի մոտ) և «անձնային օտարացումը» (ախտանիշը ձևավորված է 7 %-ի մոտ):

Վերլուծենք հուզական այրման համախտանիշի ձևավորվածության փուլերը: Արդյունքները ներկայացված են նկար 3-ում: Բժիշկների մոտ հուզական այրման համախտանիշի ձևավորվածության փուլերի վերլուծությունը ցույց տվեց, որ նրանց մեջ գերակշռում են բժիշկներ, որոնց մոտ չի ձևավորված ոչ մի փուլ (50 %), 25 %-ի մոտ ձևավորված է մեկ փուլ, 14 %-ի մոտ ձևավորված է 2 փուլ և 11 %-ի մոտ ձևավորված են բոլոր փուլերը:

Նկար 3. Բուժաշխատողների մոտ ՀԱՀ-ի փուլերի ձևավորման հանրագումարի արդյունքների վերլուծությունը

Բուժքույրերի մոտ գերակշռում են նաև նրանք, ում մոտ լիովին ձևավորված է փուլերից մեկը (61 %), 21 %-ի մոտ լիովին ձևավորված չէ որևէ փուլ, 14 %-ի մոտ միաժամանակ ձևավորված են 2 փուլեր և միայն 4 %-ի մոտ՝ միաժամանակ 3 փուլերը:

Նշանակալից տարբերություններ բժիշկների (46 %) ու բուժքույրերի (72 %) միջև գոյություն ունեն միայն ռեգիստրացիայի փուլի արտահայտվածության ցուցանիշով և հյուծման փուլի հուզական (բժիշկներ – 29 %, բուժքույրեր– 4 %) և անձնային օտարացում (բժիշկներ – 29 %, բուժքույրեր– 7 %) ախտանիշերով:

Դրա հիման վրա մենք կարող ենք խոսել այն մասին, որ գոյություն ունեն տարբերություններ ՀԱՀ-ի արտահայտվածության մեջ բժիշկների և

բուժքույրերի միջև, բուժքույրերի մոտ հուզական այրման համախտանիշն ավելի շատ է արտահայտված:

Այսպիսով, բուժաշխատողների հիմնական մասն ունի էմպատիայի միջին մակարդակ: Նման բուժաշխատողների մոտ զգայունակության մակարդակը գտնվում է միջին մակարդակում, միջանձնային հարաբերությունների ժամանակ նրանք հակված են դատել դիմացինի մասին իրենց արարքներով, քան վստահել իրենց անձնական տպավորությունների: Նրանց բնորոշ չէ զգացմունքների անկաշկանդվածությունը, և դա խանգարում է մարդկանց լիարժեք ըմբռնման: Բուժաշխատողների հիմնական մասի մոտ ձևավորված է ռեզիստենցիայի փուլը, ինչը վկայում է տվյալ մասնագետների մոտ զարգացած հոգեբանական պաշտպանությունների, դիմադրության մեխանիզմների մասին: Լարվածության և հյուծման փուլերը մեծամասնության մոտ ձևավորված չեն: Առավել արտահայտված են հուզական այրման այնպիսի ախտանիշներ, ինչպիսիք են հոգեւորավնասող հանգամանքների վերապրումը, ոչ համարժեք հուզական հակազդեցությունը, մասնագիտական պարտականությունների ռեդուկցիան:

Համեմատենք հուզական այրման համախտանիշի արտահայտվածության հետազոտության արդյունքները և էմպատիայի մակարդակը բուժաշխատողների մոտ: Բժիշկների և բուժքույրերի էմպատիայի և հուզական այրման համախտանիշի ձևավորվածության ամփոփիչ արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 5-ում:

Աղյուսակ 5. ՀԱՀ-ի փուլերի դրսևորման աստիճանը էմպատիայի տարբեր մակարդակով բուժաշխատողների մոտ (%)

Փուլ	Փուլերի ձևավորված մակարդակ	Էմպատիայի մակարդակը բժիշկների մոտ			Էմպատիայի մակարդակը բուժքույրերի մոտ		
		բարձր	միջին	ցածր	բարձր	միջին	ցածր
Լարվածության	Ձևավորված	0	13	100	0	16	
	Ձևավորվող	67	30	0	0	32	
	Չձևավորված	33	57	0	100	52	
Ռեիստենցիայի	Ձևավորված	67	39	100	67	72	
	Ձևավորվող	0	39	0	0	16	
	Չձևավորված	33	22	0	33	12	0
Հյուծման	Ձևավորված	33	17	50	0	12	0
	Ձևավորվող	33	39	0	0	44	0
	Չձևավորված	33	43	50	100	44	0

Ինչպես տեսնում ենք աղյուսակից, բժիշկների և բուժքույրերի մեծամասնության մոտ էմպատիայի բարձր մակարդակի դեպքում ձևավորված է միայն ռեզիստենցիայի փուլը: Էմպատիայի ցածր մակարդակի դեպքում բժիշկների մոտ ձևավորվել է ՀԱՀ-ի հյուժման փուլը 50 %-ի մոտ: Էմպատիայի միջին մակարդակի դեպքում բուժաշխատողների մեծամասնության մոտ լարվածության փուլը ձևավորված չէ, միննույն ժամանակ ռեզիստենցիայի փուլը ձևավորված է:

Այսպիսով, որքան ցածր է էմպատիան, այնքան ավելի շատ է արտահայտված հուզական այրման համախտանիշը: Կատարված վերլուծության հիման վրա մենք կարող ենք նշել կապի առկայությունը էմպատիայի և հուզական այրման համախտանիշի դրսևորման աստիճանի միջև:

Բացահայտված փոխադարձ կապերի վիճակագրական նշանակելիության ստուգման համար մենք օգտագործել ենք Սպիրմենի համահարաբերակցային գործակիցը: Համահարաբերակցային վերլուծության արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 6-ում:

Աղյուսակ 6. ՀԱՀ-ի և էմպատիայի արհայտվածության փոխադարձ կապի համահարաբերակցային վերլուծության արդյունքները բժիշկների և բուժքույրերի մոտ Սպիրմենի համահարաբերակցության գործակցի օգնությամբ (N=28)

	ՀԱՀ-ի փուլ	Էմպատիայի միտումներ
Բժիշկներ	Լարվածության	-0,47
	Ռեզիստենցիայի	-0,12
	Հյուժման	-0,15
	ՀԱՀ	-0,25
Բուժքույրեր	Լարվածության	-0,4
	Ռեզիստենցիայի	-0,18
	Հյուժման	-0,25
	ՀԱՀ	-0,32

Համահարաբերակցային վերլուծությունը ցույց տվեց, որ գոյություն ունեն հավաստի հակադարձ համեմատական կապեր բժիշկների (-0,47) ու բուժքույրերի (-0,4) ՀԱՀ-ի լարվածության փուլի և էմպատիայի մակարդակի միջև:

Այսպիսով, որքան ցածր է էմպատիայի մակարդակը, այնքան ավելի արտահայտված է հուզական այրումը: Կատարված հետազոտության արդյունքում մենք հաստատեցինք, որ հուզական այրման համախտանիշի արտահայտվածությունը կապված է բժիշկների և բուժքույրերի էմպատիայի անձնային դրսևորումների հետ:

Էմպատիան որպես անհատի երևակայության և ինտուիցիայի շնորհիվ այլ մարդու հուզական վիճակի մեջ ներթափանցելու ընդունակություն նպաստում է միջանձնային հարաբերությունների հավասարակշռվածության: Զարգացած էմպատիան հաջողության բանալի է գործունեության բոլոր տեսակներում, որոնք պահանջում են հաղորդակցման պարտնյորի ներաշխարհի ըմբռնում և նրա ապրումների ընկալում: Մեր հետազոտության արդյունքում ստացված տվյալները վկայում են, որ էմպատիայի բարձր մակարդակը խոչընդոտում է հուզական այրման համախտանիշի առաջացմանը. այդ օրինաչափությունը մենք բացահայտել ենք միայն լարվածության փուլում, սակայն որակական մակարդակում այդ միտումը նկատելի է:

Եզրակացություն: Հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ.

1. Բուժաշխատողների հիմնական մասն ունի էմպատիայի միջին մակարդակ: Նման բուժաշխատողների մոտ զգայունակության մակարդակը գտնվում է միջին մակարդակում, միջանձնային հարաբերությունների ժամանակ նրանք հակված են դատել դիմացինի մասին իրենց արարքներով, քան վստահել իրենց անձնական տպավորությունների: Նրանց բնորոշ չէ զգացմունքների անկաշկանդվածությունը, և դա խանգարում է մարդկանց լիարժեք ըմբռնման:
2. Բուժաշխատողների հիմնական մասի մոտ ձևավորված է ռեզիստենցիայի փուլը, ինչը վկայում է տվյալ մասնագետների մոտ զարգացած հոգեբանական պաշտպանությունների, դիմադրության մեխանիզմների մասին: Լարվածության և հյուժման փուլերը մեծամասնության մոտ ձևավորված չեն: Առավել արտահայտված են հուզական այրման այնպիսի ախտանիշներ, ինչպիսիք են «հոգետրավմատիկ հանգամանքների վերապրումը», «ոչ համարժեք հուզական հակազդեցությունը», «մասնագիտական պարտականությունների ռեդուկցիան»:
3. Նշանակալից տարբերություններ բժիշկների և բուժքույրերի միջև գոյություն ունեն միայն հյուժման փուլի «հուզական և անձնային օտարացման» ախտանիշների արտահայտվածությամբ: Համահա-

րաբերակցային վերլուծությունը ցույց տվեց, որ գոյություն ունեն հավաստի կապեր բժիշկների ու բուժքույրերի հուզական այրման համախտանիշի արտահայտվածության և ապրումակցման անձնային առանձնահատկությունների միջև:

Գրականություն

1. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика - 2-е издание - СПб: Питер, 2008. С.- 338.
2. Захаров С. Синдром выгорания у врачей.
Интернет: <http://forums.rusmedserv.com/showthread.php?t=8748>
3. Заховаева А.Г. Основные проблемы философии сестринского дела /А.Г. Заховаева // Сестринское дело. - М.: Медицинский вестник, 2003. - № 2. - С. 28-29.
4. Фёдорова Т.Г., Нехорошев А.С., Котова Г.Н. Социологическое исследование особенностей трудовой деятельности врачей северо-западного региона России /Т.Г. Фёдорова, А.С. Нехорошев, Г.Н. Котова // Гигиена и санитария. - М.: Медицина, 2003. - № 3. - С. 24-27.
5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп/ Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. - М.: Издательство Института Психотерапии, 2002. - 490 с.
6. <http://vch.narod.ru/file.htm> // Методика диагностики уровня эмоционального выгорания (В. В. Бойко).

Особенности синдрома эмоционального выгорания и эмпатии у медицинских работников

Авагимян Айк

Арзуманян Светлана

Резюме

Ключевые слова: *личностные характеристики, эмпатия, стадия напряжения, стадия истощения, стадия сопротивления*

Специфика профессиональной деятельности медицинских работников является предпосылкой развития синдрома эмоционального выгорания. Развитию этого состояния способствуют определенные личностные особенности медицинских работников. В статье представлены результаты и корреляционный анализ уровня синдрома эмоционального выгорания и эмпатии врачей и медсестер. В результате исследования мы выяснили, что большинство медицинских работников имеют средний уровень эмпатии. Рядом с основной частью формируется резистентная фаза синдрома эмоционального выгорания, что свидетельствует о выработанных у специалистов психологических защитах и механизмах сопротивления. Стадии напряжения и истощения у большинства не формируются. Значительные различия между врачами и медсестрами существуют только в выраженности симптомов «эмоционально-личностного отчуждения» стадии выгорания. Корреляционный анализ показал наличие достоверных связей между выраженностью синдрома эмоционального выгорания и личностными особенностями опыта врачей и медсестер.

Characteristics of Emotional Burnout Syndrome and Empathy of Healthcare Workers

*Avagimyan Hayk
Arzumanyan Svetlana*

Summary

Key words: *personal characteristics, empathy, tension stage, exhaustion stage, resistance stage*

The specificity of medical workers' professional activity is the prerequisite for developing emotional burnout syndrome. Specific personal characteristics of medical workers contribute to the development of this condition.

This article is an attempt to represent the results and correlation analysis of the level of emotional burnout syndrome and empathy of doctors and nurses.

As a result of the conducted research, we found out that the majority of medical workers show an average level of empathy. The resistance phase of the emotional burnout syndrome indicates the psychological defenses and resistance mechanisms of those professionals. The stages of tension and exhaustion are not formed among most people.

Significant differences between doctors and nurses become visible only in the expression of symptoms of "emotional and personal alienation" of the burnout stage.

Correlational analysis showed that the expression of emotional burnout syndrome and personal characteristics of the experience of doctors and nurses are well grounded.

Ներկայացվել է 09.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 11.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Մասնագիտական դեֆորմացիայի տեսակներն ու դրա վրա ազդող սոցիալ-հոգեբանական գործոնները

Միրզոյան Վանանե

Հանգուցային բառեր. պաշտոնեական դեֆորմացիա, հարմարվողական դեֆորմացիա, մասնագիտական դեգրադացիա, հուզական այրում, տարիք, աշխատանքային փորձ

Նախաբան

Դիտարկելով անձի հոգեբանական անվտանգության հիմնախնդիրը մասնագիտական գործունեության մեջ՝ անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրելու մասնագիտության ազդեցությունը անձի անձնային առանձնահատկությունների, վարքի, հոգեվիճակի և առողջության վրա: Գոյություն ունեն մի շարք գործոններ, որոնք խոչընդոտում են աշխատանքի արդյունավետ իրականացմանը: Հոդվածում ներկայացված են մասնագիտական դեֆորմացիայի տեսակները, դրա վրա ազդող գործոնները, ինչպես նաև իրականացվել է հետազոտություն, որի նպատակն է բացահայտել և ուսումնասիրել ուսուցիչների մոտ մասնագիտական դեֆորմացիան և դրա կապը տարիքի, ստաժի և հուզական այրման հետ:

Հոդվածի բովանդակությունը

Յուրաքանչյուր մասնագիտություն ունի տարբեր հոգետրավմատիկ գործոններ և տարբեր ձևով է անդրադառնում անձի աշխատունակության և հոգեվիճակի վրա: Այն, թե ինչ ազդեցություն կունենա մասնագիտությունը անձի և նրա կատարած աշխատանքի վրա, կախված է այնպիսի փոփոխականներից, ինչպիսիք են տարիքը, սեռը, ընտանեկան դրությունը, աշխատանքային փորձը, դիրքորոշումը, արժեքային կողմնորոշումները և այլն: Նշված գործոնները կարելի է դասակարգել որպես հոգեբանական և սոցիալական:

Անձի մասնագիտական դեֆորմացիան անձի մասնագիտական գործունեության ընթացքում ձևավորված սուբյեկտիվ որակների ազդեցությունն է նրա անձնային հատկությունների և անհատականության վրա [1]:

Գրականության մեջ առանձնացնում են անձի մոտ դեֆորմացիայի մի քանի տեսակներ [4].

- Պաշտոնեական դեֆորմացիա, երբ ղեկավարը չարաշահում է իր լիազորությունները, սկսում ճնշել աշխատակիցներին, դրսևորել

անհանդուրժողականություն: Նա վստահ է լինում, որ իր կարծիքը միակ ճիշտն է, և չի ընդունում այլ կարծիքներ:

- Հարմարվողական դեֆորմացիա, որը անձի պասիվ հարմարումն է գործունեության կոնկրետ պայմաններին, որի արդյունքում ձևավորվում է բարձր կոնֆորմիզմ, երբ անձն անվերապահորեն ընդունում է կազմակերպությունում ընդունված վարքի մոդելները: Դեֆորմացիայի ավելի խորը մակարդակում տեղի են ունենում անձնային որակների վառ արտահայտված բացասական փոփոխություններ՝ դաժանություն, հուզական սառնություն և այլն:
 - Մասնագիտական դեգրադացիա, որը մասնագիտական դեֆորմացիայի ծայրահեղ դրսևորումն է: Անձի մոտ փոխվում են բարոյական արժեքները, մասնագիտական առումով նա դառնում է անպիտան:
- Է. Ֆ. Ջեյերն առանձնացնում է դեֆորմացիայի այլ երեք տեսակներ [4].
- Ընդհանուր մասնագիտական դեֆորմացիա, որը բնորոշ է տվյալ մասնագիտության բոլոր աշխատակիցներին:
 - Հատուկ մասնագիտական դեֆորմացիա, որն առաջանում է մասնագիտացման ընթացքում:
 - Մասնագիտական-տիպաբանական դեֆորմացիա, որն առաջանում է մասնագիտական գործունեության հոգեբանական կառուցվածքի վրա անձի անհատական հոգեբանական բնութագրերի ազդեցության հետևանքով:

Անկախ նրանից, թե մասնագիտական դեֆորմացիայի որ տեսակն է դրսևորվում անձի մոտ, անհրաժեշտ է անհապաղ հոգեբանական օգնություն, քանի որ արդյունքում իջնում է աշխատողի աշխատունակությունը, առաջանում են հոգեսոմատիկ հիվանդություններ:

Նշենք, որ մասնագիտական դեֆորմացիայի մասնավոր դեպքերից են [5].

- վարչական բերկրանքը, որն արտահայտվում է վարչարարության նկատմամբ չափազանց մեծ ոգևորությամբ, իշխանության չարաշահմամբ, վարչական կամայականությամբ,
- կառավարչական քայքայումը, երբ նվազում է իշխանության սուբյեկտների գործունեության արդյունավետությունը: Ղեկավար պաշտոնում երկար մնալը հանգեցնում է նրան, որ առաջնորդի կայացրած որոշումները դառնում են ավելի ու ավելի քիչ արդյունավետ և ռացիոնալ:
- հուզական այրման համախտանիշը, որը նկարագրվում է որպես

դեպրեսիվ վիճակ, որին բնորոշ է հոգնածության և դատարկության զգացումը, էներգիայի և ոգեշնչվածության պակասը, աշխատանքի դրական արդյունքները տեսնելու անկարողությունը, աշխատանքի նկատմամբ բացասական դիրքորոշումը:

Դեֆորմացիաների առաջացումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի կրթության մակարդակի և պրոֆեսիոնալիզմի զարգացման շեմ: Այն կախված է սոցիալ-մասնագիտական դիրքորոշումներից, անհատական-հոգեբանական առանձնահատկություններից, հուզականային բնութագրիչներից: Մեծ նշանակություն ունեն բնավորության շեշտադրված գծերը: Տարիներ շարունակ միևնույն աշխատանքի կատարման ընթացքում շեշտադրված գծերը մասնագիտացվում են, հանդես են գալիս որպես աշխատանքի անհատական ոճ և վերածվում մասնագիտական դեֆորմացիաների: Բիարկե, նշանակություն ունեն նաև տարիքային փոփոխությունները՝ կապված ծերացման հետ: Հերոնտոհոգեբանության մասնագետները առանձնացնում են մարդու հոգեբանական ծերացման հետևյալ տեսակներն ու ախտանշանները [1, 27].

- Սոցիալ-հոգեբանական ծերացում, որը դրսևորվում է ինտելեկտուալ գործընթացների թուլացմամբ, մոտիվացիայի վերափոխումով, հուզականային ոլորտի փոփոխությամբ, վարքի ոչ ադապտիվ ձևերի դրսևորմամբ և այլն:
- Բարոյաէթիկական ծերացումը դրսևորվում է չափազանց բարյացկանացմամբ, որը հասնում է ծայրահեղության, թերահավատությամբ երիտասարդական ենթամշակույթի նկատմամբ: Այս պարագայում մարդիկ ներկան հակադրում են անցյալին, ուռճացնում են իրենց սերնդի ձեռքբերումները և նսեմացնում նորինը և այլն:
- Մասնագիտական ծերացում, որը բնութագրվում է նորարարության նկատմամբ բացասական վերաբերմունքով, ժամանակակից տեխնոլոգիաների յուրացման դժվարություններով, մասնագիտական գործառույթների կատարման արդյունավետության նվազեցմամբ և այլն:

Ծերության ֆենոմենի ուսումնասիրողները նշում են, որ մասնագիտական ծերացումը անխուսափելի է: Հնարավոր չէ բացառել ակնհայտը. ֆիզիկական և հոգեբանական ծերացումը դեֆորմացնում են անձի մասնագիտական կերպարը, բացասաբար անդրադառնում նրա մասնագիտական կարողությունների վրա:

Կա տեսակետ, համաձայն որի՝ դեֆորմացիայի առաջացումն ունի խոր արմատներ և հենց զարգացման վաղ փուլերում անբարենպաստ պայմանները, սոցիա-հոգեբանական գործոնները բացասական դեր են խաղում անձի զարգացման գործում:

Ս. Պ. Բեգնտսովը առանձնացրել է մասնագիտական դեֆորմացիայի հոգեբանական և ոչ հոգեբանական պատճառներ [1, 28]:

Հոգեբանական գործոններից են դիրքորոշումները, մոտիվացիայի բացակայությունը, ինքնագնահատականը, լոկուս վերահսկման տիպը, հուզական այրումը, բնավորության շեշտադրված գծերը և այլն: Այդ գործոններն են նաև մասնագիտական կոմպետենտության ցածր մակարդակը, մտածողության հոռետեսական ոճը, աշխատակիցների նկատմամբ չափազանց պահանջկոտությունը, երբ բացակայում է ընտրության հնարավորությունը, ձգտումը շահույթ ունենալ, անձի մոտ բարոյական նորմերի բացակայությունը:

Մասնագիտական դեֆորմացիայի առաջացմանը նպաստում է հուզական լարվածությունը: Հաճախակի առաջացող բացասական հուզական վիճակները թուլացնում են աշխատողի ֆրուստրացիոն հանդուրժողականության մակարդակը, նամանավանդ, եթե աշխատանքային փորձը մեծ է լինում: Հուզական հազեցվածությունը հանգեցնում է դյուրագրգիռությանը, տագնապայնությանը, նյարդային պոռթկումներին, որը բնութագրվում է որպես հուզական այրում [1, 19]:

Մասնագիտական դեֆորմացիայի առաջացման ոչ հոգեբանական պատճառ կարող են հանդիսանալ իրավական նորմերի և ենթաօրենսդրական ակտերի անկատարությունը, պրոֆեսիոնալիզմի բացակայությունը, աշխատանքի գնահատման հստակ չափանիշների, հետադարձ կապի բացակայությունը, խիստ վերահսկողությունն ու քննադատությունը և այլն: Որպես պատճառ կարող են հանդես գալ դաստիարակության համար անբարենպաստ պայմանները մանկության տարիներին, ընտանիքում կոնֆլիկտային հարաբերությունները, վատ մթնոլորտը: Ստորև կներկայացնենք մասնագիտական դեֆորմացիայի վրա ազդող սոցիալական և հոգեբանական գործոնները:

Մասնագիտական դեֆորմացիայի վրա ազդող սոցիալական և հոգեբանական գործոնները

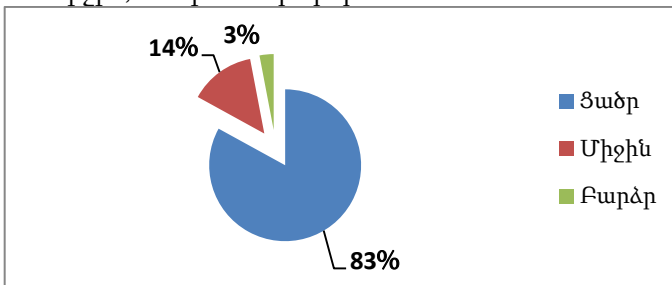
Հոգեբանական գործոններ	Սոցիալական գործոններ
Դիրքորոշումը, սպասումները, ինքնագնահատականը, լոկուս վերահսկման տիպը, խառնվածքի տիպը, բնավորության շեշտադրված գծերը, արժեքային կողմնորոշումները, մոտիվները, հուզական լարվածությունը, հուզական այրումը:	Տարիքը, սեռը, ընտանեկան դրությունը, աշխատանքային փորձը, մասնագիտության իմիջը, աշխատանքային պայմանները, աշխատանքի գրաֆիկը և ծանրաբեռնվածությունը, կարիերայում առաջընթացի բացակայությունը, աշխատավարձը:

**Հետազոտության մեթոդները,
փորձարարական վերլուծությունը և արդյունքները**

Հետազոտության նպատակն էր բացահայտել մասնագիտական դեֆորմացիայի առկայությունը ուսուցիչների մոտ և դրա փոխկապվածությունը սոցիալական և հոգեբանական գործոնների հետ: Որպես սոցիալական գործոններ դիտարկել ենք աշխատանքային փորձը և տարիքը, իսկ որպես հոգեբանական՝ հուզական այրումը:

Առաջնահերթ խնդիր է դրվել ուսումնասիրել մասնագիտական դեֆորմացիայի ցուցանիշները ուսուցիչների մոտ: Հետազոտությանը մասնակցել են 280 ուսուցիչներ, որոնց հետ կիրառվել է «Մանկավարժների մասնագիտական դեֆորմացիա» մեթոդիկան [2]:

Մանկավարժների մասնագիտական դեֆորմացիայի ախտորոշման մեթոդիկայից ստացած տվյալներից պարզ դարձավ, որ մասնագիտական դեֆորմացիայի ցածր ցուցանիշ է գրանցվել հարցվածների 83 %-ի մոտ, 14 %-ի մոտ՝ միջին, 3 %-ի մոտ՝ բարձր:

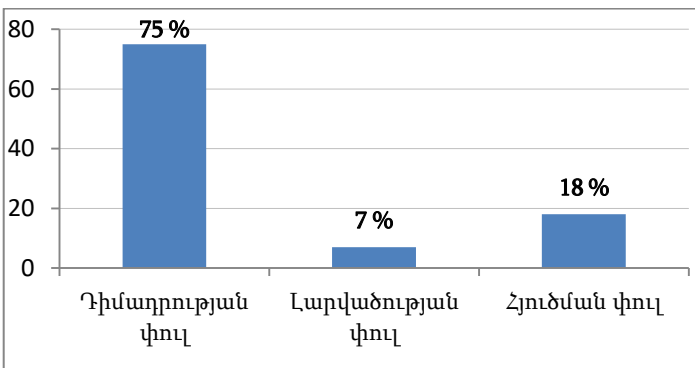

**Պատկեր 1. Ուսուցիչների մոտ մասնագիտական
դեֆորմացիայի ցուցանիշները**

Մասնագիտական դեֆորմացիայի բարձր ցուցանիշների դեպքում ուսուցիչները դառնում են ավտորիտար, ճնշում են աշակերտներին, սկսում մանիպուլացնել վերջիններին: Փոխվում է ուսուցչի ինքնագնահատականը, աստիճանաբար նա դառնում է ոչ կոմպետենտ, կոնֆլիկտային, ագրեսիվ: Միջին ցուցանիշների պարագայում նկատվում են որոշ ախտանշաններ, որոնք թույլ են արտահայտված և էական ազդեցություն չեն ունենում ուսուցչի անձի և գործունեության վրա, սակայն այն ենթադրում է սեփական կյանքի և գործունեության վերանայում, հանգստի կազմակերպում, ծանրաբեռնվածության հավասար բաշխում:

Մանկավարժների հուզական այրման աստիճանը որոշելու համար կիրառել ենք Վ. Վ. Բոյկոյի «Անձի հուզական այրման ախտորոշում» մեթոդիկան [3]:

Հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ հարցվողների 7 %-ը հետազոտության պահին գտնվել են լարվածության փուլում, 75 %-ը՝ դիմադրության փուլում, իսկ 18 %-ը՝ հյուծման փուլում:

Գծապատկեր 2. Հուզական այրման արդյունքները ուսուցիչների մոտ

Ինչպես տեսնում ենք, ուսուցիչների մեծամասնությունը՝ 75 %-ը, գտնվում է դիմադրության փուլում, ինչը նշանակում է, որ ուսուցիչները, գիտակցելով առկա լարվածությունը, ձգտում են խուսափել հուզական գործոններից՝ սահմանափակելով հուզական արձագանքումները, խնայելով հույզերը, կրճատելով մասնագիտական պարտականությունները:

18 %-ի մոտ նկատվում է էներգիայի անկում, նյարդային համակարգի թուլացում, դեպերսոնալիզացիա, հոգեւտմատիկ և վեգետատիվ դիսկորդոններ:

7 %-ի մոտ սկսել է ձևավորվել մասնագիտական այրման համախ-տանիշը: Նկատվում է դժգոհություն սեփական անձից, անելանելիության զգացում, անհանգստություն, հուսահատություն, դեպրեսիա:

Մասնագիտական դեֆորմացիայի և հուզական այրման կապն ուսումնասիրելու համար կիրառել ենք Պիրսոնի բանաձևը: Համահարա-բերակցական վերլուծության արդյունքում բացահայտվեց թույլ կապ մասնագիտական դեֆորմացիայի և հուզական այրման միջև, որը կազմում է 0,2: Ստացված տվյալներից հստակ կարող ենք հետևություն կատարել, որ մասնագիտական դեֆորմացիան հանդես է գալիս որպես հուզական այրման հետևանք:

Մանկավարժների շրջանում մասնագիտական դեֆորմացիայի և աշ-խատանքային փորձի ու տարիքի միջև փոխկապակցվածության ուսում-նասիրման նպատակով մեր կողմից իրականացվել է փորձարարական հետազոտություն: Հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ մաս-նագիտական դեֆորմացիան առավել վառ ձևով դրսևորվեց 40-51 տարիքի մարդկանց մոտ:

Աղյուսակ 2

Մասնագիտական դեֆորմացիայի և տարիքի փոխկապակցվածությունը ուսուցիչների մոտ

	Տարիք		
	20-39	40-51	50 և ավելի
Մասնագիտական դեֆորմացիա	33%	56%	11%

Մասնագիտական դեֆորմացիայի և աշխատանքային փորձի ուսում-նասիրությունը ցույց տվեց հետևյալ պատկերը, որը ներկայացված է աղյուսակ 3-ում:

Աղյուսակ 3.

Մասնագիտական դեֆորմացիայի և աշխատանքային փորձի փոխկապակցվածությունը ուսուցիչների մոտ

	Աշխատանքային փորձ			
	1-5	11-20	21-30	31 և ավելի
Մասնագիտական դեֆորմացիա	15 %	47 %	27 %	11 %

Աղյուսակից հստակ երևում է, որ մասնագիտական դեֆորմացիան կտրուկ աճում է 11-20 տարվա աշխատանքային փորձ ունեցող մանկա-վարժների մոտ, որից հետո այն սկսում է նվազել:

Եզրակացություն

Հետազոտության արդյունքները ցույց տվեցին, որ.

1. մասնագիտական դեֆորմացիան դրական համահարաբերակցական կապի մեջ է գտնվում հուզական այրման հետ,
2. մասնագիտական դեֆորմացիայի և տարիքի ու աշխատանքային փորձի միջև բացահայտվեց հետևյալ օրինաչաձությունը. տարիքի և աշխատանքային փորձի աճման հետ աճում է մասնագիտական դեֆորմացիան, սակայն որոշակի տարիքում, իսկ ավելի կոնկրետ՝ 50 տարեկանից հետո, և 31 տարուց ավելի աշխատանքային փորձ ունենալուց հետո այն անկում է ապրում:

Գրականություն

1. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности.- СПб.: Речь, 2004, с 9.
2. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. Изд-во Питер, 2013, 304с. С. 227-228.
3. Психодиагностика стресса: практикум/ сост. Р.В.Куприянов, Ю.М.Кузьмина; М-во образ. и науки РФ, Казан. гос. технол.ун-т. - Казань: КНИТУ, 2012. – 212 с.
4. <https://infopedia.su/4x10ff.html>
5. <https://psyfactor.org/personal/personal5-05.htm>

Виды профессиональной деформации и социально-психологические факторы, влияющие на нее

Мирзоян Ванане

Резюме

Ключевые слова: *должностная деформация, адаптивная деформация, профессиональная деградация, эмоциональное выгорание, возраст, опыт работы*

В статье представлено понятие профессиональная деформация, ее виды, суть, причины и последствия. Профессиональная деформация рассматривается как результат негативного влияния профессиональной деятельности на человека. Профессиональная деформация влияет на работоспособность человека, его когнитивные способности, психоэмоциональное состояние, приводит к изменению личностных качеств человека. Профессиональная деформация может привести также к возникновению психосоматических заболеваний. Особенно часто она проявляется у представителей тех профессий, которые входят в систему «человек-человек». К таким профессиям относятся профессия учителя, врача, юриста, менеджера, тренера, воспитателя и т.п.

В статье описаны такие виды профессиональной деформации как должностная деформация, адаптивная деформация, профессиональная деградация. Частными случаями профессиональной деформации являются административный восторг, управленческая эрозия и синдром эмоционального выгорания. Представлена типология профессиональной деформации Э. Ф. Зеера, в котором он выделяет общепрофессиональную, специально профессиональную и профессионально-типологическую деформацию. Теоретический анализ литературы показал, что деформация личности и те изменения, которые происходят с человеком при длительном выполнении профессиональной деятельности, связаны также с психологическим старением человека. В геронтопсихологии выделяют социально-психологическое, морально-этическое и профессиональные виды старения. Рассматривается также связь профессиональной деформации с такими социально-психологическими факторами как установка, самооценка, ценностные ориентации, акцентированные черты характера, пол, семейное положение, имидж профессии и т.д. Ключевыми факторами для проведения исследования были выбраны синдром эмоционального выгорания, возраст и стаж работы учителей.

Проведено исследование, в котором приняли участие 280 учителей. В работе использовались методики: «Профессиональная деформация учителей» и «Диагностика уровня эмоционального выгорания» В. В. Бойко. Целью исследования было выявить наличие профессиональной деформации, а также определить ее связь с социально-психологическими факторами. Эмоциональное выгорание рассматривалось в качестве психологического фактора, а в качестве социального – возраст и стаж работы учителей. В результате исследования была выявлена прямая корреляционная связь между профессиональной деформацией, эмоциональным выгоранием, возрастом и стажем работы учителей. На основе полученных достоверных данных можно утверждать, что с увеличением степени эмоционального выгорания, возраста учителей, профессиональная деформация учителей будет выражаться все сильнее. Относительно стажа работы ситуация обстоит иначе: с увеличением стажа работы профессиональная деформация выражается все сильнее, однако с накоплением опыта работы деформация снижается. Практическая значимость статьи в том, что зная о роли социально-психологических факторов, возможно предпринять конкретные меры по профилактике возникновения профессиональной деформации.

Types of Professional Deformation and Social Psychological Factors Affecting it

Mirzoyan Vanane

Summary

Key words: *official deformation, adaptive deformation, professional degradation, emotional burnout, age, work experience*

The article presents the concept of professional deformation, its types, essence, causes and consequences. Professional deformation is considered a result of the negative impact of professional activity on a person. Professional deformation affects the working capacity of a person, one's cognitive abilities, psycho-emotional state and leads to the change of personal qualities. Professional deformation can also lead to the emergence of psychosomatic diseases. Frequently it is manifested within the representatives of such professions which are the part of "man-man" system, e.g. teacher, doctor, lawyer, manager, coach, educator, etc.

The article describes such types of professional deformation as official

deformation, adaptive deformation, professional degradation. Some individual cases of professional deformation are administrative delight, managerial erosion and burnout syndrome.

The article is also an attempt to represent the typology of professional deformation by E. F. Zeer, in which he highlights general professional, special professional and professional-typological deformation. Personality deformation and the changes occurring to a person during long-term performance of professional activities are also associated with the psychological aging of a person. In gerontopsychology, social psychological, moral-ethical and professional types of aging are distinguished. The correlation of professional deformation with such social psychological factors as attitude, self-esteem, value orientations, accentuated character traits, gender, marital status, image of the profession, etc. is also considered. Teachers' burnout syndrome, age and work experience were chosen as key factors for the study.

A study was conducted and 280 teachers took part in it. The following methods were used in the work: "Teachers' professional deformation" and "Diagnosis of the level of emotional burnout" by V. V. Boyko. The purpose of the study was to identify the presence of professional deformation, as well as to determine its relationship with social psychological factors. Emotional burnout was selected as a psychological factor while age and work experience of teachers were considered as a social factor. As a result of the study, direct correlation was revealed between professional deformation, emotional burnout, age, and work experience of teachers. Based on the obtained reliable data, it can be argued that with an increase in the degree of emotional burnout, age and professional deformation of teachers will be more pronounced. With regard to work experience, the situation is different: with an increase in work experience, professional deformation is expressed more, but with the accumulation of work experience, deformation decreases. The practical significance of the article is to highlight the role of social psychological factors and the possible measures to prevent the occurrence of professional deformation.

Ներկայացվել է 24.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 27.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Ուսուցիչների մասնագիտական դեֆորմացիայի պատճառները և
կապը նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների
հետ**

*Միրզոյան Վանանե
Մալումյան Տաթևիկ
Միքայելյան Մաղդեն*

Հանգուցային բառեր. *մասնագիտական գործունեություն, զգայունություն, հուզական ռեակտիվություն, առույգություն, շարժունություն*

Նախաբան

Մարդու համար կարևոր նշանակություն ունի և անձի զարգացման գործում մեծ դեր է խաղում աշխատանքային և մասնագիտական գործունեությունը: Անձի մասնագիտական գործունեության արդյունավետ իրականացման վրա մեծ ազդեցություն են ունենում ինչպես միջավայրը, այնպես էլ անձի անհատական-տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Հոդվածում ներկայացված է մասնագիտական գործունեության դրական և բացասական ազդեցությունը՝ ինչպես անձի կողմից իրականացվող մասնագիտական գործունեության արդյունավետ իրականացման վրա, այնպես էլ՝ անձնային աճի: Մանրամասն ներկայացվել են «մասնագիտական դեֆորմացիա» եզրույթը, դրա առաջացման պատճառները, դրսևորումները, հետևանքները անձի մասնագիտական գործունեության վրա:

Իրականացվել է հետազոտություն, որի նպատակն է եղել բացահայտել մասնագիտական դեֆորմացիայի կապը նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների հետ: Մեր առջև դրված է եղել մի քանի խնդիր. բացահայտել ուսուցիչների մոտ մասնագիտական դեֆորմացիայի առկայությունը և աստիճանը, բացահայտել վերջիններիս նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունները և որոշել, թե որ անձնային հատկանիշների հետ է առավել փոխկապված մասնագիտական դեֆորմացիան:

Հետազոտության ժամանակ կիրառվել են «Մանկավարժների մասնագիտական դեֆորմացիա» մեթոդիկան և «Նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների կենսական դրսևորումների» հարցարանը: Հետազոտության արդյունքում բացահայտեցինք մասնագիտական դեֆորմացիայի և նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկու-

թյունների միջև փոխկապվածության առկայությունը:

Հողվածում ներկայացված են նաև գործնական առաջարկություններ, որոնք կօգնեն կանխարգելելու մասնագիտական դեֆորմացիայի առաջացումը ուսուցիչների մոտ:

Հողվածի բովանդակությունը

Արտաքնապես մարդը կարող է հաջողակ երևալ, սակայն իրեն զգալ ոչ ներդաշնակ, հոգնած, հակասական զգացում ունենա բավարարվածության և անբավարարվածության միջև: Հաջողություն ունենալու դեպքում անձը այն չի գնահատում, չի կարևորում և համարում է անիմաստ: Այս խնդիրն առաջանում է անձի մասնագիտական դեֆորմացիայի ժամանակ:

Առաջին անգամ «մասնագիտական դեֆորմացիա» եզրույթը ներմուծել է Պիտիբիմ Սորոկինը: Այն բնութագրվել է որպես անձի վրա մասնագիտական գործունեության բացասական ազդեցություն [7]:

Սոցիոլոգ Պ. Ա. Սորոկինը իր «Սոցիոլոգիայի հանրամատչելի դասագիրք» աշխատության մեջ այն կիրառել է որպես մարդու մասնագիտական գործունեության վրա բացասաբար անդրադարձող բնութագիր [5]: Արտասահմանյան գրականության մեջ «Professional deformation» եզրույթն առաջին անգամ կիրառել է Հ. Լանդերոկը «Պրոֆեսիոնալիզմ. մասնագիտական դեֆորմացիայի հետազոտություն» հողվածում և տվել հետևյալ բնութագիրը. «Մասնագիտական հմտությունների տևական կիրառումը մարդու մոտ առաջ է բերում մտածողության գործընթացների և խմբի համար սեփական կարևորության առողջ գնահատականի դեֆորմացիա» [6]:

Մասնագիտական դեֆորմացիան անձի մասնագիտական գործունեության ընթացքում ձևավորված սուբյեկտիվ որակների ազդեցության գործընթացն ու արդյունքն է նրա անձնային հատկությունների, անհատականության վրա [1]:

Յուրաքանչյուր մասնագիտություն կարող է առաջացնել մասնագիտական դեֆորմացիա, սակայն Ս. Պ. Բեզնոսովի, Լ. Ն. Կորնենի, Ա. Մ. Մարկովի և այլոց կարծիքով առավել շատ մասնագիտական դեֆորմացիայի ենթարկվում են այն մասնագիտությունների տեր մարդիկ, որոնց աշխատանքը կապված է մարդկանց հետ. բժիշկներ, մանկավարժներ, սպասարկման ոլորտի աշխատողներ, ձեռնարկատերեր և այլն [4]:

Անձի մոտ մասնագիտական դեֆորմացիան դրսևորվում է բացասական հուզական ապրումներով և ճգնաժամով: Ըստ էության այն անխու-

սափելի է, եթե գործ ենք ունենում արհեստավարժ մասնագետի հետ: Թեպետ հնարավոր է խուսափել դրանից, եթե անձը գիտի դեֆորմացիայի առաջացման պատճառներն ու դրա կանխարգելման ուղիները:

Ցանկացած մասնագիտության տեր անձի վրա մասնագիտական դեֆորմացիան կարող է ունենալ ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ազդեցություն: Մասնագիտական գործունեության դրական և բացասական հետևանքները ներկայացված են աղյուսակում:

Աղյուսակ 1

Մասնագիտական գործունեության հետևանքները անձի վրա

	Դրական ազդեցություն (անձնային աճ)	Բացասական ազդեցություն (մասնագիտական դեֆորմացիա)
1.	Մեփական անձի առավել խորը գիտակցումը, այլոց և իրադարձությունների հասկացումը	Մեփական անձի և այլոց նկատմամբ բացասականի պրոեկտումը
2.	Կենսական իրադրությունների վերլուծությունը	Մեփական անձի և այլոց պիտակավորումը
3.	Ռեֆլեքսիայի ընդունակությունը	Այլոց խորհրդատվության իրականացումը
4.	Ճգնաժամային և տրավմատիկ իրավիճակների արդյունավետ հաղթահարման հմտությունների ձևավորումը	«Ուսուցչի» դերի ստանձնումը
5.	Հաղորդակցման հմտությունների ձևավորումը	Չափազանց ինքնավերահսկողությունը, հիպերռեֆլեքսիան, ինքնաբուխության կորուստը
6.	Այլոց կարծիքին դիմակայումը	Կայչուն մտքերը
7.	Ինքնակարգավորումը	Կենսափորձի նկատմամբ զգայունության կորուստը, ռացիոնալիզացիան, կարծրատիպացումը
8.	Ապրումակցման ընդունակությունը	Հաղորդակցման հազեցվածությունը
9.	Հանդուրժողականությունը, լայնախոհությունը	Հուզական սառնությունը
10.	Ճանաչողական հետաքրքրությունը	Ցինիզմը
11.	Ինքնիրացման նոր ձևերի դրսևորումը	

Մասնագիտական դեֆորմացիան դրսևորվում է գործունեության իրականացման ժամանակ սխալներով, կարգապահական, բարոյական, իրավական խախտումներով, հանցագործությամբ, չարաշահումներով: Փոփոխություններ են դրսևորվում վարքի, խոսքի մեջ, հաղորդակցման ժամանակ: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ մարդը դադարում է իրականացնել այդ գործունեությունը, դեֆորմացիան ինքնուրույն չի անցնում:

Է. Ֆ. Ջեերը առանձնացնում է մասնագիտական դեֆորմացիայի երեք խումբ գործոններ [2].

1. օբյեկտիվ գործոններ՝ մասնագիտական միջավայրը, հասարակության սոցիալ-տնտեսական վիճակը,
2. սուբյեկտիվ գործոններ՝ անձի անհատական-հոգեբանական առանձնահատկությունները, որոնցով պայմանավորված է կարծրատիպերի արագ ձևավորումը,
3. օբյեկտիվ-սուբյեկտիվ գործոններ. պայմանավորված են արտադրական գործընթացի համակարգով և կազմակերպմամբ:

Անձի մասնագիտական դեֆորմացիան ենթադրում է անձնային որակների, ընկալման կարծրատիպերի, արժեքային կողմնորոշումների, բնավորության, հաղորդակցման և վարքի ձևերի փոփոխություն, որն առաջանում է երկարատև մասնագիտական գործունեություն իրականացնելու արդյունքում:

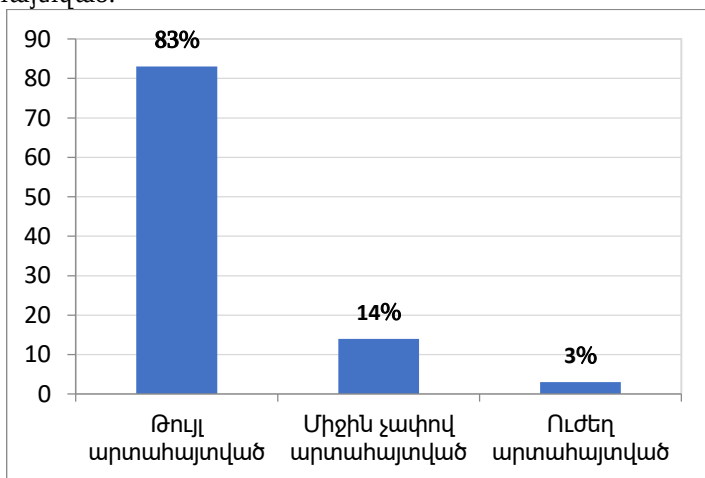
Դեֆորմացիայի առաջացման վրա մեծ ազդեցություն է ունենում ինտելեկտի անկումը: Ըստ հետազոտական տվյալների՝ մեծահասակների ընդհանուր ինտելեկտը նվազում է աշխատանքային փորձի աճին զուգընթաց: Իհարկե, նշանակություն ունեն տարիքային փոփոխությունները, սակայն կարևոր պատճառը մասնագիտական գործունեության առանձնահատկություններն են [4]:

Մասնագիտական դեֆորմացիա առաջացնող հոգեբանական պատճառներից կարելի է նշել անձի հոգեբանական տիպը, նրա դրդապատճառները, հետաքրքրությունները, այնպիսի որակները, ինչպիսիք են հուզական անկայունությունը, թուլակամությունը, դյուրագրգիռությունը, թույլ վերահսկողությունը, անտարբերությունը մարդկանց հանդեպ, հոգնածությունը, հուզական ծանրաբեռնվածությունը:

Հետազոտության մեթոդները, փորձարարական վերլուծությունը և արդյունքները

Ենթադրվում է, որ մասնագիտական դեֆորմացիայի առաջացումը պայմանավորված է նաև անձի նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկություններով: Որպեսզի բացահայտենք մասնագիտական դեֆորմացիայի և նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների միջև կապը, իրականացրել ենք հետազոտություն: Հետազոտությանը մասնակցել են 126 ուսուցիչ, որոնց հետ կիրառվել են «Մանկավարժների մասնագիտական դեֆորմացիա» մեթոդիկան [3] և «Նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների կենսական դրսևորումների» հարցարանը [8]:

Հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ մասնագիտական դեֆորմացիան հարցվածների 83 %-ի մոտ թույլ է արտահայտված, 14 %-ի մոտ՝ միջին չափով, իսկ 3 %-ի մոտ ուժեղ է արտահայտված:

Գծապատկեր 1. Մասնագիտական դեֆորմացիայի ցուցանիշները ուսուցիչների մոտ

Մանկավարժների մասնագիտական դեֆորմացիայի և նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների փոխկապակցվածությունն ուսումնասիրելու նպատակով կատարել ենք տվյալների վիճակագրական վերլուծություն՝ Պիրսոնի գծային կորելյացիայի մեթոդով:

Նշանակալի դրական համահարաբերակցական կապ է գրանցվել մասնագիտական դեֆորմացիայի և զգայունության ($r = 0,539$) ($P \leq 0,05$),

հուզական ռեակտիվության ($r = 0,578$) ($P \leq 0.05$), առույգության ($r = 0,319$) ($P \leq 0.05$) ցուցանիշների միջև, այսինքն՝ մասնագիտական դեֆորմացիայի ցուցանիշը բարձրանում է զգայունության, հուզական ռեակտիվության, առույգության ցուցանիշների աճին զուգահեռ:

Նշանակալի բացասական համահարաբերակցական կապ է գրանցվել մասնագիտական դեֆորմացիայի և նյարդային գործընթացների շարժունության ցուցանիշների միջև ($r = -0,302$) ($P \leq 0.05$), այսինքն՝ որքան ավելի ցածր է արտահայտված նյարդային գործընթացների շարժունությունը, այնքան ավելի բարձր է մասնագիտական դեֆորմացիայի ցուցանիշը մանկավարժի մոտ:

Աղյուսակ 2

Մասնագիտական դեֆորմացիայի և նյարդային համակարգի հատկությունների դրսևորումների համահարաբերակցական կապի արդյունքները

	Մասնագիտական դեֆորմացիա
Զգայունություն	0.539*
Հուզական ռեակտիվություն	0.578*
Նյարդային գործընթացների շարժունություն	-0.302*
Արգելակման գործընթացի ուժը	-0.172
Առույգություն	0.319*
Դիմացկունությունը երկարատև ծանրաբեռնվածության նկատմամբ	-0.119
Դիմացկունությունն ինտենսիվ ծանրաբեռնվածության նկատմամբ	-0.228

* $P \leq 0.05$

Եզրակացություն

Այսպիսով, մասնագիտական դեֆորմացիայի և նյարդային համակարգի հետևյալ հատկությունների՝ զգայունության, հուզական ռեակտիվության, առույգության միջև կա ուղիղ կապ, իսկ նյարդային գործընթացների շարժունության, արգելակման գործընթացի ուժի միջև՝ հակադարձ կապ: Այս ամենը մեզ թույլ է տալիս եզրակացնել, թե ում մոտ կարող է առաջանալ մասնագիտական դեֆորմացիան, և ինչպես կարելի է կանխարգելել դրա առաջացումը: Այսինքն՝ զգայուն և հուզական մարդկանց մոտ մասնագիտական դեֆորմացման հավանականությունը ավելի մեծ է: Ուսուցիչների մոտ մասնագիտական դեֆորմացիան կանխարգելելու և վերացնելու նպատակով առաջարկվում է.

- բարձրացնել սթրեսակայունության մակարդակը,
- բարձրացնել սեփական աշխատանքով բավարարվածության աստիճանը,
- սովորեցնել հասկանալ և կառավարել սեփական հուզական վիճակները,
- սովորեցնել կառավարել ժամանակը,
- զարգացնել հաղորդակցական հմտությունները և ապահովել հուզական շփումը,
- զբաղվել յոգայով, սպորտով,
- բավարար ժամանակ տրամադրել քնին, զրոսանքին, հանգստին:

Գրականություն

1. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности.- СПб.: Речь, 2004, с 9.
2. Зеер Э. Ф. 347 Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с. – («Gaudeamus»).
3. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. Изд-во Питер, 2013, 304с. **С.** 227-228.
4. Профессиональная деформация личности. Учебное пособие. (Составители А.В. Коваленко, Л.А. Шиканов). – Томск: Изд-во ТПУ, - 2009. - 90 с.
5. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / Ин-т социологии. - М.: Наука, 1994. - 560 с. - (Социологическое наследие). - ISBN 5-02-013464-3 (в пер.).
6. Langerock H. Professionalism: A Study in Professional Deformation // American Journal of Sociology. Vol. 21, No. 1 (Jul., 1915), pp. 30–44. doi: 10.1086/212465.
7. <https://infopedia.su/4x10ff.html>
8. <https://pandia.ru/text/80/220/19738.php>

Причины возникновения профессиональной деформации, и ее связь с типологическими особенностями нервной системы

*Мирзоян Ванане
Малумян Татевик
Микаелян Мадлен*

Резюме

Ключевые слова: профессиональная деятельность, чувствительность, эмоциональная реактивность, энергичность, подвижность

В жизни человека большую роль играет осуществление трудовой и профессиональной деятельности. На профессиональную деятельность человека большое влияние оказывает как окружающая среда, так и индивидуально-типологические особенности человека.

В статье представлено положительное и отрицательное влияние, как на эффективное выполнение профессиональной деятельности, так и на личностный рост человека. Подробно дана характеристика термина «профессиональная деформация», представлены причины ее возникновения, проявления и влияние на человека.

С целью выявления связи между профессиональной деформацией и типологическими свойствами нервной системы было проведено исследование. Перед нами было поставлено несколько задач: выявить наличие и степень профессиональной деформации у педагогов, определить типологические свойства их нервной системы и ее связь с профессиональной деформацией. В качестве методик были выбраны «Профессиональная деформация педагогов» и опросник «Жизненные проявления типологических свойств нервной системы». Результаты исследования выявили связь между типологическими свойствами нервной системы и профессиональной деформацией.

В статье представлены также практические рекомендации по профилактике профессиональной деформации у педагогов.

Causes of Professional Deformation and its Correlation with the Typological Features of the Nervous System

Mirzoyan Vanane
Malumyan Tatevik
Mikayelyan Madlen

Summary

Key words: *professional activity, sensitivity, emotional reactivity, energy, mobility*

In human life, the implementation of labor and professional activities plays an important role. Both the environment and individual-typological features of an individual greatly influence one's professional activity.

The article reveals positive and negative impact of professional activity on the effective implementation of professional activity and one's personal growth. The term professional deformation, its causes, manifestations, consequences were presented in detail.

A study was conducted to identify the connection between professional deformation and typological properties of the nervous system. We have the following duties: firstly, we must identify the presence and degree of teachers' professional deformation, secondly, we must identify typological properties of their nervous system and determine the properties associated with professional deformation.

During the research, "Teachers' Professional Deformation" methodology and "Vital Manifestations of the Typological Properties of the Nervous System" questionnaire were used.

The results of the study clearly revealed the link between professional deformation and typological properties of the nervous system.

The article also demonstrates practical recommendations for the prevention of professional deformation among teachers.

Ներկայացվել է 18.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 24.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության դերն ու
նշանակությունը աշխատակիցների հետ
փոխհարաբերություններում**

Միքայելյան Մաղլեն

***Հանգուցային բառեր.** կոնֆլիկտի կառավարում, կոնֆլիկտայնություն, մասնագիտական սթրես, ղեկավար-աշխատակից փոխհարաբերություններ, կոնֆլիկտային գրագիտություն, կոնֆլիկտային մշակույթ*

Նախաբան

Կազմակերպության ղեկավարի մասնագիտական գործունեությունը բնութագրվում է մասնագիտական գործառնությունների լայն շրջանակով. արտադրության կազմակերպումը և պլանավորումը, արտադրանքի իրացումը, աշխատանքային կոլեկտիվի ղեկավարումը, կառավարչական որոշումների ընդունումը, աշխատանքային կոլեկտիվում կոնֆլիկտների և սթրեսի կառավարումը: Ղեկավարի գործունեության արդյունավետությունը կախված է բազմաթիվ կազմակերպչական և անձնային գործոններից, մասնագիտական միջավայրի բնույթից, պրոֆեսիոնալիզմի մակարդակից, զարգացած կառավարչական մշակույթի առկայությունից: Ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական պայմաններում հիշյալ գործոնների շրջանում նշանակալի դեր է հատկացվում կազմակերպությունում տարբեր տեսակի կոնֆլիկտները կանխելու, լուծելու կարողությանը, աշխատակազմի մոտ մասնագիտական սթրեսի կանխարգելման հմտություններին, ինչը, մեր կարծիքով, հիմնարար նշանակություն ունի ղեկավար-աշխատակից փոխհարաբերությունների համակարգում:

Կոնֆլիկտի արդյունավետ կառավարումը հանգեցնում է իրավիճակի կամ աշխատանքային հարաբերությունների կայունությանը, քանի որ նվազում և/կամ վերանում են կոնֆլիկտածին պատճառները: Կոնֆլիկտն ավելի գործուն է դարձնում և խթանում է միջանձնային և միջխմբային հաղորդակցումը [1, 137]:

Կազմակերպչական կոնֆլիկտների հիմնախնդրին ուղղված սոցիոլոգիական հետազոտությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներկայումս ժամանակակից կազմակերպությունների մեծամասնությունում աճում է ապակառուցողական կոնֆլիկտայնության և մասնագիտական սթրեսի մակարդակը: Տվյալ փաստը պայմանավորված է ոչ միայն զանա-

զան սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, կազմակերպչական, իրավական, ոլորտային և սոցիալ-հոգեբանական պատճառներով, այլև ղեկավարների և աշխատակիցների կոնֆլիկտային կոմպետենտության պատշաճ մակարդակի բացակայության պատճառով: Հակասությունը այն է, որ մի կողմից աշխատանքային կոլեկտիվներում կոնֆլիկտների և սթրեսների կառավարման տեխնոլոգիաների անհրաժեշտություն կա, իսկ մյուս կողմից՝ կառավարչական պրակտիկայում բավարար չափով ուսումնասիրված և մշակված չեն արդյունավետ կադրային և սոցիալական տեխնոլոգիաներ՝ դրանց կանխարգելման, կարգավորման և լուծման համար, որոնք համարժեք կլինեն կազմակերպության ղեկավարի մասնագիտական կոմպետենտության մակարդակին [3]:

Երկար ժամանակ գիտնականները, փիլիսոփաները, քաղաքական գործիչները ստեղծել են առանց կոնֆլիկտի հասարակության տեսական մոդել, իսկ երբեմն փորձել են այն կյանքի կոչել: Վերջին երկու տասնամյակում կոնֆլիկտի նկատմամբ հայացքները զգալիորեն փոխվել են: Եթե նախկինում կոնֆլիկտը կապում էին միայն քայքայման հետ, ապա այժմ հասարակական գիտակցության մեջ տեղի են ունեցել կոնֆլիկտի վերաբերյալ փոփոխություններ: Հիմա կոնֆլիկտը դարձել է մեր կյանքի իրողությունը, ավելին, որոշ դեպքերում կոնֆլիկտին արդեն վերաբերվում են որպես ցանկալի երևույթ: Կոնֆլիկտի երևույթի ուսումնասիրման ընթացքում կուտակված տեսական և գործնական գիտելիքները մեզ հնարավորություն են տալիս ոչ միայն լուծել առաջացած կոնֆլիկտը, այլ նաև գիտակցաբար կառուցել կոնֆլիկտային իրավիճակը՝ այն օգտագործելով որպես կոլեկտիվի գործունեության արդյունավետության բարձրացման գործիք:

Կոնֆլիկտային կոմպետենտությունը կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում ղեկավարի մասնագիտական պատրաստման գործընթացում: Կոնֆլիկտային կոմպետենտությունն ասելով հասկանում ենք ղեկավարի այն գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների ամբողջությունը, որոնք նրան թույլ են տալիս հաջողությամբ լուծել կազմակերպությունում կոնֆլիկտների կառավարման հետ կապված խնդիրները:

Հոգվածի բովանդակությունը

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության համակարգում ընդունված է առանձնացնել երեք հիմնական բաղադրիչ: Առաջին բաղադրիչը կոնֆլիկտի էության և նրա պատճառների, կոնֆլիկտի դինամիկայի, նրա հոգեբանական, սոցիալ-հոգեբանական և սոցիալական ասպեկտների մասին գիտելիքների ամբողջությունն է: Երկրորդ բաղադրիչը

ներառում է կոնֆլիկտի մասին տեղեկատվության հավաքման և վերլուծության հմտությունները, կոնֆլիկտում արդյունավետ հաղորդակցվելու և ռացիոնալ վարքի հմտությունները, բանակցությունների վարման և միջնորդավորման հմտությունները: Երրորդ բաղադրիչը ներառում է կարողությունները: Խոսելով կարողությունների մասին՝ մենք առաջին հերթին ուշադրություն ենք դարձնում կոնֆլիկտների կառավարման մեթոդների կիրառման կարողությանը և համարժեք որոշումների կայացման կարողությանը:

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտությունը ձևավորվում է նրա մասնագիտական պատրաստման ընթացքում:

Կոնֆլիկտային կոմպետենտությունը սոցիալ-հոգեբանական կոմպետենտության բաղադրիչներից մեկն է: Այն անձի բարդ ինտեգրալային կազմավորում է, որը բնութագրվում է կոնֆլիկտի մասին գիտելիքների, ռեֆլեքսիվ մշակույթի առկայությամբ, տեսակետների լայն սպեկտրով, հուզական ինքնակարգավորմամբ [5]: Կոնֆլիկտային կոմպետենտության բաղադրիչներն են՝ մարդկանց միջև հակասությունների և կոնֆլիկտների էության ըմբռնումը, բարդ իրավիճակներում կոնֆլիկտային հաղորդակցման հմտությունների տիրապետումը, առաջացող պրոբլեմային իրավիճակները գնահատելու և բացատրելու կարողությունը, կոնֆլիկտային երևույթների կառավարման հմտությունների առկայությունը, ռեֆլեքսիվ վերլուծության զարգացած կարողությունները, փոխազդեցության բարդ իրավիճակների հնարավոր հետևանքները կանխատեսելու կարողությունը, հակասություններն ու կոնֆլիկտները կառուցողականորեն կարգավորելու կարողությունը, կոնֆլիկտների բացասական հետևանքների վերացման հմտությունների առկայությունը [11]:

«Կոնֆլիկտային կոմպետենտություն» հասկացությունը օգտագործվել է բազմաթիվ հեղինակների կողմից: Լ.Ա.Պետրովսկայան «Պրակտիկ և սոցիալական հոգեբանության ներածություն» ուսումնական ձեռնարկում, խոսելով կոնֆլիկտային իրավիճակների մասին, առաջին անգամ օգտագործել է «կոնֆլիկտային կոմպետենտություն» հասկացությունը: Հետագա հետազոտություններում նա տվյալ հասկացությունը դիտարկում է որպես «անձի բարդ ինտեգրալային կազմավորում, որը ներառում է մարդու սեփական «Ես»-ի հարցում կոմպետենտությունը» («Ես-կոմպետենտություն», նրա համարժեք կողմնորոշումը սեփական հոգեբանական պոտենցյալում, ինչպես նաև այլ մասնակցի պոտենցյալում և իրավիճակային կոմպետենտությունը), կոնֆլիկտի մասին գիտելիքները, սուբյեկտիվ դիրքորոշումը (ռեֆլեքսիվ դիրքորոշումը, ինքն իրեն և գործընկերոջը

«կողքից» հետևելու ունակությունը), կոնֆլիկտում վարքի ռազմավարությունների լայն սպեկտրի տիրապետումը և նրանց համարժեք օգտագործումը, ինքնակարգավորման մշակույթը» [5, 41]:

Համաձայն Բ. Ի. Հասանի՝ կոնֆլիկտային կոմպետենտությունը ներառում է հետևյալ կարողությունները. առաջին հերթին՝ կոնֆլիկտից չխուսափելը, երկրորդ՝ գնահատել կոնֆլիկտը որպես ամբողջական և դինամիկ գործընթաց, երրորդ՝ կոնֆլիկտի կանխատեսումը և վերակառուցումը [7]:

Ըստ Տ. Ի. Պրեվալիսինայի՝ կոնֆլիկտային կոմպետենտության մոդելը ներառում է առաջին հերթին՝ խնդիրները լուծելու պատրաստակամությունը, երկրորդ հերթին՝ կոնֆլիկտի առարկան և օբյեկտը բացահայտելու կարողությունը, երրորդ հերթին՝ հակասությունները լուծելու կարողությունը [6]:

«Կոնֆլիկտային կոմպետենտություն» հասկացությունը պետք չէ շփոթել «կոնֆլիկտային գրագիտության» հետ: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն փաստը, որ կոնֆլիկտի առաջացման հնարավոր պատճառների, նրա կառուցվածքի և վարքի ռազմավարության իմացությունը կոնֆլիկտային կոմպետենտության ցուցանիշ չի հանդիսանում, այլ ավելի շուտ կոնֆլիկտայի գրագիտության ցուցանիշ է: Կոնֆլիկտային գրագիտությունը թույլ է տալիս հասկանալ գործընթացը, գիտակցել կոնֆլիկտի պատճառները, հակառակորդի շարժառիթները, նրա ռազմավարությունը և կանխատեսել հետագա ընթացքը, բայց հենց կոնֆլիկտային կոմպետենտությունն է, որ անձին հնարավորություն է տալիս փոխել կոնֆլիկտի սցենարը, կառավարել այն, բացառել նրա ապակառուցողական հետևանքները:

**Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության բովանդակությունը, նրա
ձևավորման և զարգացման մեթոդները [10]**

Գիտելիքներ	Հմտություններ	Կարողություններ
Բովանդակությունը • կոնֆլիկտի էությունը, • կոնֆլիկտի դինամիկան, • կոնֆլիկտի առաջացման մեխանիզմները, • կոնֆլիկտի հոգեբանական, սոցիալ-հոգեբանական և սոցիալական ասպեկտները և այլն: Ձևավորման մեթոդները և ձևերը • դասախոսություններ, • սեմինարներ, • ինքնուրույն աշխատանք:	Բովանդակությունը • արդյունավետ հաղորդակցման և ռացիոնալ վարքի հմտություններ, • բանակցությունների վարման հմտություններ, • միջնորդավորման հմտություններ: Ձևավորման մեթոդներն ու ձևերը • ինքնագնահատում, • թրենինգներ, • վարժություններ, • դիդակտիկական խաղեր:	Բովանդակությունը • կոնֆլիկտի կառավարման մեթոդների կարողություն, • համարժեք (կառուցողական) որոշումների կայացման կարողություն: Ձևավորման մեթոդները և ձևերը • դիդակտիկական խաղեր, • գործնական խաղեր, • իրավիճակային խնդիրների լուծում. • ինքնուրույն վերլուծություն:

Ա.Ի.Շիպիլովը առանձնացնում է կոնֆլիկտային կոմպետենտության հետևյալ բաղադրիչները.

- հակասությունների և կոնֆլիկտների էության ըմբռնումը,
- իր և աշխատակիցների մոտ կոնֆլիկտների նկատմամբ կառուցողական վերաբերմունքի ձևավորումը,
- ծագող իրավիճակները գնահատելու և բացատրելու ունակությունը,
- կոնֆլիկտային երևույթները կառավարելու հմտությունները,
- ռեֆլեքսիվ վերլուծության զարգացած կարողությունները,
- առաջացող կոնֆլիկտների կառուցողական սկզբնավորում զարգացնելու ունակությունը,
- հակասություններն ու կոնֆլիկտները կառուցողականորեն կարգավորելը,
- կոնֆլիկտների բացասական հետևանքները վերացնելու հմտությունների առկայությունը [8]:

Հատուկ ուշադրության են արժանի փոխհարաբերությունները դպրոցների տնօրենների և ուսուցիչների միջև: Վ. Կ. Լիպինսկին առաջարկել է ուսուցիչների և տնօրենի միջև կոնֆլիկտային իրավիճակը լուծելու համար կիրառել եռակողմ ըմբռնման տեխնիկա [4, 186-188]: Մոտեցման էությունը այն է, որ տնօրենը պետք է կոնֆլիկտը դիտարկի երեք կողմից՝ իր կողմից, դիտորդի կողմից և աշխատակցի (ուս հետ առաջացել է կոնֆլիկտային իրավիճակը) կողմից:

Դիտարկենք, թե ինչպես է աշխատում տվյալ մոտեցումը գործնականում.

1. Նախ և առաջ անհրաժեշտ է, որ տնօրենն իրեն դնի աշխատակցի փոխարեն և մտովի կամ բարձրաձայն ասի այն բառերը, որոնք արտահայտում են նրա տեսակետը ստեղծված կոնֆլիկտում:
2. Այնուհետև անհրաժեշտ է վերադառնալ ղեկավարի դիրքին և արտահայտել սեփական կարծիքը արդեն տնօրենի տեսանկյունից:
3. Հաջորդ փուլում պետք է փորձել վերլուծել ստեղծված իրավիճակը անկախ կողմի տեսանկյունից. որոշել այն դրական մտադրությունները, որոնք թաքնված են ղեկավարի և ենթակայի տեսակետներում, այնուհետև անհրաժեշտ է որոշել, թե որ դրական մտադրություններն են կոնֆլիկտի կողմերի համար ընդհանուր, ապա անհրաժեշտ է դիտորդի կողմից ինքն իրեն (տնօրենին) երեք-չորս խորհուրդ տալ այն մասին, թե ինչպես ավելի լավ փոխազդել ենթակայի հետ, որ նմանատիպ կոնֆլիկտային իրավիճակներ չառաջանան:
4. Դիտորդի տեսանկյունից հետո անհրաժեշտ է վերադառնալ տնօրենի տեսանկյանը և մտածել, թե որ խորհուրդները կարելի է կիրառել աշխատանքում:
5. Հինգերորդ քայլը կոնֆլիկտային իրավիճակի և ենթակայի հետ ունեցած երկխոսության մտովի կրկնությունն է, բայց արդեն ստացված տեղեկատվության և «դիտորդի խորհուրդների» կիրառմամբ:
6. Եթե մտովի կրկնությունից հետո կոնֆլիկտային իրավիճակը չի լուծվում, ապա անհրաժեշտ է կրկին անցնել դիտորդի դիրքին, նայել ղեկավարի և ենթակայի նոր փոխհարաբերություններին և նրանց նոր գնահատական և խորհուրդ տալ:

Անհրաժեշտ է, որ ղեկավարն իմանա, թե անձնային որ գծերը և վարքի որ առանձնահատկություններն են բնորոշ կոնֆլիկտային անձնավորությանը: Այդ հատկանիշներից են [9].

- իր ընդունակությունների և հնարավորությունների ոչ համարժեք ինքնագնահատականը, որը կարող է լինել ինչպես չափից դուրս բարձր, այնպես էլ՝ ցածր: Երկու դեպքում էլ այն կարող է հակասել միջավայրի համարժեք գնահատականին,
- ցանկացած իրավիճակում իշխելու ձգտումը,
- հնացած ավանդույթներից հրաժարվելու ցանկության բացակայությունը, մտածողության, հայացքների, համոզմունքների պահպանողականությունը,
- չափից ավելի սկզբունքայնությունն ու ուղղամտությունը դատողություններում և հայտարարություններում, ձգտումը՝ ամեն գնով ճիշտը երեսին ասել,
- անձի մի շարք հուզական որակներ. տագնապայնությունը, ագրեսիվությունը, համառությունը, դյուրագրգիռությունը:

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման գործընթացը ներառում է մի քանի հիմնական փուլ.

- կազմակերպչական կոնֆլիկտաբանության տեսության ներածություն, կոնֆլիկտի էության, կառուցվածքի, տեսակների, առաջացման պատճառների, զարգացման առանձնահատկությունների և ախտորոշման մասին ընդհանուր տեսական գիտելիքների ձևավորում,
- կոնֆլիկտների կառավարման նկատմամբ ստեղծարար մոտեցման ձևավորում,
- հենքային կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորում, որը բնութագրվում է կոնֆլիկտային իրավիճակների և աշխատանքի էքստրեմալ պայմանների հետ աշխատելու պատրաստությամբ,
- մասնագետի կոնֆլիկտային կոմպետենտության վերջնական ձևավորում, որին բնորոշ է ինքնավերահսկման բարձր մակարդակի և կոնֆլիկտների կառավարման հմտությունների տիրապետման առկայությունը:

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման հիմքը դրվում է բուհական կրթության ժամանակ: Կառավարման ոլորտի մասնագետների պատրաստման ժամանակակից կրթական ծրագրերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ապագա կառավարիչների կոնֆլիկտային

կոմպետենտության ձևավորումը չի հանդիսանում նրանց պատրաստման առաջնահերթ ուղղությունը: Կոնֆլիկտների լուծման հմտությունների զարգացումը հիմնականում սահմանափակվում է ընդհանուր կոնֆլիկտաբանության դասընթացներով, ինչը բավարար տեսական հիմք չէ նրանց համալիր զարգացման համար: Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է եզրակացնել, որ կոնֆլիկտային կոմպետենտության բարձր մակարդակի ձևավորումը միայն բուհական պատրաստության փուլում անհնար է: Սակայն բուհում կրթությունը դնում է կոնֆլիկտային կոմպետենտության հենքը:

Ուսանողների մոտ կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման գործընթացն ապահովվում է հետևյալ սոցիալական տեխնոլոգիաների կիրառմամբ.

- դասախոսությունների և սեմինար պարապմունքների ընթացքում՝ ուսուցման պրոյեկտիվ, իրավիճակային, երկխոսական և խաղային տեխնոլոգիաների օգնությամբ,
- ուսանողների՝ միմյանց հետ փոխգործողության, միջանձնային հարաբերությունների հաստատման և պահպանման ընթացքում, որոնք ձևավորում են հաղորդակցման հմտություններ,
- ուսանողների կոնֆլիկտային կրթության հարցում դասախոսների մասնակցության և կոնֆլիկտային մշակույթի բարձր մակարդակի պահպանման միջոցով,
- կրթական գործընթացում գործատուների մասնակցության և սովորողների շրջանում մրցակցության ձևավորման օգնությամբ:

Այսպիսով, ուսումը բուհում համարվում է կոնֆլիկտային մշակույթի ձևավորման առավել արդյունավետ շրջան, քանի որ այդ ժամանակահատվածում առավել ինտենսիվ կերպով է ապահովվում կոնֆլիկտի վերաբերյալ գիտելիքների ստացումը և ակտիվորեն ձևավորվում են մասնագիտական կոնֆլիկտի կառավարման կոմպետենցիաները:

Սակայն միայն ուսման ընթացքում ստացած տեսական գիտելիքները բավարար չեն կոնֆլիկտային կոմպետենտության բարձր մակարդակի հասնելու համար, ինչը պայմանավորում է կոնֆլիկտների կառավարման հմտությունների հետագա զարգացման անհրաժեշտությունը, որն արդեն տեղի է ունենում անմիջապես արդեն կառավարչի կողմից պրակտիկ փորձի ստացման ժամանակ: Տվյալ հարցը կարելի է լուծել կազմակերպությունում ղեկավարների կոնֆլիկտային կոմպետենտության զարգացման ուղղությամբ միջոցառումների կազմակերպման ժա-

մանակ կամ կառավարիչների որակավորման բարձրացման դասընթացների ընթացքում:

Ղեկավարների կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման առավել արդյունավետ մեթոդներից է թրենինգը, որը հանդիսանում է ակտիվ ուսուցման գործընթաց: Թրենինգի նպատակն է նոր գիտելիքների ստացումը և մասնակիցների միջանձնային կամ մասնագիտական վարքի կոմպետենտության զարգացումը:

Մարդու վարքի առանձնահատկությունների ուսումնասիրման և փոփոխման հետ կապված թրենինգների զարգացման հարցում լուրջ ներդրում է ունեցել սոցիալական հոգեբան Կ. Լևինը: Ուսումնասիրելով միջանձնային հաղորդակցման հմտությունների կատարելագործման հնարավորությունները՝ Լևինն ու իր գործընկերները հետազոտություններ էին իրականացնում թրենինգ-խմբերում (T-խմբերում)՝ դիտարկելով կոնֆլիկտային իրավիճակների լուծումները միջամբային փոխազդեցության շրջանակներում: Խմբային թրենինգները կարող են դիտարկվել որպես կրթական ծրագրեր, որոնց շրջանակներում մասնակիցները ձեռք են բերում կոնֆլիկտների լուծման իրական փորձ [2, 492]:

Ղեկավարի և կազմակերպության բոլոր աշխատակիցների մասնակցությունը կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորմանն ուղղված ուսումնական թրենինգներին նպաստում է կազմակերպությունում կոնֆլիկտների ճիշտ ժամանակին կանխարգելմանը, նրանց ապակառուցողական գործառնությունները նվազագույնի հասցնելուն, բարենպաստ բարոյահոգեբանական մթնոլորտի ձևավորմանը և կազմակերպության արդյունավետ կադրային ռեզերվի ստեղծմանը:

Ղեկավարների կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման և զարգացման նպատակով կարելի է կիրառել նաև որոշ հատուկ հոգեբանական տեխնիկաներ. ներհայեցողության մեթոդ, քեյս-մեթոդ, խաղային մեթոդներ, բանավեճեր, մտազրոհ: Հարկ է նշել, որ նշված բոլոր տեխնիկաները կարող են կիրառվել ինչպես կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման թրենինգների շրջանակներում, այնպես էլ հանդես գալ որպես ինքնուրույն մեթոդներ:

Ներհայեցողության մեթոդը ենթադրում է մարդու կողմից սեփական մտածողության և ակտիվության ուսումնասիրում՝ ռեֆլեքսիայի և ինքնավերլուծության միջոցով: Գեշտալտ-հոգեբանության շրջանակներում ֆենոմենոլոգիական ներհայեցողության կիրառումը թույլ է տալիս մասնակցին գնահատել իրեն կողքից, կոնֆլիկտային իրավիճակին նայել իր

ընդդիմադիրի աչքերով, ինչն ապահովում է կոնֆլիկտի մասին նոր տեղեկատվության ստացումը: Սակայն տվյալ մեթոդի թերությունը չափազանց սուբյեկտիվ լինելն է:

Քեյս-մեթոդը մասնակիցներին առաջարկում է կոնկրետ իրավիճակների քննարկում, որոնք հիմնված են իրական փաստերի վրա և իրենց մեջ պարունակում են այնպիսի խնդիրներ, որոնք ենթարկվում են խմբային վերլուծության և համատեղ որոշումների մշակման: Քեյս-մեթոդի առավելություններից է գործնական ուղղվածությունը, քննարկման ինտերակտիվ ձևաչափը և կոնկրետ հմտությունների զարգացմանն ուղղված լինելը:

Կոնֆլիկտային կոմպետենտության զարգացմանն ուղղված խաղային մեթոդներից է հոգեդրաման, որը թերապևտիկ խմբային գործընթաց է՝ դրամատիկ իմպրովիզացիայի մեթոդի օգտագործմամբ: Այն մշակվել է հոգեբույժ և սոցիոլոգ Յակոբ Մորենոյի կողմից: Հոգեդրաման կիրառվում է մարդկանց հետ ադեկվատ փոխազդեցության մեջ մտնելու հնարավորությունների զարգացման նպատակով, ինչպես նաև մարդու ստեղծագործական ներուժի զարգացման համար:

Խաղային իրավիճակներում մասնակիցները իրենց ուշադրությունը չեն կենտրոնացնում կոնֆլիկտային փոխազդեցության բացասական կողմերի վրա, ինչը նրանց թույլ է տալիս կենտրոնանալ խնդրի բովանդակային մասի վրա՝ վերացարկվելով հակառակորդի ավելորդ հուզական ընկալումից:

Բանավեճը որևէ հարցի ակտիվ քննարկումն է, որի ընթացքում մասնակիցները արտահայտում են տարբեր կարծիքներ՝ յուրաքանչյուրը պաշտպանելով իր դիրքորոշումը: Բանավեճը նաև նպաստում է խմբում աշխատելու, հանրային ելույթների և որոշումների համատեղ մշակման հմտությունների ձևավորմանը: Կարևոր առավելություն է հանդիսանում մրցակցային իրավիճակի առկայությունը, ինչն ավելացնում է գործընթացի նկատմամբ հետաքրքրությունը և նվազեցնում է քննարկման պասիվ մասնակիցների թիվը:

Մտազրոհը խմբային փոխգործողության տարածված տեխնիկա է, որն ուղղված է մեծ թվով գաղափարների, քննարկվող խնդրի վերաբերյալ որոշումների տարբերակների գեներացմանը: Տվյալ մեթոդի կարևոր առավելություններից է մտազրոհի այն կանոնը, որի համաձայն որքան հնարավոր է մեծ թվով առաջադրված գաղափարների նկատմամբ ցանկացած քննադատությունը հասցվում է զրոյի: Այդ փաստը թույլ է տալիս

նվազագույնի հասցնել քննարկումների ընթացքում հակասությունների առաջացումը և կենտրոնանալ խնդրի լուծման վրա՝ թույլ տալով յուրաքանչյուր մասնակցին կատարել իրենց առաջարկությունները:

Եզրակացություն

Կոնֆլիկտային կոմպետենտությունը կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում ղեկավարի մասնագիտական պատրաստման գործընթացում: Կոնֆլիկտային կոմպետենտություն ասելով հասկանում ենք ղեկավարի այն գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների ամբողջությունը, որոնք նրան թույլ են տալիս հաջողությամբ լուծել կազմակերպությունում կոնֆլիկտների կառավարման հետ կապված խնդիրները:

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման հիմքը դրվում է բուհական կրթության ժամանակ, սակայն կոնֆլիկտային կոմպետենտության բարձր մակարդակի ձևավորումը միայն բուհական պատրաստության փուլում անհնար է: Անհրաժեշտ է ապահովել այդ գործընթացի շարունակականությունը հետագա աշխատանքային գործունեության ընթացքում՝ վերաորակավորման ծրագրերի օգնությամբ:

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության ձևավորման և զարգացման առավել արդյունավետ մեթոդներից են սոցիալ-հոգեբանական թրենինգները, ներհայեցողությունը, բանավեճը, մտազրոհը, քեյս-մեթոդը:

Գրականություն

1. Խաչատրյան Ռ., Հովհաննիսյան Ս., Սարգսյան Կ., Հովսեփյան Ս., Կառավարչական հմտություններ: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ, Երևան: Հեղինակային հրատարակություն, 2020, 276 էջ:
2. Гришина Н.В., Психология конфликта: учеб. пособие для вузов/ СПб.: Питер, 2007. С. 544.
3. Калмыкова О. Ю., Соловова Н. В., Горбунова Ю. Н. Формирование конфликтологической компетентности как необходимого компонента управленческой культуры руководителя организации// Вестник СамГУ. 2015. №9.1 (131).
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-konfliktologicheskoy-kompetentnosti-kak-neobhodimogo-komponenta-upravlencheskoy-kultury-rukovoditelya-organizatsii>
(дата обращения: 19.08.2022).
4. Липинский В. К. Конфликт в жизни коллектива. Производственная социология, психология и педагогика. М.: Наука, 2009. С. 254.
5. Петровская Л. А. К вопросу о природе конфликтной компетентности / Л.А. Петровская Вестник Московского университета. Сер.14. Психология. - М.: Изд-во МГУ, 1997. - №4. С.41.
6. Привалихина Т.И. Уровень и содержание конфликтной компетентности как образовательный эффект начальной школы. Красноярск, 2004. С. 24.
7. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта. Конструктивная психология конфликта/Б.И. Хасан.-СПб.:Питер, 2003. 250с.
8. Шипилов А.И. Психологические основы взаимодействия офицеров в трудных межличностных ситуациях [Текст]: дис..... д-ра психол. Наук: 19.00.05 / Воен. Ун-т. - М., 2000. С. 331.
9. <https://www.evkova.org/kursovye-raboty/strategii-povedeniya-rukovoditelej-v-usloviyah-konfliktnoj-deyatelnosti--ponyatie-konflikta-prichinyi-vozniknoveniya>
10. https://studme.org/210784/menedzhment/konfliktologicheskaya_kompetentnost_rukovoditelya
11. https://psychology_pedagogy.academic.ru/8417/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A4%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%A2%D0%9D%D0%90%D0%AF_%D0%9A%D0%9E%D0%9C%D0%9F%D0%95%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A2%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0

Значение и роль конфликтной компетентности руководителя во взаимоотношениях с работниками

Микаэлян Мадлен

Резюме

Ключевые слова: управление конфликтом, конфликтность, профессиональный стресс, взаимоотношения руководитель-подчиненный, конфликтная грамотность, конфликтная культура

Эффективность деятельности руководителя зависит от множества организационных и личностных факторов: от характера профессиональной среды, уровня профессионализма, наличия развитой управленческой культуры. В современных социально-экономических условиях, среди названных факторов, значительная роль отводится умению предотвращать и разрешать различного рода конфликты в организации, навыкам профилактики профессионального стресса у персонала.

Анализ социологических исследований по проблеме организационных конфликтов показывает, что в большинстве современных организаций возрастает уровень деструктивной конфликтности и профессионального стресса. Данный факт обусловлен не только различными социально-экономическими, демографическими, организационно-правовыми, отраслевыми и социально-психологическими причинами, но и отсутствием надлежащего уровня конфликтной компетентности руководителей и работников. Принимая во внимание вышеизложенное, можно сделать вывод, что на сегодняшний день актуальна проблема конфликтной компетентности руководителя, методов ее формирования и развития. Необходимо всесторонне изучить вопрос и предпринять практические шаги по повышению конфликтной компетентности всех членов организации, в частности, руководителя, поскольку от этого напрямую зависит характер взаимоотношений в коллективе, психологическая атмосфера и, следовательно, эффективность работы.

Конфликтная компетентность занимает важное место в процессе профессиональной подготовки руководителя. Под конфликтной компетентностью подразумевается совокупность знаний, умений и навыков руководителя, которые позволяют ему успешно решать проблемы, связанные с управлением конфликтами в организации.

Исследования показывают, что за годы обучения в вузе, будущие менеджеры получают в основном конфликтологические знания, у них

развивается конфликтная грамотность, но этого еще недостаточно для эффективного управления конфликтами, изменения их течения и предотвращения негативных последствий. Конфликтная компетентность – одна из составляющих социально-психологической компетентности руководителя, имеющая комплексный характер. Она включает знания о природе конфликта и его причинах, динамике, психологических, социально-психологических и социальных аспектах конфликта; навыки сбора и анализа информации о конфликте, эффективного общения и рационального поведения в конфликте, навыки ведения переговоров, посредничества, управления конфликтами и принятия адекватных решений. В системе конфликтной компетентности менеджера, помимо глубоких теоретических знаний, большое значение имеет и практическая составляющая. Именно поэтому, по мнению ряда авторов, она более интенсивно формируется не во время учебы в вузе, а в ходе непосредственной трудовой деятельности руководителя, когда он начинает сталкиваться с различными конфликтными ситуациями в коллективе. По этой причине мы предлагаем регулярно проводить профессиональные обучающие мероприятия с работающими руководителями для развития их конфликтной компетентности, в ходе которых могут быть использованы тренинги, психодрамы, дебаты, мозговой штурм, кейс-методы и т.д.

The Role and Value of the Manager's Conflict Competence in the Relations with Employees

Mikayelyan Madlen

Summary

Key words: conflict management, conflictuality, occupational stress, manager-subordinate relationship, conflict literacy, conflict culture.

The effectiveness of the manager's activity depends on many organizational and personal factors: the nature of the professional environment, the level of professionalism, the presence of a developed managerial culture. In modern socio-economic conditions, among these factors, a significant role is given to the ability to prevent and resolve various kinds of conflicts in the organization, the skills to prevent professional stress among staff.

The analysis of sociological research on the problem of organizational conflicts shows that in most modern organizations the level of destructive conflict and occupational stress is increasing. This fact is due not only to various

socio-economic, demographic, organizational-legal, sectoral and socio-psychological reasons, but also to the lack of an appropriate level of managers' and employees' conflict competence. Taking into account the above-mentioned factors, we can conclude that today the problem of leader's conflict competence, methods of its formation and development is relevant. It is necessary to comprehensively study the issue and take practical steps to increase the conflict competence of all members of the organization, in particular, the leader, since the essence of relationships in the team, the psychological atmosphere and, consequently, the efficiency of work directly depend on this.

Conflict competence occupies an important place in the process of professional training of a manager. By conflict competence, we mean the set of knowledge, skills and abilities of a leader that allow him to successfully solve problems related to conflict management in an organization.

Studies show that during the years of study at a university, future managers receive mainly conflictological knowledge, develop conflict literacy, but this is still not enough to effectively manage conflicts, alter their course and prevent negative consequences. Conflict competence is one of the components of the manager's socio-psychological competence, which is complex in its essence, including knowledge about the nature of the conflict and its causes, dynamics, psychological, socio-psychological and social aspects of the conflict, skills for collecting and analyzing information about the conflict, skills for effective communication and rational behavior in conflict, negotiation skills, mediation, conflict management skills and the skills of taking adequate decisions. In the system of manager's conflict competence, in addition to deep theoretical knowledge, the practical component is also of great importance. That is why, according to a number of authors, it is more intensively formed not during the years of study at a university, but during the course of the direct labor activity of the leader, when one starts to face various conflict situations in the team. For this reason, we propose to regularly conduct professional training events with managers to develop their conflict competence, during which trainings, psychodramas, debates, brainstorming, case methods, etc. can be used.

Ներկայացվել է 18.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 24.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԻԿԱ

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

PEDAGOGY AND METHODOLOGY

Հանրակրթական դպրոցներում սովորողի գեղագիտական դաստիարակության իրականացման հիմնախնդիրները

**Գիշյան Նազիկ
Եղոյան Անուշ**

*Մտածող և զգացող մարդ դաստիարակելու համար
անհրաժեշտ է առաջին հերթին նրան դաստիարակել գեղագիտորեն:*

Ֆրիդրիխ Շիլլեր

Հանգուցային բառեր. *մշակութային ժառանգություն, ստեղծագործական մտածողություն, ներդաշնակ հարաբերություններ, գեղեցիկի ընկալում, բարոյական դաստիարակություն, էթիկա*

Նախաբան

Բարեկիրթ միջավայրը երեխայի գեղագիտական դաստիարակության հիմնական պայմանն է, միջոցը, և ուսուցիչը դասապրոցեսի ընթացքում պարտավոր է ստեղծել այդ միջավայրը:

Մեծ է ուսուցչի դերը սերունդների կրթության և դաստիարակության գործում, որը դաստիարակչական վիթխարի ներուժ, հայրենասիրություն և ազգային արժանապատվության մեծ զգացողություն է սերմանում աշակերտների մեջ: Հանրակրթական դպրոցում դասավանդվող յուրաքանչյուր առարկա, բացի սովորողին փոխանցվող ակադեմիական գիտելիքներից, ունի նաև կրթական և դաստիարակչական ուրույն հնարավորություններ, որի մի ճյուղն էլ գեղագիտական դաստիարակությունն է, երբ անհատի մոտ ձևավորում են բարեկարգության նորմեր՝ խոսելու, շփվելու, հանդուրժելու և հարաբերվելու կարողություններ, ինչի պակասը այսօր խիստ նկատելի է մեր հանրության մեջ: Պատահական չէ, որ կիրթ մարդ են համարում նրան, ով օժտված է ոչ միայն բարձր գիտելիքներով, այլև գեղեցիկ պահվածքով: Անհատի այս համակողմանի և բարեկիրթ զարգացումը ապահովում է գեղագիտական դաստիարակությունը:

Որպես հայոց պատմության ուսուցիչ, առարկայի դասավանդման ընթացքում գլխավոր նպատակ եմ համարում ազգային արժեհամակարգով դաստիարակված ազատ, գիտակից անհատի և հայ քաղաքացու ձևավորումը, բայց այդ նպատակին հասնելու համար պետք է լուծել մի քանի կրթադաստիարակչական ու զարգացման կարևոր խնդիրներ:

- ծանոթացնել հայրենի երկրի մշակույթին, մեր ժողովրդի հանճարով ստեղծված պատմամշակութային կոթողներին, ինչը կվեհացնի սովորողի ոգին, սեր կարթնացնի գեղեցիկի նկատմամբ,
- դաստիարակել մարդկային-բարոյական այնպիսի որակներ ու արժեքներ, ինչպիսիք են բարությունը, ազնվությունը, մաքրությունը, հանդուրժողականությունը և այլն,
- ճանաչելի դարձնել հայրենի երկիրը, հայոց բնօրրանը, բնապատմական և պատմամշակութային այն միջավայրը, որտեղ ապրել ու իր պատմական ուղին է անցել հայ ժողովուրդը... [4, 7-8]:

Իսկ առարկայի լավ իմացությունը առավելագույնս հնարավորություն կտա իրականացնելու մեր ազգային իդեալը, ձևավորելու ու պահպանելու հայի կերպարը, իսկ անցյալի փորձն ու դրանից դասեր քաղելու ունակությունը՝ լավագույնս ծառայեցնելու մեր հայրենիքի շենացմանն ու կայացմանը [4, 4]:

Որպես մանկավարժներ, որպես արդի շրջանում հանրակրթության ոլորտում առկա հիմնախնդիրներին բախվող մասնագետներ՝ կփորձենք վեր հանել դպրոցներում գոյություն ունեցող սովորողի գեղագիտական դաստիարակության հիմնախնդիրները և տալ հնարավոր լուծման եղանակները:

Հանրակրթության պետական չափորոշիչը, որը սահմանում է ուսուցումից ակնկալվող արդյունքները, սահմանում է ժամանակակից պահանջներ. ինքնուրույն, քննադատական և ստեղծագործական մտածողություն, համագործակցային աշխատանք: Մինչդեռ սովորողներին փոխանցվող ուսումնական նյութը, որը Հայաստանում հիմնականում տեղի է ունենում դասագրքերի միջոցով, գերազանցապես պարունակում է տվյալ առարկայի վերաբերյալ ակադեմիական նյութ: Իսկ գիտելիքների ստուգման միջոցները (թեմատիկ կամ ամփոփիչ գրավորներ, քննություններ) հիմնվում են միայն չափելի գիտելիքների ստուգման վրա: Առարկայական ծրագրերն ու դասագրքերը ծանրաբեռնված են: Թեև իրականացվել է ծրագրերի բեռնաթափում, սակայն պարզապես մեխանիկորեն թեմաներ կրճատելով խնդիրը չի լուծվում: Բեռնաթափումը պետք է իրականացվի ոչ թե պարզապես քանակի պակասեցման, այլ մոտեցման փոփոխության միջոցով: Մասնավորապես, անհրաժեշտ է հիմնական շեշտը դնել գիտելիքների կիրառման վրա [2, 7]: Բեռնաթափման միջոցով հնարավորություն ստեղծել իրականացնելու հոգևոր և մշակութային գիտելիքների փոխանցման ճանապարհին ընկած գեղագիտական ճիշտ

դաստիարակությունը և դրանից բխող կարողությունների ձևավորման գործընթացը:

Մեր կրթական ոլորտը ուսուցչի առջև խնդիր է դնում ձևավորել ժամանակակից անհատ, ով ունակ է ինքնուրույն գործելու, սեփական դիրքորոշումն արտահայտելու, ստեղծագործաբար մտածելու, ինքնիրացման և այլ կարողություններ դրսևորելու: Նախատեսվում է նաև սովորողի մոտ զարգացնել քննադատական մտածողությունը, հետազոտելու, աղբյուրների հետ աշխատելու, հաղորդակցվելու, վերլուծելու, գնահատելու, հարցադրումներ կատարելու, լսելու, քննարկելու, բանավիճելու, սեփական տեսակետներն ու դիրքորոշումները հիմնավորելու, ճիշտ որոշումներ կայացնելու կարողություններն ու հմտությունները: Շատ երկար կարելի է թվարկել այն պահանջներն ու վերջնարդյունքները, որոնք ակնկալվում են հանրակրթական դպրոցներում՝ տարաբնույթ պահանջներ դնելով մանկավարժների առջև: Բայց մոռանում ենք մի բան. այդքան խորը գիտելիքների կողքին պետք է դրվի տարրական քաղաքավարության և վարվեցողության իմացության պահանջը, որի բացակայությունն այսօր խիստ զգացվում է ամենուրեք, սկսած դպրոցից և վերջացրած ազգային ամենաբարձր ատյաններում: Դպրոցահասակ երեխայի վարքագիծը դպրոցում շատ խնդրահարույց է այսօր. նրա պահվածքը, մեծերի հետ խոսելու կուլտուրան, ճաշակը, անգամ հագնվելու ոճը շատ մտածմունքների տեղիք են տալիս: Հաճախ աշակերտն իր հագուկապով չի տարբերվում ուսուցչից, իսկ երբեմն էլ մրցակցություն է ստեղծում համադասարանցիների հետ՝ մեծացնելով ամկա սոցիալական անհավասարությունը: Անշուշտ, այստեղ անելիք ունեն և՛ դպրոցը, և՛ ուսուցիչը, և՛ ծնողը:

Հանրակրթական դպրոցներում, առարկայական դասաժամերին, երբ դասարանը համալրված է երեսունից ավելի աշակերտով, մեծ հաշվով բացառվում է որակյալ կրթության ապահովումը, իսկ սովորողի համակողմանի դաստիարակության մասին խոսելն անգամ ավելորդ է, մանավանդ այն դեպքում, երբ աշակերտների մեծ մասը չունի լռելու, լսելու կարողություն, իսկ ուսուցչի համար շատ կարևոր է, որ աշակերտը ուսումնական օրվա ավարտին ոչ միայն ձեռք բերի գիտելիք օրվա դասից, այլև բարոյական դաստիարակություն ստանա, զարգանա երեխայի գեղագիտական ճաշակը, բայց արդյո՞ք այսօր դա այդպես է, և արդյո՞ք բոլոր ուսուցիչներն են կարողանում իրականացնել այս գործընթացը՝ հաճախակի կազմակերպելով այցելություններ մշակութային օջախներ,

արվեստի կենտրոններ, հետազոտական լաբորատորիաներ: Համոզված ենք՝ ոչ, որովհետև ծրագիրը խիտ է, իսկ ժամաքանակը՝ քիչ: Իսկ ինչու չի բավականացնում ծրագրով նախատեսված ժամաքանակը: Պատասխանը մեկն է, որովհետև պահանջները երբեմն ոչ տեղին են և շատ: Իսկ դասագրքերում ուսումնական նյութերը շարադրված են ծավալուն և երբեմն անհասկանալի, ինչու չէ, նաև անհետաքրքիր տեղեկատվությամբ: Փոխարենը մենք առաջարկում ենք բեռնաթափել, թեթևացնել ծրագրերն ու դասագրքերը, իսկ հայագիտական առարկանների օրինակ՝ հայոց պատմության, հայրենագիտության, գրականության առարկայական չափորոշիչներից հանել գրավոր աշխատանքներ հանձնարարելու պահանջը, և այդ ժամաքանակը տրամադրել գործնական պարապմունքներին՝ արշավների, էքսկուրսիաների կազմակերպում դեպի թանգարաններ, պատմամշակութային օջախներ, կինոթատրոններ՝ դրանով իսկ հետաքրքիր դարձնելով երեխաների առօրյան, չափազանց հրապուրիչ դարձնելով դպրոցը: Մենք առաջարկում ենք ծրագրով գրավորներին հատկացված ժամաքանակը (կիսամյակում երեք-չորս անգամ) տրամադրել երեխաների համար այդքան անհրաժեշտ ու հաճելի զբաղմունքին:

Գեղագիտական դաստիարակությունը պետք է կազմի երեխայի առօրյա դաստիարակության մի մասնիկը: Ինչպես նշել է Ուշինսկին. «Երեխան մտածում է ձևերով, գույներով, ձայներով, առհասարակ «զգայություններով», այստեղից է ծնվում զննական ուսուցման անհրաժեշտությունը երեխաների համար, որը կառուցվում է ոչ թե վերացական պատկերացումների և բառերի, այլ կոնկրետ, երեխայի կողմից անմիջականորեն ընկալվող պատկերների վրա» [3, 326]: Տեղին է ասել՝ «Լավ է մեկ անգամ տեսնել, քան տասն անգամ լսել»:

Գեղագիտական դաստիարակության էությունը

Իսկ ի՞նչ է գեղագիտական դաստիարակությունը, և ի՞նչ նպատակ է հետապնդում այն հանրակրթության գործընթացում:

Գեղագիտական դաստիարակությունը կազմում է դաստիարակության մի մասնիկը: «Դաստիարակություն» բառը ծագում է հին պարսկերենից: Հին Պարսկաստանում դաստիարակ էին անվանում այն փոխաբային, որը դեկավարում էր աճող սերնդի հոգևոր զարգացումը [5, 14]: Դաստիարակությունը ընդունվում է *որպես մանկավարժական գործընթաց*, որի ամենաեական առանձնահատկությունը երկկողմանիությունն է, քանի որ նրան մասնակցում են երկու սուբյեկտներ՝ դաստիարակը և սանը, որոնք կարող են համագործակցել, պլանավորել դաստիա-

րակելու ենթակա հատկանիշները և դրանք սանին փոխանցելու, նրան հաղորդելու ուղիները, եղանակները, պայմանները, կազմակերպական ձևերը [5, 16]:

Դաստիարակությունը հասկացվում է *որպես անձի վարքագիծ՝* բնավորություն, հարաբերությունների մշակույթ, աշխատանքային մշակույթի յուրացում և այլն, այսինքն՝ որպես բարոյական, աշխատանքային, ֆիզիկական և գեղագիտական դաստիարակություն [5, 16]:

Գեղագիտական դաստիարակությունը գեղեցիկն ընկալելու, զգալու, գնահատելու և գեղագիտական արժեքներ ստեղծելու, ստեղծագործական անհատի ձևավորմանը նպաստակաուղղված գործընթաց է: Երեխաները նույնպես ընդունակ են արձագանքելու շրջապատող միջավայրի գեղեցկությանը, բնությանը, երաժշտությանը՝ ձգտելով ստեղծագործել՝ երգել, պարել, նկարել և այլն: Եվ, բնականաբար, գեղեցիկի ձևավորումը բոլոր ժամանակներում եղել է նաև սերունդների դաստիարակության կարևորագույն բաղադրիչը: Հայտնի է, որ երեխաները նման չեն մեծերին. նրանք տարբերվում են իրենց՝ գեղեցիկն ընկալելու կարողությամբ, ուստի ուսուցչի խնդիրն է չխեղդել մանկական ընկալման և զգացմունքների յուրօրինակությունը՝ երեխային տալով հնարավորություն իր աշխարհը բացելու համար: Այդ դեպքում ինքն էլ հնարավորություն կունենա իրեն արդեն հայտնի երևույթները, փաստերը, գործընթացները տեսնելու նորովի, ավելի թարմ, տեսական կադապարներից դուրս: Իսկ ի՞նչ է «գեղեցիկը». այս հարցի պատասխանը փնտրել են իմաստասերները դեռևս շատ հին ժամանակներում [8, 5]: Քանի որ դժվար է այս հարցին սպառիչ պատասխան տալ, ուստի կարող ենք ներկայացնել սուրյեկտիվ կարծիքներ դեռևս անտիկ մտածողներից և փիլիսոփաներից... Սոկրատեսը գեղեցիկ է համարել այն ամենը, ինչ օգտակար է և նպատակահարմար, իսկ Պլատոնը այն բաժանում է երկու աստիճանի՝ ֆիզիկական և հոգևոր՝ առաջինի մեջ ներառելով բնական և մարմնական գեղեցկությունը, որը, ցավոք, խիստ անցողիկ է, իսկ երկրորդի մեջ՝ հոգու գեղեցկությունը, որն ավելի երկար կարող է պահպանվել [8, 5]: Գեղեցիկի երրորդ աստիճանը այն երևույթներն են, որ ստեղծվում են գիտությունների և արվեստների շնորհիվ [8, 6]:

Գեղագիտական դաստիարակությունը բնության և հասարակության ճանաչողության միջոցներից մեկն է: Նրա նպատակը գեղագիտական մշակույթի ձևավորումն է, ինչպես նաև երեխայի ճաշակը, իդեալը, գեղեցիկը գնահատելու կարողությունը: Գեղագիտական դաստիարակու-

թյունը ներդաշնակ է դարձնում մարդուն, զարգացնում նրա ստեղծագործական ունակությունները:

Գեղագիտությունը կամ էսթետիկան (հունարեն՝ *aisteticos* - զգայությամբ ընկալվող) թեև որպես գիտություն ձևավորվել է միայն 18-րդ դարում (գերմանացի փիլիսոփա Ա. Գ. Բաումգարտենի կողմից), սակայն, որպես իմացության հուզագգացմունքային և գեղեցիկի ճանաչմանն ուղղված ոլորտ, գոյություն է ունեցել դեռևս անտիկ շրջանում: Մարդը մշտապես ունեցել է գեղեցիկի պահանջը, գեղեցիկը կազմել է նրա հոգևոր կյանքի անքակտելի մասը, որի ճանաչումը, իմացությունը եղել են մարդկային գործունեության հիմնական նպատակներից, և, բնականաբար, գեղեցիկի ձևավորումը բոլոր ժամանակներում եղել է նաև սերունդների դաստիարակության կարևորագույն բաղադրիչը:

Այս գործում սովորողին օգնության է գալիս ուսուցիչը՝ ձևավորելու գեղագիտական բարձր ճաշակ, այդ թվում՝

- գեղագիտական ընկալում՝ գեղարվեստն արվեստում և կյանքում տեսնելու ունակություն,
- գեղագիտական զգացմունքներ. սրանք անձի հուզական փորձառություններ են, հիմնված են բնության, արվեստի և այլ երևույթների գնահատման վերաբերմունքի վրա,
- գեղագիտական իդեալներ. սրանք անհատի գաղափարներն են կատարելության մասին,
- գեղագիտական կարիքներ. հաղորդակցման ձգտումը գեղեցկության տարբեր դրսևորումների հետ,
- գեղագիտական նախասիրություններ. սա անհատի կողմից գեղեցիկն ու տգեղը տարբերելու, առկա գեղագիտական գիտելիքներն ու ձևավորված իդեալները համապատասխան գնահատելու ունակությունն է:

Ինչո՞ւ է կարևոր գեղագիտական դաստիարակությունը հանրակրթական դպրոցում

Ուսուցիչը յուրաքանչյուր դասաժամի կարող է երեխաներին սովորեցնել տեսնելու կյանքի, բնության, աշխատանքի գեղեցկությունը, ինչպես նաև աշակերտի մեջ ձևավորել գեղագիտական իդեալներ, եթե, իհարկե, դրա համար նա ունի ցանկություն և հնարավորություն: Առաջինը ուսուցչի տեսակով է պայմանավորված, իսկ երկրորդը՝ հանրակրթության ոլորտում առկա միջոցներով: Հայտնի ճշմարտություն է այն իրողությունը, որ ուժեղ պետության հիմքում ընկած է որակյալ դպրոցը՝

իր որակյալ մասնագետներով ու սաներով: Այս իմաստով շատ գովելի է վերջին տարիներին պետության կողմից իրականացվող արվեստի և մշակույթի հետ երեխաներին առնչակից դարձնելու արոնեմենտային ծրագիրը: Աշակերտին հատկացված այդ տոմսերով մեկ ուսումնական տարվա ընթացքում երեխան կարող է հաճախել երեք մշակութային օջախ:

Ուսուցիչը պետք է հիշի, որ սովորողի գեղագիտական դաստիարակությունը ուղեկցելու է նրան ողջ կյանքի ընթացքում, այն ճաշակն ու կուլտուրան, որ նա ձեռք է բերում դպրոցում, հարատև ուղեկցելու են նրան, և երբեմն կարող են նաև ճակատագրական նշանակություն ունենալ անհատի համար: Երաժշտական լսողությամբ օժտված երեխայի համար դասական երաժշտության մեկ ունկնդրումն անգամ կարող է ուղորդող լինել՝ նոր աշխարհ բացելով նրա համար: Անգլիացի կոմպոզիտոր Էթել Սմիթը (1858-1944 թթ.) գրել է. «Իմ ողջ կյանքի ընթացքը որոշվեց մի դաստիարակչուհու կողմից: Երբ ես 12 տարեկան էի, Լայպցիգի կոնսերվատորիայի շրջանավարտ իմ դաստիարակչուհուց առաջին անգամ լսեցի դասական երաժշտություն, և իմ առջև բացվեց մի նոր աշխարհ»: Մեր մանկավարժական փորձը ցույց է տալիս, որ որոշ երեխաներ հիանում են դասական երաժշտությամբ, մյուսները՝ ծանր ռոքով: Գեղագիտական դաստիարակության խնդիրները հանրակրթական դպրոցում տարբեր են՝ կախված երեխաների տարիքային առանձնահատկություններից և մատուցման ձևերից: Ուսուցիչը պետք է երեխային շրջապատի սիրով ու հոգատարությամբ՝ «ստիպելով» նրան տեսնել գեղեցիկը:

Դպրոցում հայոց պատմության դասաժամին, հատկապես «Մշակույթ» բաժնում, երեխաները ծանոթանում են բազմաթիվ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններին, առնչվում երաժշտական տարբեր ժանրերի հետ, ինչպես նաև տեղեկություններ են ստանում արվեստի գործիչների մասին:

Դպրոցականների գեղարվեստական և գեղագիտական դաստիարակությունը կատարվում է նաև երգ-երաժշտության, կերպարվեստի դասերին: Երեխաները ծանոթանում են ստեղծագործելու տեխնիկային, աշխատանքային նյութերի հետ աշխատելու տեխնոլոգիաներին, նկարչության միջոցով սովորում են արտահայտել իրենց զգացմունքներն ու հույզերը:

Ոչ պակաս կարևոր են մյուս առարկաները: Գրականության դասերը զարգացնում են դպրոցականների հուզական և զգայական ոլորտը, սովոր-

րեցնում նրանց ապրումակցել հերոսներին, նկատել գեղարվեստական պատկերների գեղեցկությունը: Աշխարհագրությունն ու կենսաբանությունը նախատեսված են ոչ միայն երեխաներին գիտելիքներով հագեցնելու, այլև երեխաների մեջ բնության հանդեպ սեր արթնացնելու համար: Ճշգրիտ գիտությունները ցույց են տալիս բանաձևերի, թեորեմների խիստ գեղեցկությունը, թույլ են տալիս զգալ հետազոտական խնդիրներ լուծելու հաճույքը: Այնուամենայնիվ, գեղագիտական դաստիարակության ուղղությամբ հիմնական աշխատանքները իրականացվում են դպրոցական արտադասարանական պարապմունքների ընթացքում՝ դասաժամերից դուրս: Այս իմաստով հանրակրթական դպրոցի աշակերտների հետ աշխատանքը պետք է իրականացվի հետևյալ ոլորտներում.

- դասերից հետո այցելություն պատկերասրահ, ծանոթություն արվեստի գործերին, գեղագիտական տեղեկատվություն տրամադրում,
- երեխաների հետ ականավոր նկարիչների գործերի դիտում, դասական երաժշտության ունկնդրում, բարձրորակ գրականության ընթերցանություն,
- սովորողներին ուղեկցում դեպի թանգարաններ, թատրոններ, ֆիլհարմոնիկ հաստատություններ, համերգներ, մշակութային պատմական կոթողներ, եկեղեցիներ՝ երեխաներին մասնակից դարձնելով նաև հոգևոր դաստիարակությանը:

Իհարկե, այս ամենը գործող կրթակարգով իրականացվում է միայն դասերի ավարտից հետո, երբ երեխան արդեն հոգնած է, կամ էլ այլ, ավելի հետաքրքիր զբաղմունք ունի: Ինչպես արդեն առաջարկել էինք, կցանկանայինք, որ այս ահռելի աշխատանքի մի մասը գոնե կատարվեր դասերի ժամանակ՝ նախապես հատկացված ժամաքանակով: Մեր աշխատանքային փորձը ցույց է տվել, որ երեխաները շատ են սիրում այդ այցելությունները, և ամեն անգամ, երբ հայտարարում ենք, որ դասերից հետո զնալու ենք պատկերասրահ կամ թանգարան, ուրախության ճիչերին հաջորդում են ավստասանքի խոսքերը, որ իրենք երաժշտական դպրոցում այդ ժամին հաճախում ունեն, կամ էլ՝ այլ պարապմունքներ, որոնք նույնպես անհրաժեշտ են երեխային:

Ոչ բոլոր ընտանիքները հնարավորություն ունեն ներկա լինել լավագույն համերգներին ու ցուցահանդեսներին: Այստեղ նույնպես մեծ է ուսուցչի դերը: Ամենահեռավոր գյուղում կարելի է կազմակերպել արտահայտիչ ընթերցանության երեկոներ, դիտել նկարներ, քանդակներ պատ-

կերող գրքեր, երաժշտական գործեր լսել, դիտել լավ ֆիլմեր և քննարկել դրանք: Վերջերս ավանդույթ է դարձել հանրապետության տարբեր բնակավայրերում, գյուղերում պարբերաբար մշակութային փառատոնների անցկացումը: Կառավարության կողմից մշակված ծրագրերով զարկ է տրվում ներգնա տուրիզմի տարածմանը, ազգագրական տարբեր միջոցառումներին դպրոցականների ներգրավմանը, որը նույնպես շատ խրախուսելի է, քանզի հավելյալ գիտելիք է փոխանցվում սովորողներին հայ ժողովրդի պատմության և ավանդույթների մասին: Օրինակ՝ Լոռվա տարածաշրջանում վերջերս «Լոռի Բերդ» պատմամշակութային ամրոցում ավանդական հայկական խոհանոցի, ռազմարվեստի պատմության և ազգագրական տարազների թեմայով շատ պատկերավոր ցուցադրություն էր կազմակերպվել, որը սովորողի գեղագիտական դաստիարակության լավագույն օրինակներից մեկն է: Այդպիսի լավ օրինակ է նաև ավանդույթ դարձած «Լոռվա ձմեռ» ամենամյա ձմեռային խաղերի և մարմնակրթության գեղեցիկ փառատոնը, որին մեծ հաճույքով են մասնակցում մեր դպրոցականները:

Էքսկուրսիաները՝ որպես սովորողի բարոյական դաստիարակության և գեղագիտական ճաշակի զարգացման միջոց, ունեն բացառիկ դեր և նշանակություն: Մեր փորձից ելնելով՝ կարևորում ենք դրանց հաճախակի կազմակերպումը: Բայց դրանք էլ կազմակերպվում են տարվա մեջ մեկ կամ երկու անգամ, որովհետև հավելյալ ծախսեր են նախատեսում ծնողների համար: Հենց այստեղ է, որ կարևորվում է ծնողական համայնքի աջակցության դերը երեխաների գեղագիտական դաստիարակության գործում: Ոչ թե խոչընդոտել, այլ նպաստել այդ միջոցառումների իրականացմանը:

Դպրոցներում հաճախակի պետք է կազմակերպել շնորհալի ու ստեղծագործող երեխաների աշխատանքների ցուցահանդես, այնուհետև կազմակերպել քննարկումներ և վերլուծություններ: Ուսուցչի դերը շատ կարևոր է ազգային տոներին ու ավանդույթներին, ազգապահպանությանը նվիրված համադպրոցական միջոցառումների կազմակերպման գործում: Փորձը ցույց է տվել, որ դա նույնպես գեղագիտական դաստիարակության արդյունավետ ձևերից մեկն է:

Այսօր հանրակրթական դպրոցի ուսուցչի խնդիրն է սովորողի մոտ սեր առաջացնել դեպի գեղեցիկն ու արվեստը՝ յուրաքանչյուր հանրակրթական առարկայի ուսուցման գործընթացում իրականացնելով աշակերտների գեղագիտական կրթությունն ու դաստիարակությունը:

Գեղագիտական դաստիարակության օրինակներ մեր աշխատանքային փորձից

Դպրոցում կազմակերպել ենք բազմաթիվ միջոցառումներ, էքսկուրսիաներ, համագործակցային և ինտեգրված դասեր, ներկայացումներ պատմական թեմաներով՝ Վարդանագ տոն, «Արշակ և Շապուհ», Պատմության խոսուն վկաները, ազգային-եկեղեցական՝ Համբարձում, Տրնդեզ, Թարգմանչաց տոն, Աստվածաշունչ մատյան, Զատիկ, Սուրբ Սարգիս (ոչ՝ Վալենտին), Սուրբ Պատարագի մատուցման և Մյուռնոօրհներթի կատարման կարգը և այլն, որոնք միտված են նպաստելու աշակերտի գեղագիտական դաստիարակությանը:

2021 թ. ամռանը մեր աշակերտների հետ հանձն առանք Տավուշի մարզի պատմաճարտարապետական կոթողներից մեկի՝ Մշկավանքի ուսումնասիրությունը:

Առավոտ կանուխ, 8-9-րդ դասարանցի յոթ աշակերտների հետ միասին ուղևորվեցինք հարազատ Տավուշ երկիր: Կողքից դեպի վանական համալիր առկա է գրունտային դժվարանցանելի ավտոճանապարհ: Մեկնեցիք Կողբափոր գավառի Մշկավանք կոչվող համալիր. այն մի հրաշք տեղանք է՝ շրջապատված միջնադարյան գերեզմանատեղիով ու մատուռներով... Մեզ հետ վերցրել էինք անհրաժեշտ բոլոր պարագաները՝ այնտեղ գիշերելու և արևածագը դիմավորելու համար (սա է իսկական գեղագիտական հաճույքը, որ կարող է մանկավարժը երբևէ ապրել, այն էլ իր սաների հետ):

Օգտագործել ենք նախագծային մեթոդի հնարավորությունները և երեխաների մի խմբին հանձնարարել ծանոթանալ հեղինակային նյութերին ու առկա գրականությանը, ապա տեղում ներկայացնել հավաքագրված նյութը, ինչն էլ մեծ սիրով արվեց երեխաների կողմից: Մշկավանքի մասին հավաքված տեղեկությունները համադրեցինք՝ իին ու նոր ավանդապատումները միացնելով իրար:

Աշակերտների մեկ այլ խմբին հանձնարարվել էր ներկայացնել Մշկավանքի ճարտարապետությունը. «Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին քառակուսի հատակագծով միանավ դահլիճ է, որը ծածկված է կիսազլանային թաղով: Արևելյան կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողմերում գտնվում են երկհարկանի, նեղ ավանդատները: Միակ մուտքը, որը բացված է արևմտյան կողմից, ձևավորված է զույգ կիսազլանիկներով և զարդարված հյուսվածքանախշերով, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված կիսաշրջանաձև կամարով, բացվում է դեպի գավիթը: Եկեղեցու արևելյան ճակատը (ավագ խորանի պատուհանից վերև) հարդարված է ռճավոր-

ված խաչով, որի վերի թևին ցուլի գլուխ է քանդակված: Հին գերեզմանատունը տարածված է եկեղեցու շուրջը» [7, 163-164]:

Մշկավանքը ուշագրավ է իր հարուստ խաչաքանդակներով և վիմական արձանագրություններով: Նորոգման աշխատանքների ժամանակ ամրացվել են գավթի խաչաձևող կամարները և դրանց հենվող թաղերը: Նորոգվել են պատերի քայքայված մասերը, խցերը, շքամուտքը, սալապատվել են տանիքները:

Վերականգնման նախագծի վրա աշխատելիս մենք համոզվեցինք, որ լրիվ հնարավոր է վերականգնել թե գավթի խարխված խաչվող կամարները և թե ծածկի համակարգը: Համանման հուշարձանների կոնստրուկցիաների ուսումնասիրությունը թույլ տվեց գալ այն եզրակացության, որ լրիվ հնարավոր է վերականգնել խաչվող կամարների համակարգը՝ առանց դիմելու լրացուցիչ երկաթբետոնե կմախքահենքի [1, 167]:

Հուշարձանը նորոգվել է 1955-60 թ. թ. ճարտարապետներ Հ. Հակոբյանի և Յու. Թամանյանի նախագծերով: Մշկավանքը ներառված է Հայաստանի պետական պահպանության հուշարձանների ցանկում «10. 41. 23» ցուցիչով: Ներկայումս հանդիսանում է չգործող վանական համալիր:

Նախագծային մեթոդով հետազոտության արդյունքում սովորողների ուժերով վեր հանվեցին վանքի պահպանության հետ կապված հիմնախնդիրները. վանքի գավթի վիուզման եզրին է գտնվում, բաց երդիկից անձրևաջրերի անընդհատ ներհոսքը խարխլել է քարակոփ պատերի ամրությունը: Տեղում վեր հանեցինք վանքի ծայրահեղ անմխիթար վիճակը և կապ հաստատեցինք Տավուշի մարզպետարանի պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության գծով աշխատակից, հուշարձանների պաշտպանության գծով պատասխանատու Ա. Դովլաթբեկյանի հետ:

Երեխաները ներկայացրին իրենց ուսումնասիրությունները և մեծ բավականություն ու գեղագիտական հաճույք ստացան, հատկապես, երբ ամեն ինչ տեսան իրենց աչքերով: Տղաներից մեկը մագլցեց եկեղեցու արևմտյան պատին, որտեղ գտնվում էր արևային ժամացույցը, և իր ձեռքով փայտե ձող ամրացրեց ժամացույցի կենտրոնում, որից հետո երևաց մեր նախնիների հնարամիտ գիտելիքի արդյունքը՝ ժամացույցի սլաքը ցույց տվեց օրվա ժամը:

Այսպիսի հրաշալի մի քանի օր անցկացրեցինք Մշկավանքի գրկում, վայելեցինք բնության հրաշագեղ պարզները՝ սովորողի մեջ ձևավորելով գեղագիտական ճաշակ:

Եզրակացություն

Արձագանքելով նոր ժամանակների մարտահրավերներին՝ հանրակրթության ոլորտը նոր պահանջներ է դնում մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում: Խնդիր է դրվում ժամանակակից անհատի ձևավորման, ով ունակ է ինքնուրույն գործելու, սեփական դիրքորոշումն արտահայտելու, ստեղծագործաբար մտածելու, ինքնիրացման և այլ կարողություններ դրսևորելու: Ժամանակակից կրթական համակարգն իր առջև ծառացած խնդիրների լուծման համար նոր կրթական չափորոշիչներով հստակ վերջնարդյունքներ է ձևակերպել, որին հնարավոր է հասնել նախագծային հետազոտական աշխատանքների, միջառարկայական կապերի ու հատկապես էքսկուրսիաների ու արշավների միջոցով: Գեղագիտական դաստիարակության գործում մեծ է հանրակրթական դպրոցի դերը, ու մանավանդ կարևորվում է ուսուցչի կողմից առարկայական դասաժամերի ճիշտ կազմակերպման ձևերի ընտրությունը: Տեղին ենք համարում համագործակցային եղանակով անցկացվող ինտեգրված դասերի հաճախակի կազմակերպումը, երբ սովորողը միաժամանակ հայտնվում է մի քանի հետաքրքրությունների շրջանակներում: Այս դասերը հնարավորություն են ստեղծում սովորողի համար նոր կարողունակությունների մակարդակ ձևավորել: Ինչ վերաբերում է էքսկուրսիաների և արշավների անցկացմանը, ապա դրանք սովորողի բարոյական դաստիարակության և գեղագիտական ճաշակի զարգացման անփոխարինելի միջոցներից են, և գտնում ենք, որ ցանկացած առարկայի ուսուցման դաս կարելի է անցկացնել թեմայից բխող համապատասխան միջավայրում:

Աշակերտների գեղագիտական կրթության և դաստիարակության առումով դպրոցում դասավանդվող բոլոր առարկաներն էլ ունեն լայն հնարավորություն՝ ապահովելու աշակերտների գեղագիտական դաստիարակությունը: Կարևոր է, որ ուսուցիչները բացահայտեն դրանք և հասցնեն աշակերտների գիտակցությանը: Սովորողների գեղագիտական կրթությունը և դաստիարակությունը կարելի է իրականացնել ոչ միայն դասարանական, այլև արտադպրոցական աշխատանքների և պարամունքների միջոցով: Այս աշխատանքը ճիշտ և անխաչընդոտ իրականացնելու համար առաջարկում ենք՝

- հանրակրթական դպրոցի 5-7-րդ դասարաններում երեխաներին, որպես պարտադիր առարկա, դասավանդել «Գեղագիտություն և վարվեցողության հիմունքներ» առարկան,
- բեռնաթափել, թեթևացնել առարկայական ծրագրերն ու դասագրքերը՝ լուրջ ուշադրություն դարձնելով բառամթերքին և շարադրանքի պարզությանը,

- հայագիտական առարկաների գրավոր աշխատանքների ժամերը փոխարինել գործնական այնպիսի պարապմունքներով, որոնք կունենան էքսկուրսիաների, արշավների, բազմաբնույթ այցելությունների ձևաչափ, ինչն էլ կբեռնաթափի երեխայի գերծանրաբեռնված ուսումնական առօրյան,
- վերանայել դասարանների կազմավորման կարգով ամրագրված սովորողների թվաքանակը՝ կրճատելով այն, քանի որ երեսուն և ավելի աշակերտներով համալրված դասարաններում շատ բարդ է անգամ կարգուկանոնի պահպանումը, իսկ սովորողի բարոյական և գեղագիտական դաստիարակության հարցերի իրականացումը՝ գրեթե անհնար,
- ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության անվճար աբոնեմենտային ծրագրում ավելացնել թանգարանների այցելության թվաքանակը, այն տարեկան դարձնելով գոնե երեք անգամ,
- սովորողի գեղագիտական ընկալումների ձևավորման հիմքում դնել միասնական դպրոցական հագուստ կրելու սկզբունքը, որը կարող է հովանավորվել պետական որոշակի աջակցությամբ:

Գրականություն

1. Թամանյան Յու., Մշկավանքի վերականգնումը, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, Երևան, 1977:
2. Խաչատրյան Ս., Պետրոսյան Ս., Թերզյան Գ., Ուսուցում և դաստիարակություն, Ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման և կրթության բովանդակության գնահատումը՝ Հայաստանում հանրակրթության բարեփոխումների համատեքստում, Երևան, 2013:
3. Կոնստանտինով Ն. Ա., Մեդինսկի Ե. Ն., Շաբանա Մ. Ֆ., Մանկավարժության պատմություն, Երևան, 1972:
4. Ղուկասյան Ա., Գյուլբուդաղյան Ա., Ուսուցչի ձեռնարկ, Երևան, 2013:
5. Ղույումչյան Գ.Ե., Մանկավարժություն, գիրք 1, Երևան, 2005:
6. Միքայելյան Հ. Ս., Մաթեմատիկական դպրոցում. գիտամեթոդական ամսագիր, թիվ 4(107), Երևան, 2016:
7. Շախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986:
8. Պետրոսյան Ս., Խաչատրյան Ս., հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի «Հասարակագիտություն» առարկայի դասագիրք, Երևան, 2014:

Проблемы эстетического воспитания учащихся общеобразовательных школ

*Гишян Назик
Едоян Ануш*

Резюме

Ключевые слова: культурное наследие, творческое мышление, гармоничные отношения, восприятие прекрасного, моральное воспитание, этика

Образовательная сфера, отвечая вызовам нового времени, предъявляет новые требования к воспитанию подрастающего поколения. Задача состоит в том, чтобы формировать современную личность, способную действовать самостоятельно, выражать свою позицию, творчески мыслить, проявлять самореализацию и другие способности: таким образом, создать возможность для формирования нового уровня развития умения у учащихся. Современная система образования поставила перед собой четкие задачи, которых можно добиться с помощью экскурсионно-конструкторских работ. Современная система образования должна носить инновационный характер, чтобы решить стоящие перед ней задачи. Велика роль общеобразовательной школы в области эстетического воспитания: особенно важен выбор правильного способа организации уроков. Экскурсии, как средство нравственного воспитания и развития эстетического вкуса учащихся, играют исключительную роль и значение. Исходя из нашего опыта, придаем важность их частой организации. Считаем целесообразной частую организацию интегрированных уроков, когда учащийся оказывается одновременно в рамках нескольких интересов, комбинируя и синтезируя знания, полученные по разным учебным предметам. Все предметы, преподаваемые в школе, имеют широкие возможности для обеспечения эстетического воспитания у учащихся. Учителя могут обнаружить их и донести до сознания учеников. Эстетическое воспитание учащихся должно осуществляться не только на уроках, но и во внеурочной деятельности. Чтобы выполнить эту задачу правильно и беспочвенно, мы предлагаем:

- добавить в общеобразовательных школах предмет «Эстетика и основы поведения» в качестве обязательного предмета для школьников 5-7 классов,
- разгрузить, облегчить предметные программы и учебники,
- заменить часы письменных работ по арменоведческим предметам практическими занятиями, которые будут иметь масштаб экскурсий, экспедиций и различных мероприятий,
- уменьшить количество учеников в классах,
- носить единую школьную форму с государственной поддержкой.

Problems of Aesthetic Education among Students of Secondary Schools

*Gishyan Nazik
Yedoyan Anush*

Summary

Key words: *cultural heritage, creative thinking, harmonious relationships, perception of beauty, moral education, ethics*

The educational sphere, responding to the challenges of modern times, is creating new demands in the education of generations. The task is to find an individual who is able to act independently, express position, to think creatively, show self-realization and other abilities. The modern educational standards for problem solution can be achieved through excursions and research works.

The role of the public school in the field of aesthetic education is great, and especially the choice of appropriate ways of organizing lessons. Excursions, as a means of cultural education and development of aesthetic taste of the student, play an exceptional role and importance. Based on our experience, I attach importance to their frequent organization. We consider it expedient to frequently organize integrated lessons, when students find themselves simultaneously within the framework of several interests, combining and synthesizing knowledge gained in different academic subjects.

All the subjects taught at school have wide opportunity to ensure the aesthetic education of students. Students' aesthetic education and upbringing should be actualized not only through in-class activities but extra-curricular practices as well. To accomplish this task correctly and groundlessly, we suggest:

- adding the subject “Aesthetics and Basics of Behavior” in schools as a compulsory subject for pupils of 5-7 grades,
- unloading, facilitating subject programs and textbooks,
- replacing the amount of written exams on Armenian studies with practical exercises, which will include the scale of excursions, expeditions and various events,
- reducing the number of students in classes,
- wearing school uniform with state support.

Ներկայացվել է 12.02.2022 թ.

Գրախոսվել է 13.05.2022 թ.

Հերոսնվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**Հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում
գործնական աշխատանքների կազմակերպման
առանձնահատկություններ**

*Էմինյան Գագիկ
Կուրդինյան Սոնա*

***Հանգուցային բառեր.** դպրոց, գործնական աշխատանք, կրթություն,
ուսուցում, դասի պլան, գնահատում, սովորող, ուսուցիչ*

Նախաբան

Հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում գործնական աշխատանքների կազմակերպման արդյունավետությանն ուղղված մանկավարժական նոր մոտեցումների բազմազանությունը խիստ պահանջված է մեր օրերում: Առարկայական չափորոշիչներով սահմանված են առարկաների գործնական աշխատանքների նշանակությունն ու կարևորությունը, առանձին դեպքերում նաև դրանց նվազագույն կամ առավելագույն քանակը: Գործնական աշխատանքների կարևորության նկատմամբ ուսուցիչների և սովորողների հետաքրքրությունը բավականին մեծ է: Առավել կարևոր են ոչ միայն գործնական աշխատանքների քանակը, այլև դրանց բովանդակությունը և սովորողների մոտ համապատասխան կարողությունների և հմտությունների ձևավորումը: Այսօր շատ դպրոցներում՝ հիմնական, միջնակարգ թե ավագ, գործնական աշխատանքների կազմակերպումը առավելագույնս իրականացվում է ուսուցիչների անհատական մոտեցումների շրջանակում, որտեղ գերակշռող մաս են կազմում ռեֆերատների, զեկուցումների, տեսասահիկների պատրաստումը և ներկայացումը: Իսկ որոշ ուսուցիչների մոտ կարծրացած այդպիսի մոտեցումը կարծես անբեկանելի սկզբունքի է վերածվել: Ուսումնական գործընթացում սովորողների ժամանակը ավելի արդյունավետ օգտագործելու նպատակով առաջարկում ենք համակցված դասերի սկզբունքով իրականացնել գործնական աշխատանքներ: Այդ նպատակով գնահատման մշակված մեխանիզմները և դասի պլանը, այդ գործընթացում ընդգրկված ուսուցիչների համագործակցությունը սովորողների աշխարհընկալման լայն հնարավորությունների պայման կարող է հանդիսանալ: Նպատակն է ուսումնասիրել հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում գործնական աշխատանքների կազմակերպման առկա վիճակը, մշակել այդ գործընթացը ավելի արդյունավետ իրակա-

նացնելու այլընտրանքային մոտեցումներ: Այդ նպատակով կատարել ենք մասնագիտական գրականության ուսումնասիրություն, համակցված գործնական աշխատանքի պլանի մշակում, գնահատման մեխանիզմների մշակում և ներդրում, հասարակագիտական առարկաների ներուժի համալիր կիրառում: Հանրակրթական պետական չափորոշչի հիմքի վրա ԿԳՄՍ նախարարի 2021 թվականի ապրիլի 30-ի հրամաններով հաստատվել են 2021-2022 ուսումնական տարվա առարկայական փորձնական չափորոշիչները և ծրագրերը, որտեղ առանձնակի ուշադրություն է դարձվում ինչպես գործնական, նախագծային աշխատանքների կազմակերպմանը, այնպես էլ միջառարկայական կապի պահպանման անհրաժեշտությանը [5]:

Համակցված գործնական աշխատանքների առանձնահատկությունները

Մանկավարժության մեջ գործնական աշխատանքների կարևորությունը ընդգծվել է դեռևս անհիշելի ժամանակներից: Արիստոտելը, կարևորելով գիտելիքների գործնական կիրառությունը, իր պարզաբանումների մեջ, գրում է. «Գիտելիք ունեցող կարելի է համարել նրան, ով կարողանում է այն կիրառել» [4, 266]: Տեսականորեն գործնական մեթոդները ուսումնական գործընթացի կարևոր բաղադրիչ են: Գործնական աշխատանքի իրականացման ժամանակ է, որ ի հայտ է գալիս գործնական-կիրառական պակաս տեղեկատվություն, ինչը և հանգեցնում է որոշակի անորոշության. այս դեպքում ուսուցիչները և սովորողները ընտրում են ամենահստակն ու ամենահասանելին: Եվ հենց այդտեղ է, որ ուսումնական գործընթացում գործնական աշխատանքների քանակի ավելացումը դրանց արդյունավետության բարձր մակարդակ կամ ցանկալի արդյունք չի կարող ապահովել: Հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում գործնական աշխատանքի հիմնական նպատակը սովորողների տեսական գիտելիքների վրա հիմնված ինքնուրույն, անհատական կամ թիմային աշխատանքն է: Կիրառելով գործնական մեթոդներ՝ սովորողը պլանավորում է առաջադրանքի կատարման ընթացքի հաջորդականության պահպանումը, ռազմավարությունների մշակումը, ինքնավերահսկողությունը, վերլուծությունների և եզրակացությունների կազմումը, կանխատեսելի արդյունքները, հնարավոր բացթողումների կամ սխալների հայտնաբերումը:

Բ. Տ. Լիխաչևը նշում է, որ «Գործնական ուսուցման պրոցեսի վերլուծությունը հանգեցնում է այն հետևությանը, որ գեղեցիկը տեսնելու, հասկանալու, ստեղծագործելու կարողության ձևավորումը զգալի չափով իրացվում է ուսուցման պրոցեսում» [2, 161-162]:

Գործնական աշխատանքի կազմակերպման համար հանրակրթական դպրոցի առարկաները լայն հնարավորությունների աղբյուր են, քիչ չեն նաև արտադասարանային, արտադպրոցական և ներդպրոցական հարթակները: «Ուսումնական աշխատանքը այն հիմնական բաղադրատարրն է, որը հնարավորություն է ընձեռում դպրոցականներին նախապատրաստել գործնական աշխատանքի և պատրաստակամ լինել աշխատելու իր ժողովրդի, իր հայրենիքի համար» [1, 365]:

Սակայն հարկ է նշել, որ գործնական աշխատանքների իրականացման տրամաբանությունը մեր դպրոցներում առավելապես խախտված է: Այդ են վկայում մեր կողմից իրականացված հարցումները:

Հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում ուսուցիչների կողմից իրականացվող գործնական աշխատանքների վերաբերյալ մեր պատկերացումները ամբողջացնելու նպատակով իրականացրինք հարցում հանրակրթական տարբեր դպրոցներում (այդ թվում՝ հիմնական, միջնակարգ, ավագ, քաղաքային, խոշորացված գյուղական)՝ նախապես մշակված հարցաթերթիկի միջոցով: Հարցումներն իրականացվել են Վանաձորի թիվ 13 ավագ, թիվ 7 հիմնական, թիվ 24 միջնակարգ, թիվ 25 հիմնական, Գուգարքի ավագ դպրոցներում և ՎՊՀ-ի հենակետային վարժարանում: Հարցմանը մասնակցել են 70 ուսուցիչներ:

Հարցումներին մասնակցած ուսուցիչների աշխատանքային ստաժը 14-38 տարի էր: Նշված ուսուցիչները դասվարներ էին, պատմության, հասարակագիտության, ՀԵՊ-ի, հայրենագիտության, հանրահաշիվ-երկրաչափության, հայոց լեզվի և գրականության, քիմիայի, ֆիզիկայի, կենսաբանության, ինֆորմատիկայի, աշխարհագրության, ՆԶՊ-ի, կերպարվեստի, շախմատի և ռուսաց լեզվի ուսուցիչներ:

Հարցաթերթիկի այն հարցին, թե քանի գործնական աշխատանք են պլանավորում և իրականացնում մեկ կիսամյակի ընթացքում, հիմնականում պատասխանեցին՝ 3 աշխատանք:

Թե ինչպես են գնահատում գործնական աշխատանքները, նրանցից 90 % պատասխանեց՝ նիշային, 10 %՝ ուսուցանող և նիշային:

Հարցաթերթիկի այն հարցին, թե որքանով են կարևոր գործնական աշխատանքները ուսումնական գործընթացում, հարցվածներից 76 % պատասխանել է, որ կարևոր են, 21 % պատասխանել են, որ չափազանց կարևոր են, 3 %՝ կարևոր չեն:

Հարցին, թե ինչպիսի գործնական աշխատանքներ են հանձնարարում սովորողներին, ուսուցիչների 57 % պատասխանել են՝ ռեֆերատներ, 22 % տեսասահիկներ, 14 % աղյուսակներ, 7%՝ չափումներ և պատատոներ:

Հաջորդ հարցին՝ գործնական աշխատանքի ի՞նչ առավելություն (ներ) և թերություն (ներ) կնշեք, ուսուցիչները որպես թերություն նշել են ժամանակի պակասությունը, պարտադիր լինելը և ծնողների միջամտությունը, իսկ որպես առավելություն՝ գիտելիքի խթանումը, տեսանելի դիտարկումը, քննադատական, վերլուծական մտածողության, երևակայության զարգացումը, ինքնուրույն աշխատելու հմտությունը, տարածական մտածողության ընդլայնումը, գիտելիքի կիրառումը գործնականում, ստեղծագործական կարողությունների ձևավորումը, մրցակցության խթանումը:

«Եթե չկան պարտադիր գործնական աշխատանքի թեմաներ, ապա ինչպե՞ս եք ընտրում թեման» հարցին ուսուցիչների 7 % պատասխանել է՝ սեփական նախաձեռնությամբ, 13 %՝ ուսուցիչների հետ քննարկման արդյունքում, 7 %՝ մեթոդիավորման նիստին քննարկելուց հետո, 7 % էլ՝ սովորողների հետ քննարկելուց հետո:

Իսկ ահա այն հարցին, թե արդյոք իրականացրել եք գործնական աշխատանք մեկ այլ առարկայի ուսուցչի հետ համատեղ, հարցվածների 93 % պատասխանել են՝ ո՛չ, 7 %՝ այո՛:

Հարցումներից ակնհայտ է դառնում, որ ուսուցիչների մեծ մասը կարևորում է գործնական աշխատանքի դերը, սակայն նշում է, որ գործնական աշխատանքին հատկացված ժամերի քանակը քիչ է: Ակներև է նաև այն, որ գրեթե ոչ մի ուսուցիչ համակցված գործնական աշխատանք չի փորձել, գործնական աշխատանքի թեմաներն էլ ընտրել են սեփական նախաձեռնությամբ, գնահատումը կատարել հիմնականում նիշային:

Տարբեր առարկաներից համակցված գործնական աշխատանքների կազմակերպումը իր նշանակությամբ առանձնակի կարևորություն ունի ավագ դպրոցների ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների գործընթացը լավագույնս իրականացնելու համար: Սովորողների աշխարհաճանաչողության ընդլայնմանը զուգահեռ մեծանում են նրանց վերլուծական կարողությունների և տրամաբանական եզրահանգումներ կատարելու ունակությունները, ինչը և դրական խթան կարող է լինել այդ աշխատանքները կազմակերպելու համար: Այն իր հետ բերում է նաև ինքնաճանաչման, ինչպես նաև ինքնավերլուծման ունակության ձևավորում: Նման դեպքերում սովորողների կատարած աշխատանքը՝ լինի նախագծային, վերլուծական, հետազոտական, որոնողական, ճանաչողական, լայնացնում է սովորողների մտահորիզոնը, հնարավորություն ստեղծում աշխատելու ուրիշների հետ՝ նպաստելով և թիմային աշխատանքի ձևա-

վորմանն ու ամրապնդմանը, և անհատական պատասխանատվության և կարգապահության գիտակցմանը:

Տարբեր կարծիքների, դիրքորոշումների քննարկումը, դրանց վերաբերյալ կատարված վերլուծությունները և եզրահանգումները ուսման որակի բարելավման պայման կարող են հանդիսանալ: «Աշխատանքը չի կարող հասարակացնել որպես դասերի ժամանակ ձեռք բերած գիտելիքների գործնական ամրապնդում և գործնական ստուգում: Այդ կապը պետք է վերաճի առավել խոր և նուրբ պրոբլեմի՝ մտավոր զարգացում-աշխատանք, միտք-աշխատանք» [3, 328]:

Անշուշտ, այս պարագայում որոշիչ է նաև ուսուցչի(ների) դերը: Պետք է նշենք, որ ավագ դպրոցի սովորողների մեծ մասը ծանոթ չէ կամ երբևէ չի մասնակցել կամ իրականացրել նման գործնական աշխատանքներ, ուստի և ուսուցչի (ների) անմիջական գործունեությունից են կախված սովորողների հաջողությունները: Այս խնդրի լուծումը թերևս գործնական աշխատանքների կազմակերպման գործընթացի վերաբերյալ ուսուցիչների միասնական պահանջի պարզաբանումների գործընթաց է, որը նպատակահարմար է իրականացնել օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին: Մեր պատկերացմամբ գործնական աշխատանքների կազմակերպման համար սովորողներին պետք է տրվի ոչ պակաս, քան 40 օրացուցային օր ժամանակ՝ հաշվի առնելով սովորողների ծանրաբեռնվածությունը: Քանի որ նման ծավալով աշխատանքի համար արդար չէ սովորողին նշանակել մեկ գնահատական, ուստի և մենք առաջարկում ենք խնդրի լուծումը գտնել համակցված գործնական աշխատանքների միջոցով: Այսինքն՝ սովորողները, օրինակ, կարող են ունենալ գործնական աշխատանք Հժպ, հասարակագիտություն և հայոց եկեղեցու պատմություն առարկաներից և ներկայացնեն մեկ աշխատանք, որտեղ կարտացոլվեն վերոնշյալ առարկաների միջև եղած կապը և համապատասխան նյութը: Արդյունքում սովորողը (ները) կարող է այդ աշխատանքի արդյունքում ունենալ գործնական աշխատանքի գնահատականներ չորս առարկաներից: Սա ևս լրացուցիչ խթան կհանդիսանա համակցված գործնական աշխատանքների իրականացման համար:

Նախևառաջ անհրաժեշտ է ընտրել գործնական աշխատանքի թեման, նպատակը, գնահատման ձևերը և առանձնահատկությունները (անհատական, թիմային, զույգերով), հստակ ձևակերպել գործնական աշխատանքի կազմակերպման գործընթացը, նշել առանձին աղբյուրները, մինչ գործնական աշխատանքի ավարտը հնարավոր (անհրաժեշտ) լրացուցիչ խորհրդատվությունների ժամանակացույցը (տարբեր առար-

կաների ուսուցիչների հետ համատեղ): Կարևոր են նաև գործնական աշխատանքների գնահատման օբյեկտիվությունը և գնահատման ձևերն ու մեթոդները: Այդ աշխատանքների գնահատման համար առաջարկում ենք կողմնորոշող տարբերակ:

Գործնական աշխատանքների հանրային գնահատում

Գերազանց՝ 86-ից (ներառյալ) 100 միավորներ հավաքած սովորողների (թիմային, զույգերով և անհատական) աշխատանքների ներկայացում թիմ մենեջերի տեսքով, որին իրենց պարտադիր մասնակցությունն ունենան ոչ միայն տվյալ առարկայի (առարկաների) ուսուցիչները, այլև դասղեկը, մ/մ նախագահները, տնօրենի տեղակալները, աշակերտական խորհրդի նախագահը, սովորողների ծնողները և ԴԱԿ-ը (ուսուցչի օգնականը, հոգեբանը, սոցիալական մանկավարժը, շահագրգիռ այլ անձինք): Լավագույն աշխատանքների ներկայացման վերաբերյալ կարելի է պատրաստել տեսասահիկ, որի միջոցով այդ ամենը հնարավոր կլինի լուսաբանել նաև համացանցում: Աշխորհրդի, մանկավարժական խորհրդի, մեթոդմիավորման նիստերում քննարկումների արդյունքում լավագույն գործնական աշխատանքի հեղինակներին ներկայացնել խրախուսման: Այս ամենի արդյունքում կմեծանան ոչ միայն սովորողների մոտիվացիան, այլև սովորողների կարողությունները: Կբարելավվեն սովորողների հաղորդակցման կարողությունները, անհատական և թիմային կարգապահությունը և պատասխանատվությունը: Համակցված գործնական աշխատանքների կազմակերպման արդյունավետությունը, անշուշտ, սովորողների մտահորիզոնի ընդլայնման լավագույն միջոցներից մեկը կհանդիսանա, ինչի արդյունքում ձեռք կբերեն ոչ միայն գիտելիքներ, հմտություններ և կարողություններ, այլև սեփական փորձը կփոխանցեն մյուսներին:

Գործնական աշխատանքների գնահատման սանդղակ

1. Թեմայի արդիականությունը 1-10
2. Ներկայացված նյութի համապատասխանությունը թեմային 1-5
3. Խնդրի (ների) քննարկման մակարդակները 1-10
4. Օգտագործված գրականության(աղբյուրների) քանակը և համապատասխանությունը 1-5
5. Ներկայացված վերլուծությունների հավաստիությունը 1-20
6. Կատարված եզրահանգումների արժեքանական հիմքը 1-20
7. Աշխատանքի ներկայացման ծավալը, որակը, ձևը 1-20
8. Հետազոտության մակարդակը 1-10

ընդ.՝ 100

**Գործնական աշխատանքների գնահատման սանդղակ
(թիմային և գույգերով)**

1. Թեմայի արդիականությունը 1-4
2. Համատեղ աշխատանքի ծավալը (ըստ յուրաքանչյուրի աշխատանքի) 1-5
3. Ներկայացված նյութի համապատասխանությունը թեմային 1-5
4. Խնդրի (ների) քննարկման մակարդակները 1-15
5. Ներկայացված վերլուծությունների հավաստիությունը 1-10
6. Օգտագործած սկզբնաղբյուրները (երկուսի կամ թիմի բոլոր անդամների համար) 1
7. Ներկայացված վերլուծությունների հավաստիությունը 5-20
8. Հետազոտության մակարդակը 5-20
9. Աշխատանքի ներկայացման ծավալը, որակը, ձևը 1-20

ընդ.՝ 100

Սովորողին (ներին) առավելագույն միավորներ կարելի է տալ այն դեպքում, երբ աշխատանքը ցույց է տալիս, որ նա հասկացել է թեման, կարողանում է առանձնացնել հիմնական հարցերը և հիմնախնդիրները, որոնք բխում են ուսումնական նյութից, ճշգրիտ են, դրանցում ակնառու երևում են ինտեգրված գիտելիքը և բարձր կարգի մտածողության կարողություններն ու հմտությունները: Այդ գիտելիքի կիրառումը ցույց է տալիս, որ սովորողը կարողանում է գրագետ շարադրել սեփական մտքերը, բերված են համոզիչ փաստարկներ, տարբեր աղբյուրներից ունեցած տեղեկությունները համադրվել են՝ կոնկրետ խնդիրների լուծումներ գտնելու համար, առաջադրվել է դասակարգման ինքնուրույն սխեմա, բացահայտված են փաստերի, երևույթների և գործընթացների միջև եղած բոլոր պատճառահետևանքային կապերը, պատասխանել է բոլոր հարցերին, և առաջադրանքները հավասարապես են նկարագրված, պնդումները հիմնավորած ու պատճառաբանված են մի շարք ապացույցների միջոցով, կատարվել են համարժեք և հիմնավորված եզրահանգումներ: «Բանն այն է, որ գործնական ուսուցումը միշտ էլ լուծում է կոմպլեքս խնդիրներ՝ հմտությունների ձևավորում, ընդունակությունների, հուզական ոլորտի և անհատականության զարգացում, գեղարվեստական ճաշակի դաստիարակություն» [2, 161]:

Ստորև ներկայացնում ենք համակցված գործնական աշխատանքի կազմակերպման մեր կողմից մշակված դասի պլանի օրինակ: Դասն անց ենք կացրել ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության Լոռու մարզի Վանաձորի Ս.

Նալդոնյանի անվան թիվ 13 ավագ դպրոցում:

Դասարան՝ 11-րդ:

Առարկաներ՝ հայոց պատմություն, հասարակագիտություն, հայ գրականություն, աշխարհագրություն:

Թեմա՝ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը:

Դասի տիպը՝ գործնական աշխատանք:

Նպատակը՝

- Պարզաբանել պատերազմի էությունը, առանձնացնել միջազգային վեճերի տարբեր տեսակներ, համեմատել դրանց լուծման խաղաղ և ոչ խաղաղ մեթոդների ուժեղ և թույլ կողմերը:
- Իմանալ ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառների, ռազմական գործողությունների ընթացքի, արդյունքների մասին:
- Ներկայացնել հայերի մասնակցությունը՝ բերելով փաստեր:
- Հիմնավորել աշխարհագրական առավել նպաստավոր դիրքի հարմարավետությունը և ռելիեֆով պայմանավորված տեղաշարժերը:
- Ներկայացնել Բաֆֆու «Խենթը» ստեղծագործության բովանդակությունը և գուգահեռներ տանել պատմական իրողության հետ:

Խնդիրները՝

- Սովորողների մոտ զարգացնել հետազոտական, վերլուծական մտածողություն:
- Նպաստել «միջառարկայական ժամադրության» հմտության ձևավորմանը:
- Ձևավորել պատասխանատվության զգացում թիմային (գույգերով) աշխատանքում:
- Ընդլայնել համագործակցության կարողությունները:

Անհրաժեշտ պարագաներ՝ քարտեզ՝ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, համակարգիչ, լուսածրիչ:

Դասի տևողությունը՝ 2 դասաժամ:

Հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ պարբերաբար տարբեր մեթոդավորման նիստերում քննարկում ենք մանկավարժամեթոդական հարցեր, որոնց թվում էր նաև համակցված գործնական աշխատանքների հարցը, հաշվի է առնվել որոշ թեմաների՝ տարբեր առարկաներից համաժամանակյա ուսումնասիրելու կարևորությունը, ինչը և արձանագրվել է: Դա հնարավորինս դյուրին է դարձնում որևէ երկու դասաժամի գործնական աշխատանքի կազմակերպումը՝ կախված դասացուցակից: Այսինքն՝ էական չէ, թե նախապես պլանավորված համակցված

գործնական աշխատանքը, որ առարկայի դասաժամին կանցկացվի:

Դասի ընթացքը

Կազմակերպչական մաս - սովորողների հաշվառում, աշխատատեղերի նախապատրաստում, ուսումնական մթնոլորտի ստեղծում:

Սովորողներին գործնական աշխատանքի մասին տեղեկացվել էր 30-40 օր շուտ, առաջարկվել էր թեմաների ցանկ այնպես, որ հնարավոր լիներ համակցել մի քանի առարկաներ, ապա իրենց կողմից ևս թեմաներ էին առաջ քաշվել. արդյունքում կանգ առանք իրենց նախընտրած թեմայի վրա: Նախօրոք վիճակահանությամբ կազմել էինք երեքհոգանոց խմբեր, արդյունքում՝ հինգ խումբ, ընդ որում յուրաքանչյուրն ուներ իր ավագը: Այդ օրերի ընթացքում աշակերտները համագործակցել են բոլոր առարկաների ուսուցիչների հետ՝ ըստ նախօրոք կազմված ժամանակացույցի: Համագործակցել են նաև ուսուցիչները՝ ուղղորդելով խորհուրդներով և դիտարկումներով: Առերես հանդիպումները պարտադիր չէին, քանի որ սոցիալաթականները հնարավորություն էին տալիս կապ հաստատելու նաև հեռավար:

Ուսուցիչներս, միմյանց հետ համագործակցելով, սովորողների համար նախապես կազմել էինք հարցերի շրջանակ, որոնց շուրջ պիտի աշխատեին և ուսումնասիրություններ կատարեին խմբերը: Ստորև ներկայացնում ենք այդ գործնական աշխատանքի նպատակներից բխող խնդիրների լուծման կարևոր շեշտադրումները.

1. Վեր հանել պատերազմների պատճառները:
2. Ուսումնասիրել պատերազմին վերաբերող միջազգային կոնվենցիաները:
3. Ուսումնասիրել ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները, ընթացքը, արդյունքները:
4. Պարզաբանել հայերի մասնակցությունը:
5. Ուսումնասիրել տվյալ տարածաշրջանի ռելիեֆի ձևերը, լեռները, գետերը, միջլեռնային գոգավորությունները:
6. Ուսումնասիրել պատերազմող երկրների սահմանները, տեղանքում կողմնորշվելու մեթոդները:
7. Ուսումնասիրել Բաֆֆու ռոմանտիզմի արտահայտությունը Վարդանի երազում:
8. Պարզաբանել՝ ինչն է իրականություն դարձել, և ինչն է երազանք նաև մեզ համար:

Դասին ներկա էին վերոնշյալ առարկաները դասավանդող ուսուցիչ-

ները, փոխտնօրենները, մ/մ նախագահները, ԴԱԿ-ը, աշխտհրդի նախագահը, անդամները և այլք: Օրինակ՝ ԴԱԿ-ն իր աշխատանքային պլանով սահմանված խնդիրների շրջանակում հնարավորություն է ունենում ուսումնասիրելու, բացահայտելու սովորողների խոսքի կուլտուրան, սեռատարիքային առանձնահատկություններից բխող դրսևորումները, նրանց թույլ և ուժեղ կողմերը: Աշխտհրդի նախագահի, անդամների և առհասարակ յուրաքանչյուր սովորողի համար նմանօրինակ դասերին ներկա գտնվելը նրանց համար ուսանելի և օրինակելի կարող է լինել:

Դասն սկսվելուն պես ուսուցիչներից մեկը նախ ներկայացրեց դասի՝ գործնական աշխատանքի թեման, նպատակը, համակցված գործնական աշխատանքի էությունը, գնահատման չափանիշները (գործնական աշխատանքների գնահատման մեր առաջարկած հանրային գնահատման տարբերակով)՝ 5 բուպե:

Յուրաքանչյուր խմբի աշխատանքը ներկայացնելու համար տրամադրվեց 15 բուպե: Այնուհետև խմբերը սկսեցին ներկայացնել իրենց պատրաստած աշխատանքները՝ առաջին խումբը՝ տեսասահիկ, երկրորդը՝ տեսահոլովակ, երրորդը՝ պաստառ, չորրորդը՝ մակետ և հինգերորդ խումբը՝ փոքրիկ ֆիլմ, որտեղ, ըստ նախնական պայմանավորվածության, պարզաբանվեց թեման բոլոր նշված 4 առարկաների մասով՝ փոխկապակցելով տարբեր փաստերը: Օրինակ՝ բավականին հետաքրքիր աշխատանք էր սովորողների կողմից նախապես պատրաստած տարածաշրջանի մակետը, որի վրա նրանք ցույց տվին երկրների սահմանները, գետերը, լճերը, ռազմական գործողությունների համար առավել նպաստավոր ռելիեֆը, ապա ներկայացրին պատերազմների պատճառները և հետևանքները՝ իրենց հետաքրքիր լուծումներով, գորքերի դասավորվածությունը կոնկրետ Բայազետի պաշտպանության ժամանակ, առանձնացրել էին Վարդանի կերպարը... Մյուս խմբերը իրենց աշխատանքները ներկայացրին համակարգչի, լուսածրիչի միջոցով: Կարևոր էր նաև, որ մի խումբը մյուսից բավականին նոր բան սովորեց թե՛ գիտական, թե՛ թիմային աշխատանքի և թե՛ պատասխանատվության տեսանկյունից: Հետաքրքիր էր նաև այն, որ ուսումնասիրվող թեման որոշ առարկաների մասով տարբեր ժամանակ են անցնում, հետևաբար ապագայի համար արդեն իսկ գիտելիքի պաշար ձեռք բերեցին: Եղան նաև հարց ու պատասխաններ, քննարկումներ: Վերջում ուսուցիչները, հաշվի առնելով առաջադրված խնդիրներից բխող հարցերի ուսումնասիրության աստիճանը, ամփոփեցին, վերլուծեցին յուրաքանչյուր խմբի աշխատանքը, պատաս-

խանները և հիմնավորեցին գնահատումը, մասնավորապես, թե ինչ խորությամբ էր ուսումնասիրվել հիմնահարցն ըստ առարկաների (10 բույս): Փաստորեն, սովորողները մեկ համալիր և բովանդակալից աշխատանքի արդյունքում գնահատվեցին չորս առարկաներից:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում առանձին և տարբեր առարկաներից համակցված գործնական աշխատանքների առավել արդյունավետ կազմակերպման և գնահատման արդյունքում կարող ենք ունենալ ավելի լավ, դրական ձեռքբերում սովորողների մտահորիզոնի ընդլայնման և ուսման բովանդակության խորացման գործում: Գործնական աշխատանքների հանրային գնահատման բաղադրիչը կմեծացնի ոչ միայն սովորողների հետաքրքրության խթանման մակարդակը, այլև լրացուցիչ ազդակ կհանդիսանա ուսումնառության մեջ ընդգրկված մասնակիցների՝ սովորող, ուսուցիչ, ծնող, միասնական պահանջների պահպանմանը: Ուսուցիչ-աշակերտ համագործակցության մակարդակի ընդլայնումը, սովորողների ինքնաճանաչման և ինքնադրսևորման հնարավորությունները լավ օրինակ կարող են հանդիսանալ ավելի ցածր դասարանների սովորողների համար:

Գրականություն

1. Ամիրջանյան Յու. Ա., Սահակյան Ա. Ս., Մանկավարժություն, «ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ 2005» հրատարակչություն, 456 էջ:
2. Լիխաչև Բ. Տ., Դաստիարակության էսթետիկա, Երևան, «Լույս», 1973, 197 էջ:
3. Սուխոմլինսկի Վ. Ա., Քաղաքացու ծնունդը, Երևան, «Լույս», 1978, 345 էջ:
4. Апресян Р. Г., Гусейнов А. А., Этика Москва, «Гардарики», 2000, с. 472.
5. <https://escs.am/am/search?q=%D5%B9%D5%A1%D6%83%D5%B8%D6%80%D5%B8%D5%B7%D5%AB%D5%B9&page=2>

Некоторые особенности организации практической работы в общеобразовательных учреждениях

*Эминян Гагик
Кургинян Сона*

Резюме

Ключевые слова: школа, практическая работа, образование, обучение, план урока, оценивание, ученик, учитель

В статье говорится о необходимости организации практической работы в образовательных учреждениях, а также о целях, формах, процессе и механизме оценивания.

Предложенные в данном контексте формы практической работы, критерии оценивания, особенности организации индивидуально-групповой работы, направлены на приобретение студентами знаний, соответствующих навыков и умений.

В ряде общеобразовательных учреждений были проведены опросы, подробный анализ которых делает наши выводы достоверными. В статье также говорится об обеспечении разнообразия способов и особенностей организации практической работы.

Эффективность совместной практической работы, справедливое оценивание и соблюдение общих требований будут очень сильным импульсом в этом очень важном образовательном процессе. Большое значение придается сотрудничеству учителей, преподающих разные предметы, что обеспечивает межпредметную связь, расширяет кругозор учащихся, умение выявлять сходство и различие между предметами и явлениями, анализировать и выявлять причинно-следственные связи.

В статье обращено внимание на укрепление и развитие связи учителя, ученика и родителей как участников образовательного процесса, при выборе темы следует учитывать предпочтения и интересы ученика. В статье рассматривается введение символически-общественной системы оценивания практических работ, необходимость поощрения обучающихся по результатам подведения итогов практических работ, а также необходимость индивидуально-командного оценивания. Представлен подробный план практического занятия, в котором отражена цель занятия, задачи, процесс, механизмы оценивания и т.д. Статья предназначена для поддержки учителей средних и старших классов, чтобы подчеркнуть идею применения теоретических знаний с помощью практических работ.

Some Peculiarities of Organizing Practical Work in Public Educational Institutions

*Eminyan Gagik
Kurginyan Sona*

Summary

Key words: *school, practical work, education, teaching, lesson plan, assessment, student, teacher*

The article reflects the need to organize practical work, its goal, forms, process and assessment mechanisms in public educational institutions. The forms of practical work offered in this context, the assessment criteria, the peculiarities of organizing individual and group work are aimed at mastering knowledge and acquisition of the relevant skills and abilities by learners.

Surveys were conducted in a number of public educational institutions, a detailed analysis of which supports our conclusions. The article also discusses anticipation of a variety of ways and peculiarities of organizing practical work.

The effectiveness of the integrated practical work, the fair assessment and the maintenance of the common requirements will be a very strong stimulus in this very important educational process. We have emphasized the cooperation of teachers, which provides interdisciplinary communication, broadens the horizons of students, the ability to identify similarities and differences between objects and phenomena, analyze and identify cause-and-effect relationships. The article draws attention to the strengthening and developing teacher-student-parent connection; while choosing a topic, the students' preferences and interests should be taken into consideration.

The article discusses the introduction of mark and public system for assessing practical work; the need for nominating a student after summarizing practical work, and also the need for individual and group assessment. A detailed plan of an integrated practical work has been presented with its purpose, tasks, process and assessment mechanisms, etc.

This article is intended to support secondary and high school teachers to emphasize the idea of applying theoretical knowledge through practical work.

Ներկայացվել է 12.04.2022 թ.

Գրախոսվել է 11.05.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

**«Շախմատ» առարկայի միջոցով հանրակրթության պետական
չափորոշչով սահմանված կարողունակությունների ձևավորումը
կրտսեր դպրոցական տարիքում**

*Մարտիրոսյան Լիա
Մարգարյան Շուշաննա*

Հոդվածում ներկայացված են կրտսեր դպրոցական տարիքում «Շախմատ» ուսումնական առարկայի միջոցով հանրակրթության պետական չափորոշչով սահմանված վերջնարդյունքների և կարողունակությունների ձևավորմանը միտված մեթոդների նկարագրությունը, կիրառման ընթացքը և վերլուծությունը, ինչպես նաև միջառարկայական կապերը:

Հանգուցային բառեր. *շախմատ, չափորոշիչ, վերջնարդյունք, կարողունակություն, մատային դիրք, մտազրոհ*

Հայաստանի Հանրապետությունում «Շախմատ»-ի՝ որպես ուսումնական առարկայի դասավանդումը յուրատիպ պայմաններ է ստեղծում սովորողների որոշումների ընդունման արագության, ժամանակի և տարածության մեջ փոփոխությունների համարժեք ընկալման, շարժումների կոորդինացիայի, ուշադրության կենտրոնացվածության զարգացման համար [8, 117-129]:

Ըստ հանրակրթության պետական չափորոշչի՝ կարողունակությունները սովորողի կողմից ուսումնառության և դաստիարակության գործընթացում ձեռք բերված գիտելիքի, արժեքների, հմտությունների և դիրքորոշումների հիման վրա ըստ իրավիճակի արդյունավետ ու պատշաճ արձագանքելու ձևերն են: Կարողունակությունները ձևավորվում են սովորողի ուսումնառության ընթացքում ուսուցման կազմակերպման տարբեր ձևերի, սովորողի կողմից ուսումնական առարկաների ծրագրերի բովանդակության յուրացման, ինչպես նաև ուսուցման գործընթացում դաստիարակության միջոցով և բխում են հանրակրթության հիմնական նպատակներից [2]:

Ըստ հանրակրթության պետական չափորոշչի՝ տարրական դպրոցում սովորողների ուսումնառության ակնկալվող վերջնարդյունքները նկարագրում են, թե հիմնական կրթական ծրագրերի ավարտին կրտսեր դպրոցականը ինչ պիտի իմանա, կարողանա անել և հասկանա: Վերջնարդյունքներն ուղղված են կարողունակությունների ձևավորմանը:

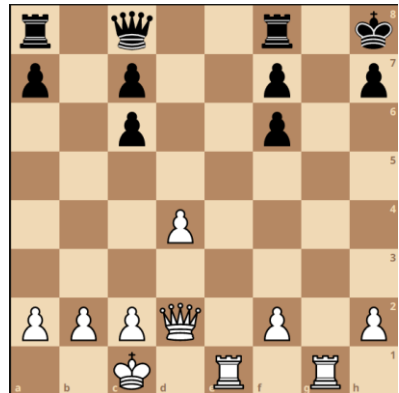
«Շախմատ» առարկան ուսումնասիրելիս սովորողները տիրապետում են հայոց լեզվին, գրավոր և բանավոր կերպով գրագետ հաղորդակցվում մայրենի լեզվով: Այսինքն՝ ձևավորում է **լեզվական գրագիտություն և կարողունակություն**: Նրանք կիրառում են լեզուն՝ որպես ուսումնառության և հասարակական կյանքին մասնակցության համապիտանի գործիք: Սովորողը ծանոթանում է բազմաթիվ նոր հասկացությունների, բառակապակցությունների, ինչպես նաև օտար լեզվով եզրույթների, հասկացությունների: Կարողանում է ընթերցել և ընկալել նոր դասը, վարժությունների տեսքում առաջադրված պահանջները: Հստակ ձևակերպում և շարադրում է միտքը: Կարողում է շախմատային տեքստերն ու խնդիրները, հասկանալով պահանջը՝ փորձում է լուծել դրանք: Մեկնաբանում է շախմատային հասկացությունները:

Առարկայի դասավանդման ընթացքում արդյունավետ կիրառվում են լեզվական մտածողությունը և գրագիտությունը զարգացնելու բազմաթիվ մեթոդներ, որոնցից կարող ենք առանձնացնել մի քանիսը.

«**Մտագրոհ**»: Այս մեթոդիկայի հեղինակն է Ա. Ֆ. Օսբոռնը [9]: Այն դասի մասնակցային սկիզբ ապահովող լավագույն մեթոդներից մեկն է: Մտագրոհի միջոցով ուսուցիչը դասարանից հավաքում է մտքեր տվյալ թեմայի վերաբերյալ: Ընդ որում՝ մտագրոհի ժամանակ կարևոր է մտքերի քանակը: Կարևոր է նաև, որ աշակերտները առանց երկար մտածելու պատասխանեն ուսուցչի հարցին, որպեսզի ուսուցչի համար պարզ դառնան նաև այն սխալ պատկերացումները, որոնք թեմայի վերաբերյալ ունեն աշակերտները: Ուսուցիչն աշակերտներին առաջարկում է թղթի վրա գրել իրենց մտքերը և հանձնել իրեն: Այս մոտեցումը չի փոխարինում բանավոր մտագրոհին [1, 27]:

Մտագրոհի միջոցով վեր հանենք սովորողների նախնական գիտելիքները տրված թեմայի վերաբերյալ՝ վերլուծելով տրամազիր 1-ը :

Հղում ենք մի քանի «բաց» և «փակ» հարցեր: Հիմնականում «բաց» հարցերին պատասխանելու միջոցով սովորողը ձեռք է բերում լեզվական

Տրամազիր 1. 4-րդ դասարան,
«Դիրքի գնահատում» թեմա [3, 9]

գրագիտություն՝ բանավոր խոսքը ճիշտ և կառուցողական շարադրելու միջոցով:

Տրված տրամագրի համար կարող ենք հղել հետևյալ հարցերը.

- Խաղի ո՞ր փուլն է:
- Մրցակիցներից ո՞ւմ արքան է ավելի ապահով:
- Ո՞ր կողմը ունի նյութական առավելություն և որքա՞ն:
- Ու՞մ խաղաքարերն են ակտիվ և ինչո՞ւ:
- Ու՞մ գինվորային

դասավորությունն է լավը և ինչո՞ւ:

Գիտեմ, ուզում եմ իմանալ, սովորեցի (ԳՈՒՄ): Դասը սկսելու շատ հայտնի հնար է նաև ԳՈՒՄ-ը: Դասի սկզբում ուսուցիչը գծում է M-աձև աղյուսակ, որի ձախ սյունակում գրում է՝ գիտեմ, կենտրոնում՝ ուզում եմ իմանալ, աջ սյունակում՝ սովորեցի բառերը [1, 26]:

Տրամագիր 2-ի վերլուծության համար հանձնարարենք լրացնել ԳՈՒՄ-ի աղյուսյակը.

Տրամագիր 2. 3-րդ դասարան, «Նյութական առավելություն և որակ» թեմա [4, 10]

Ի՞նչ գիտեմ	Ի՞նչ եմ ուզում սովորել	Ի՞նչ սովորեցի
Սովորողը պետք է լրացնի իր նախնական գիտելիքները խաղի փուլի, դիրքի նահատման, խաղաքարերի մոտավոր արժեքների, անցունակ գինվորների վերաբերյալ:	Սովորողը պետք է լրացնի իր ակնկալիքները նյութական առավելության իրացման վերաբերյալ:	Սովորողը պետք է կարողանա բացատրել՝ ինչ է որակը, գնահատելով դիրքը՝ հաշվել նյութական հարաբերակցությունը, կազմել պլան՝ նյութական առավելության իրացման համար և գտնել լուծումը՝ 1. Նxc5 dxc5 2. h5, 1-0:

Այսպիսով, կիրառելով այս մեթոդները, սովորողը վերջնարդյունքում կարող է գրական հայերենով ազատ գրավոր և բանավոր հաղորդակցվել, մտքերն արտահայտելիս ձևակերպել պարզ հիմնավորումներ, կատարել

ընդհանրացումներ և պարզ դասակարգումներ, արտահայտել սեփական մտքերը, զգացմունքները, կարիքները և ցանկությունները, գիտակցել իր յուրահատուկ լինելը:

«Շախմատը» սովորողների մոտ զարգացնում է ինքնակազմակերպման, ժամանակի արդյունավետ կառավարման հմտությունները: Կարողանում են արդյունավետ համագործակցել, ռացիոնալ կառավարել ժամանակը, մյուսների հետ սովորել և աշխատել, ինչը նպաստում է **սովորել սովորելու կարողունակության** ձևավորմանը:

Սովորելու ընթացքում աշակերտները ձևավորում են իրողությունները քննադատաբար և բազմակողմանի ուսումնասիրելու, վերլուծելու, ինչպես նաև ստեղծագործական ու նորարար մոտեցումներ կիրառելու ունակություններ: Սովորողների մոտ ձևավորում է համակարգային և ինտեգրված մտածողություն [2]:

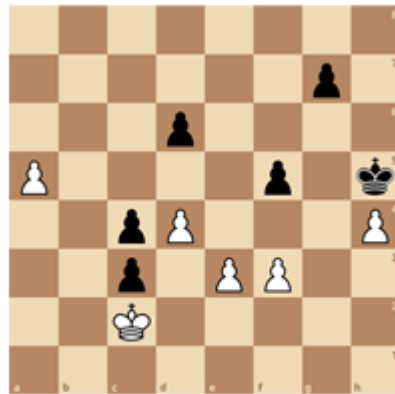
2-րդ դասարանում դասավանդումը հիմնականում իրականացվում է խաղային ուսուցման մեթոդների կիրառմամբ: Սովորողն արժևորում է գիտելիքի դերը:

Դասի առաջին հատվածում ստանում է գիտելիքը, ընկալում այն և դասի երկրորդ կեսին խաղարկում է տարբեր դիրքեր դասընկերների հետ: Տրամագիր 3-ում անհրաժեշտ է օգտագործելով միայն արքան՝ հավաքել մրցակցի բոլոր զինվորները՝ ուշադրությունը դարձնելով քայլերի հերթականությանը: Հաղթում է այն կողմը, որն առաջինն է կատարում պահանջը:

Նմանատիպ դիրքեր կարող ենք ստեղծել բոլոր խաղաքերի քայլերը ուսուցանելու ժամանակ:

Այսպիսով, վերջնարդյունքում սովորողը դրսևորում է տրամաբանական և ստեղծագործական մտածողություն, հասկանում է իր առջև դրված խնդիրը, մշակում և կատարում է քայլեր այն լուծելու համար, կարևորում է սովորելը և ցուցաբերում է հետաքրքրություն սովորելու նկատմամբ:

Շախմատը ազնիվ խաղի կրողն է և կարող է զարգացնել **ինքնաճա-**

**Տրամագիր 3. 2-րդ դասարան,
«Արքա» թեմա**

նաչողական, սոցիալական, ժողովրդավարական և քաղաքացիական կարողունակությունները: Սովորողը կանոններով է շախմատ խաղում և անկախ արդյունքից՝ պետք է արժանապատվորեն շնորհավորի խաղընկերոջը՝ մեկնելով ձեռքը: Սովորողները դրսևորում են հարգանք, ազնվություն և պատասխանատվություն ինչպես սեփական անձի, այնպես էլ այլոց հանդեպ՝ անկախ տարիքից, սեռից, ազգությունից, բարեկեցության աստիճանից, արտաքին տեսքից, ընդունակություններից, մասնագիտությունից, համոզմունքներից և այլ առանձնահատկություններից:

21-րդ դարի նոր կրթական պահանջներով սահմանված **նախագծային ուսուցման** մեթոդը կարող է արդյունավետ զարգացնել վերը նշված, ինչպես նաև **թվային և մեդիա** կարողունակությունները: Այս մեթոդի հեղինակը 20-րդ դարի ամերիկացի փիլիսոփա Ջոն Դյուին է [5]:

Նախագծային ուսուցման մեթոդը ուսումնաճանաչողական և խմբային աշխատանքի ձև է: Այս մեթոդի միջոցով սովորողները ներգրավվում են կարճաժամկետ կամ երկարաժամկետ նախագծային աշխատանքներում, որոնք պահանջում են ուսումնական տարբեր առարկաներին առնչվող և իրական կյանքում հանդիպող խնդիրների համալիր լուծումներ: Այս մեթոդը հնարավորություն է տալիս ճանաչելու և զարգացնելու սեփական հնարավորությունները: Նախագծային ուսուցումը դասարանային պայմաններից դուրս է կատարվում:

Նախագծային ուսուցման միջոցով ստացած ամեն գիտելիք կամ հմտություն լիովին համապատասխանում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կրթության չորս գերակայությունների տրամաբանությանը՝ սովորել իմանալու, կիրառելու, լինելու, միասին ապրելու համար:

«Շախմատ» ուսումնական առարկայի շրջանակներում նախագծային աշխատանքի օրինակ է 4-րդ դասարանում «Ռազմավարություն» բաժնի «Դիրքի գնահատում, պլան» թեման. ուսուցանելու և կյանքում պլանավորելը սովորողների կողմից արժևորելու նպատակով անց է կացվում «Գնահատումը և պլանավորումը շախմատում և կյանքում» վերնագրով ուսումնական նախագիծ: Ուսուցչի ուղղորդմամբ սովորողների խմբերն ուսումնասիրություններ են անում. օգտվում են համացանցից, գրականությունից, դասագրքերից, հավաքում ամբողջական ինֆորմացիա դիրքի գնահատման և խաղը պլանավորելու վերաբերյալ, գրուցում են բարձրակարգ և փորձառու շախմատիստների, տարբեր մասնագիտությամբ քաղաքացիների հետ: Երեխաները նաև որոնում, գտնում և ներկայացնում են գնահատման և պլանավորման մասին օրինակներ այլ ոլորտներում, հաջողված դեպքեր, պատմություններ: Նախագծային աշխատանքները

ներկայացնելիս սովորողները պետք է պատասխանեն գլխավոր հարցին. արդյո՞ք պետք է գնահատել և պլանավորել շախմատային խաղը, արդյո՞ք արժե՞ կյանքում տարբեր նպատակներ իրականացնելիս պլանավորել գործողությունները, թե՞ կարելի է շրջանցել այդ ամենը և իրականացնել առանց պլանի: Նախագծային աշխատանքն իրականացնելիս սովորողները ձեռք են բերում ինչպես շախմատային գիտելիքներ, դիրքը գնահատելու և խաղը պլանավորելու վերաբերյալ կարողություններ, այլ նաև համադրելով գնահատման և պլանավորման օրինակները շախմատում և այլ ոլորտներում՝ հանգում են եզրակացության, որ գնահատելու և պլանավորելու կարևորությունը շատ մեծ է թե՛ կյանքում և թե՛ շախմատում:

Նախագծային աշխատանքի ավարտին կրտսեր դպրոցականների խմբերն իրենց աշխատանքները ներկայացնում են տարբեր եղանակներով՝ տեսասահիկներ, իրենց ձեռքերով պատրաստած գրքեր, պաստառներ, շախմատներ, պրոեկտներ:

Վերջնարդյունքում սովորողը կդրսևորի տրամաբանական և ստեղծագործական մտածողություն, կկարողանա անդրադառնալ ու արձագանքել սեփական և ուրիշների ստեղծած աշխատանքին, համատեղ կամ ինքնուրույն կիրականացնի պարզ հետազոտական աշխատանքներ, կօգտվի պարզ թվային սարքերից, համակարգչային ծրագրերից, հավելվածներից, աջակցող սարքերից և սարքավորումներից, կարողանա օգտագործել դրանք՝ պահպանելով անվտանգության կանոնները, օգտագործի տարբեր եղանակներ թեման պատկերավոր և ընկալելի ներկայացնելու համար:

«Շախմատ» ուսումնական առարկան սերտորեն կապված է մաթեմատիկայի հետ և արդյունավետ զարգացնում է **մաթեմատիկական և գիտատեխնիկական կարողունակությունը**: «Շախմատ» ուսումնական առարկան օգնում է սովորողին ճանաչել և պատկերել որոշ երկրաչափական պատկերներ, ունենալ պարզ տարածական պատկերացում: Սովորողը, ուսումնասիրելով շախմատի այբուբենը, կարողանում է ցույց տալ և անվանել խաղադաշտի գծերը և մասերը: Օգտագործում է զինվորի քառակուսին: Մատ երկու փողով՝ օգտագործում է եռանկյունը, մատ նավակով՝ օգտագործում է քառակուսու և ուղղանկյան օրենքը:

«Մաթեմատիկա և ինֆորմատիկա» առարկայական ուսումնական ոլորտը մեծ ներուժ ունի կրտսեր դպրոցականների տրամաբանական ունիվերսալ կրթական գործունեության զարգացման գործում: Մաթեմատիկական գիտելիքի ոլորտ է, որը նպաստում է մտածողության զարգացմանը:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մտքում կատարված ոչ ստանդարտ վարժությունները, որոնք պահանջում են երևակայություն և կոնֆլիկտային իրավիճակներից ելքի որոնում, նպաստում են համընդհանուր տրամաբանական գործողությունների ձևավորմանը: Պատահական չէ, որ տարրական դասարանների մաթեմատիկայի դասագրքերում արդեն առաջարկվում են ոչ ստանդարտ առաջադրանքներ՝ կոմբինատորիկայից, տրամաբանական, ռազմավարական [10, 30-36]:

Յ. Պոնոմարևը առանձնացրել է մտքում գործելու ունակությունը որպես մարդկային գիտակցության յուրօրինակ բնութագրիչներից մեկը, մարդկային հոգեկանի ընդհանուր զարգացման ամենակարևոր ցուցանիշներից, որը չի ընդգրկվում հոգեբանական որևէ ավանդական գործընթացներում, այլ իրենից ներկայացնում է երևակայության, ուշադրության, հիշողության անխզելի միասնություն [12]: Ի. Գ. Սուխինինը շեշտում է, որ ընդհանուր բնույթի ինտելեկտուալ հատուկ կարողությունը՝ մտքում գործելու կարողությունը, զարգանում է նախադպրոցական և տարրական դպրոցական տարիքում: Այս գործողությունը, ըստ գիտնականի, սկսում է նախորդել շարժիչ գործողությանը և արտահայտմանը, դրանում, այսպես ասած, «իրագործվում է» հետագա գործողությունը մինչև դրա իրականացումը [13]:

Ե. Գիկը նշում է, որ շախմատը հրաշալի կերպով ինտեգրվում է մաթեմատիկայի հետ. քանի որ մաթեմատիկոսի և շախմատիստի մտածելակերպի ձևերը բավականին մոտ են, ուստի մաթեմատիկական ունակությունները հաճախ զուգորդվում են շախմատային կարողությունների հետ: Բացի դրանից՝ շախմատի խաղաղաշուր և խաղն ինքնին հաճախ օգտագործվում են տարբեր մաթեմատիկական հասկացություններ և առաջադրանքներ պատկերելու համար, իսկ շախմատային տերմինները կարելի է հանդիպել կոմբինատորիկայի, գրաֆիկների տեսության, թվերի տեսության, կիրառական մաթեմատիկայի, հետաքրքրաշարժ մաթեմատիկայի, խաղերի տեսության ուսումնական գրականության մեջ [11, 9]:

Ստորև բերված մաթեմատիկական խնդրում առանձնացվում են տրված պայմանը և պահանջը, իսկ շախմատային խնդրում գնահատվում է տրված դիրքը: Մաթեմատիկական խնդրի լուծման ժամանակ փորձում ենք դատողությունների միջոցով գտնել խնդրի լուծումը: Շախմատային խնդրի լուծման ժամանակ կիրառեցինք մեթոդ, որը օգնում է գտնել միակ մատային քայլը: Շախմատային խնդիրը պարզ է, սակայն այն լուծելու համար սովորողը պատկերացնում է զինվորի փոխարկման հնարավո-

րությունը՝ նախապես բացառելով սպիտակների կողմից այլ շախեր: Երկու դեպքում էլ խնդրի լուծման համար սովորողները մտովի պատկերացնում են այն: Սակայն շախմատային խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ են ստեղծագործական, մտքում քայլեր կատարելու, նոր դիրքեր պատկերացնելու և գնահատելու հմտություններ [7, 30]:

Այժմ դիտարկենք մաթեմատիկական այնպիսի խնդիր, որը պահանջում է ակտիվ երևակայություն և տրամաբանական գործողություններ [7, 32]:

Խնդիր. Աշտարակի ժամացույցը չորս ռոպեում երեք անգամ զարկում է: Քանի՞ ռոպեում այն կզարկի ինն անգամ [6, 26]:

Խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է, որ երեխաները գտնեն մի զարկից մինչև մյուս զարկն անցած ժամանակը (տևողությունը): Սակայն մինչ այդ սովորողները պետք է գտնեն երեք զարկերի միջև միջակայքեր քանակը: Սովորողները գտնում են, որ երեք զարկերի դեպքում կա երկու միջակայք: Հետևաբար հարևան զարկերի միջև տևողությունը երեխաները գտնում են 4 ռոպեն երկու հավասար մասի բաժանելով: Այսինքն՝ մեկ զարկից մինչև մյուս զարկը տևել է 2 ռոպե: Հիմա անցնենք խնդրի պահանջին. ինը զարկը քանի՞ ռոպե կտևի: Կրկին սկզբում պետք է որոշել միջակայքերի քանակը: Քանի որ ինը զարկ է, երեխաները գտնում են միջակայքերի քանակը, որը 1-ով պակաս է զարկերի քանակից: Հետևաբար միջակայքերի քանակը կլինի 8: Երեխաները գտան, որ մի զարկից մյուսը տևում է 2 ռոպե, հետևաբար 8 միջակայքի դեպքում այն կկազմի $8 \times 2 = 16$ ռոպե:

Ձուգահեռաբար անցնենք շախմատային խնդրին: Հիմա դիտարկենք երկքայլանի մատային խնդիր: Տրված դիրքում քայլի հերթը սպիտակներինն է, մատ երկու քայլից [7, 32]:

Տրամագիր 4-ի լուծման համար փորձենք կիրառել մատային դիրքի ստեղծման և քայլի հերթի փոխանցման մեթոդները: Մատային դիրքի ստեղծման մեթոդի իմաստն այն է, որ մինչև խնդրի լուծումը գտնելն անհրաժեշտ է պատկերացնել առաջացող մատային դիրքը: Սկզբում անհրաժեշտ է կիրառել քայլի հերթի փոխանցման մեթոդը: Ենթադրենք քայլը սևերինն է, նրանք ունեն $1 \dots Ub1-a1$, $1 \dots Ub1-c2$ և $1 \dots b3xa2$ երեք

քայլերի հնարավորություն: Եթե 1....Աb1-a1, ապա (եթե սպիտակների թագուհին մնացել է «a» ուղղաձիգի վրա), կհետևի 2. Ձa2-c3#: Իսկ եթե 1....Աb1-c2, ապա սպիտակները թագուհով մատ անելու հնարավորություն կունենան e4, f5, g6, h7 դաշտերից: Եթե 1....b3xa2, ապա առաջացած դիրքում սպիտակները մատ կարող են անել միայն d1 դաշտից, այսինքն՝ 2. Թd1#: Եթե համադրենք վերը նշված դատողությունները, պարզ կդառնա, որ սպիտակների թագուհին պետք է մնա «a» ուղղաձիգի վրա և միաժամանակ կարողանա հսկել d1, e4, f5, g6, h7 դաշտերից որևէ մեկը: Իսկ դա կարելի է անել՝ թագուհին տեղափոխելով a4 դաշտ: Հետևաբար խնդրի լուծումը 1. Թa3-a4 քայլն է, որից հետո սևերը հայտնվում են ցուցցվանգում. Եթե 1....Աb1-c2, ապա 2. Թa4-e4#, 1....b3xa2-ին կհետևի 2. Թa4-d1#, իսկ 1....Աb1-a1-ին՝ 2. Ձa2-c3#:

Վերը նշված տրամաբանական գործողություններով երեխաները կարողանում են լուծել մաթեմատիկական և շախմատային խնդիրները՝ հետևելով նույնատիպ տրամաբանական գործողությունների [7, 33]:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ «Շախմատ» ուսումնական առարկայի դասավանդման ընթացքում ինտերակտիվ մեթոդների կիրառումը հնարավոր է դարձնում ինչպես սովորողների՝ հանրակրթության պետական չափորոշչով սահմանված կրթական վերջնարդյունքների և կարողունակությունների արդյունավետ զարգացումը, այնպես էլ միջառարկայական կապի ապահովումը:

Տրամագիր 4.

4-րդ դասարան, «Երկքայլանի մատեր. Ցուցցվանգ» թեմա [3, 59]

Գրականություն

1. Խաչատրյան Սերոբ, Ուսուցման արդյունավետ հնարներ, Երևան, 2020:
2. Որոշում N 136-Ն, ընդունող մարմինը՝ ՀՀ կառավարություն, ստորագրող մարմին՝ ՀՀ վարչապետ, 2021 թ.
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=149788>
3. Թումանյան Հ., Վարժությունների տեսոր 4-րդ դասարանի, Երևան, 2019:
4. Թումանյան Հ., Մովսիսյան Ն., Վարժությունների տեսոր 3-րդ դասարանի, Երևան, 2022:
5. Նախագծային մեթոդ – Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան (wikipedia.org) (հասանելի է 2022 թ, հոկտեմբեր):
6. Հակոբյան Ա., Խրիմյան Ն., Տրամաբանական խնդիրներ, Երևան, 2000, 198 էջ:
7. Կարապետյան Վ. Ս., Միսակյան Ս. Զ., Սարգսյան Շ. Գ., Խ. Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», № 3 (41), Երևան, 2021, 137 էջ:
8. Sargsyan A., Khachatryan A., Lputyan G. Current Level of Psychological Components of Assimilation of Chess as a School Subject and Ways of Their Activation, Theoretical and Practical Issues of Chess Education in School, International Chess Conference, 30 Sep-03 Oct, Tsaghkadzor, 2016.
9. Науменко О.В. Логические упражнения как средство активизации познавательной деятельности на математических занятиях // Активизация учебно-познавательной деятельности студентов: исследования, теория, практика: материалы науч.- практ. конф. 12 апр. 2005 г. / под ред. О.Ф. Треплиной, Ю.А. Розки, О.А. Прошаковой. Волгоград: Колледж, 2006
10. Гик Е.Я. Математика на шахматной доске. М.: Наука, 1976.
11. Пономарев Я.А. Знания, мышление и умственное развитие. М.: Просвещение, 1967.
12. Сухинин И.Г. Дидактическое обеспечение развития способности действовать «в уме» у дошкольников в контексте обучения игре в шахматы: дис. ... канд. пед. наук. М., 2008

Формирование компетенций, определенных государственным стандартом общеобразовательной школы, посредством предмета «Шахматы» в младшем школьном возрасте

*Мартirosян Лия
Саргсян Шушанна*

Резюме

***Ключевые слова:** шахматы, стандарт, конечный результат, компетенция, мозговой штурм, матовая ситуация*

В статье представлены описание, процесс применения и анализ методов, направленных на формирование конечных результатов и компетенций, определенных государственным стандартом общего образования, посредством учебного предмета «Шахматы» в младшем школьном возрасте, а также межпредметные связи.

Преподавание учебного предмета “Шахматы” в РА создает уникальные условия для развития у учащихся таких качеств, как скорость принятия решений, адекватное восприятие изменений, происходящих во времени и пространстве, координация движений и концентрации внимания [8, 117-129].

Согласно общеобразовательному государственному стандарту ожидаемые результаты обучения учащихся начальных классов общеобразовательной школы определяют, что должен знать, уметь делать и понимать учащийся начальной школы к концу основной образовательной программы. Конечные результаты направлены на формирование компетенций.

При изучении предмета “Шахматы” учащиеся владеют родным армянским языком, при общении строя свою устную и письменную речь более грамотно. То есть в данном случае формируются языковая грамотность и компетенция. Ученики знакомятся с многочисленными новыми понятиями, выражениями, терминами и определениями на иностранном языке.

Изучение предмета “Шахматы” развивает у учащихся навыки самоорганизации, эффективного управления и планирования времени. Они учатся эффективно сотрудничать, рационально использовать время, учиться и работать в команде, что и способствует формированию компетенции **учиться учить**.

Шахматы – честная игра и, владея техникой игры в шахматы, у учеников могут развиваться такие компетенции, как самопознание,

социальные, демократические и гражданские компетенции. Учащиеся демонстрируют уважение, честное отношение и ответственность по отношению к себе и друг к другу независимо от возраста, пола, национальности, уровня благосостояния, специальности, убеждений и других особенностей.

Учебный предмет “Шахматы” тесно связан с математикой и поэтому эффективно развивает математические и научно-технические компетенции. Учебный предмет “Шахматы” помогает узнавать и изображать некоторые геометрические фигуры, иметь простое пространственное восприятие. Учащиеся умеют решать математические и шахматные задачи, следуя подобным однотипным логическим рассуждениям и действиям [7, 33].

Competence Formation Defined by the State Standard of Public School through Subject “Chess” at Junior School Age

Martirosyan Lia
Sargsyan Shushanna

Summary

Key words: *chess, standard, end result, competency, brainstorming, mate situation*

The article is an attempt to show the description, application process and analysis of the methods, as well as interdisciplinary connections, aimed at formation of the final results and competencies defined by the general education standards with the implementation of the subject “Chess” in the junior school age.

Teaching the subject “Chess” in the Republic of Armenia creates unique conditions for the development of pupils’ such qualities as making fast decisions, having adequate perception of changes in time and space and concentration of attention.

According to the general educational standards, the expected learning outcomes for primary school pupils determine the knowledge, ability and general viewpoint at end of the main educational program. The outcomes are aimed at formation of competencies.

When studying the subject, pupils master the Armenian language,

communicate in their native language both in verbal and written forms. Hence, they develop linguistic literacy and competency. The learner gets to know new concepts, word combinations, as well as terms and concepts in a foreign language.

Chess develops self-organization and effective time management skills among pupils. They learn to cooperate effectively, use time rationally, learn and work in a team, which contributes to the formation of the competence to learn and to teach.

Chess is a noble game which develops self-cognitive, social, democratic, and civic abilities. Students demonstrate respect, honesty and responsibility towards themselves and others, regardless of age, gender, nationality, well-being level, appearance, abilities, profession, beliefs and other characteristics.

The subject is closely related to mathematics and effectively develops mathematical and scientific-technical competences. Chess helps learners to recognize and visualize certain geometric figures, have a clear spatial understanding. So, pupils gain the ability to solve mathematical and chess problems by following identical logical operations.

Ներկայացվել է 11.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 17.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

Ուսանողների ֆիզիկական ակտիվության դերն ու նշանակությունը ուսումնառության ընթացքում

Նազարյան Վաղինակ

***Հանգուցային բառեր.** առողջ ապրելակերպ, ուսանող, ֆիզիկական ակտիվություն, ֆիզիկական կուլտուրա, սակավաշարժություն, ֆիզիկական զարգացում, շարժողական պատրաստվածություն, վնասակար սովորություններ, անառողջ սննդակարգ*

Նախաբան: Հոդվածում ներկայացվում են ֆիզիկական ծանրաբեռնվածության կարևորությունը առողջության պահպանման և ամրապնդման համար և առողջ ապրելակերպի արժևորումը ուսանողի կյանքում: Վերլուծվել են սակավաշարժության, վնասակար սովորությունների և անառողջ սննդակարգի խնդիրները: Նշվել է առողջության պահպանման և ամրապնդման անհրաժեշտությունը ուսանողների կրթական գործընթացում: Ներկայացված է ուսանողների հիվանդանալու հաճախակիության վիճակագրությունը:

Առողջությունը համալիր հասկացություն է, որը միավորում է ֆիզիկական, հոգեկան, բարոյական (սոցիալական) բարեկեցությունը: Ժառանգականությունը, աշխատանքային և կենցաղային պայմանները, օդի և ջրի մաքրությունը, էկոլոգիան, սննդի որակը, ապրելու վայրը, ընտանեկան և ուսումնական հաստատություններում միջանձնային հարաբերությունները գործոններ են, որոնցից կախված են ուսանողների առողջությունն ու ընդհանուր վիճակը [3, 4]:

Առողջությունը (50-60 %) պայմանավորված է ապրելակերպով և դրա հանդեպ վերաբերմունքով: Ապրելակերպը կախված է գործունեության ձևավորումից, գործունեության կերպից, շրջապատի հետ հարաբերություններից, սննդից, ֆիզիկական ակտիվությունից, օրգանիզմի վրա կործանարար ազդեցություն ունեցող վնասակար սովորությունների առկայությունից և ամենօրյա հանգստից (քուն) [3]:

Ֆիզիկական ակտիվությունը մարմնի՝ էներգիայի ծախս պահանջող ցանկացած շարժում է, որը իրագործվում է կմախքային մկաններով: Ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությունը մարդու օրգանիզմի բնական պահանջ է: Ֆիզիկապես պատրաստված են մարդիկ, ովքեր պահպանում են առողջ ապրելակերպի կանոնները, գրեթե 2 անգամ քիչ են հիվանդա-

նում, ավելի ակտիվ են կյանքում, ուսումնական գործընթացում, իսկ հետագայում՝ աշխատանքի վայրում: Տեխնոլոգիական առաջընթացի պայմաններում նկատվել է սովորողների առողջական վիճակի վատթարացում: Սակավաշարժությունը հանգեցնում է ֆիզիկական և մտավոր աշխատունակության նվազման, մարմնի պահուստային հնարավորությունների անկման, օրգանիզմի բազմաֆունկցիոնալության նվազման, ինչը հանգեցնում է խրոնիկ հիվանդությունների, վատ ինքնազգացողության և առողջական խանգարումների: Տնտեսության վիճակը, կյանքի որակը և այլ գործոններ նույնպես ազդում են հասարակության առողջության վրա:

Առողջությունն առանցքային գործոն է, որն ազդում է աշխատունակության, գործունեության, անձի հոգեբանական վիճակի, զարգացման, նոր կյանք վարելու և նոր բարձունքների հասնելու ցանկության և կարողության վրա: Վերջին տարիներին սոցիալ-տնտեսական վիճակի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներդրումը մեր ազգաբնակչությանը բավականին հեռացրել է ֆիզկուլտուրային կրթությունից և առողջ ապրելակերպից [1, 2, 3]: Այս ամենին հավելվեց նաև 2020 թ., որը շատ ծանր հետք թողեց մեզ վրա: Covid-19 պատճառով դասերը տեղափոխվեցին հեռավար հարթակ, մարդիկ անցան նստակյաց կյանքի՝ նույնիսկ չզգալով, թե ինչպես են վնասում իրենց առողջությանը:

Շուրջ մեկ տարվա հեռավար դասավանդումն անշուշտ ազդեց նաև ուսանողների առողջության վրա: Ուսանողների գրեթե 60 %-ի մոտ նկատվել է մարմնի քաշի ավելացում 6-10 %-ի սահմաններում՝ ազդելով նաև աշխատունակության մակարդակի վրա: Պատերազմից հետո տղաների շրջանում ավելացել է ծխողների քանակը (70 %): Բնականաբար, այս ամենը ազդում է նաև մտավոր կարողությունների վրա:

Բուհերի անցումը գիտահետազոտական համալսարանների կատեգորիայի հանգեցնում է ուսումնական ծրագրերի բարդացման, ամբիոնների վերակազմավորման, ուսումնական գործընթացի և ուսանողների վերահսկողության խստացման:

Ֆիզիկական և հոգեկան գերբեռնվածությունը հանգեցնում է ֆունկցիոնալ շեղումների, քրոնիկ հիվանդությունների ավելացման: Ծխող, ակոհոլային խմիչքներ օգտագործող ուսանողների թիվը հասել է 72.8 %-ի:

Բազմաթիվ հետազոտություններով պարզվել է, որ ուսանողների շարժողական պատրաստվածությունը և առողջական վիճակը գտնվում են ցածր մակարդակի վրա. նրանց մեծ մասը չի ցանկանում զբաղվել

սպորտով և ֆիզկուլտուրայով, օգտվել ակտիվ հանգստի միջոցներից: Մովորողների ֆիզիկական զարգացման և շարժողական պատրաստվածության անբավարար մակարդակն ունի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ եթե 40 տարի առաջ նկատվում էր ակսելերացիա՝ ֆիզիկական, սեռական, հոգեկան, շարժողական արագ զարգացում, ապա անցյալ դարի վերջից իրողությունը վերափոխվեց դիսելերացիայի: Ենթադրվում է, որ էկոլոգիական, սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների, հոգեհուզական ցնցումների պայմաններում ապագա սերնդի առողջությունը հետագայում էլ ավելի կվատանա [3, 5]: Ուսանողների առողջության վատթարացման պատճառներից է նաև ուսումնական բեռնվածությունը (շաբաթական 30 լսարանային ժամ), որը բերում է շարժողական ակտիվության պակասի: Ուսանողները դասերը անցկացնում են հիմնականում չօդափոխվող լսարաններում, նստած վիճակում, գրեթե անշարժ:

Այս ամենը հանգեցրել է նրան, որ ուսանողների շրջանում ավելացել են խրոնիկ տարբեր հիվանդություններով երիտասարդները [3]: Բուհերում անցկացվող բուժօգնությունների արդյունքում նկատվում է ուսանողների առողջական վիճակի վատթարացման համընդհանուր աճ: Ներկայումս ուսանողների շրջանում առկա են առողջական շեղումներ ունեցող մեծ թվով սովորողներ, որոնք տարվա ընթացքում հաճախակի հիվանդանում են տարբեր հիվանդություններով, իսկ աղջիկների մոտ ավելացել են գանգատները: Ուսանողների մոտ նկատվում են կեցվածքի շեղումներ, առողջական վիճակի սահմանափակումներ, շնչառական տարբեր հիվանդություններ, հենաշարժողական ապարատի շեղումներ, տեսողության վատթարացում, գերհոգնածություն, վեգետատիվ անոթային դիստոնիա, աղեստամոքսային ուղիների խանգարումներ ու հիվանդություններ, ականջի, քթի, կոկորդի խնդիրներ, օստեոխոնդրոզի աճ՝ 1.6 անգամ: Հենաշարժողական համակարգի հիվանդությունների առաջացման և խորացման հիմնական պատճառը նստակյաց ապրելակերպն է, որն առաջացնում է մկանների հիպոթոնիա:

Տևական ժամանակ նույն դիրքում գտնվելով՝ ուսանողներն այլևս ի վիճակի չեն ուղիղ կեցվածք պահպանել: Ցածր ֆիզիկական ակտիվություն է նկատվում ուսանողների գրեթե 77 %-ի մոտ: Այն, որ մկանային համակարգը ընդունակ չէ պահել ոսկրային հենքը ուղղահայաց դիրքում, ցածր ֆիզիկական ակտիվության և պատրաստվածության հետևանք է:

Հարցման արդյունքում պարզվել է նաև, որ ուսանողները նախընտ-

րում են հաճախել մարզասրահներ, որտեղ հաճախ անվերահսկելի մարզումներ են կատարում ուժային մեխանիզմներով (մարզասարք), և ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությունը զգալի չափով մեծ է թույլատրելի սահմաններից, վարժություններն ընտրվում են առանց հակացուցումները հաշվի առնելու, ինչը հանգեցնում է վնասվածքների բարձր մակարդակի, հենաշարժողական համակարգի արդեն խորացած խանգարումների վատթարացման:

Արդի շրջանի խնդիրներից են նաև չհավասարակշռված բարձր կալորիականությամբ սնունդը, սննդակարգի խախտումները: Ուսանողների սնունդը հազեցած է կիսաֆաբրիկատներով, անուշաբույր նյութերով, ներկանյութերով, կոնսերվանտներով: Ըստ հարցման արդյունքների՝ ուսանողների կեսից ավելին (70 %) սնվում է օրական 2 անգամ: Շատերն ընդհանրապես չեն նախաճաշում: Մոտավորապես մեկ երրորդը տաք սնունդ է ընդունում օրը մեկ անգամ (3-4 անգամ օրական փոքր չափաբաժիններով սնվելու փոխարեն): Ուսանողների օրգանիզմը չի ստանում անհրաժեշտ օգտակար նյութեր, և նրանց մեծամասնության սննդի որակական կազմը չի համապատասխանում օրգանիզմի պահանջներին՝ վիտամիններ, սպիտակուցներ, ճարպեր, ածխաջրեր, հանքային նյութեր: Մշտապես սխալ և վնասակար սնունդը առաջին հերթին պատճառ է դառնում աղեստամոքսային ուղիների հիվանդությունների, շաքարախտի, սրտանոթային հիվանդությունների:

Բարձրագույն կրթության մասնագիտությունների վարձավճարների մասնակի բարձրացումը, բնակարանների վարձակալությանը, կոմունալ ծառայությունների, սննդամթերքի հիմնական տեսակների, դեղորայքի գնաճը հանգեցրել են նրան, որ ավելացել է ուսանողների ֆիզիկական և մտավոր ծանրաբեռնվածությունը: Իրենց կարիքները հոգալու համար ուսանողները հարկադրված աշխատում են որպես բեռնակիր, վարորդ, առաքիչ, պահնորդ, դռնապան, մատուցող, տեխնիկական աշխատող: Սովորաբար նրանք զբաղված են ոչ մտավոր, որակավորում չպահանջող աշխատանքով. մեծամասնությունն աշխատում է դասերից հետո, հաճախ երեկոյան և գիշերային ժամերին: Առաջին կուրսից ուսումը և աշխատանքը համատեղում է տղաների ավելի քան 60 %-ը, աղջիկների՝ 45 %-ը: Դա հանգեցնում է օրակարգի զգալի խախտման՝ մշտական հոգնածության, անտարբերության, ուշադրության կենտրոնացման ունակության կորստի, մտավոր գործունեության նվազման, օրգանիզմի կենսական

գործառնությունների վատթարացման: Առաջանում է իմունային համակարգի նկատելի թուլացում:

Ֆիզիկական կուլտուրան ակտիվ կենսական դիրքորոշման կարևորագույն բաղադրամասն է. այն անհատական գործընթաց է, մարդկային կենսագործունեության արդյունք [1]:

Ֆիզիկական կրթությունը, սպորտը, ֆիզիկական հանգիստը (ռեկրեացիան) և շարժունակության վերականգնումը տարբեր են, որոնք ֆիզիկական կուլտուրայի կառուցվածքային մաս են կազմում [1, 2, 4]:

Այն ուսանողները, որոնք մշտապես կապված են ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտային վարժությունների հետ, ցուցաբերում են բավականին բարձր ակտիվություն, ձևավորվում է ամենօրյա ճիշտ օրակարգի և հանգստի ստույգ չափորոշիչը, բարձրանում է վստահությունը սեփական անձի նկատմամբ և կենսունակության մակարդակը, բարելավվում է վարքագիծը, թեթևությունն առօրյա կյանքում ավելանում է: Ակտիվ ուսանողները ավելի շատ են շփվում, ցուցաբերում են համագործակցության պատրաստակամություն, վարում են ակտիվ հասարակական կյանք գործունեություն, չեն վախենում քննադատությունից:

Ֆիզիկական կուլտուրան բուռնորեն դասավանդվում է ուսումնառության 1-ին և 2-րդ կուրսերում, շաբաթական 2 ժամ բեռնվածությամբ (մինչև 2014 թ.՝ 4 ժամ), իրականացվում է բազմազան եղանակներով, որոնք փոխկապակցված են և լրացնում են մեկը մյուսին, ինչն ուսանողների ֆիզիկական դաստիարակության ամբողջական գործընթաց է: Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում պարապմունքները ֆիզիկական դաստիարակության հիմնական ձևն են: Բացի ֆիզիկական կուլտուրայի պարտադիր և ինքնուրույն պարապմունքներից՝ պետք է անցկացվեն արտալսարանային ինքնուրույն պարապմունքներ՝ ուսանողների առողջության պահպանման և ամրապնդման նպատակով [5]:

Ուսանողների ինքնուրույն պարապմունքները, սպորտը, տուրիզմը նպաստում են ուսումնական նյութի լիարժեք յուրացմանը, թույլ են տալիս ավելացնել ֆիզիկական վարժություններով զբաղվելու ընդհանուր ժամանակը, արագացնում են ֆիզիկական կատարելագործման գործընթացը, ուսանողների կենցաղի և հանգստի անբաժանելի մասն են: Օրակարգում ֆիզիկական վարժությունների առկայությունը ուղղված է առողջության ամրապնդմանը, մտավոր և ֆիզիկական աշխատունակության բարձրացմանը:

Ուսանողների շրջանում արձանագրվել են նաև ինքնակարգապա-

հույան թերացումներ, մասնավորապես՝ ֆիզիկական կուլտուրայի պարապմունքներին վատ հաճախումներ: Ֆիզիկական ակտիվության բարձրացման նպատակների ձևավորման աստիճանը բավականին ցածր է: Ուսանողների 2/3-ը թերագնահատում է ֆիզիկական կուլտուրայի կարևորությունը և նշանակությունը: Ամեն տարի աճում է հատուկ բժշկական խմբում ընդգրկված և ֆիզիկական դաստիարակության գործնական դասերից ազատված ուսանողների թիվը (20-30 %):

Կանոնավոր ֆիզիկական գործունեությունը, առողջ ապրելակերպի պահպանումը նվազեցնում են բազմաթիվ հիվանդությունների վտանգը և բարելավում առողջությունը: Առողջ ապրելակերպը անհատի ֆիզիկական կուլտուրայի ձևերի և եղանակների համալիր է՝ կառուցված մշակութային նորմերի, արժեքների, գործունեության իմաստների ու օրգանիզմի հարմարվողական կարողությունների ամրապնդման վրա: Կյանքի առողջ ապրելակերպն ապահովում է համակարգված զարգացումը, խնայողությունը և ամրապնդում առողջության բարելավումը, բարձր և լիարժեք աշխատունակությունը օգնում է բացահայտելու անձի առավել արժեքավոր կողմերը, որոնք անհրաժեշտ են հասարակության և շրջակա միջավայրի դինամիկ զարգացման պայմաններում: Աշխատանքը և հանգստի չափաբաժինների ճիշտ պահպանումը օրակարգում, վնասակար սովորությունների վերացումը, բավարար ֆիզիկական ակտիվությունը, անձնական հիգիենան, կոփվելը, հոգևոր բարձր հատկանիշները, նպատակահարմար և ռացիոնալ սնվելը, սննդի ընդունման ճիշտ օրակարգը գլխավոր բաղադրամասերն են, որոնք ներառում են կյանքի առողջ ապրելակերպը:

Էկոլոգիան, ժառանգականությունը, կյանքի պայմաններն ու ապրելակերպը բացասական ազդեցություն են թողնում առողջության վրա: Մարդու ֆիզիկական ակտիվությունն ազդում է ոչ միայն առողջության, այլև մտավոր և ֆիզիկական աշխատունակության վրա, նպաստում հոգեկան ֆունկցիաների (հիշողության, ուշադրության, մտածողության, կամային որակների) զարգացմանը [1, 3, 4]:

Ֆիզիկական կուլտուրայով զբաղվելը նպաստում է զգայարանների կատարելագործմանը, ազդում հատկապես մկանաշարժողական զգայունության, տեսողական և լսողական ընկալումների վրա:

Ֆիզիկական վարժություններով ինքնուրույն պարապմունքները աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպման անբաժանելի բաղադրամասն են, լրացնում են շարժողական ակտիվության պակասը, նպաստում

են օրգանիզմի ավելի արդյունավետ վերականգնմանը մտավոր հոգնա-
ծությունից հետո, ֆիզիկական և մտավոր աշխատունակության բարձ-
րացմանը: Գոյություն ունի սերտ կապ մկանների և ներքին օրգանների
գործունեության միջև: Փոփոխվում է սրտի, թոքերի, երիկամների գոր-
ծունեությունը (աշխատանքը): Շատ հիվանդությունների դեպքում ճիշտ
չափավորված ֆիզիկական բեռնվածությունը դանդաղեցնում է հիվան-
դությունների խորացումը, նպաստում է խախտված ֆունկցիաների
առավել արագ վերականգնմանը: Ֆիզիկական չափավոր բեռնվածու-
թյունները բարենպաստ ազդեցություն ունեն օրգանիզմի բոլոր օրգան-
ների, համակարգերի գործունեության և համակողմանի մարմնակազմու-
թյան վրա:

Սակավաշարժ ապրելակերպի բացասական հետևանքները նկատ-
վել են երկրագնդի բնակչության 20 %-ի մոտ [6, 7]: Ապրելակերպի սակա-
վաշարժությունը նշված է որպես երկրորդ գործոն ծխելուց հետո տարբեր
հիվանդությունների ձեռքբերման ցուցակում: Որպես դանդաղաշար-
ժության հետևանքներ՝ նշվում են կմախքի մկանների թուլացումը, նաև
երակների, անոթների տոնուսի անկումը (հանգեցնում է օրգանիզմի
աղտոտվածության), առաջանում է հոդերի արթրիտ: Սակավաշարժու-
թյունը դանդաղեցնում է արյան շրջապտույտը: Ամենօրյա երկարատև
նստակյաց վիճակը սրունքային խոր երակներում կարող է ձևավորել
արյան խտացում, թանձրացում, մարսողական օրգանների վատթարա-
ցում, գործունեության բարդացում, նյութափոխանակության խախտում,
պաշտպանական ֆունկցիայի իջեցում, սթրեսի հակում, շրջակա միջա-
վայրի փոփոխությունների արձագանքների թուլացում, հենաշարժո-
ղական ապարատի, սրտանոթային, շնչառական, կենտրոնական նյար-
դային և օրգանիզմի այլ համակարգերի խանգարումներ [6, 7, 8, 9, 10, 11]:
Ծագում է առողջ ապրելակերպ վարելու անհրաժեշտություն:

Այսպիսով, որպեսզի ամրապնդենք և պահպանենք մեր ուսանող-
ների առողջությունը,

1. պետք է ավելացնել ֆիզիկական դաստիարակության դասերի ժա-
մաքանակը՝ դարձնելով շաբաթական 4 ժամ ուսումնառության ողջ
ընթացքում,
2. բացել տարբեր մարզաձևերի խմբակներ,
3. կազմակերպել ուսանողների ակտիվ հանգստի միջոցառումներ,
4. կազմակերպել տուրիստական արշավներ,

5. ուստարվա ընթացքում անցկացնել սպորտային տարբեր առաջ-
նություններ:

Անհրաժեշտ է այս միջոցառումներում ընդգրկել հնարավորինս մեծ քանակով ուսանողներ, նաև ուսման ամբողջ ընթացքում վարել ֆիզիկա-
կան ակտիվության անընդմեջ գործընթաց, որովհետև առողջ ուսանողը
ֆիզիկապես ակտիվ է կենսագործունեության բոլոր բնագավառներում:
Առողջ ապրելակերպը ազդում է կյանքի տևողության և որակի վրա:
Միայն ֆիզիկական ակտիվությունը, ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի
գիտակցված կարիքը կարող են պահպանել և ամրապնդել առողջական
վիճակը, բարձրացնել ֆիզիկական զարգացվածության մակարդակը և
շարժողական պատրաստվածությունը:

***Առողջ պահելով երիտասարդությանը՝ մենք հիմք ենք դնում մեր
երկրի կայուն զարգացմանը և պաշտպանությանը:***

Գրականություն

1. Ղազարյան Ֆ. Գ., Ստեփանյան Ա.Գ., Ֆիզիկական դաստիարակու-
թյան տեսություն և մեթոդիկա, Երևան, 2013, 183 էջ:
2. Ղազարյան Ֆ. Գ., Ֆիզիկական դաստիարակության տեսություն և
մեթոդիկա, Երևան, 2003, 37 էջ:
3. Ղազարյան Ֆ. Գ., Մարդու ֆիզիկական վիճակի մոնիթորինգ, Երևան,
2007, 215 էջ:
4. Ղազարյան Ֆ. Գ. Ֆիզիկական դաստիարակության և սպորտային
պատրաստության դիդակտիկայի հիմունքները, Երևան, 2009, 113 էջ:
5. Սամվելյան Լ.Ս., Պետրոսյան Գ.Ա., Թումանյան Հ.Գ., Գրիգորյան
Ա.Ա., Ֆիզիկական դաստիարակության ծրագիր բուհերի համար,
Երևան, 2007, 52 էջ:
6. [https://bmxx.ru/milk-teeth/k-chemu-privodit-malopodvizhnost-
cheloveka-malopodvizhnyi-obraz-zhizni/](https://bmxx.ru/milk-teeth/k-chemu-privodit-malopodvizhnost-cheloveka-malopodvizhnyi-obraz-zhizni/)
7. [https://botaxi.ru/chto-takoe-malopodvizhnyi-obraz-zhizni-i-kak-ego-
poborot-chem-grozit/](https://botaxi.ru/chto-takoe-malopodvizhnyi-obraz-zhizni-i-kak-ego-poborot-chem-grozit/)
8. https://interactive-plus.ru/ru/article/467793/discussion_platform
9. https://interactive-plus.ru/ru/article/472609/discussion_platform
10. <https://works.doklad.ru/view/cEh-6N7RSV4.html>
11. <https://works.doklad.ru/view/57x8yWS2rIY.html>

Роль и значение двигательной активности студентов в ходе образовательного процесса

Назарян Вагинак

Резюме

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, студент, двигательная активность, физическая культура, малоподвижность, физическое развитие и двигательная подготовка, вредные привычки и неправильное питание*

На сегодняшний день одной из важнейших задач, стоящих перед педагогической школой, является многогранное и гармоничное развитие умственных, духовных, физических и социальных способностей учащихся. Являясь составной частью всеобщей системы образования, университет призван обеспечить подготовку выпускника к самостоятельной жизни и одновременно становится промежуточным звеном между обязательным базовым и профессиональным образованием. Основной целью университета является предоставление студентам необходимых знаний, умений и навыков для профессионального образования и самостоятельной жизни. Здесь акцентируется внимание не только на формирование знаний у учащихся, но и на выработку структурных базовых умений, навыков и определенной системы ценностей.

Ведущие специалисты по современному физическому воспитанию считают, что положительное воздействие физических упражнений, гигиенических мер и природной среды на растущий организм должно быть направлено на укрепление и сохранение здоровья, гармоничное развитие личности, формирование общественно значимых знаний, умений и навыков. Известно, что физическое развитие и двигательная подготовленность человека являются важными показателями здоровья подрастающего поколения и подчинены общебиологическим закономерностям. Снижение их уровня является неблагоприятным фактором. Именно по этой причине для внесения соответствующих корректив в процесс физического воспитания студентов в системе образования необходимо регулярно изучать условия физического воспитания и физического развития подрастающего поколения.

В статье обсуждаются значение двигательной активности в жизни студента для сохранения и укрепления здоровья и ценность здорового образа жизни в жизни студента. Нами проанализированы проблемы, связанные с малоподвижностью, вредными привычками и нездоровым питанием. Отмечена необходимость сохранения и укрепления здоровья в образовательном процессе студентов, а в конце представлены статистические данные о частоте заболеваемости студентов.

The Role and Importance of Students' Motor Activity in the Course of the Educational Process

Nazaryan Vaghinak

Summary

Key words: *healthy lifestyle, student, motor activity, physical culture, inactivity, physical development and motor training, bad habits and unhealthy food*

Today, one of the most important challenges, the pedagogical school is facing, is the multifaceted and harmonious development of the mental, spiritual, physical and social abilities of students. Being an integral part of the general education system, the university is designed to ensure the preparation of a graduate for independent life and at the same time become an intermediate link between compulsory basic and professional education. The main goal of the university is to provide students with the necessary knowledge, skills and abilities for professional education and independent thinking. Here, attention is not only focused on implementing knowledge among students, but also on developing structural basic skills and system of values.

Leading specialists in modern physical education believe that the positive impact of physical exercises, hygiene measures and the natural environment on a growing organism should be aimed at strengthening and maintaining health, harmonious development of an individual, and the formation of socially significant knowledge, skills and abilities. The important health indicators of younger generation are their physical development and motor readiness. Reducing the level of their physical activities is an unfavorable factor. That's why it's necessary to make appropriate adjustments to the process of students' physical education and regularly study the conditions of physical education and physical development of the younger generation.

The article discusses the importance of physical activity in student life for health preservation. It also highlights the value of a healthy lifestyle in the life of a student and the further problems associated with inactivity, bad habits and unhealthy diet. The need to promote health in the course of the educational process of students is noted, and at the end, statistical data on the incidence of students are presented.

Ներկայացվել է 13.10.2022 թ.

Գրախոսվել է 19.10.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՂՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ

ECONOMIC GEOGRAPHY

Լոռու մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների տեղեկատվական բազայի մշակումն ԱՏՀ (GIS) համակարգով

*Բաղդասարյան Սասուն
Պողոսյան Տիգրան*

***Հանգուցային բառեր.** տեղեկատվական ապահովվածություն, զբոսաշրջային օբյեկտներ, ԱՏՀ գործիքներ, ճանաչողական և ռեկրեացիոն զբոսաշրջություն, սերվիս, զբոսաշրջային տարածաշրջան, զարգացման ծրագրեր*

Նախաբան

Նպատակը: Հետազոտության նպատակը Լոռու մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների տեղեկատվական բազայի ստեղծումն է ԱՏՀ համակարգով:

Խնդիրները: ՏՀՏ տեխնոլոգիաների վրա հիմնված գնահատել և դասակարգել զբոսաշրջային ռեսուրսների զարգացման հնարավորությունները:

Լորույթը: Լոռու մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների քարտեզագրական շերտերով էլեկտրոնային թվայնացած քարտեզի ստեղծումն է:

Արդիականությունը: Լոռու մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների տեղեկատվական բազայի մշակումը GIS համակարգով մեծ նշանակություն ունի զբոսաշրջության զարգացման գործում, որովհետև այն ապահովում է այդ ռեսուրսների և օբյեկտների վերաբերյալ թվայնացած ու ճշգրիտ տեղեկատվություն, հնարավորություն ստեղծում դրանց արդյունավետ օգտագործման ու պլանավորման գործընթացում: Այդ տեսակետից էլ թեման արդիական է ու կարևոր:

Տեսական ու գործնական նշանակությունը: Թեման ունի ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական մեծ նշանակություն, հետազոտման տեսական հիմքերը ԱՏՀ համակարգի տարբեր գործիքների կիրառման մեթոդաբանության մեջ է, որոնք ապահովում են զբոսաշրջային ռեսուրսների և օբյեկտների դասակարգումն ըստ որակական հատկանիշների: Իսկ տեղեկատվական ճշգրիտ բազայի ստեղծումը հնարավորություն է տալիս այդ ռեսուրսների նպատակային, հասցեական օգտագործման ու որակյալ սերվիս ծառայությունների մատուցման համար:

Բովանդակություն

Հետազոտության մեթոդներ: Մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների տարածական տեղեկատվության մշակման համար հիմք են հանդիսացել ՄՏՀ գործիքների տեսական (մեթոդական) ձևերի կիրառությունը: Ուսումնասիրությունը հիմնված է ընդհանուր գիտական մեթոդների վրա, ինչպիսիք են համակարգված, համեմատական, առարկայական, տրամաբանական վերլուծությունը, աշխարհագրական, վիճակագրական նախնական տեղեկատվության մշակման մեթոդները և վերլուծական հետազոտության մեթոդները: Աշխատանքի մեթոդական և տեսական հիմքը հայրենական և արտասահմանյան գիտնականների աշխատություններն են, պարբերականների նյութերը, ՀՀ վիճակագրության գործակալության, Լոռու մարզի զբոսաշրջության վարչության տվյալները:

Զբոսաշրջային ռեսուրսների տվյալների հավաքագրման նպատակով օգտվել ենք ՄՏՀ տեխնոլոգիաների գործիքների հնարավորությունից:

Ամենաընդհանուր իմաստով ՄՏՀ-ն տարածական տեղեկատվության վերլուծության գործիքներ են, որոնք բացահայտորեն կապված են և օգտագործվում են երկրագնդի մակերևույթի որոշ հատվածներ կառավարելու համար: Դրանք ներառում են հետևյալ ենթահամակարգերը.

ա) տվյալների հավաքագրում.

տվյալները հավաքում և նախնական մշակում է դրանք, հիմնականում պատասխանատու է տարբեր տեսակի տարածական տվյալների փոխակերպման համար (օրինակ, տեղագրական քարտեզի հորիզոնականների փոխակերպումը ռելիեֆի 3d մոդելի),

բ) տեղեկատվության ընտրություն և պահպանում.

կազմակերպում է տարածական տվյալները դրանց ընտրության, թարմացման և խմբագրման նպատակով.

գ) տվյալների կառավարում և վերլուծություն.

ընտրված տվյալների հիման վրա կատարվում են տարբեր առաջադրանքներ՝ խմբավորում և առանձնացնում է դրանք, սահմանում պարամետրեր և սահմանափակումներ, կատարում մոդելավորման գործառնություններ.

դ) եզրակացություններ (ամփոփում). ցուցադրում է ամբողջ տվյալների բազան կամ դրա մի մասը աղյուսակային, գծապատկերային կամ քարտեզագրական տեսքով:

Քարտեզն ամենասեղմ միջոցն է տարածականորեն կապակցված տեղեկատվություն պահպանման և ամենաբարդ միջոցը՝ գրաֆիկական

ներկայացման համար: Այն տարածականորեն միմյանց առնչվող տվյալների տեսագննական վերլուծության հիմնարար գործիք է: Ավանդական քարտեզը պահանջում է քանոնի օգտագործում՝ հեռավորությունը չափելու համար, անկյունաչափ՝ ուղղությունը որոշելու համար և գունապնակ կամ պլանաչափ՝ տարածքը չափելու համար: Ավելին, քարտեզը վերլուծող անձը սահմանափակվում է թղթի վրա տվյալները ներկայացնելու գրաֆիկական մեթոդներով: Այնուամենայնիվ, քարտեզների վերլուծության այս գործիքները օգտագործվել են երկար տարիներ: USZ տեխնոլոգիաների կիրառման հիման վրա ստեղծված թվային քարտեզն իրականության պատկերման բարդ մոդել է և ունի զգալի տեղեկատվական հնարավորություններ: Վերլուծության ենթահամակարգը (ArcToolbox) USZ-ի «սիրտն» է: Ցանկացած քարտեզագրական տեղեկատվության վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս որոշելու ոչ միայն տարբեր ցուցանիշների տեղաբաշխման տարածական օրինաչափությունները, այլև դրանց վրա ազդող պայմաններն ու գործոնները՝ կանխատեսելով դրանց զարգացումը տարածության մեջ [1]:

USZ վերլուծությունը օգտագործում է ժամանակակից համակարգիչների հզորությունը տվյալների բազաներում պահվող տեղեկատվությունը չափելու, համեմատելու և նկարագրելու համար: Տարածական ատրիբուտիվ հիմք և տվյալների բազա ստեղծելու նպատակով օգտագործվել են քարտեզագրական, արբանյակային պատկերների, GIS LAB վեկտորային շերտերի, կլիմայի, անտառների տվյալներ, վիճակագրական նյութեր և բնության հուշարձանների ռեգիստր:

USZ տեխնոլոգիաների կիրառումը կարևոր նշանակություն ունի զբոսաշրջային և ռեկրեացիոն գործունեության նախագծման մեջ: Այդ նպատակով Լոռու մարզում մեր կողմից հավաքագրվել են մի քանի վարչական տարածաշրջանների զբոսաշրջային ռեսուրսների տվյալները [2]:

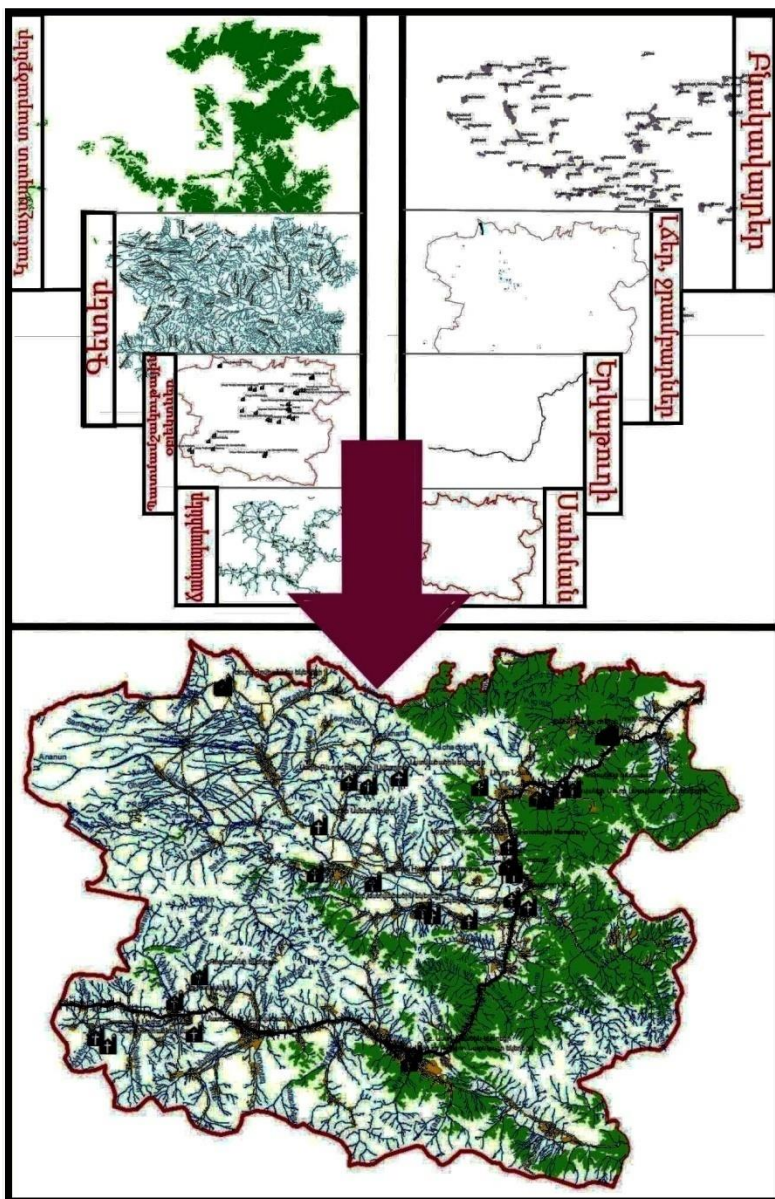
Զբոսաշրջային նշանակության օբյեկտների ընտրության և տարածական վերլուծության խնդիրները լուծելու համար, կախված դրա զբոսաշրջային բնութագրերից, ստեղծվել է տարածաշրջանի տարածքի թվային քարտեզ վեկտորային ձևաչափով՝ կազմված մի քանի շերտերից: Որոշակի տարածքի թվային քարտեզի այս շերտերից յուրաքանչյուրը նկարագրում է տվյալների թեմատիկ խումբ, որոնք ազդում են տարածքի գրավչության ընկալման վրա: Քարտեզը ներառում է մի շարք բնաշխարհագրական, մշակութային, պատմական, սոցիալ-տնտեսական ենթակառուցվածքների առանձնահատուկ շերտեր:

Այս շերտերի քարտեզագրական տվյալների և դրանց վրա զբոսաշրջային օբյեկտների համապատասխան նկարագրական բնութագրերի ներկայացման տեխնիկան կատարվել է հանրահայտ ArcGIS 10.8.1-ով: Այս հոդվածում մենք առաջարկում ենք ԱՏՀ միջավայրում շերտավոր էլեկտրոնային քարտեզ ստեղծելու ձևակարգ՝ Լոռու մարզի օրինակով: Քարտեզը ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր նախագիծ հետևյալ թեմաներով՝

- Լոռու մարզի սահման,
- Ճանապարհներ (ավտոճանապարհներ, տեղական, տարածաշրջանային և հանրապետական նշանակության ճանապարհներ),
- Երկաթուղիներ,
- գետեր,
- ջրամբարներ (լճեր, ջրամբարներ),
- բնակավայրեր,
- կանաչ տարածքներ,
- պատմամշակութային օբյեկտներ:

Միատարր առարկաներ պարունակող յուրաքանչյուր շերտ ստեղծվել է տարածքի տեղագրական քարտեզի թվայնացման միջոցով: Այս գործընթացում տարածքի պատճենահանված քարտեզը .jpg ֆայլի տեսքով մուտքագրվել է ArcGIS 10.8.1 ծրագրի մեջ: Այնուհետև յուրաքանչյուր առանձին շերտի օբյեկտները պահպանվել են որպես առանձին ֆայլ՝ .shp ընդլայնմամբ՝ կետային (պատմամշակութային օբյեկտների X,Y կոորդինատներ), գծային (գետերի, ճանապարհների, սահմանների, երկաթգծի երկարություններ) և պոլիգոնային (կանաչապատ տարածքների, լճերի և ջրամբարների, բնակավայրերի մակերեսներ):

Բոլոր թեմատիկ շերտերը ստեղծելուց հետո դրանք միավորվեցին մեկ նախագծի մեջ, որը սխեմատիկորեն ներկայացված է նկար1-ում:

Նկար 1. Լճու մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների էեկտրոնային քարտեզի շերտերը՝ կազմված GIS համակարգով

Զբոսաշրջությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է հստակ ռազմավարություն սահմանել և կիրառել նորարարական մեխանիզմներ: Տարածքը պետք է լինի ժամանակակից, հարմար զբոսաշրջիկների համար, բայց շատ կարևոր է նաև պահպանել տեղական կոլորիտը:

Զբոսաշրջային վայրի կերպարը (իմիջ) իր կնիքն է դնում զբոսաշրջության զարգացման մակարդակի, նաև ծառայությունների մատուցման ձևերի ու տեսակների բազմազանության վրա: Կերպարը կողմնորոշում է դեպի նոր շուկաների գրավում, ծառայությունների տարբերակման միջոցով սպառողների յուրահատուկ պահանջմունքների բավարարում, ինչպես նաև ձևավորում է զբոսաշրջային ապրանքների յուրահատուկ հատկանիշների վերաբերյալ սպառողներին տեղեկատվության փոխանցման պարզեցված գործընթացի բնույթը: Զբոսաշրջային վայրի կերպարը որոշակի երաշխիքներ է ապահովում ծառայությունների կամ զբոսաշրջային ապրանքի որակական նվազագույն բնութագրիչների առկայության վերաբերյալ: Աճող մրցակցության պայմաններում գնորդները առավել գնահատում են զբոսաշրջային ապրանքի որակական հատկանիշները: Զբոսաշրջության ծառայությունների համար մեծ նշանակություն ունեն այնպիսի գործոնները, ինչպիսիք են ժամանակը և տարածությունը [3, 58]:

Արդեն մի քանի տարի է, ինչ զբոսաշրջությունը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հռչակել է որպես տնտեսության զարգացման գերակա ոլորտներից մեկը: Որքան մեծ է տարածքի տարբեր զբոսաշրջային ռեսուրսների շրջանակը, այնքան ավելի շատ հնարավորություններ ունի այն զբոսաշրջիկներին գրավելու: Լոռու մարզը գրավիչ է բիզնեսի, մասնագիտական, առևտրային, մշակութային, առողջապահական, կրթական, սպորտային զբոսաշրջության տեսանկյունից: Մինևույն ժամանակ մարզն ունի զգալի մրցակցային առավելություններ և զբոսաշրջության զարգացման մեծ ներուժ:

Զբոսաշրջային ռեսուրսների կադաստրի հիմքն են կազմում բնական ռեսուրսների և բնության հատուկ պահպանվող տարածքների գնահատումը: Զբոսաշրջային ռեսուրսների միասնական կադաստրի մշակումը ներառում է տարածաշրջանում բնական, պատմամշակութային ռեսուրսների և ենթակառուցվածքների առկայության վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրում: Զբոսաշրջային ռեսուրսների միասնական կադաստր ստեղծելու գործընթացը շատ կարևոր է, սակայն աշխատատար և հսկայական ֆինանսական ծախսեր պահանջող գործընթաց է:

Մասնավորապես, զբոսաշրջային ռեսուրսների մասին տեղեկատվության հավաքագրման խնդիրը սկսում է լուծվել տեղական մակարդակով: Կառավարության, քաղաքապետարանների վարչակազմը նախաձեռնում են զբոսաշրջային ռեսուրսների առկայության և ներկա վիճակի վերաբերյալ տվյալների բազաների ստեղծում: Մշակվում են զբոսաշրջության տարածաշրջանային զարգացման ծրագրեր, որոնք ներառում են տարածքների զբոսաշրջային և սերվիս ներուժի վերլուծություն:

Ձևավորվում են տարածքների զբոսաշրջության զարգացման գեոտեղեկատվական համակարգեր (տուրիստական գեոպորտալներ): Նման համակարգերը կարող են տեղեկատվական բազա ծառայել օգտատերերի կողմից (զբոսաշրջային մարմիններ, տուրիստական գործակալություններ և անհատ զբոսաշրջիկներ) զբոսաշրջային ռեսուրսների գնահատման համար:

Կատարված հետազոտությունների հիման վրա կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները:

Տարածաշրջանի ընդհանուր զբոսաշրջային ռեսուրսների տվյալների առաջարկվող տարրական կազմը հետագա ուսումնասիրություններում կօգտագործվի Լոռու մարզի ընդհանուր զբոսաշրջային ներուժի բալային գնահատման, զբոսաշրջային շրջանացման, երթուղիների և զբոսաշրջային ատլասների կազմման և դրանց օգտագործման արդյունավետությունը բարելավելու նպատակով:

Գրականություն

1. Данильчук В.Ф., Кудакочев Н.С., Семичастный И.Л. Методика выявления территорий для приоритетного развития туристско-рекреационных ресурсов. Донецк: Вісник ДІТБ, 2008, №12, С. 25-30.
2. ՀՀ Լոռու մարզի 2017-2025 թ. զարգացման ռազմավարություն, Լոռի, 2017, <http://lori.mtad.am/files/docs/48161.pdf>:
3. Հաջոյան Ռ. Մ., Նիկողոսյան Մ. Հ., Մարքետինգը զբոսաշրջության ոլորտում, Երևան, 2011, 214 էջ:

Разработка информационной базы туристических ресурсов Лорийской области с использованием системы GIS

*Багдасарян Сасун
Погосян Тигран*

Резюме

Ключевые слова: *информационное обеспечение, туристические объекты, инструменты GIS, познавательный и рекреационный туризм, сервис, туристический регион, программы развития*

Подводя итоги работы, мы пришли к выводу, что Лорийская область богата туристическими ресурсами, но они не используются эффективно и целенаправленно. В связи с этим, важной задачей является выявление особенностей туризма и распределение многих объектов, ресурсов и компонентов. В этом процессе большое значение приобретает разработка информационной базы туристических ресурсов с помощью системы GIS, чему и посвящена наша исследовательская работа. Нами впервые была создана информационная база с использованием системы GIS, которая позволяет представить всю информационную базу туристических ресурсов с помощью единой оцифрованной карты.

Создание этой единой базы стало возможным благодаря электронным картографическим пластикам, куда вошли населенные пункты, озера, водохранилища, реки, зеленые насаждения, историко-культурные объекты, автомобильные и железные дороги, границы.

Эта географическая база данных, с помощью системы GIS, дает возможность освоить всю информацию об упомянутых туристических ресурсах, объектах, компонентах в числовом эквиваленте. Преимуществом подобной базы является доступность точной и быстрой цифровой информации, которая может стать основой для эффективного, целевого использования и планирования этих ресурсов.

В эпоху рыночных отношений как никогда актуальным становится известный афоризм: «Кто владеет информацией, тот владеет миром». В настоящее время к информации предъявляются высокие требования: достоверность, точность, оперативность, многофункциональность, высокая скорость обработки и передачи, гибкость и т.д. – все эти требования реализуются в рамках информационных систем, основанных на компьютерных информационных технологиях. Сегодня информационные системы играют важную роль в непроеизводственных отраслях: туризм,

сервис, гостиничный бизнес, бытовое обслуживание, коммунальные службы и т.д. Наибольший эффект от внедрения информационных технологий зафиксирован в сфере туристического бизнеса.

Сформировавшиеся туристические компании используют данную информационную технологию для продвижения туристического продукта, степень автоматизации которого существенно влияет на качество, а качество туристического продукта в свою очередь определяет его стоимость: именно от этого зависит выживание туристической компании в условиях жесткой конкуренции на рынке.

Мир современной туристической индустрии изменился настолько существенно, что организации не могут адаптироваться к новой среде без усовершенствования принципов работ в своих структурах, чтобы функционировать в тех стабильных условиях, которые они выстроили до этого.

Именно в этом контексте возникла концепция «реинжиниринга» туристического бизнеса, определяемая как фундаментальное переосмысление и радикальная переработка бизнес-процесса, осуществляемая главным образом для достижения коренных улучшений. На сегодняшний день показателями туристической деятельности являются такие требования, как стоимость, качество обслуживания и скорость. GIS предлагает реальные возможности для реинжиниринга и значительные конкурентные преимущества. Развитие информационной базы туристических ресурсов Лорийской области с использованием системы GIS, несомненно, будет способствовать развитию туризма, создавая надежную базу для дальнейшего развития и процесса международного признания.

Development of the Information Base Tourism Resources of Lori Region using the GIS System

*Baghdasaryan Sasun
Poghosyan Tigran*

Summary

Key words: *information support, tourist sites, GIS tools, educational and recreational tourism, service, tourist region, development programs*

Summing up the results of the work, we came to the conclusion that Lori region is rich in tourism resources, but they are not used effectively and purposefully. In this regard, an important task is to identify the features of tourism and the distribution of many objects, resources and components. In this process, the development of an information base of tourist resources using the GIS system is of great importance. This is the very theme that our research work is devoted to. We have created an information base using the GIS system, which allows us to present the entire information base of tourist resources using a single digitized map.

The creation of this unified database became possible due to the electronic cartographic layers, which included settlements, lakes, reservoirs, rivers, green spaces, historical and cultural sites, roads and railways, borders.

This geographic database, with the help of the GIS system, makes it possible to master the information about the mentioned tourist resources, objects, components in numerical terms. The advantage of such database is the availability of accurate and fast digital information, which can become the basis for the effective, targeted use and planning of these resources.

In the era of market relations, the well-known phrase becomes more relevant than ever: "He who owns the information, owns the world". At present, high demands are placed on information: reliability, accuracy, efficiency, multifunctionality, high processing and transmission speed, flexibility, etc. - all these requirements are implemented within the framework of information systems based on information technologies. Today, information systems play an important role in non-manufacturing industries: tourism, service, hotel business, consumer services, utilities, etc. The greatest effect from the introduction of information technologies was recorded in the field of tourism business.

Established travel companies use the information technology to promote a tourism product, the automation degree of which significantly affects the quality, and the quality of the tourism product, in turn, determines its cost.

The world of the modern tourism industry has changed so significantly that organizations cannot adapt to new requirements without improving the structural principles of work in order to function in the stable conditions built before.

The “reengineering” concept of tourism business emerged, defined as a fundamental rethinking and radical redesign of business process, mainly aims to achieve fundamental improvements. Nowadays, the indicators of tourism activity are such requirements as cost, quality of service and speed. GIS offers real opportunities for reengineering and significant competitive advantages. The development of Lori Region tourism resources’ information base, using the GIS system, will undoubtedly contribute to the development of tourism, creating a reliable basis for further development and the process of international recognition.

Ներկայացվել է 09.09.2022 թ.

Գրախոսվել է 22.09.2022 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.11.2022 թ.

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այվազյան Թինա – Վանաձորի պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի հայցորդ, aaa.tina@list.ru

Ավագիմյան Հայկ – Հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ, avagym@mail.ru

Ավագյան Միսակ – Տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, «Հայքիզնեսբանկ» ՓԲԸ, Եվրոպական համալսարանի ռիսկերի կառավարման և ներքին հսկողության վարչության դեպարտամենտի գործառնական ռիսկերի բաժնի պետ, misakav@rambler.ru

Ավետիսյան Նազելի – Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան, ուսումնամեթոդական գործերի կառավարման կենտրոնի տնօրեն-պրոռեկտոր, avetisyan69@gmail.com

Արզումանյան Սվետլանա – «Անձի հոգեբանություն և խորհրդատվություն» մասնագիտության մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի ուսանող,

Բաբույան Հերմինե – Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ, herminebaburyan@yandex.ru

Բադոյան Տիգրան – Տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Էկոնոմիկայի, իրավունքի և կառավարման ամբիոնի դասախոս, t.badoyan@mail.ru

Բարսեղյան Լյուդմիլա – ավագ դասախոս, Ինժեներական Էկոնոմիկայի և ագրոբիզնեսի ամբիոն, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան

Բարսեղյան Նարինե – Տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Էկոնոմիկայի, իրավունքի և կառավարման ամբիոնի դասախոս, barseghyannarine@mail.ru

Բաղդասարյան Սասուն – Աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարան, sbaghdasaryan@inbox.ru

Բերնեցյան Արման – Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի հայցորդ,
arman.bernetsyan@yandex.com

Գիշյան Նազելի – Վանաձորի Բաֆֆու անվան №19 հիմնական դպրոցի ուսուցիչ

Դոլուխանյան Նելլի – Արցախի Հանրապետության Հաշվեքննիչ պալատ
Եդոյան Անուշ – Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Վանաձորի Բաֆֆու անվան №19 հիմնական դպրոցի տնօրեն,
anush.yedoyan@mail.ru

Զարգարյան Արա – Երևանի պետական համալսարանի Հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայցորդ, Մանուկ Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող,
zargaryanara1994@gmail.com

Զարմանյան Հերմինե – Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Վաչե Պարտիզունու անվան հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի հայցորդ,
herminebaburyan@yandex.ru

Էմինյան Գագիկ – Վանաձորի Ս. Նալբանդյանի անվան №13 ավագ դպրոցի տնօրեն, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ, geminyan@mail.ru

Թորաբի Մարիամ – Երևանի պետական համալսարանի ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի ասպիրանտ, maryam_torabi63@yahoo.com

Խորիկյան Հովհաննես – Պատմական գիտությունների դոկտոր, Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան,
hovhkhori78@mail.ru

Կոխիկյան Արամայիս – Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի Էկոնոմիկայի, իրավունքի և կառավարման ամբիոնի ասիստենտ, koxlikyan76@mail.ru

Կոստանդյան Լուսինե – Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի դոցենտ, ուսումնական աշխ. գծով պրոռեկտոր, lusine.kostandyan72@mail.ru

Կուրդինյան Սոնա – Վանաձորի Ս. Նալբանդյանի անվան №13 ավագ դպրոցի ուսուցիչ

Հայրապետյան Աննա – Տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ

Ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի Գյումրու մասնաճյուղ,
annahayrapetyan@gmail.com

Հարությունյան Իրենա – տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ, Բնագիտության, կապի միջոցների և տեղեկատվական
տեխնոլոգիաների դեպարտամենտ, Շուշիի տեխնոլոգիական
համալսարան, irena7862@inbox.ru

Հարությունյան Սուսաննա – ասիստենտ, Ինժեներական էկոնոմիկայի և
ագրոբիզնեսի ամբիոն, Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան

Ղուլյան Յուրիկ – Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի
պատմության ամբիոնի դոցենտ, yura.ghulyan@mail.ru

Մալումյան Տաթևիկ – Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական
համալսարանի մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի
հայցորդ

Մատինյան Հենրի – Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական
համալսարանի պատմության ամբիոնի հայցորդ,
henrimatinyan@gmail.com

Մարիկյան Նունե – Վանաձորի պետական համալսարանի օտար
լեզուների և գրականության ամբիոնի դասախոս,
nune00010900@rambler.ru

Մարտիրոսյան Լիա – Վանաձորի Ա. Պուշկինի անվան №4 հիմնական
դպրոցի ուսուցիչ, Կանանց ՖԻԴԵ-ի վարպետ,
lia.martirosyan2015@yandex.ru

Մելիքյան Արթուր – Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի
պատմության ամբիոնի դոցենտ, arthurmelikyan@rambler.ru

Միրզոյան Վանանե – Հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի
մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ,
mirzoyan900@gmail.com

Միքայելյան Մաղլեն – ՀՀ Պետական կառավարման հոգեբանության,
լեզուների և ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների ամբիոնի հայցորդ,
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի
մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
madmikayelyan@yandex.com

Սովսիսյան Ֆելիքս – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի

պատմության ամբիոնի վարիչ, history-vph@mail.ru

Նագարյան Վաղինակ – Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի արվեստի և սպորտի ամբիոնի դոցենտ, vaghinaknazaryan77@gmail.com

Շահինյան Անդրանիկ – ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարանի «Հոգեբանության, սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի» ամբիոնի դասախոս, shahinyan_90@mail.ru

Չախայան Արմինե – Հայ-Ռուսական համալսարանի իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտի Իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ

Չատինյան Զոյա – Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի հայցորդ, chatinyanz@mail.ru

Պողոսյան Տիգրան – Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի դասախոս

Պողոսյան Վլադիմիր – Երևանի պետական համալսարանի համաշխարհային պատմության ամբիոնի հայցորդ, Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղի հայոց պատմության և հասարակագիտության ամբիոնի դասախոս, vladimir191515@mail.ru

Ջաղինյան Նինա – Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի օտար լեզուների և գրականության ամբիոնի դոցենտ, nina-jaghinyan@mail.ru

Մարգարյան Նոանե – ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ բառարանագրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, nranesargsyan@gmail.com

Մարգարյան Շուշաննա – «Այբ» դպրոց, Կանանց ՖԻԴԵ-ի վարպետ

КРАТКИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ СТАТЕЙ

- Авагимян Айк** – Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры педагогики и психологии Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, avagym@mail.ru
- Авагян Мисак** – Кандидат экономических наук, доцент Европейского университета Армении, ЗАО “Армбизнесбанк”, Руководитель отдела по управлению рисками и внутреннему контролю, misakav@rambler.ru
- Аветисян Назели** – Кандидат филологических наук, доцент Ширакского государственного университета имени М. Налбандяна, руководитель центра управления учебно-методическим процессом, проректор avetisyan69@gmail.com
- Айвазян Тина** – Соискатель кафедры армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, aaa.tina@list.ru
- Айрапетян Анна** – Кандидат экономических наук Национального политехнического университета РА, Гюмрийский филиал, annahayrapetyan@gmail.com
- Арзуманян Светлана** – Студентка 2-го курса по специальности «Психология личности и консультирование»
- Арутюнян Ирена** – Шушинский технологический университет, кандидат технических наук, доцент департамента естественных наук, средств связи и информационных технологий, irena7862@inbox.ru
- Арутюнян Сусанна** – Шушинский технологический университет, ассистент кафедры инженерной экономики и агробизнеса
- Бабурян Эрмине** – Кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, зав. кафедрой армянского языка и литературы, herminebaburyan@yandex.ru
- Багдасарян Сасун** – Кандидат географических наук, доцент Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, sbaghdasaryan@inbox.ru
- Бадоян Тигран** – Кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономики и права управления Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, t.badoyan@mail.ru
- Барсегян Людмила** – Шушинский технологический университет, старший преподаватель кафедры инженерной экономики и агробизнеса

- Барсебян Нарине** – Кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономики и права управления Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, barseghyannarine@mail.ru
- Бернецяц Арман** – Соискатель кафедры истории Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, arman.bernetsyan@yandex.com
- Гишян Назели** – Учитель Ванадзорской основной школы №19 имени Раффи
- Гулян Юрий** – Кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, yura.ghulyan@mail.ru
- Джагинян Нина** – Кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры иностранных языков и литературы Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, nina-jaghinyan@mail.ru
- Долуханян Нелли** – Аудиторная палата Республики Арцах
- Едоян Ануш** – Кандидат педагогических наук, доцент, директор Ванадзорской основной школы №19 имени Раффи, anush.yedoyan@mail.ru
- Заргарян Ара** – Соискатель факультета армянской филологии Ереванского государственного университета, младший научный сотрудник Института литературы имени Манука Абеяна, zargaryanara1994@gmail.com
- Зарманиян Эрмине** – Соискатель кафедры новой и новейшей армянской литературы и методики ее преподавания Армянского государственного педагогического университета имени Х. Абовяна, hzarmanyan@mail.ru
- Костандян Лусине** – Кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, проректор по учебной работе, lusine.kostandyan72@mail.ru
- Кохликиян Арамаис** – Кандидат исторических наук, ассистент кафедры экономики, права и управления Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, koхlikyan76@mail.ru
- Кургинян Сона** – Учитель Ванадзорской старшей школы №13 имени С.Налхраняна
- Малумян Татевик** – Соискатель кафедры педагогики и психологии Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна

- Марикиан Нуне** – Преподаватель кафедры иностранных языков и литературы Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, nune00010900@rambler.ru
- Мартиросян Лиа** – Ванадзорская основная школа № 4 имени А. Пушкина, мастер ФИДЕ среди женщин, lia.martirosyan2015@yandex.ru
- Матинян Генри** – Соискатель кафедры истории Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, henrimatinyan@gmail.com
- Меликян Артур** – Кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, arthurmelikeyan@rambler.ru
- Микаэлян Мадлен** – Соискатель кафедры психологии, языков и информационных технологий государственного управления РА, преподаватель кафедры педагогики и психологии Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, madmikayelyan@yandex.com
- Мирзоян Ванане** – Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры педагогики и психологии Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, mirzoayan900@gmail.com
- Мовсисян Феликс** – Доктор исторических наук, профессор Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, зав. кафедрой истории, history-vph@mail.ru
- Назарян Вагинак** – Кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры искусства и спорта Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, vaghinaknazaryan77@gmail.com
- Погосян Владимир** – Соискатель кафедры всеобщей истории Ереванского государственного университета, преподаватель кафедры истории Армении и обществоведения Ереванского государственного университета Иджеванского филиала, vladimir191515@mail.ru
- Погосян Тигран** – Преподаватель кафедры экономики, права и управления Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна
- Саргсян Нране** – Младший научный сотрудник отдела лексикографии Национальной академии наук Республики Армения, nranesargsyan@gmail.com
- Саргсян Шушанна** – Школа «Айб», мастер ФИДЕ среди женщин
- Тораби Мариам** – Ереванский государственный университет, аспирант кафедры общего языкознания, maryam_torabi63@yahoo.com
- Хорикян Оганнес** – Доктор исторических наук, Ширакский государствен-

ный университет имени М. Налбандяна, hovhkor78@mail.ru

Чатинян Зоя – Соискатель кафедры истории Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, chatinyanz@mail.ru

Чахалиян Армине – Армяно-Российский университет, аспирант кафедры теории права и конституционного права института права и политики

Шагинян Андраник – Соискатель Института философии, социологии и права НАН РА. Преподаватель кафедры психологии, социологии и социальной работы Ширакского государственного университета имени М. Налбандяна, shahinyan_90@mail.ru

Эминян Гагик – Директор Ванадзорской старшей школы №13 имени С. Налхраняна, соискатель кафедры педагогики и психологии Ванадзорского государственного университета имени О. Туманяна, geminyan@mail.ru

BRIEF INFORMATION ABOUT THE AUTHORS OF THE ARTICLES

- Arzumanyan Svetlana** – 2nd year master student in the specialty “Psychology of Personality and Counseling”
- Avagimyan Hayk** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Vanadzor State University after H. Tumanyan, avagym@mail.ru
- Avagyan Misak** – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, European University of Armenia, Head of the Risk Management and Internal Control Department, “Armbusinessbank” CJSC, misakav@rambler.ru
- Avetisyan Nazeli** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Shirak State University after M. Nalbandyan, Head of the Educational and Methodological Process Management Center, Vice-Rector, avetisyan69@gmail.com
- Ayvazyan Tina** – Applicant of the Chair of Armenian Language and Literature, Vanadzor State University after H. Tumanyan, aaa.tina@list.ru
- Baburyan Hermine** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Vanadzor State University after H. Tumanyan, Head of the Chair of Armenian Language and Literature, herminebaburyan@yandex.ru
- Badoyan Tigran** – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Lecturer of the Chair of Economics, Law and Management, Vanadzor State University after H. Tumanyan, t.badoyan@mail.ru
- Baghdasaryan Sasun** – Candidate of Geographic Sciences, Vanadzor State University after H. Tumanyan, Associate Professor, sbaghdasaryan@inbox.ru
- Barseghyan Lyudmila** – Shushi University of Technology, Senior Lecturer of the Chair of Engineering Economics and Agribusiness.
- Barseghyan Narine** – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Lecturer of the Chair of Economics, Law and Management, Vanadzor State University after H. Tumanyan, barseghyannarine@mail.ru
- Bernetsyan Arman** – Applicant of the Chair of History, Vanadzor State University after H. Tumanyan, arman.bernetsyan@yandex.com
- Chakhalyan Armine** – Post-graduate student, Department of Theory of Law and Constitutional Law, the Institute of Law and Politics of Armenian-Russian University
- Chatinyan Zoya** – Applicant of the Chair of History, Vanadzor State University after H. Tumanyan, chatinyanz@mail.ru
- Dolukhanyan Nelli** – Audit Chamber of Republic of Artsakh

- Eminyan Gagik** – Applicant of the Chair of Pedagogy and Psychology of Vanadzor State University after H. Tumanyan, Headmaster at Vanadzor High school № 13 after S. Nalghranyan, geminyan@mail.ru
- Ghulyan Yurik** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chair of History, Vanadzor State University after H. Tumanyan, yura.ghulyan@mail.ru
- Gishyan Nazeli** – Teacher at Vanadzor High school № 19 after Raffi
- Harutyunyan Irena** – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Chair of Natural Sciences, Communications and Information Technologies at Shushi University of Technology, irena7862@inbox.ru
- Harutyunyan Susanna** – Shushi University of Technology, Assistant of the Chair of Engineering Economics and Agribusiness
- Hayrapetyan Anna** – Candidate of Economic Sciences, National Polytechnic University of RA, Gyumri branch, annahayrapetyan@gmail.com
- Jaghinyan Nina** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chair of Foreign Languages and Literature, Vanadzor State University after H. Tumanyan, nina-jaghinyan@mail.ru
- Khorikyan Hovhannes** – Doctor of Historical Sciences, Shirak State University after M. Nalbandyan, hovhkor78@mail.ru
- Kokhlikyan Aramays** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chair of Economics, Law and Management, Vanadzor State University after H. Tumanyan, koxlikyan76@mail.ru
- Kostandyan Lusine** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chair of History, Vanadzor State University after H. Tumanyan, Vice-Rector for Academic Affairs, lusine.kostandyan72@mail.ru
- Kurghinyan Sona** – Teacher at Vanadzor High school №13 after S. Nalghranyan
- Malumyan Tatevik** – Applicant of the Chair of Pedagogy and Psychology, Vanadzor State University after H. Tumanyan,
- Marikyan Nune** – Lecturer at the Chair of Foreign Languages and Literature of Vanadzor State University after H. Tumanyan, nune00010900@rambler.ru
- Martirosyan Lia** – Vanadzor Basic school №4 after A. Pushkin, Women's FIDE Master, lia.martirosyan2015@yandex.ru
- Matinyan Henri** – Applicant of the Chair of History, Vanadzor State University after H. Tumanyan, henrimatinyan@gmail.com
- Melikyan Artur** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chair of History, Vanadzor State University after H. Tumanyan, arthurmelikyan@rambler.ru

- Mikaelyan Madlen** – Applicant of the Chair of Psychology, Languages and Information Technologies of Public Administration of the Republic of Armenia, Lecturer at the Chair of Pedagogy and Psychology, Vanadzor State University after H. Tumanyan, madmikayelyan@yandex.com
- Mirzoyan Vanane** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Vanadzor State University after H. Tumanyan, mirzoyan900@gmail.com
- Movsisyan Felix** – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vanadzor State University after H. Tumanyan, Head of the Chair of History, history-vph@mail.ru
- Nazaryan Vaghinak** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Chair of Arts and Sports, Vanadzor State University after H. Tumanyan, vaghinaknazaryan77@gmail.com
- Poghosyan Tigran** – Lecturer at the Chair of Economics, Law and Management, Vanadzor State University after H. Tumanyan,
- Poghosyan Vladimir** – Applicant of the Chair of General History of Yerevan State University, Lecturer at the Chair of History of Armenia and Social Science, Yerevan State University, Ijevan branch, vladimir191515@mail.ru
- Sargsyan Nrane** – Junior Researcher at the Lexicography Department of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, nranesargsyan@gmail.com
- Sargsyan Shushanna** – “Ayb” School, Women's FIDE Master
- Shahinyan Andranik** – Applicant of the Institute of Philosophy, Sociology and Law of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Lecturer at the Chair of Psychology, Sociology and Social Work, Shirak State University after M. Nalbandyan, shahinyan_90@mail.ru
- Torabi Mariam** – Post-graduate Student of the Chair of General Linguistics of Yerevan State University, maryam_torabi63@yahoo.com
- Yedoyan Anush** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Headmaster at Vanadzor High school №19 after Raffi, anush.yedoyan@mail.ru
- Zargaryan Ara** – Applicant of the Faculty of Armenian Philology, Yerevan State University, Junior Researcher at the Institute of Literature after Manuk Abeghyan, zargaryanara1994@gmail.com
- Zarmanyany Hermine** – Applicant of the Department of New and Modern Armenian Literature and its Teaching Methods, Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, hzarmanyany@mail.ru

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թորաբի Մարիամ

Սայաթ-Նովայի խաղերի դարձվածքների քննություն 8

Մարիկյան Նունե

Մի քանի դիտարկումներ արտասանության ուսուցման ժամանակակից առաջնահերթությունների և ESL/EFL սովորողների մոտ նկատվող արտասանական որոշ խնդիրների շուրջ 20

Ջաղինյան Նինա

Հոնեստ Հեմինգուեյի «Կատուն անձրևի տակ»
կարճ պատմվածքի ոճական քննություն 33

Սարգսյան Նոանե

Նորակազմ ածականների կազմության միջոցներն ու եղանակները 44

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Այվազյան Թինա

«Օրը շաբաթ է, լուսինը մեկ օրական» դիցույթը
Լ. Խեչոյանի «Ինկի ծառեր» վիպակում 55

Ավետիսյան Նազելի

Առակագիտության արդիական նշանակությունը
հանրակրթական դպրոցում 76

Բաբույան Հերմինե

Հովհաննես Թումանյանի հրապարակախոսության և
քննադատության երգիծաշերտերը 87

Ջարգարյան Արա

Եղիշե Չարենցի և Աղասի Խանջյանի հետմահու երկխոսությունը 98

Ջարմանյան Հերմինե

Միքայել Կյուրճյանի դիմանկարը Երվանդ Ազատյանի
աշխատություններում 110

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բերնեցյան Արման

«Եվրոպա» պարբերականը Դանուբյան իշխանություններում 1848 թ.
ազգային շարժման մասին 126

Խորհկյան Հովհաննես

Փոքր Հայքի կազմավորման ժամանակը 136

Գոյիկյան Արամայիս

Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության դիրեկտիվ
պլանավորումը 1946-1953 թ.թ. 147

Կոստանդյան Լուսինե

Ռուս-ճապոնական հարաբերությունները արդի դարաշրջանում 164

Ղույան Յուրիկ

Հայ-թուրքական բանակցությունները Կ.Պոլսի կոնֆերանսում 178

Մատինյան Հենրի

Ղարաբաղյան հակամարտության հարցը հայ-լեհական
առնչություններում 1991-2018 թ.թ. 192

Մելիքյան Արթուր

Արքայական ինվեստիտուրայի պատկերագրությունը
հռոմեական դրամների վրա 212

Մովսիսյան Ֆելիքս

Կառլոսյան երկրորդ պատերազմի արձագանքը
«Եվրոպա» շաբաթաթերթում 243

Չատինյան Զոյա

19-րդ դարի Կարինի հայ հասարակական ընկերությունները 268

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագյան Միսակ

Օպտիմալ արժույթային գոտիների տեսություններ
հայեցակարգային մոտեցումները 283

Բաղդյան Տիգրան

Պետական կառավարման արդյունավետության գնահատումը և
մեթոդաբանության հիմքերը 296

Բարսեղյան Լյուդմիլա, Հարությունյան Սուսաննա,

Հարությունյան Իրենա, Դուլիսանյան Նելլի

ԱՀ Ասկերանի շրջանի որոշ համայնքների
բյուջեների վերլուծությունը 307

Բարսեղյան Նարինե

Հայաստանը որպես ապագա
համաշխարհային տեխնոլոգիական կենտրոն 317

Հայրապետյան Աննա

Գործարար ակտիվության անկման հետևանքները արտասահմանյան ներդրումների կրճատման համատեքստում 326

Հարությունյան Սուսաննա, Հարությունյան Իրենա,

Բարսեղյան Լյուդմիլա , Դոլուխանյան Նելլի

Թույնաբուժական արտադրանքի արտադրության կազմակերպման կատարելա-գործման և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի «Լուսակերտ» ՍՊԸ-ում 339

Շահինյան Անդրանիկ

Աշխատուժի միջազգային միգրացիա. ռեցիպիենտ և դոնոր երկրների համար դրական և բացասական կողմերը 353

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Զախայան Արմինե

Խորհրդարանական վերահսկողության առկա գործիքակազմի կիրառելիության հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում 367

Պողոսյան Վլադիմիր

Տավուշի մարզի բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակը և բնական աճի միտումները 382

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագիմյան Հայկ, Արզումանյան Սվետլանա

Բուժաշխատողների հուզական այրման համախտանիշի և էմպատիայի առանձնահատկությունները.....394

Միրզոյան Վանանե

Մասնագիտական դեֆորմացիայի տեսակներն ու դրա վրա ազդող սոցիալ-հոգեբանական գործոնները 414

Միրզոյան Վանանե, Մալումյան Տաթևիկ, Միքայելյան Մադլեն

Ուսուցիչների մասնագիտական դեֆորմացիայի պատճառները և կապը նյարդային համակարգի տիպաբանական հատկությունների հետ 425

Միքայելյան Մաղլեն

Ղեկավարի կոնֆլիկտային կոմպետենտության դերն ու նշանակությունը
աշխատակիցների հետ փոխհարաբերություններում 434

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԻԿԱ

Եղոյան Անուշ, Գիշյան Նազիկ

Հանրակրթական դպրոցներում սովորողի գեղագիտական
դաստիարակության իրականացման հիմնախնդիրները 450

Էմինյան Գագիկ, Կուրդինյան Սոնա

Հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում գործնական
աշխատանքների կազմակերպման առանձնահատկություններ 465

Մարտիրոսյան Լիա, Մարգարյան Շուշաննա

«Շախմատ» առարկայի միջոցով հանրակրթության պետական
չափորոշչով սահմանված կարողունակությունների ձևավորումը
կրտսեր դպրոցական տարիքում 478

Նազարյան Վաղինակ

Ուսանողների ֆիզիկական ակտիվության դերն ու
նշանակությունը ուսումնառության ընթացքում 491

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բաղդասարյան Մասուն, Պողոսյան Տիգրան

Լոռու մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների տեղեկատվական բազայի
մշակումն ԱՏՀ (GIS) համակարգով 502

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 513

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Тораби Мариам

Анализ фразеологизмов стихов Саят-Новы 8

Марилян Нуне

Некоторые замечания о современных приоритетах обучения
произношению и проблемах произношения, с которыми сталкиваются
изучающие ESL// EFL 20

Джагинян Нина

Лингвостилистический анализ рассказа Эрнеста Хемингуэя
«Кошка под дождем» 33

Саргсян Нране

Средства и способы образования новейших прилагательных 44

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Айвазян Тина

Мифологема "день - субботний, первый день луны"
в повести Л. Хечояна «Ладанные деревья» 55

Аветисян Назели

Современное значение басноведения
в общеобразовательной школе.....76

Бабуриян Эрмине

Сатирические слои публицистики и критики Ованеса Туманяна.....87

Заргарян Ара

Посмертный диалог Егише Чаренца и Агаси Ханджяна 98

Зарманиян Эрмине

Портрет Микаэла Кюрчяна в творчестве Ерванда Азатяна 110

ИСТОРИОВЕДЕНИЕ

Бернециян Арман

Периодическое издание "Европа" о национальном движении
при Дунайских княжествах в 1848 г. 126

Хорикян Оганнес	
Время формирования Малой Армении	136
Кохликян Арамаис	
Директивное планирование сельского хозяйства в Советской Армении: 1946-1953 гг.	147
Костандян Лусине	
Российско-японские отношения в современную эпоху	164
Гулян Юрий	
Армяно-турецкие переговоры на Константинопольской конференции	178
Матинян Генри	
Вопрос Карабахского конфликта в армяно-польских отношениях в 1991-2018 гг.	192
Меликян Артур	
Иконография царской инвеституры в римской монетной чеканке	212
Мовсисян Феликс	
Реакция на вторую карлистскую войну в еженедельной газете «Европа»	243
Чатинян Зоя	
Армянские общественные организации Карина 19-го века	268

ЭКОНОМИКА

Авагян Мисак	
Концептуальные подходы к теориям оптимальных валютных зон	283
Бадоян Тигран	
Оценка эффективности государственного управления и основы методологии	296
Барсегян Людмила, Арутюнян Сусанна, Арутюнян Ирена, Долуханян Нелли	
Анализ бюджетов некоторых общин Аскеранского района Республики Арцах	307
Барсегян Нарине	
Армения как будущий глобальный технологический центр	317

Айрапетян Анна

Последствия сокращения деловой активности
в контексте сокращения иностранных инвестиций 326

Арутюнян Сусанна, Арутюнян Ирена,

Барсебян Людмила, Долуханян Нелли

Пути совершенствования организации птицеводства и повышения
экономической эффективности в Республике Арцах в ООО “Лусакерт”
Мартунинского района 339

Шагинян Андраник

Международная трудовая миграция. Положительные и
отрицательные стороны для стран-реципиентов и доноров 353

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, СОЦИОЛОГИЯ

Чахалян Армине

Основные вопросы применения имеющихся инструментов
парламентского контроля в республике Армения 367

Погосян Владимир

Демографическая ситуация и
естественный прирост населения Тавушской области 382

ПСИХОЛОГИЯ

Авагимян Айк, Арзуманян Светлана

Особенности синдрома эмоционального выгорания и
эмпатии у медицинских работников 394

Мирзоян Ванане

Виды профессиональной деформации и
социально-психологические факторы, влияющие на нее 414

Мирзоян Ванане, Малумян Татевик, Микаелян Мадлен

Причины возникновения профессиональной деформации, и ее связь с
типологическими особенностями нервной системы 425

Микаелян Мадлен

Значение и роль конфликтной компетентности руководителя во
взаимоотношениях с работниками 434

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

Едоян Ануш, Гишян Назик

Проблемы эстетического воспитания
учащихся общеобразовательных школ 450

Эминян Гагик, Кургиян Сона

Некоторые особенности организации практической работы
в общеобразовательных учреждениях 465

Мартиросян Лия, Саргсян Шушанна

Формирование компетенций, определенных государственным
стандартом общеобразовательной школы, посредством предмета
«Шахматы» в младшем школьном возрасте 478

Назарян Вагинак

Роль и значение двигательной активности студентов в ходе
образовательного процесса 491

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ

Багдасарян Сасун, Погосян Тигран

Разработка информационной базы туристических ресурсов
Лорийской области с использованием системы GIS 502

КРАТКИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ СТАТЕЙ 517

CONTENTS

LINGUISTICS

Torabi Maryam

Idiomatic Analysis of Sayat- Nova's Poems 8

Marikyan Nune

Some Remarks on Contemporary Pronunciation-instruction

Priorities and Pronunciation Issues Encountered by ESL/EFL Learners 20

Jaghinyan Nina

Linguo-stylistic Analysis of Ernest Hemingway's "Cat in the Rain" 33

Sargsyan Nrane

Means and Methods of Formation of the Newest Adjectives 44

LITERARY STUDIES

Ayvazyan Tina

The Mythologem "The day is Saturday, the Moon is One Day"

in L. Khechoyan's "Trees of incense" Novella 55

Avetisyan Nazeli

Modern Meaning of Fable Study in the Public School.....76

Baburyan Hermine

The Ironic Layers of Hovhannes Tumanyan's Publicism and Criticism 87

Zargaryan Ara

The Posthumous Dialogue between Yeghishe Charents

and Aghasi Khanjian 98

Zarmanyany Hermine

Mikayel Kyurchyan's Portrait in the Works of Yervand Azatyan 110

HISTORICAL STUDIES

Bernetsyan Arman

"Europe" Periodical about Nationalist Movements

of 1848 in Danubian Principalities 126

Khorikyan Hovhannes

The Formation Period of Armenia Minor.....136

Kokhlikyan Aramais

Directive Planning of Agriculture in Soviet Armenia in 1946-1953 147

Kostandyan Lusine

Russian-Japanese Relations in the Modern Era 164

Ghulyan Yurik

Armenia- Turkey Negotiations in the Constantinople Convention 178

Matinyan Henri

The Issue of the Karabakh Conflict in Armenian-Polish Relations
during the Period of 1991-2018..... 192

Melikyan Artur

The Iconography of Royal Investiture in the Roman Coinage 212

Movsisyan Felix

Reaction to the Second Carlos War in the “Europe” Weekly Newspaper 243

Chatinyan Zoya

Armenian Public Associations of Karin in the 19th Century 268

ECONOMICS

Avagyan Misak

Conceptual Approaches to Theories of Optimum Currency Areas 289

Badoyan Tigran

Assessment of State Administration Efficiency and
Foundations of Methodology 296

Barseghyan Lyudmila, Harutyunyan Susanna,

Harutyunyan Irena, Dolukhanyan Nelli

Budget Analysis of some Communities in Askeran Region
of the Republic of Artsakh..... 307

Barseghyan Narine

Armenia as a Future Global Technology Center 317

Hayrapetyan Anna

The Consequences of Decline in Business Activity
in the Context of Reduction of Foreign Investment 326

***Harutyunyan Susanna, Harutyunyan Irena,
Barseghyan Lyudmila, Dolukhanyan Nelli***

Ways to improve the Organization of Poultry Farming and increase Economic Efficiency in the Republic of Artsakh in “Lusakert” LLC of Martuni Region 339

Shahinyan Andranik

International Labor Migration. Positive and Negative Sides for Recipient and Donor Countries 353

JURISPRUDENCE, SOCIOLOGY

Chakhalyan Armine

Basic Issues of the Applicability of the Existing Instrumentation of Parliamentary Control in the Republic of Armenia 367

Poghosyan Vladimir

Demographic Situation of the Population of the Tavush Region and Natural Growth Trends.....382

PSYCHOLOGY

Avagimyan Hayk, Arzumanyan Svetlana

Characteristics of Emotional Burnout Syndrome and Empathy of Healthcare Workers.....394

Mirzoyan Vanane

Types of Professional Deformation and Social Psychological Factors Affecting it.....414

Mirzoyan Vanane, Malumyan Tatevik

Mikayelyan Madlen

Causes of Professional Deformation and its Correlation with the Typological Features of the Nervous System 425

Mikayelyan Madlen

The Role and Value of the Manager's Conflict Competence in the Relations with Employees.....434

PEDAGOGY AND METHODOLOGY

Gishyan Nazik, Yedoyan Anush

Problems of Aesthetic Education among Students of Secondary Schools.....	450

Eminyan Gagik, Kurginyan Sona

Some Peculiarities of Organizing Practical Work in Public Educational Institutions.....	465

Martirosyan Lia, Sargsyan Shushanna

Competence Formation Defined by the State Standard of Public School through Subject “Chess” at Junior School Age.....	478

Nazaryan Vaghinak

The Role and Importance of Students’ Motor Activity in the Course of the Educational Process.....	491

ECONOMIC GEOGRAPHY

Baghdasaryan Sasun, Poghosyan Tigran

Development of the Information Base Tourism Resources of Lori Region using the GIS System.....	502

BRIEF INFORMATION ABOUT THE AUTHORS OF THE ARTICLES	521

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածները տպագրվում են հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն: Հոդվածը պետք է ներկայացնել էլեկտրոնային տարբերակով՝ ուղարկելով նշված էլեկտրոնային հասցեին, նշելով բոլոր հեղինակների տվյալները՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն: Համակարգչային շարվածքը՝ Microsoft Office Word 2007 ծրագրով, A4 ձևաչափի թղթի վրա, լուսանցքները վերևից (Top)՝ 20 մմ, ներքևից (Bottom)՝ 25 մմ, ձախից (Left)՝ 30 մմ, աջից (Right)՝ 10 մմ: Տառատեսակը հայերենի դեպքում՝ Unicode (Sylfaen), ռուսերենի և անգլերենի դեպքում՝ Unicode (Times New Roman), տառաչափը՝ 12, միջտողային հեռավորությունը (Line spacing)՝ 1.5, պարբերությունը (First line)՝ 0,75 սմ: Չօգտագործել մեկից ավել տառաբացակ: Աղյուսակները, նկարները, գծագրական պատկերները պետք է ունենան համարակալում, վերնագրային բացատրություն՝ 10 տառաչափով, թավ, շեղ (Bold, Italic): Դրանց բարձրությունը չպետք է գերազանցի 170 մմ-ը, լայնությունը՝ 110 մմ-ը: Աղյուսակների տեքստը պետք է լինի 10 տառաչափով: Բանաձևերը և մաթեմատիկական արտահայտությունները ներկայացվում են Microsoft Equation, շեղ, իսկ հիմնականները՝ առանձին տողով, մեջտեղում: Կարող են համարակալվել նույն տողի աջ անկյունում՝ կոր () փակագծերի մեջ: Այն հոդվածների համար, որոնք պարունակում են խորհրդանշաններ և Sylfaen տառատեսակի մեջ չկան, պարտադիր է նաև դրանց էլեկտրոնային ֆոնտը: Առաջին էջի վերևում՝ Ուրտը և ՀՏԴ, հաջորդ տողում՝ մեջտեղում, տրվում է վերնագիրը՝ թավ, առանց գլխատառերի: Հաջորդ տողում՝ աջ կողմում, անուն, ազգանուն (թավ և շեղ), գիտական աստիճան, կազմակերպություն: Հաջորդ տողում գրել «Հանգուցային բառեր.» արտահայտությունը և 6-8 հանգուցային բառեր կամ բառակապակցություններ: Հանգուցային բառերի շարք չեն ներառվում վերնագրում արդեն իսկ նշված բառերը: Հոդվածները ձևակերպվում են հստակ ենթաբաժիններով՝ ըստ ենթավերնագրերի: Տեքստում հղումները տրվում են ուղղանկյուն փակագծերում [: Ծանոթագրությունները տրվում են հերթական համարակալմամբ: Հոդվածի տեքստին հաջորդող տողի մեջտեղում գրվում է «Գրականություն» բառը՝ թավ, առանց գլխատառերի: Հաջորդ տողից բերվում է գրականության

ցանկը՝ այբբենական կարգով, համարակալված: Գրականության ցանկին հաջորդում են ամփոփումները՝ երկու լեզվով, որոնք իրենց բովանդակությամբ և հանգուցային բառերով պետք է լինեն նույնական և բաղկացած լինեն 250-300 բառից: Գրվում է հոդվածի վերնագիրը, հաջորդ տողում՝ անունը, ազգանունը (ձևավորումը՝ ըստ բնագրային հոդվածի), և առանձին տողերով՝ ա) «Ամփոփում» բառը՝ համապատասխան լեզվով, առանց գլխատառերի, բ) հանգուցային բառերը, գ) ամփոփման տեքստը: Ամփոփումները չպետք է պարունակեն հապավումներ, հղումներ և մեջբերումներ: Ամփոփումները պետք է հոդվածի մասին պատկերացում տան հոդվածից առանձին և արտացոլեն հոդվածի բովանդակությունը: Հոդվածի առավելագույն ծավալը 20 էջ է՝ առանց երկու լեզվով ամփոփումների և գրականության, աղբյուրների, համառոտագրությունների ցանկերի: Հոդվածի ծավալի՝ առաջադրված չափանիշներին չհամապատասխանելու դեպքում տպագրության վերաբերյալ որոշումը կայացնում է խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր հասցեն՝ ՀՀ, 2001, ք. Վանաձոր, Տիգրան Մեծի 36

Հեռ.՝ (+374 322) 20917

Կայքէջ՝ www.vsu.am

Էլ. փոստ՝ teghkekagira@vsu.am

К СВЕДЕНИЮ

Статьи публикуются на армянском, русском или английском языках. Статью необходимо представить в электронном виде, отправив ее на указанный адрес электронной почты, указав данные всех авторов на армянском, русском и английском языках. Компьютерное оформление: файл Microsoft Office Word 2007. Размер бумаги – А4. Поля: сверху – 20 мм, снизу – 25 мм, слева – 30 мм, справа – 10 мм. Шрифт для армянского языка – Unicode (Sylfaen), для русского и английского языков – Unicode (Times New Roman), размер шрифта – 12, межстрочный интервал – 1,5, абзац (первая строка) – 0,75 см. Не использовать более одного пробела. Таблицы, рисунки и графические изображения должны иметь нумерацию, их заголовки должны иметь размер шрифта – 10 (Bold, Italic). Их высота не должна превышать 170 мм, ширина – 110 мм. Размер шрифта в таблице – 10. Формулы и математические выражения представляются в формате Microsoft Equation, курсивом, а основные – отдельной строкой в центре; могут быть пронумерованы в правом углу той же строки в круглых скобках (). Если статья содержит символы, не значащиеся в шрифте Sylfaen, то необходим и электронный фонд этих символов. На первой странице сверху указывается Сфера и УДК, а посередине следующей строки указывается заголовок (Bold), без заглавных букв. На следующей строке справа должны быть указаны имя и фамилия автора, ученая степень и название организации (Bold, Italic). Через строку написать словосочетание «Ключевые слова:» и 6-8 ключевых слов или словосочетаний. Слова, используемые в заголовке статьи, не должны включаться в ключевые слова. Статьи организованы в специальные подразделения в соответствии со сподзаголовками. Ссылки в тексте даются в квадратных скобках []. Примечания даются с возрастающей нумерацией. После текста статьи пишется слово «Литература» по центру строки жирным шрифтом, без заглавных букв. Со следующей строки – список литературы в алфавитном порядке, пронумерованный. После списка литературы представляются резюме на двух языках. Содержание резюме и ключевые слова на двух языках должны быть идентичными и состоять из 250-300

слов. Сначала указывается заглавие статьи, на следующей строке – имя и фамилия автора, (оформление по оригинальной статье) затем отдельными строками: а) слово «Резюме» на соответствующем языке, без заглавных букв, б) ключевые слова, в) текст резюме. Резюме не должны содержать ссылки на литературу, аббревиатуры и цитаты. Резюме статей должны отражать смысл и содержание статьи. Максимальный объем статьи – 20 страниц, без резюме на двух языках, списков литературы, источников и списков сокращений. В случае несоответствия объема статьи установленным критериям, решение о публикации принимает редакционная коллегия.

РЕДАКЦИЯ

Наш адрес: РА, 2001, г. Ванадзор, ул. Тиграна Меца 36

Телефон: (+374 322) 20917

Веб-сайт: www.vsu.am

Эл. почта: tegheskagira@vsu.am

ACKNOWLEDGEMENT

The articles are published in Armenian, Russian or English. The article must be submitted in electronic version by sending it to the indicated e-mail address, providing the data of all authors in Armenian, Russian and English. The computer layout should be in Microsoft Office Word 2007 on A4 paper, margins: top – 20 mm, bottom – 25 mm, left – 30 mm, right – 10 mm. Font in case of Armenian – Unicode (Sylfaen), in case of Russian and English – Times New Roman, font size – 12, line spacing – 1,5, paragraph (First line) – 0.75 cm. No double space. Tables, pictures and graphic images should have numbering; their titles should have the font size – 10 (Bold, Italic). Their height should not exceed 170 mm, width – 110 mm. The font size of the tables should be 10. Formulas and mathematical expressions are presented in Microsoft Equation (Italic), and the main ones are on a separate line in the middle: can be numbered in the right hand corner of the same line, in round brackets (). If the article contains some symbols not found in Sylfaen font, the electronic font of those symbols is required as well. At the top of the first page the Sphere and UDC is mentioned, while in the middle of the next line the title of the article is written in Bold, without uppercase letters. The author's surname, name, academic degree and the name of organization should be in the right hand corner of the next line (Bold, Italic). The next line should start with the phrase – “Key words”, which should comprise 6-8 key words or expressions. Words used in the title should not be included in the key words. Articles are organized into special subdivisions according to subheadings. References in the text are given in square brackets []. References are presented numbered. In the middle of the line following the text of the article, the word “Bibliography” is written in Bold, without uppercase letters. The list of literary sources is presented in alphabetical order, numbered. Bibliography is followed by summaries in two languages, which should be identical in their content and key words and consist of 250-300 words. First, the title of the article is written, the author's name and surname, then in separate lines: a) the word “Summary” in the corresponding language, without uppercase letters, b) key words, c) the text of the summary.

Summaries should not contain abbreviations, references and citations. The summaries should reflect the content of the article (should not be taken from the text). The maximum length of the article is 20 pages without summaries in two languages, lists of literary sources and abbreviations. In case the length of the article does not meet the set criteria, the decision concerning the publishing of the article is made by the editorial board.

EDITORSHIP

Our address: RA, 2001, Vanadzor, 36 Tigran Mets Str.

Telephone: (+374 322) 20917

Website: www.vsu.am

E-mail: teghekagira@vsu.am

Լեզվական խմբագիր՝ *Վալերի Փիլոյան*
Համակարգչային ձևավորող՝ *Աշխեն Գալստյան*
Օտարալեզու տեքստերի խմբագիր՝ *Զարա Ալեքյան*

ՎԱՆԱԶՈՐ – 2022

Языковой редактор: *Валерий Пилоян*
Компьютерный дизайнер: *Ашхен Галстян*
Корректор иноязычных текстов: *Зара Алекиян*

BAHAДЗOP – 2022

Linguistic Editor: *Valeri Piloyan*
Computer Designer: *Ashkhen Galstyan*
Proofreader of Texts in Foreign Languages: *Zara Alekryan*

VANADZOR – 2022

www.vsu.am